

Nagy J. Endre

Szociológusok Kálmán Zászk

Válogatott szociológiai tanulmányok

„Talán csak eszmetörténész vagyok” – mondta valahol Foucault. Én így fogalmaznék: én alapvetően eszmetörténész vagyok.

Elmúlt tízévi munkásságom nagyobbik részét nem a szociológia, hanem az eszmetörténeti tanulmányok tették ki. Ide vonatkozó munkásságomról az érdeklődő olvasó Eszme és valóság című könyvemből nyerhet képet (Savaria University Press, 1993.).

Mindenki, aki szellemtudományt művel, vagyis az „emberrel” és „műveivel” foglalkozik, eszmetörténész. De kétfajta eszmetörténész van. Az öntudatos és az öntudatlan. Aki kiváló gondolkodók szellemi termékeivel foglalkozik, az eszme konkrét realizálódását vizsgálja – ezért eszmetörténész. Ám az is az, aki – azt mondanám: foucault-i értelemben véve – szellemi archeológus-szociológusként a mai társadalom látszata mögé akar nézni, és feltárja annak mélystruktúráját, felfedez egy szociológiai szabályszerűséget vagy egyszerűen egy korrelációs összefüggést. (...)

Kant szerint a tudós olyan, mint a bíró, aki nem hagyja, hogy a tanúk azt beszéljék, amit akarnak, hanem arra kényszeríti őket, hogy az ő kérdéseire válaszoljanak. A valóság tehát preformált, ráadásul aztán, ami az ítéletben megjelenik, olyan kategóriákban van előadva, amire a tanú rá sem ismerne. Mert a valóság úgy van, ahogy előadjuk.

S még az is igaz, hogy az ember történész. Minden, amiről a tudós beszél: elmúlt.

SAVARIA UNIVERSITY PRESS

8 192848

Nagy J. Endre

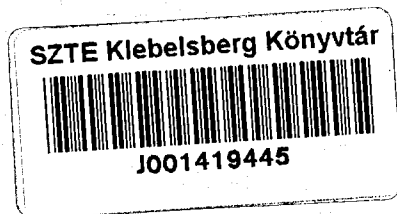
Szociokalandozások

VÁLOGATOTT SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNYOK

Savaria University Press
Szombathely
2003

301
N22

A kötet megjelenését támogatták:

valamint
az Oktatási Minisztérium által támogatott,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított
Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Program

továbbá a Pécsi Egyetem Szociológiai Intézete
és a Társadalomtudományok és Európa-tanulmányok Intézete,
Szombathely

© Nagy J. Endre, 2003

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
SZOCIOTEÓRIA	
A struktúraelmélet weberi koncepciója és néhány interpretációja	15
A civil társadalom történeti paradigmái	79
A szociográfiai kutatás metodológiai problémái	95
SZOCIOHISTÓRIA	
A centralisták és municipalisták vitája Adalékok a magyar értelmiségtörténethez	123
Társadalomfejlődés és közigazgatási reformok	151
A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában Tézisszerűségek egy hipotézisről	171
A nemzeti urbánus réteg	197
SZOCIOSTRUKTÚRA	
A skizma összefoldozása Osztály/struktúra vagy rétegződés?	203
Struktúra és ideológia	221
Képzelt levél a polgárosodás állásáról	239
SZOCIOKRÓNIKA	
Növekedési pólus, legitimáció, notabilizáció	249
Kenyér és kalács – Egy falukutató szociálkrónikája Tardosbányáról és népéről	283
„Szabad állam alapja a szabad község” avagy „Legyen a község közös kisvállalkozás”	297
„A forradalom és a tőke kora” Rendszerváltás előtt egy községben	303

SZOCIOPOLITIKA

A civil társadalom és a rendszerváltás	351
A „koraszülött jóléti állam” vége?	363
Van-e baloldal 1994-ben?	375
A három nem: 1990, 1994, 1998	
Apokrif politikai esszé	389
A civil társadalomtól a polgári társadalomig	407

SZOCIOJURISZTIKA

Alkotmányon kívüli állapot és politikai erkölcs	421
„Hétköznapi jogállamiatlanság” avagy	
Egy jelentés diszkrét szociológiai bája	435
Circus Juris	443

A KÖTETBE FELVETT TANULMÁNYOK

EREDETI MEGJELENÉSI HELYE	459
NÉVMUTATÓ	461

ELŐSZÓ

Talán csak eszmetörténész vagyok – mondta valahol Foucault. Én így fogalmaznék: én alapvetően eszmetörténész vagyok.

Az elmúlt tízévi munkásságom nagyobbik részét nem a szociológia, hanem az eszmetörténeti tanulmányok tették ki. Ide vonatkozó munkásságomról az érdeklődő olvasó az *Eszme és valóság* című kötetem alapján nyerhet képet. Mert mindenki, aki szellemtudományt művel, vagyis az „emberrel” és „műveivel” foglalkozik, eszmetörténész. De kétfajta eszmetörténész van. Az öntudatos és az öntudatlan. Aki kiváló gondolkodók szellemi termékeivel foglalkozik (pl. egy fogalom kialakulásával), az eszme konkrét realizálódását vizsgálja – ezért eszmetörténész. Ám az is az, aki – azt mondanám: foucault-i értelemben véve – szellemi archeológus-szociológusként a mai társadalom látszata mögé akar nézni, és feltárja annak mélystruktúráját, felfedez egy szociológiai szabályszerűséget vagy egyszerűen egy korrelációs összefüggést. Ugyanis a legegyszerűbb statisztikai táblázat sem más, mint szellemi termék, egy ötletnek (amit idegen nyelven ideának hívnak) a realizálása, a maga valódi sokoldalú vonatkozásrendszerében. A statisztikai tábla az eszme, a gondolat – mint objektum. Az eredményben maga a kutató látja viszont magát. Kant szerint a tudós olyan, mint a bíró, aki nem hagyja, hogy a tanúk azt beszéljék, amit akarnak, hanem arra kényszeríti őket, hogy az ő kérdéseire válaszoljanak. A valóság tehát preformált, ráadásul aztán, ami az ítéletben megjelenik, olyan kategóriákban van előadva, amire a tanú rá sem ismerne. Mert a valóság úgy van, ahogy előadjuk. És még az is igaz, hogy az ember történész. Minden, amiről a tudós beszél: elmúlt.

Ezek közhelyeknek számítanak posztmodern világunkban. Amikor kimondatuk: nincs többé érvényes „metanarratíva”, mely

a tudást legitimálhatná – fejtette ki majdnem másfél évtizeddel ezelőtt Jean-Francois Lyotard. Rorty pedig a metafizika végét posztulálja: nincs szükség átfogó fogalmakra, ahhoz, hogy „humanisták” legyünk, elegendő „posztmodern burzsoá liberalistának” lenni. A filozófia nem nyújt alapot semmihez, ilyeneket mondani, hogy „az ember ilyen és ilyen” – pusztán metafizika. Ahogy a XVIII. században kiírtották a filozófiából az Isten fogalmát, úgy kellene kiírtani minden általános fogalmat ma már. Am ha az ember megvizsgálja ezeket a nézeteket, azt találja, hogy azoknak is van egy *rejtett* „metanarratívájuk”, melyet nem mesélnek el. Miután leírják a „posztmodern *condition*”-t, mely többnyire hervasztó, egyszerűen csak ilyeneket mondanak: a kérdés – így Lyotard –, hogy hogyan lehet ilyen helyzetben fenntartani az igazságosságot, vagy – hogy egy másik posztmodern gondolkodót, Jacques Derridát idézzünk – hogyan lehetne felállítani egy minden elnyomástól mentes nyelvet, egy nulla mínusz egy nyelvet? (Mert már a nyelv sem ártatlan, mint még Sztálin is vélte híres-hírhedt cikkében a nyelvtudományról.) Mindent szabad dekonstruálni – mondja Derrida – csak az előfeltételek nélküli vendégbarátságot nem. Hogy miért? – Nincs megmagyarázva. Nos, ez a magyarázathiány, ez a látszólagos „semmi”, ez a ki nem mondott „semmi”, amiben rejlik a ki nem mondott „metanarratíva”.

A világ megint a székepszis állapotába jutott, legalább is filozófiailag. Zygmund Baumann a posztmodernet az értelmiség válságtünetének tartja. Egy olyan világban, amikor már nem szorul rá az állam, hogy a tömegeknek értelmezze az igazat, szépet és a morálisan helyeset, kiderült az értelmiségről: neki is csak kisfűtő magánérdekei vannak. Elmúlt egy egész világállapot, amelyben az értelmiség még hitte – és egy egész embertömeg követte őket ebben –: *a világot meg lehet változtatni*. Nos, ez a hit veszett ki. A világ prózáivá vált, mert minden világértelmezésről kiderült, hogy „gyanús”. Mert erőszak következik belőle. Ez a „most így gondolom, de lehet, hogy nincsen igazam” fejezi ki a világ alapvető kontingenciáját. Minden árulás, visszalépés, amely

ezt feladja. Ha következetesen belegondolunk a világ mibenlétébe, csak ezt a választ szabad adni: a világ esetleges. Még az is, aki szembeszegül ezzel a posztmodern világhangulattal, Jürgen Habermas is csak azt mondhatja, hogy a modernitás még nincs befejezve, még elég elnyomás van, s bár nem adhat a filozófia receptet, de leírhatja az életvilág gyarmatosítását a pénz és hatalom által, melyből szabadon akaró emberi kommunikációs közösség feltételeit kellene megteremteni. De ez sem konkrét program. Ha persze a kényszermentes kommunikáció feltételeit megteremtenénk, akkor majd az emberek megtalálnák a *tartalmi* megoldást a szabadságra.

Nos, ez a világgondolkodás állapota. Ahogy Habermas mondja: a radikális kontextualitás. De nem így azok, akik csinálják a világot, vagyis a politikusok. Ők kantianusok maradtak, vagyis hisznek az emberi jogokban, a liberális demokrácia intézményeiben, s a világot ehhez mérik. A kommunizmus bukása után a világ egypólusú lett, s az USA politikusai nem olvasnak posztmodern irodalmat. Szeptember 11-ére kétféle reakció létezik. Egyfelől szigorítás, melytől az értelmiség óvna. A másik reakció: szembeszállás a terrorizmussal. A világ erre dühödött ellenreakciókkal válaszol – mégpedig *privát* módon. A terrorizmus csak egy kisebbség műve – mondják –, hogy jön az USA ahhoz, hogy egy államot megtámadjon ENSZ-felhatalmazás nélkül? Arra nincs válasz, mit kellene tenni, csak azt halljuk, mit nem szabadna. A keresztény világ keresztény módon reagál, de csupán morális szinten. Politikailag pedig csak erőszakkal.

Ebben a helyzetben adjuk ki a pre-posztmodern tanulmánykötetet, melyről mégis szeretnénk hinni, hogy poszt-posztmodern. Keletkeztek bár a benne szereplő írások a rendszerváltás előtt vagy után, mindenképpen képviselnek valamit, mindenképpen viszonyítanak valamit valamihez, mindenképpen leszögeznek egy álláspontot. Azt mondhatná rájuk a posztmodern gondolkodó, hogy elavult „metanarratíva” áll mögöttük. Ennyiben ezek pre-posztmodernek. Csakhogy ezek mögött a tanulmányok mögött ott van az összeomlott totalitarizmus ta-

pasztalata, az a meggyőződés, hogy a világnak fel kell szabadulnia a politikai elnyomás alól. Ezért poszt-totalitáriánus írárok, ennyiben pedig poszt-posztmodernnek is.

Mert az a meggyőződés van mögöttük: lehet, hogy tudományosan nem lehet bebizonyítani azon elvek érvényességét, melyek a nyugati világot kormányozzák, *de azt már tudjuk, mi történt, amikor nem alkalmazták azokat. Szabad társadalom nem a szabad individuumon nyugszik, hanem elvek szabad érvényesülésén.* Hogy a tudományban az igazság, az igazságszolgáltatásban az igazságosság, a művészetben az esztétikai szépség, üzletben a tisztesség, általános kommunikációban a karitás, és így minden területen valami elv uralkodjék, az egész társadalom pedig legyen elkötelezve ezen elvek érvényesülésének. Mert ha ezek közül egyet is megtagadnak, vele omlik a többi. Ahogyan azt mi a szocializmusban láttuk.

Műfaji szempontból az írásművek egy része tudományos tanulmány, melyeket *Szocioteória* cím alatt gyűjtöttünk egybe. A Weber-interpretáció végéről hiányzik egy összefoglaló arról, mit is gondol a szerző a szociális osztály weberi fogalmáról, miért is tartja ezt alkalmasnak a mai struktúraelemzésben. A pótlást az olvasó később megtalálhatja a *Szociostruktúra* című rész két vitáirátában, melyeknek a szocialista társadalmi struktúra összeomlása után már csak történeti érdekességük van. A szociális osztály fogalma ugyanakkor – szerintem – most is alkalmas lenne arra, hogy mai társadalmainkat elemezzük vele. Rendisége ugyanis a fejlett osztálytársadalomban is alkalmazható.

Kétségtelenül jelen van e kötetben a szaktudományos esszé is, amely tárgyát „szabadabb ecsetkezeléssel” ábrázolja. Támaszkodik ugyan a tudomány állása szerinti eredményekre, felhasználja és bedolgozza őket, de kihegyezi valamelyik aspektusára a tárgyat, s valamilyen „kiélezésben”, „irányzatossá” válik. Tudjuk, hogy Bibónak minden nagy tanulmánya esszének tekinthető. *Az európai társadalomfejlődés értelmétől* például nehéz lenne elvitatni a szaktudományos igényességet, de ha be kellene sorolnunk valamelyik tudományágba, komoly nehézségbe ütköznénk. Peter Sloterdijk Nietzsche-könyvében olvashatjuk, hogy az esszé

„mint kivétel vált ki csodálatot”, az, „amit minden elfogulatlan értelmiséginek magától meg kellene értenie”, mert „mint határsértést ünneplik vagy helytelenítik azt, aminek magától értetődően kellene adódnia minden egészséges ellenkezésből”. Az esszé transzagresszív műfaj. Áttör – tartalmilag és formailag.

Mármost hasonló a helyzet az első részben szerepelt másik két tanulmánnyal is. Ezek egyike – szintén kéziratból – arra törekszik, hogy meghatározza annak a kutatásformának műfaját, melyet falukutatásnak nevezünk. Nálunk a nyolcvanas évek elején indult meg újból a falukutatás főként azért, mert a szocialista falufejlesztés lényegében sok falu stagnálásához, hanyatlásához vezetett. Én azért csatlakoztam e mozgalomhoz, mert az első tábor – melyet 1982-ben Balástyán és Nagyvisnyón csináltunk – Márkus István vezette, aki ezt még Erdei Ferencsel kezdte. Úgy gondoltam, megnézem, miként kell ezt csinálni. Aztán Márkus István megbetegedett, s kénytelenek voltunk helyette, nélküle dolgozni. Jogi végzettségemre, valamint arra való tekintettel, hogy több évig az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében dolgoztam a közigazgatási osztályon, én vállaltam magamra vagy nyolc-tíz hallgatóval a helyi politikai rendszer és igazgatás kutatását. A következő évben még visszamentünk befejezni a megkezdett munkát, később pedig már önállóan csináltuk a kutatásokat, minden évben egyet, néha kettőt is. 1987-ben két volt tanítványom biztatására belevágtam Sopron kutatásába, s ez jó alkalomnak bizonyult arra, hogy számot vessek azzal: mit is csinálók. Ennek eredménye ez a tanulmány. A falukutatás megjelenik természetesen a *Szociokrónika*-részben is.

Végül a harmadik tanulmány a civil társadalommal foglalkozik. Ez eredetileg egy konferencia-előadás volt, mely igyekezett tisztázni a civil társadalom – hogy úgy mondjam – történeti paradigmáit.

A válogatott írárok közt van továbbá levél, irodalmi szociográfia, különösen a *Szociokrónika*, *Szociopolitika* és a *Szociójurisztika* című fejezetekben.

Ez tehát e kötet műfaji és szerkezeti sajátossága – „hosszában” kell olvasni, s akkor „kijön” belőle az, ami nincs összeszerkesztve. Persze senkit sem lehet megakadályozni abban, hogy úgy olvassa, ahogy akarja – épp ezért lett a címe *Szociokalandozások*.

Végezetül köszönetemet szeretném kifejezni azoknak, akik a kötet kiadásában közreműködtek: Miszlivetz Ferencnek, aki az ötletet adta, Fűzfa Balázsnak, Varga Tímeának, akik dolgoztak rajta, a lektoroknak, Mező Margitnak és Csuti Borbálának s végül Lazányi Krisztinának, aki a fordítást végezte.

Pécs, 2003 novemberében

SZOCIOTEÓRIA

A STRUKTÚRAELMÉLET WEBERI KONCEPCIÓJA ÉS NÉHÁNY INTERPRETÁCIÓJA

Bourdieu: státusz és pozíció

Bourdieu tanulmánya, bár az „Osztályhelyzet, osztálypozíció” címet viseli¹, nem azt tárgyalja, hogy mi az osztály, az osztályhelyzet és az osztály pozíciója. Néhány zárójeles, gondolatjeles megjegyzésen kívül, melyek lényegében azt mondják, hogy az osztályhelyzet azonos „egy bizonyos foglalkozási gyakorlattal, vagy a materiális létfeltételekkel”², hogy a termelési viszonyokon belül az osztályhelyzet azonos a pozícióval³, azokkal a tényezőkkel, amelyek meghatározzák, létrehozzák az osztályt vagy az osztályhelyzetet (a kettő nem azonos), nem foglalkozik. Őt voltaképpen az adottnak vett szituációkhoz s főként a pozíciókhoz kapcsolódó történelemfeletti és metakulturális szimbolikus reprezentációk érdeklik, amelyek az osztályok közötti meglévő – de Bourdieu által nem definiált – objektív különbségeket és azonosságokat megjelenítik, kifejezik. Bourdieu egyáltalán nem tagadja, sőt állítja, hogy egy osztályt a társadalmi struktúrán belül elfoglalt helyzete és pozíciója határozza meg, azonban azt igyekszik bizonyítani, hogy az osztály „számos sajátosságát annak a ténynek köszönheti, hogy az őt alkotó individuumok szándékosan vagy objektíve szimbolikus kapcsolatba lépnek, amelyek a

¹ Ld. Bourdieu, Pierre: Osztályhelyzet és osztálypozíció. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (továbbiakban: KJK), Bp. 1971.

² Bourdieu, Pierre, i.m. 403.

³ Bourdieu, Pierre, i.m. 404.

helyzet és pozíció különbségeit egy rendszeres logika nyelvén kifejezve, *szignifikáns megkülönböztetésekké* alakítják át⁴. Ily módon létrejön „egy tisztán kulturális szféra”, a „szimbolikus viszonyok univerzuma”, amelyről Bourdieu egyfelől azt állítja, hogy „a gazdasági kapcsolatok logikájára visszavezethetetlen logika szerint szerveződik meg”, másfelől viszont azt, hogy a gazdasági kapcsolatok struktúrája, amely meghatározza a társadalmi szubjektumok társadalmi helyzetét és pozícióját, determinálja a „szimbolikus kapcsolatok struktúráját”⁵. Bourdieu hangsúlyozza, hogy a szimbolikus univerzum önállósítása, önálló struktúráként kezelése csupán módszertani szempontból történik,⁶ s hogy e felfogás nem jelenti a valóságos osztályviszonyoknak „szimbolikus különbségekre való redukálását [...] jelentésviszonyokra való visszavezetését”: „Csupán azt jelenti, hogy heurisztikus célokból, s egy absztrakció árán [...] tudatosan a társadalmi valóság egy *profilját* hangsúlyozzuk”⁷.

Míndez azonban csak a deklarációban van így, s nem a konkrét kifejtésben. Hiába mondja Bourdieu, hogy a szimbolikus univerzum determinált az objektív osztályhelyzet és pozíció által, tanulmányában (és egész munkásságában) ténylegesen a heurisztikusnak nevezett eljárás mód, a szimbolikus szféra, a valóság egy profiljából saját logikájú önmozgássá válik, s a társadalom tényleges strukturalását – hangsúlyozzuk! Bourdieu minden deklarált szándéka ellenére – a szimbolikus univerzum különböző jelenségei (modor, beszédmód, divat, öltözködés stb., amiket Bourdieu példászerűen tárgyal) végzik el. Hiába mondja, hogy a szimbolikus jelek és kommunikációs cselekvések „mindig a társadalmi pozíciót fejezik ki egy olyan logika szerint, amely magának a társadalmi struktúrának, a különbségtételnek a logikája”⁸, ha egyszer a pozíciót és a pozíciót, mint variációs játéktérét a

⁴ Bourdieu, Pierre, i.m. 417.

⁵ Bourdieu, Pierre, i.m. 432.

⁶ Bourdieu, Pierre, i.m. 417.

⁷ Bourdieu, Pierre, i.m. 431.

⁸ Bourdieu, Pierre, i.m. 421.

sztuációnak, konkrétan sohasem vizsgálja. Így ahelyett, hogy az objektív osztályhelyzethez tudná hozzárendelni, a szimbolikus kifejezéshez rendeli hozzá – igen csekély számban – a helyzetet, és főként a pozíciót. Bourdieu ugyanis háromféle pozíciót különböztet meg. Az egyiket a paraszti helyzethez köti: a paraszt osztályhelyzetét az a pozíció variálja, ahogyan mint falusi lakos a városhoz viszonyul. Hogy ezen mit kell közelebbről érteni, azt homályban hagyja. A pozíció második jelentése az osztályoknak a társadalmi struktúrában képviselt súlyával kapcsolatos: funkcionális súlyuk a társadalmi fenntartásában játszott szereppel arányos. E, lényegében horizontális dimenzióban elhelyezkedő pozíciókkal szemben jelenik meg a vertikális pozíciók hierarchiája, és Bourdieu-nél tulajdonképpen ez az igazán fontos. A ő számára egyedül a pozíciók hierarchiája az érdekes. Minden társadalomban vannak alsó, középső és felső pozíciók, s ezek között történő dinamikus csoportmozgások, minek következtében „két különböző társadalmi osztály, mely két különböző társadalmi struktúrában szinkronikusan és főleg diakronikusan azonos pozíciót foglal el, számos közös sajátosságot mutathat”⁹. Így vezeti le Bourdieu, hogy a középosztályok alsó része produkál „ressentiment”-t, az Erzsébet-kori angol és a mai francia középosztály egészében véve ugyanazt az éthoszt és kulturális fogyasztói szokásokat mutatja¹⁰, hasonlóképpen a kispolgárság „a szükségből erényt csinálása” stb., stb., azért mutatnak történelemfeletti és kultúrán túli azonosságokat, mert lényegtelen különbségektől eltekintve, a különböző társadalmakban és időkben „egyen-értékű pozíciót foglalnak el”¹¹.

Ezáltal az osztályhelyzetről leszakad a pozíció, s a történelmileg eltérő társadalmak – mint Bourdieu nevezi –, a homológ pozícióban lévő embercsoportok törekvései, illetve önreprezentációi, olyan öntörvényű univerzumot alkotnak, amelynek nincs köze az objektív osztályhelyzethez. Nem véletlen, hogy

⁹ Bourdieu, Pierre, i.m. 409.

¹⁰ Bourdieu, Pierre, i.m. 410–411.

¹¹ Bourdieu, Pierre, i.m. 411.

Bourdieu egyik jóindulatú kritikusa azt fejtegeti, hogy nála (és másoknál), mintha az iskola játszana főszerepet az osztályokra tagolódásban, ami azt jelenti, hogy megmaradunk az idealizmusban, hiszen így döntő hatást tulajdonítunk egy tisztán szellemi, ideális tényezőnek: a nevelésnek. Könnyű persze ezzel szembe-
szegezni Bourdieu számos deklarációját az ellenkezőjéről, a tényleges elemzésben megfordul a helyzet, s így olyasmi jön létre Bourdieu-nél, ami a fiatal Lukácsnál (mint azt az öreg Lukács kimutatja): baloldali etika párosul jobboldali ismeretelmélettel, ami végül is nem más, mint a kapitalizmus kultúrkritikája.

Nem az tehát a problémánk Bourdieu-vel, hogy a szimbolikus univerzumot mint társadalomstrukturáló tényállást tárgyalja, hanem az, hogy e szimbolikus világot, mint strukturáló tényállások univerzumát, kapcsolatba akarja hozni az osztályokat konstituáló, szerinte is gazdasági tevékenységek, termelési viszonyok strukturáló hatásával, de ezt úgy teszi, hogy az osztálykonstituáló termelési viszonyokat s magát a konstituálódás folyamatát zárójelbe teszi. Közelebbről ez azt jelenti, hogy sem az osztályhelyzetet önmagában, magánvalóan, sem az osztályokat önmagukban nem definiálja, és nem vizsgálja, hogy az osztályok miként lesznek magukértvalókká (Marx terminusaiban), vagy miként lesz az osztály osztálycselekvéssé, közösségi cselekvéssé, miként vesz részt a társadalmi hatalommegosztásban, miként lép a politikai viszonyok területére. Az osztályok reális önszerveződésének mozzanata híján nem lehetséges konkrét oksági vagy függvénykapcsolatokat kimutatni bizonyos társadalomstrukturában elfoglalt helyzetek, pozíciók, valamint a szimbolikus szféra kulturális jelenségei között. Pedig egy ilyen vizsgálatnak lenne valóban komoly jelentősége, hiszen abban a folyamatban, melynek során egy osztály közösségi cselekvéssé jut el, nagy szerepe van, mint már Weber rámutatott, a kulturális tényezőknek.

Különösen az osztály és rend weberi felfogásának interpretációjánál mutatkozik meg a reálszféra „ellényegtelenedése” a szimbolikus szférával szemben. Az volna elvileg a logikus Bourdieu problémafelvetésén belül, hogy ha egyszer van osztályhelyzet és

osztálypozíció, akkor lennie kell rendi helyzetnek és rendi pozíciónak is. Ez azonban olyan problémák elé állítaná őt, amelyeket már az osztályhelyzet tárgyalásánál is láttunk: először is, mivel a rend az életstílusban (bizonyos javak és foglalkozások preferálása és mások perhorreszkálása stb.) fejeződik ki, azaz csupa olyasmiben, ami Bourdieu-nél a szimbolikus szférához tartozik, ami viszont az általa tárgyalt mai osztálytársadalmaknak is a sajátja, ki kellene mutatnia a történeti rendek és a mai osztályok közötti szimbolikus reprezentációk közötti különbséget. Másodszor – ami az utóbbi különbségtevéshez elengedhetetlen előmunkát volna – meg kellene határozni a rendi helyzet mibenlétét a reálszférában, amitől Bourdieu már az osztályhelyzetnél is visszatartotta magát. Ehhez ki kellene dolgozni a különbséget a rendet konstituáló tényezők (Webernél: születés, neveltetés, hivatás, hatalom) és a rendet manifesztáló tényezők (eszmei és anyagi javak monopolizálása) között, érinteni kellene az osztály és rend közötti diametriális ellentétet (rendi becsület és piac összeférhetetlensége), meg kellene mutatni az osztálycselekvés mint közösségi cselekvés kialakulását s a rendet (mint ami már eleve közösség), végül ki kellene térni arra, hogy Webernél az osztályok a gazdasági, a rendek pedig a társadalmi rendben lépnek fel, s mind a rendek, mind az osztályok egy társadalmon belül a hatalommegosztás fenomenjei. Mindezek olyan kérdések, amelyekről Bourdieu igyekszik magát távol tartani. Ezért a problémát eltünteti. Azt mondja ugyanis, hogy az osztály és a rend olyan kategóriák, amelyekben „inkább nominális egységeket kell látnunk, amelyek – a társadalom típusa szerint – többé-kevésbé teljesen visszaadhatják a valóságot, de mindig a gazdasági aspektus vagy a szimbolikus aspektus hangsúlyozása közötti választás eredményei”¹². Nem realitások tehát, hanem aspektusbeli, szubjektív különbségtevések eredményei. Bourdieu úgy gondolta, hogy ő ezzel visszaadta a weberi vizsgálódások „teljes erejét és súlyát”, ám rögtön meg is riad az antimarxista következménytől, s a következő mondatban mindent visszavon,

¹² Bourdieu, Pierre, i.m. 418.

mondván: „Ezek az aspektusok magában a valóságban mindig együtt létezhetnek [...], mivel a szimbolikus megkülönböztetések mindig másodlagosak a gazdasági különbségekhez képest, amelyeket – átalakítva – kifejeznek”¹³. Ezzel egy módszertani deklaráció szintjén visszaállította ugyan a reálszféra elsődlegességét, de ez mit sem változtat azon, hogy a rend mint zavaró tényező, a további fejtegetésekből kiküszöbölődött.

Végeredményben Bourdieu az osztály és rend statikáját és dinamikáját vegyíti leírásában egymással, valamint egy stratifikációs „modell” statikájával és dinamikájával. Azt is mondhatnánk, hogy a társadalmi struktúra két paradigmáját (a marxi–weberit és a parsonsi–mertonit) ötvözi, melyek azonban inkompatibilisek egymással. A kifejtés folyamán hol ezt, hol azt az elemet veszi elő példálózva, úgyhogy munkája első olvasásra roppant bonyolultnak és mély értelműnek látszik, holott csak a szinkrézis teszi azzá.

Hogy ez mennyire így van, bizonyítja Hanák Péter kísérlete a Bourdieu-tól átvett státusz és pozíció fogalmának alkalmazására a magyar társadalomtörténetben.

Státusz és pozíció Hanáknál

Hanáknál¹⁴ az osztályhelyzet azonosul a termelési viszonyokban elfoglalt hellyel. Ezt elnevezi státusznak. A pozíciót „egyéb, történeti és szociális tényezők: eredet, származás, nevelés, műveltség és presztízs, vagyis az öröklött és szerzett pozíció is befolyásolja”. Hanák nézete szerint a „polgári társadalom klasszikus modelljében státusz és pozíció nagyjából egybeesett, a kelet-közép-európai társadalomfejlődésben azonban az abszolút osztályhelyzet és a relatív pozíció az egykori nemesség, az új polgár-

ság és a parasztság esetében is eltért egymástól”. Ezzel Hanák teljesen eltávolodik Bourdieu-tól, akinél az osztályhelyzet és pozíció természetesen mindig eltér egymástól, a pozíció mindig „színezi” a situációt, s szó sincs arról, mintha bármiféle történelmi tendencia volt vagy lett volna a kettő közeledéséről vagy távolodásáról, úgyhogy Hanák lényegileg csak a megkülönböztetés ötletét, de nem a koncepcióját tudta átvenni Bourdieu-tól.

Nézzük meg egy-két példán, miként alkalmazza. A nagybirtokosok harmadik csoportját a következőképpen jellemzi: „A polgári újbirtokosok a gazdálkodást többnyire mellékfoglalkozásnak, a birtokot társadalmi emelkedésük szimbólumának tekintették. Egy részük azonban teljesen földbirtokossá vált, s ha életmódjának külsőségeiben a nemesi mintaképet utánozta is, gazdálkodásában a tőkés kereskedő-vállalkozó profitorientációja irányította. A századfordulóra kialakult agrárburzsoá réteg tehát lényegét tekintve a polgársághoz tartozott. Osztályhelyzete tehát a tőkésé, de társadalmi pozícióját nem tőkés mivoltának, hanem a birtoknak mint a társadalmi pozíció szimbólumának köszönheti.”

Másutt kifejezetten használja is a kategóriapárt: „A zsidó nagypolgárság elszigeteltebb volt” (tudniillik a németnél) [...] „Növekvő feszültség keletkezett tehát a nagybirtokosok zömét vagyonban, gazdasági befolyásban felülmúló nagybúrzoázia objektív státusa s relatív pozíciója között, amelyet spontán társadalmi konszenzussal alig, de állami tapintattal némileg enyhíteni lehetett [...] A korszak folyamán 346 zsidó polgárcsalád szerzett nemességet [...] Több százra tehető a polgárság más elemeinek nemesítése. Társadalomtörténeti szempontból a nemesi előnév és a bárói cím funkciója tehát a kettős struktúra ellenkezési konfliktusainak csökkentése, a süllyedő és emelkedő mobilitás okozta pozicionális arányeltolódások kiegyenlítése volt.” A történelmi középosztály tárgyalásánál olvashatjuk: „a romló osztályhelyzetet a társadalmi pozíció megerősítésével, a veszített földesúri hatalmat a megnyert államapparátussal, tehát uralmi pozíciók transzformálásával igyekezett kárpótolni.” A

¹³ Bourdieu, Pierre, i.m. uo.

¹⁴ Hanák Péter: Magyarország társadalmi a századforduló idején. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): Magyarország története 7/1 köt. 427.

köz- és magánalkalmazottak helyzetét tárgyalva írja: „Alkalmazotti státusuk formális hasonlósága ellenére a magántisztviselők munkája, képzettsége, mentalitása, pozíciója lényegesen különbözött a köztisztviselőkétől.”¹⁵

A felsorolt példák, valamint a státus és pozíció definíciója, továbbá az a megállapítás, mely szerint a magyar társadalomban – szemben a klasszikus fejlődésű országokkal – a státus és pozíció fogalma arra szolgál, hogy ki lehessen mutatni a magyar társadalom rendies jellegét s a kettős struktúra konfliktusait. A kettős struktúra kifejezés, ami a fentebb idézett egyik szövegrészben elő is fordult, mutatja: e ponton visszajutunk Erdei Ferencnek ahhoz a törekvéséhez, amely a magyar társadalomról adott képében nyilvánult meg.

Erdei „kettős társadalom” koncepciója

Erdei Ferenc a magyar társadalom nagyvonalú tablóját *A magyar paraszttársadalomban*, a szárszói beszédében és *A magyar társadalom a két világháború között* című, csak a halála után közreadott tanulmányában rajzolja meg. Ez utóbbi munkájában és a szárszói beszédében vannak bizonyos megfogalmazásbeli különbségek, némi fogalmi eltérés, némi hangsúlyeltolódás is, az elméleti alapkonceptiót tekintve azonban a két munka olyannyira azonos gyökerű és egyveretű, hogy nyugodtan interpretálható egységes műként. Ez a két írás – a szárszói beszéd egy passzusától eltekintve – nem tartalmazza a parasztság leírását, mert azt Erdei külön megírta *A magyar paraszttársadalomban*.¹⁶ E három mű gondolatilag szerves egységet alkot.

¹⁵ Hanák Péter, i.m. 447., 461., 455.

¹⁶ A három műből vett idézetrészeket ld. Erdei Ferenc: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. mű alapján idézzük.

Erdei szerint két felső társadalomszerkezet, a történelmi-nemzeti és a modern polgári társadalom alkotja a magyar társadalom „magas” szerkezetét, s ezek alatt helyezkedik el a paraszttársadalom. A három társadalom „térbelileg” is elkülönül egymástól. Pontosan meg lehet határozni azokat a termelési és társadalmi szerepeket, amelyeket a három szerkezet tagjai betöltenek. A nemzeti társadalom sajátította el azokat a szerepeket, amelyek „már a rendi társadalomban is kialakultak és megszerveződtek, tehát a nagybirtokos gazdálkodás és az egész állami és egyházi élet”.¹⁷ Ezért tartoznak e társadalomba: egyháziak, az állami és uradalmi tisztviselők, a történelmi arisztokrácia, az úri középosztály s a nemzeti kispolgárság. Ezzel szemben a modern polgári társadalom terrénját „az egész ipari termelés, a kereskedelmi forgalom és a hitelélet [...] a szellemi és politikai élet üzleti vállalkozása”¹⁸, a tényleges mezőgazdasági termelő munka¹⁹ jelenti. A paraszti társadalom pedig mindkét előbbi szerkezet alatt helyezkedik el, amely „rendi társadalmi formák között él”, azonban ezzel együtt aktuálisan osztálytagozódással bír, s ezért végeredményben „se nem rend, se nem osztály tehát a parasztság, hanem szabályszerű osztályrétegződésnek a szerkezete, közös rendi-paraszti társadalmi formákkal”²⁰. A parasztság helyét tehát Erdei tablóján úgy lehet kijelölni, hogy gazdasági helyzetét annak alján van, aminek a tetején a történelmi-nemzeti társadalom, tehát elsősorban az uradalomban, illetve a falun, mint gazdák, kisparasztok, törpebirtokosok, romlott parasztok stb.

A három társadalom között az elkülönülés a „társadalmi térben” történik, azaz a szociális érintkezés, életvitel stb. különbsége révén, hiszen a termelési folyamatban ezek az elkülönült társadalmak közös „gazdasági térben” közlekednek egymással, pl. a cselédek, mint munkásparaszti réteg, az uradalomban egy gazdasági térben helyezkednek el a történelmi-nemzeti társadalom

¹⁷ Erdei Ferenc, i.m. 296.

¹⁸ Erdei Ferenc, i.m. 299.

¹⁹ Erdei Ferenc, i.m. 296.

²⁰ Erdei Ferenc, i.m. 169–170.

képviselőivel. A modern polgári társadalom még a gazdasági térben is elválasztódik azonban, minden laza kapcsolódásuk ellenére mind a történelmi-nemzeti, mind a paraszti társadalomtól.

A térbeli elkülönülés szempontja melletti döntő dimenzió, amely Erdei koncepcióját áthatja, a magyar társadalom kettős szerkezetbe tagolódása. Egyik szerkezetet az osztályhelyzet alkotja, a másikat az ettől eltérő társadalmi állapot.

Az osztályhelyzet fogalma marxista eredetű, ezzel szemben a társadalmi állapoté Hajnal Istvántól és Durkheimtől²¹ jön, s az ún. formaképződés teszi ki a tartalmát. Történetileg ugyanis a parasztságnak mint sajátos rétegnek kialakulásánál olyan, először személyes formaképződés lépett fel, „amely a nyers hatalmi érdekviszonyokat kiegyenlítő vagy legalábbis jól eltakaró együttélési formákat tudott kialakítani az úr és szolga, a dolgozó és harcos, illetve vezető között”²². Ebből a személyes formából alakult ki az a forma, amely a szolgai munkás helyzetét a jobbágyság rendi formájába emelte. Ez a folyamat mind az úr, mind a szolga részéről „nevelődést”, „kölcsonösséget”, „beleélést” igényelt. E nyugati fejlődésen belül sajátosan magyar tünet, hogy a nemzeti társadalom „túlszerveződött”, a parasztság pedig „visszamerevült”. A társadalmi állapotot tehát a formaképződés definiálja, a forma pedig az élet minden területét magában foglaló szociális viszony, amelyen belül mindkét felet jogok és kötelezettségek terhelik, noha nem egyenlőképpen, s e viszony fennállásának garanciája a konvencióban van, amely a durkheimi társadalmi tényben megtestesülő „keménységgel”, társadalmi kényszerrel határozza meg az alanyok viselkedését.

Erdei szerint a magyar társadalom egyfelől az osztályszerkezetben, másfelől a társadalmi állapot amattól eltérő szerkezetében leledzik. Az osztályhelyzet és társadalmi állapot eltérése

²¹ „Durkheim »társadalmi tényei« világították meg legjobban az objektív egyéni lélektani és gazdasági-hatalmi érdekektől elváló társadalomkutatás természetét, és törvényszerűségeit.” Erdei Ferenc. i.m. 248.

²² Erdei Ferenc, i.m. 103–104.

megmutatkozik egyrészt abban, hogy a modern polgári társadalom lényegében osztályhelyzetekből áll, míg a nemzeti történelmi és paraszti társadalom inkább társadalmi állapotokból, másrészt pedig abban, hogy a történelmi és paraszti társadalomban is jelen vannak osztályhelyzetek, az ettől eltérő társadalmi állapotok mellett. Erdei az eltérést a két helyzet között időbeli fáziskülönbségként fogja fel és interpretálja, ami azt jelenti, hogy a magyar társadalom, a társadalmi állapotoknak az osztályhelyzettől való eltolódása következtében, még „rendies” sajátosságokat hordoz magában. Szárszói beszédéből azonban kiviláglik, hogy az osztályhelyzet és a társadalmi állapot összefüggését általánosabb szinten is elgondolta. Kifejti itt ugyanis, hogy „az élet minden történeti korszakban és minden emberi együttélésben társadalmi formában folyik, a termelés és gazdasági élet éppen úgy, mint a szellemi élet.” Azonban a gazdasági „élet” és a formák eltérhetnek egymástól. „A társadalom folyamatos képződésben, alakulásban van, és korszakokként billen erre vagy arra az erőhatás irányába. Hol a gazdasági erő érvényesül döntően és formálja a társadalmat, hol pedig a szilárdan és keményen kiképződött társadalmi formák, intézmények szorítják hatásuk alá a gazdasági élet egyéb megnyilvánulásait”²³.

A „kettős szerkezet” koncepciója lehetővé teszi Erdeinek, hogy a magyar társadalomban meglévő rendies formaképződmények továbbélését a részletekben felülmúlhatatlanul ábrázolja. Ebben a vonatkozásban műve a műalkotások tökélyére emelkedik, s ezért meghaladhatatlan. A probléma abból adódik s ott kezdődik, hogy Erdei, amit általános elméleti síkon helyes tézisként kimondott (az életnek és formáinak állandó ellentmondásos együttlétezéséről a fentebb idézett szárszói beszédben), azt tagadja, annak állandó hangoztatásával, hogy a modern polgári társadalomban csak tiszta osztályhelyzetek vannak. (Pl. a munkásról egy helyütt azt mondja, hogy a „gazdasági helyzete egyben a társadalmi állapota is, mert közvetlenül, tárgyi érvényű társa-

²³ Erdei Ferenc, i.m. 350.

dalomformák nélkül él osztályhelyzetében.”²⁴ Az egyes konkrét elemzések síkján viszont ismét visszaállítja az általános elméleti síkon kimondott tézis érvényét, ámde utóbbinak ő maga nincsen tudatában. Nézzük meg ezt közelebbről.

Az általános érvényű tétel támadhatatlan. Már Marx is világosan megmondta, hogy még Angliában „sem jelentkezik az osztálytagozódás tisztán”²⁵. Webernél még egy elvont szabályszerűséget is lehet találni az osztálytagozódás és a rendi tagozódás (mert hiszen a társadalmi állapot és formaképződés esetén erről van szó) között: „mindennemű technikai-gazdasági megrázókódtatás és átalakulás veszélyezteti a »rendi« tagolódást, és az »osztályhelyzetet« tolja előtérbe”, míg a „javak megszerzését és elosztását determináló alapok bizonyos (viszonylagos) stabilitása kedvez”²⁶ a rendképződésnek.

Hogy Erdei egy weberi általánosságú szabályszerűséghez nem jutott el, abban – mint Némédi Dénes rámutat – az játszott szerepet, hogy a gazdaság és társadalom megkülönböztetésénél a fogalmi kimunkálás hiányzik, és „hiányzik egy lényeges mozzanat: annak általános megvilágítása, hogy eme különbségen belül a gazdaság mégis, miképpen rendelkezik domináns szereppel”²⁷. Ezért aztán a társadalom, a társadalmi állapot, csak mint kísértő múlt jelenik meg az ábrázolásban. Pedig Erdei tesz olyan kijelentéseket, melyek arra utalnak, mintha magának a polgári, tehát alapjában véve osztályszerkezetekre épülő társadalomnak is volnának formaképződési tendenciái, hogy „az egész kapitalista vállalkozás a modern polgári társadalomátalakulás képződménye a magyar társadalomban, tehát társadalmi formái együtt fejlődtek a kapitalizmussal”. Ám rögtön hozzáteszi: „bár alkalmazkodtak a történeti társadalomszerkezethez”²⁸. De beszél Erdei a szabad értelmiségiek kamarákba tömörüléséről, a munkásosztály

szakszervezeteiről, pártjairól, a középosztály sznobságáról, a polgári osztály liberális eszmékhez kötődéséről²⁹ stb., egyszóval olyan sajátosságokról, részben tudatiakról, részben szervezetiokről, amelyek a polgári társadalom sajátos – fogadjuk el Erdei terminusát – formaképződéséhez vezetnek és vezethetnek. Mint fentebb mondtuk: Erdei konkrét tárgyalásban inherens formaképződményi jelenségeket ír le a polgári társadalomban is, ez azonban öntudatlanul történik, s explicité tagadja ezt a társadalomalakulást.

Mi az oka ennek Erdeinél? Némédi kifejti, hogy a formaképződés fogalma (hasonlóképpen, mint Tönniesnél Gesellschaft és Gemeinschaft) egy kultúrkritikai értékmozzanatot hordoz magában, amennyiben a „formás” prekapitalista társadalmat magasabb rendűnek tüntetik fel a kapitalizmusnál, ahol csak tiszta osztályhelyzetek vannak, s amelyek alanyai a gazdasági érdekre redukálódnak. Ily módon a társadalmat elnyelte a gazdaság, vagy: a társadalom eltömegesedett, s ezért „formátlan”. Erdei azonban a marxizmushoz közeledvén nem helyezkedhetett a kultúrkritikai álláspontra.³⁰ Ezért úgy járt el, hogy ami kritika, azt ebből fele részében elfogadta, mondván, hogy a polgári társadalom lebomlóban (mert hiszen „formátlan”) van, eltömegesedés mutatkozik benne: Mindazonáltal ez csak a felső részére érvényes: „ugyanakkor azonban új építkezés is halad előre ennek a társadalomszerkezetnek az alján, a munkásság életében és munkájában. S ha a munkásság a tömegesedésnek ugyanazokat a jelenségeit mutatja is, mint a polgárság, a jelenségek mögött éppen ellenkező társadalmi folyamat játszódik le. Amott a történeti társadalomátalakulások felbomlása, emitt új társadalomépítkezés előrehaladása.”³¹ Erdei tehát abból az ideológiai állásfoglalásból eredően, mely szerint csak a szocializmus felé lehet fejlődés Magyarország, már a korabeli Magyarország társadalmi struktú-

²⁴ Erdei Ferenc, i.m. 344.

²⁵ Marx Károly és Engels Frigyes művei. 25. köt. 833.

²⁶ Max Weber: Gazdaság és társadalom. Kossuth Kvk. Bp. 1967, 253.

²⁷ Némédi Dénes: A szintézis keresése (Erdei Ferenc szociológiája a negyvenes évek első felében). Szociológia, 1978/4, 519.

²⁸ Erdei Ferenc, i.m. 330.

²⁹ I.d. Sorrendben Erdei Ferenc, i.m. 335., 345., 340.

³⁰ Némédi Dénes, i.m. 520.

³¹ Erdei Ferenc, i.m. 341.

rájának vizsgálatában mellőzte a modern polgári társadalom (gazdasági, szociális és politikai) társadalmasulásnak a formáit („formaképződését”) megvizsgálni.

Ehhez a problémához kapcsolódik Erdeinek az a harmadik strukturális aspektusa, amellyel következetesen különbséget tesz a társadalom nemzeti és nem-nemzeti elemei között. Nem-nemzeti az egész modern polgári társadalom, amely „gyarmati képződmény, mert külső függésből és kész példákából épült úgy, hogy a kifejlett kapitalista társadalmaknak a vállalatai egyszerűen beletelepedtek a magyar társadalomba”³², ráadásul a magyar társadalomban „nem a történelmi társadalmi módszerekkel dolgozott, hanem a nyers üzletiességgel és gátlástalan haszonra törekvéssel”³³. Kultúrája „elvonat magaskultúra”, vezéreszméje a „nyugati mintájú haladás elve”, amivel a nyugati fejlődéshez kapcsolva magát „elszakad a magyar társadalom valóságától”³⁴. A szabad értelmiségi pályákat elemezve különösen élesen hozza párhuzamba kultúrájuk népfölöttiségét a nemzeti társadalom népfölöttiségével, amely idegen „az alsó társadalom valóságos életéhez képest”³⁵. Hiába volt híve a magas humánus eszméknek és a szabadság magas ideáljainak, „a parasztság felé meginduló népi mozgalommal csak addig a pontig érzett rokonszenvet, ameddig az merőben csak az agrárviszonyok kérdéseit hánytorgatta. Abban a pillanatban, mikor általánosabb radikalizmusnak adott hangot, mint magas urbánus világ fordult vele szembe, és a magas eszmék ellen való reakciónak látta benne törekvéseit.”³⁶

Erdei a megfogalmazásaival igen közel kerül a múlt század végi újkonzervativizmus kapitalizmuskritikájához, mindazonáltal utóbbihoz képest gyökeresen eltérő elem nála az, hogy azt a társadalmat, amelyet történelmi nemzetinek nevez, mert „konzervatív, és ezért nem igazán nemzeti”³⁷ Ebből most már az következne, hogy akkor a három társadalomból a parasztnak kellene nemzetinek lennie. Erdei azonban világossá teszi számtalanszor, hogy a parasztság „nemzetelatti” helyzetben van, pontosabban: „Ahogy lépten-nyomon külső, nem paraszt hatásokat vesz fel, úgy igénye is támad arra, hogy teljesen kilépjen paraszt zártágából és alárendeltségéből, s egyenrangú tagjává váljék a nemzeti társadalomnak.”³⁸

A nemzeti ismérvvvel operálva Erdei végül is a társadalmi valóság szintjén az összmagyar társadalmat egy (történelmi) nemzeti, egy (a történelmi nemzeti mellett) nem-nemzeti és egy nemzetelatti nem-nemzeti társadalomra osztja. A művelődés reális síkján egyik sem nemzeti jellegű. A paraszti népi kultúra „sem kapcsolja össze a parasztságot a nemzeti társadalommal és a nemzeti kultúrával”³⁹. A történelmi nemzeti társadalom konzervativizmusa miatt nem igazán nemzeti, a modern polgári társadalom pedig azért, mert a konzervatív nemzeti társadalomnak ellenképeként, nyugati mintákat követve növekedett.

Mindazonáltal Erdei akarja, hogy a magyar társadalom egységesen nemzeti jellegű legyen. Ezért eszméi síkon megtalálni véli a megoldást. Miként a „formaképződési zavarokra” a megoldást a munkásosztályba helyezte, hasonlóképpen a nemzeti probléma megoldásának zálogává is a munkásosztály válik: „Jelentékeny eredménye azonban a két világháború közti társadalomfejlődésnek, hogy éppen a munkásság ismerte fel a fejlődés nemzeti útját, tehát azt a követelményt, hogy a magyar társadalomnak igazi nemzeti termelőközösséggé és társadalomszerkezetté kell átalakulnia, s a politikai eszméiben egyformán képviseli a haladás elvét éppen úgy, mint a nemzet általános eszméjét.”⁴⁰

Látható tehát, hogy a nemzeti jelleg legalább háromféle jelentéssel bír, ami nem könnyíti meg az értelmezést.

³² Erdei Ferenc, i.m. 198.

³³ Erdei Ferenc, i.m. 299.

³⁴ Erdei Ferenc, i.m. 300.

³⁵ Erdei Ferenc, i.m. 336.

³⁶ Erdei Ferenc, i.m. 340.

³⁷ Erdei Ferenc, i.m. 300.

³⁸ Erdei Ferenc, i.m. 240.

³⁹ Erdei Ferenc, i.m. 338.

⁴⁰ Erdei Ferenc, i.m. 300.

Végül egy negyedik strukturáló elvet is működtet Erdei, amely olyannyira evidens, hogy alig lehet észrevenni: a társadalom vertikális tagolódása felső, középső és alsó osztályokra, amely mindhárom, „térbelileg” elkülönült társadalmon belül is megismétlődik. A kutató, aki ezt a tagolódási elvet alkalmazza, egy gyökerében ideológiai stratifikációs elvet követ, aminek az a következménye, hogy lépten-nyomon összekeveri az osztályhelyzet szerinti tagolódást a jövedelem s egyéb kemény mutatók (lakáshelyzet, lakás felszereltsége, táplálkozás stb.), valamint a mindennapi tudatban lévő vélekedő társadalmi presztízshierarchiával.) F. Parkin hívja fel nagyon világosan a figyelmet az így megteendő különbségtételekre. Bizonyos empirikus tanulmányokról azt írja pl., hogy ezekben mindig világos, hogy „vajon amit megmértek, az az egyén saját személyes értékelése-e a különböző pozíciók szociális értékéről, vagy pedig egy egyszerű kijelentése az egyénnek arról, amit ő ezeknek a pozícióknak a tényleges szociális helyzetéről tart. Minthogy mi mindannyian tudatában vagyunk egy létező státuszhierarchiának, minden ítéletünk, melyet alkotnunk kell róla, meghatározott ama tudattartalmuk által, ahogyan abban az aktuális rangsor létezik a mindennapi életben [...] amit gyakran megmérnek, az a létező státuszhierarchia percepciója, és nem a saját becslésünk arról a módról, ahogyan a pozíciónak szociálisan értékelődniük kellene, ha egyáltalán kell értékelődniük [...], tehát ennek az evidenciának az alapján nem mondhatjuk, hogy a státus a különböző pozíciók populáris értékeléséből deriválódik. Az ilyen eredmények nem a társadalmi megbecsülés forrásairól beszélnek, hanem a társadalmi megbecsülés tényleges eloszlásának populáris percepciójáról. Az eloszlás megmagyarázásához sokkal inkább eltérő megközelítésre van szükségünk.” Végül Parkin Marxhoz fordul: „plauzibilis úgy tekinteni a szociális megbecsülést, mint az osztályviszonyok által keletkezett (emergent) sajátosságot. Tömörebben: a szociális megbecsülést úgy foghatjuk fel, mint társadalmi értékelés rendszert, amely azoknak a morális ítéletéből származik, akik az osztálystruktúrában a domináns pozíciókat

birtokolják.”⁴¹ A státuszhierarchia, azaz az egyes foglalkozások beosztása alsó, középső és felső pozíciókba, elképzelhető a jövedelem, a javakkal való ellátottság kemény mutatói és a társadalmi megbecsülés rendies eloszlása szerint is. Erdeinél ezek szétválaszthatatlanul összekeverednek egymással és a kör értelmiségi percepciójával a státuszhierarchiájáról.

Erdei pl. a kispolgársághoz sorolja a kisgazdákat, a kisvállalkozókat, a munkás és tisztviselő közötti helyzetben lévő üzemi alkalmazottakat.⁴² Ami még különösebb, a nemzeti kispolgárságon belül találjuk a vasúti kalauzt, a levélhordó postást, a rendőrt, a csendőrt, a katonatisztet, a hivatalnokok altisztjét, az uradalmak ispánjait, az egyházak nem értelmiségi szolgálattevőit. A középosztályi helyzet szintén heterogén osztályhelyzetek együttese, amelyeket csak homályos jelentésű társadalmi presztízsmos egybe.

Erdeinél a polgári középosztály a középvállalkozókat, a vállalati tisztségviselőket és a szabad pályák értelmiségét foglalja magában. Ezt a három típust maga Erdei is három osztályhelyzetbe tartozónak tekinti, akik azonban „hasonló társadalmi formák kereti közé”⁴³ illeszkednek. Már ez is mutatja az osztályozás bizonytalanságát, hiszen ha, mint fentebb láttuk, a modern polgári társadalomnak nincsen modern formaképződése, akkor a közös forma nem is foghatja egybe a három osztályhelyzetet. A formára utalás azonban csak stílári fordulat, mert Erdei rögtön más tényezők révén köti össze őket: „Közepes vagyon, számos alkalmazottal dolgozó ipari vagy kereskedelmi vállalat, a fizikai és kezelő munka fölé emelkedő vállalatvezetői tevékenység, széles körű, de felületes műveltség és jó polgári élet tapadnak ehhez az osztályhelyzethez.”⁴⁴

⁴¹ F. Parkin: *Class Inequality and Political Order*. Social Stratification in Capitalist and Communist Societies. New York, Washington, 1971. 41–42.

⁴² Erdei Ferenc, i.m. 343.

⁴³ Erdei Ferenc, i.m. 328.

⁴⁴ Erdei Ferenc, i.m. uo.

Tehát: vagyon, jövedelem, életmód, műveltség kreál itt e háromféle osztályhelyzetben lévő réteg számára közös és egyetlen (közép-) osztályhelyzetet. Végül kiderül, mikor Erdei az úri középosztállyal hasonlítja őket össze, hogy a zsidó és kisebb részben más idegen származás, azaz a nemzeti jelleg is egybefogja őket.

Az Erdei adta magyar társadalomképről összefoglalóan azt kell megállapítanunk, hogy az osztályhelyzet és társadalmi állapot helyes szétválasztása ellenére, ezeknek a fogalmaknak ki nem dolgozottsága miatt, végeredményben egy meglehetősen önkényes konstrukciót kapunk. A három társadalom „térbeli” elkülönülése, a gazdasági helyzet és társadalmi állapot kettős szerkezete, a vertikális tagolódás, a nemzeti és nem-nemzeti jelleg – mint olykor explicit, olykor látens elemzési dimenziók – a konkrét elemzésben összekeverednek egymással és különböző mutatókkal (jövedelem, presztízs, életmód, politikai törekvések, „nemzetiség”), ami a magyar társadalom képét konfúzussá teszi. Alapjában véve Erdei helyesen látja, hogy a magyar társadalom nem kifejtett osztálytársadalom, hanem rendes sajátosságai vannak, amelyeknek a leírása számos vonatkozásban helyes.

Az utóbbi példának, különösen a legutolsóknak, ahol a középvállalkozókat, a vállalati tisztviselőket és a szabad értelmiségieket három különböző osztályhelyzetbe sorolta, de ennek ellenére – a vagyon, a jövedelem, életmód és műveltségi mutatók alapján – egy, vagy „hasonló társadalmi formák keretei közé” tartozóknak tekintette őket, gyanút kellett volna kelteniük Erdeiben ama premisszájának helyességét illetően, hogy a polgári társadalomban csak tiszta osztályhelyzetek vannak. A polgári társadalom a szeme előtt produkálja magát, a maga „kettős struktúráját”, osztályhelyzetek és társadalmi állapotok valamilyen komplexumát, igazolva a másik, helyes premisszáját, mely szerint: „az élet minden történelmi korszakban és minden emberi együttélésben társadalmi formában folyik”⁴⁵. Csakhogy ő, dogmatikussá válván, másik premisszájának, mely szerint a polgári

⁴⁵ Erdei Ferenc, i.m. 350.

társadalomban csak tiszta osztályhelyzetek léteznek, nem veszi észre az általa észlelt tényekből adódó konzekvenciáját.

Erdei empirikus zsenije kiválóan működik, amikor konkrét társadalmi csoportokat jellemez. Mindig ki tudja mutatni a paraszti társadalom típusaiban a társadalomalattiságot, rendies kirekesztettséget, a keresztény-nemzeti társadalom dominanciáját a polgári társadalom felett; hogy a polgári társadalom nem rendies képződmény stb. A probléma gyökere abban rejlik, hogy nem tisztázta a fogalmi összefüggéseket konkrétan a termelési viszonyok és a társadalmi állapotok között. A magyar paraszttársadalom elemzésénél ez nem mutatkozik meg hiányságként, mert hisz éppenséggel egy nagyon világosan tradicionális rendnek a történeti átalakulását kell leírni. Például: „a magyar társadalom nem egyetlen társadalmi üzem, amelynek terében minden hatás végigfuthatna, hanem olyan polgári osztályszerkezet, amelynek üzemét rendi formák határozzák meg, elsősorban alsó részén a parasztságban, másodsorban magasabb szintjén, a vezető rétegben.”⁴⁶ Ezen az alapon aztán nagyszabású tablót lehet felfesteni a magyar parasztság társadalmáról, amely tabló klasszikussá válik, éppen, mivel a múltnak és az aktuális jelennek praesens perfectumáról van szó. Mindez teljesen érthető, hiszen a formaképződés múlt-tételezett társadalmi kényszer (à la Durkheim) csupán, s nem olyan formaképződmény, amely inherensen hozzátartoznék – valamilyen formátípusként – mindenféle gazdasági-termelési viszonyhoz. Erdeinél a rend és rendesség kifejezetten a múlthoz tartozik, s így Erdei nem láthatja meg a modern polgári társadalomban is jelenlévő rendies képződményt, azt, amit Weber szociális osztálynak nevez, azt a modern rendet, amit az angolszász struktúrairodalom nyomán ma státuscsoportnak nevezünk. Pedig a társadalmasodás ezen formái a kifejtett piacgazdaság talaján is létrejönnek és létben voltak Erdei idején is. Erdei azonban nyilvánvalóan nem ismerte Webernek osztály- és rendelméletét, és emellett szemmel láthatóan azt hitte, hogy ahol osztály van, ott marxi értelemben rend-

⁴⁶ Erdei Ferenc, i.m. 119.

ről nem beszélhetünk, mert akkor szembekerülünk a marxizmus-sal. Pedig jól látja, hogy vannak olyan új tulajdonságai a kapitalizmusnak, amelyek az ő értelmében véve a formaképződéshez hasonlatosak, és emellett a kapitalizmus természetének átalakulását jelzik, útját a keynesi, beavatkozó, szociális jóléti államnak. Látja az állami beavatkozás kiterjedését (kamatláb-meghatározás, termelési ágak szubvencionálása, kartelltörvény, munkás-szociális törvényhozás, kötelező társadalombiztosítás) a korabeli Magyarországon is, azt, hogy a magyar polgári társadalom is hordoz magában csírákat, melyek a nyugati országok fejlődési alternatíváját rejtik magukban. Nem véletlen, hogy Lukács az 1928-ban írott Blum-tézisekben reális lehetőségként számolt a Bethlen-konzolidációnak egy, amerikai típusú polgári demokráciába való átnövésével.⁴⁷ De Erdei nemcsak mozzanatait látja az új kapitalizmus típusnak, hanem látja azokat az ideológiai-szellemi és kulturális törekvéseket is, amelyek ugyanebbe az irányba mutatnak, amelyekről azonban igyekszik kimutatni, hogy nemzetietlenek. Kultúrájuk „elvonat magas kultúra”, vezéreszméje „a nyugati mintájú haladás elve”, amivel „a nyugati fejlődéshez kapcsolja magát, s ezzel elszakad a magyar társadalom valóságától”. A szabad értelmiségről írván elítélő hangsúllyal hozza párhuzamba ez értelmiség kultúrájának népfellettségét a nemzeti társadalom népfellettségével, amely idegen „az alsó társadalom valóságos életéhez képest”.⁴⁸

Tény persze, hogy a modern polgári társadalom és szabad értelmiség tetemes része nem a „nemzetből” emelkedett fel. De ahogyan annak a társadalmi szerkezetnek, amely Magyarországon a paraszti formaképződést létrehozta, volt nyugatias rendies mozzanata is, ami a magyar paraszti-jobbági létet elviselhetőbbé tette a tőlünk keletebbre létezettekénél, ugyanúgy hordozott magában ilyen nyugatias elemeket a modern polgári társadalom nálunk is, amelyek természetesen szintén anorganikus elemek a

magyar társadalom fejlődésében. Ilyen elem pl. a Nyugaton ki-termelődött népképviselési-parlamentari demokrácia, s az ennek megfelelő embertípus, melyet Erdei is megcsodált nyugati útja alkalmával, s melyet Bibó mint non-konformista embertípust ír le.⁴⁹ A magyar társadalomban reálisan is megvolt az a tendencia, hogy valódi polgári demokráciát (s ne csak egy oligarchikus jellegű, palástolt diktatúrát – ahogyan Bibó István egy helyütt jellemezte⁵⁰ –) termeljen ki. Ennek tendenciája még világosabban mutatkozott meg az ideológiai és kulturális életben, a centralistától kezdve a Huszadik Század körén keresztül a Szép Szó köréig (hogy csak néhány csúcst említsük ennek a vonulatnak). Ez a szellemi tendencia és ennek gyakorlati csírái természetesen „idegenek” a magyar társadalomfejlődésben, de ez csak egy olyan értelemben idegenség, ahogyan a Szent István által kiépített államszerkezet is idegen volt a korabeli magyarság számára.

A probléma struktúraelméleti szempontból nem abban áll, hogy Erdei ideológiájában a szocializmus mellett döntött, önmagában ez a döntés, fogadjuk vagy utasítsuk el azt egy másik politikai világnézet alapján, nem szükségszerű, hogy a kutatót egy adott társadalmi struktúra leírásában vakká tegyen bizonyos jelenségekkel szemben. Önmagában az a tény, hogy Erdei eleve lemossa a magyar polgári társadalmat egy lehetséges jövőbeli modernizációs alternatíva tablójáról, még nem kellene, hogy kihatson a jelenbeli struktúráképre. A hiba ott kezdődik egyrészt, hogy Erdei a tényeket regisztrálja ugyan (részint az átalakuló kapitalizmus, részint az átalakuló társadalom tényeit), de nem emeli be elméleti premisszáiból levonandó konzekvencia-rendszerébe (legalább is annak ama „félpremissza”-konzekvencia-rendszerébe, mely szerint, mint mondja, a társadalom saját-törvényűbb valami, ami szívósan eltérhet a termelőviszonyok vonalától). Ebből a premisszából az következne, hogy akkor a polgári társadalom osztályhelyezetei mellett ott kell lennie társa-

⁴⁷ Ld. Lukács György: Történelem és osztálytudat. Magvető Kvk., Bp. 1971, 676.

⁴⁸ Erdei Ferenc, i.m. 336.

⁴⁹ Ld. Bibó István: Válogatott tanulmányok. Magvető Kvk., Bp. 1986. 2. köt. 614-616.

⁵⁰ Bibó István: Válogatott tanulmányok. Magvető Kvk., Bp. 1986. 3. köt. 317.

dalmi állapotainak is. De ő pontosan ezeket a társadalmi állapotokat nem akarja felfedezni a polgárságnál, mert ez egyrészt nem egyezik premisszájának másik felével (hogy ti. a kapitalizmusban osztályhelyzet és társadalmi állapot egybeesik), másrészt pedig mert ő a társadalmi állapothoz, formaképződéshez értéket kapcsolt, s ezt el kell vitatni a polgárságtól ahhoz, hogy egy szocialista modernizációs alternatíva melletti politikai világnézet következményeként, a munkásosztálynak lehessen adományozni.

Másrészt mindennek az a következménye, hogy – mivel a jövő felől tagadva van a polgári osztály – Erdei a jelenben is vakká válik utóbbi társadalmasodási formáival szemben. A társadalmasodásnak olyan formáját, mint pl. a társulás, amely létrejöhet érdekkiegyenlítés (pl. piaci tranzaktivitás), vagy érdektársítás (pl. egyesületek, szakszervezetek, érdekképviselések stb.) révén, Erdei formaképződés-fogalmának kultúrkritikai mozzanatából következően nem tekinthet közösségnek, aminek a rendies formákat tekintette. Ez rendjén is volna, mert a társulások racionális képződmények, míg a közösség vagy emocionális, vagy érték-racionális alapon nyugszik. De ebben az esetben Erdeinek meg kellene magyaráznia, hogy a munkásság milyen új formaképződményeket produkál mint közösségeket, szemben az ilyen vonatkozásban tehetetlen polgársággal, hogy miként is történik a munkásságban, mint mondja, „az új társadalomépítkezés előrehaladása”⁵¹. Ámde Erdei egyetlen ilyen konkrét formát sem mutat ki és nem elemez. Ha ugyanis megtenné, rá kellene jönnie, hogy pl. a szakszervezet nem közösség, hanem érdektársítás, amely szerkezetileg lényegében nem különbözik a vállalkozói szövetekezéstől és társulásoktól. Ha pedig, mondjuk, a szociáldemokrata kulturális körökre gondolna, nem lehetett volna nem észrevennie, hogy ilyen körökkel a polgárság is rendelkezik. Azonban a tudományos bizonyíték a politikai világnézet alól szétporlott volna, megmutatkozva az is, hogy a magyar társadalomban immanensen benne rejlik a polgári demokráciának, a szociális államnak nyugati irányzatú modernizációs alternatívája

⁵¹ Erdei Ferenc, i.m. 300.

éppúgy, mint az, amit Erdei akar: a szocialista. Az előbbi konklúziót azonban a szárszói beszéd Erdeije nyilvánvalóan már el akarta kerülni.

A szociális osztály definíciója Webernél és egy korai interpretáció (P. Mombert)

Végző soron azonban Erdei, mivel nem tisztázta, hogy a termelőviszonyok és osztályhelyzet között mi az összefüggés, mivel nem tisztázta a gazdaság fogalmát, mivel ennek következtében a modern polgári társadalomban nem tudott és nem akart észrevenni formaképződést, nem vehette észre, nem tudatosíthatta magában, és nem tehetette mint ilyet, az ábrázolás tárgyává azt a modern képződményt, amelyet Weber szociális osztálynak nevez, sem pedig a modern társadalomban is szükségképpen fellépő, s nem csak történeti rendiségből áthagyományozódott társadalmi állapotokat, amelyek eltérnek a tiszta osztályhelyzettől.

Weber egyrészt a politikai közösségek leírásánál foglalkozik az osztályokkal (a rendek és a politikai pártok mellett), amelyben az osztályokat elsődlegesen a piaci helyzettel határozza meg, másrészt pedig egy késői töredékben, ahol a korábbi kétosztályos változat helyett bevezeti harmadik osztályként a szociális osztály fogalmát. A definíció szerint a szociális osztályok olyan osztályhelyzetek együttesét jelentik, amelyek között a váltás generációs rendben, személyesen, tipikusan és legkönnyebben történik. Weber a szociális osztályok közé sorolja: a) a munkásságot, mennél inkább automatizált a munkafolyamat, b) a kispolgárságot, c) az értelmiséget és a vagyontalan szakembereket (technikusok, kereskedelmi és más „szakalkalmazottak”), d) a

hivatalnokságot, e) a birtokosokat és azokat, akik képzettségük révén privilegizált helyzetben vannak.⁵²

A szociális osztály fogalma korán felkeltette az interpretátorok érdeklődését. Már az 1923-ban megjelent Weber emlékkönyvben foglalkozik vele Paul Mombert. Kimutatja, hogy a szociális osztály fogalmában azon osztályhelyzetek foglaltatnak össze, amelyeket Weber a javakkal való ellátottság, a külső élet-helyzet és a belső életsors tipikus esélyeivel határoz meg, és amelyek egy gazdasági renden belül a javak és szolgáltatások (Leitungsqualifikation) fölötti rendelkezésből (vagy ennek hiányából) és ezeknek a jövedelemre vagy bevételre való átváltásának (értékesítésének) adott módjából következnek. Mombert Weber eme meghatározásához hozzávesz különböző egyéb osztályfelfogásokat, amelyek az osztályképződés tudati oldalára helyezik a hangsúlyt, és ezek felől értelmezi a szociális osztály fogalmát. Megállapítja, hogy „ahol [...] léteznek szociális osztályok, ott a különböző életfeltételekkel összefonódva mutatkoznak a megbecsülés, rang és befolyás társadalmi fokozatai is.”⁵³ Ennek következtében, „ha szociális osztályokról beszélünk, úgy ebben gazdasági és társadalmi tények a legszorosabban összefonódnak”⁵⁴. Történelmi elemzéseiből azt az eredményt szűri ki, hogy a történelem folyamán a gazdasági folyamat egyre erősödik, a rendi képződésből osztályképződés lesz. Miként a rendnél a társadalmi mozzanat (megbecsülés, rang, alá-fölérendeltség volt domináns, hasonlóképpen az a szociális osztálynál is, de a különbség abban rejlik, hogy a szociális osztályok között a generációs váltás tipikusan és könnyen történik, míg a rendek között ez többé-kevésbé ki van zárva.

⁵² Weber, Max: Gazdaság és társadalom. KJK, Bp., 1986. 306-307.

⁵³ Mombert, Paul: Zum Wesen der Sozialen Klasse. In: Palyi Melchior (szerk.): Erinnerungsausgabe für Max Weber. Duncker et Homboldt, München und Leipzig, 1923, 246.

⁵⁴ Mombert, Paul, i.m. uo.

A szociális osztály problémáját az újabb struktúráirodalom sem kerülheti meg. Az alábbiakban két szerző munkájával foglalkozunk alaposabban.

A. Giddens Weber-kritikája

A. Giddens⁵⁵ igen fontosnak tartja a szociális osztály fogalmának a bevezetését, mert – minthogy Weber szerint a szociális osztály közelebb áll a rendhez, mint az osztályhoz – ezáltal „az osztályviszonyok sokféleségébe egy keresztbe vágó egységesítő szempontot visz be, ami eltávolíthat az osztályhelyzetnek a piaci helyzettel történő, s Webernél először és eredetileg képviselt, azonosításától”⁵⁶. Ha az utóbbi koncepciót alkalmazzuk, Giddens szerint, majdnem végtelen számú osztályt lehet megkülönböztetni. A szociális osztály viszont csak akkor egyszíntű lehet, ha ezek az osztályhelyzetek egy clusterbe hozhatók oly módon, hogy az individuumok közötti szociális cserék valamiféle közös viszonyrendszert (common nexus) hoznak létre. Giddens a kísérletet a szociális osztályok fogalmi kimunkálására Webernek arra az intenciójára vezeti vissza, hogy Marxból a kapitalizmus fejlődési tendenciájára vonatkozó perspektívában eltérjen. Pl. hogy a kispolgárság Marx várakozásától eltérően nem süllyed le a proletáriátusba, hanem manuális vagy nem manuális munkát végző szakmunkássá válik (akik a szociális osztályok egyikét képezik); a középosztály (szintén Marx előrejelzéseivel ellentétben) egyre szélesedő társadalmi körre válik. Giddens kiemeli még, hogy a szociális osztályok nem alkotnak közösségeket, sőt fragmentálódnak, piaci helyzetükből fakadó érdekmegoszlás szerint.

⁵⁵ Giddens, Anthony: The Class Structure of the Advanced Society. Hutchinson, London etc. 1973.

⁵⁶ Giddens, Anthony, i.m. 79.

Weber végeredményben „feladni látszik azt a határozott választóvonalat, amelyet eredetileg meghúzni vélt az osztályhelyzet és szociális csoportosulások, valamint ezek cselekvési formái között, amelyek azok között jöhetnek létre, akik közös pozíción osztoznak a piacon”.⁵⁷ Weber ugyanis nem munkálja ki szisztematikusan azokat a feltételeket, melyek között az osztályérdekek alapján létrejöhet a közösségi vagy osztálycselekvés. Ha Weber ezt megtette volna, akkor talán képes lett volna kidolgozni azokat a tényezőket, amelyek hatására az osztály „szubjektív fenoméné” válik.

Weber kisiklása ezen a ponton, talán annak tudható be, véli Giddens, hogy az osztály és rend közötti különbségtevésben összekever két dolgot. Weber törekvése kétségtelenül az volt, hogy elkülönítse az osztály fogalmát a szolidaritás tudatosodásától, s ezáltal megcáfoljon olyan vulgármarxista tételeket, melyek szerint pl. az egyén tévedhet a saját érdekét illetően, az osztály azonban nem. A különbségtevés egyik dimenziójában ellentét van a szubjektív és objektív között: Az osztály olyan fenomén, amely fennáll függetlenül attól, hogy az individuumok érzékelik-e vagy sem helyzetüket, amely a piaci rendszerben adva van számukra. Másfelől a rend, a csoportkapcsolódás és -elkülönülés tudatán épül fel: E különbségtevésen túl osztály és rend „objektíve” is különböznek ama tény értelmében, hogy az osztályok a termelés, a rendek a fogyasztás szférájában lépnek fel. Ez azonban azt jelenti, hogy – Marxszal szemben – ahol túlnyomórészt rendeket találunk, ott a termelési viszonyok jelentősége alább száll.

A weberi különbségtevés a rend tárgyalásánál nyer különös fontosságot, mert az egyik elkülönítő aspektus felhívja a figyelmet a rendi tudatra mint a társadalmi differenciálódás egyik tudatformájára, olyanra, amely különbözik az osztályhelyzet előidézte differenciálódástól. A másik elkülönítő aspektus azoknak a csoportstruktúráknak a fontosságát rögzíti, amelyek a gazdasági renden kívül keletkezhetnek, jöllehet a két aspektus fedheti

⁵⁷ Giddens, Anthony, i.m. uo.

egymást, mégis definitívé szétválík. „A feudális rendek, amelyek jogi diszkrimináción alapulnak, az utóbbi, azaz a gazdaságon kívüli csoportstruktúrák kategóriájába tartoznak, és teljesen, világosan elkülönülnek több szempontból is az olyan tudatosodási vagy tudatformáktól, mint a differenciáló presztízs, megbecsülés stb., melyek létezhetnek a kapitalista társadalmakban is. A tény, hogy Weber mindkét jelenségre egyetlen fogalmat (Stand) használ, elemzéseit legalább annyira konfúzzussá, mint megvilágító erejűvé teszi. Azon rendies viszonyok, amelyeket Weber elemez, vonatkoztathatók azokra a feudális elemekre, amelyek továbbélik a kapitalizmusban is (mint pl. a junkerek életstílusának továbbélése), de szigorúan elkülöníthetők az olyan rendi vagy státuscsoport-tudatoktól, mint a művészé, az egyetemi tanaré – összehasonlítva a vállalkozó iparossal (industrialist).”⁵⁸

Giddens ismertetett, kritikus Weber-interpretációja korrekt, de nem elég mély, mert nem rekonstrukciós jellegű. Márpedig a rekonstrukciós jellegű interpretációra a tudomány- és eszmétörténetnek mindenkor szüksége van, mert nincs olyan szerző, akinél fogalmainak és elemzett tárgyának tökéletes adekvációját megtalálhatnánk. Itt olyan kérdésekkel kell szembenéznie a kutatónak, hogy pl. a vizsgált szerző életművébe csak a könyvek, cikkek, alkalmi írások tartoznak-e vagy kéziratai, töredékei is, s ha igen, ezeknek milyen súllyal kell szerepelniük a rekonstrukciós interpretációban, mit kell kezdeni látszólagos és a nyilvánvaló önellentmondásokkal és így tovább. Számos esetben tapasztalja a tudománytörténész, hogy pl. a szerző leírja tárgyát, de nincs meg hozzá az adekvát fogalma, vagy a fogalmakat csak életének későbbi szakaszában dolgozta ki, de a fogalom in nuce már működött a korábbi elemzésében; vagy a bevezetett fogalom még nem tudományos, hanem metaforikus stádiumban van, nincsenek szilárdan kidolgozott elemei, határai és körvonalai. Ilyen és ehhez hasonló esetekben a történész megkísérélheti a hiányzó fogalom elemeinek kidolgozását, a metaforikus fogalom „szcientizálását”, ahogyan azt maga a szerző megcsinálta volna egész

⁵⁸ Giddens, Anthony, i.m. 80.

hez való hozzájutást (accesse) monopolizálják, hanem valamilyen módon monopolhelyzetbe kerülnek.

Weber szerint mindégy, hogy saját képességeik vagy iskolázottságuk révén kerültek ilyen helyzetbe. A különbség azért fontos, mert Weber azt mondja, hogy mit kell monopolizálni: „a vezetést a javak előteremtésében”⁶⁰, azaz a vezető állások birtokában vannak (ld. a gazdaság-szociológia 22. szakaszát)⁶¹. példa lehet nálunk erre egy falusi „fusizó”, aki egy vállalkozást vezet s alkalmazottai vannak. A fusizó csak két dolgot birtokol: a fusizálási szakképzettséget és azt, hogy – mondjuk – az adott településen más nem ért hozzá (eltekinthet most attól, hogy példánk nem piacgazdaság talajáról való). Itt bizonyos szimbolikus tőke, mely ritkasági értékkel bír, kapcsolódik össze a vállalkozással. Tehát a Weber említette „bizonyos körülmények” azt tartalmazzák, hogy egy vállalkozás vezetői pozícióját kell elsajátítani. Ezt azért volt fontos kiemelni, mert önmagában a piacképes képzettség, ha csak ezt a kvalifikációt vesszük, vállalkozóvá is kvalifikálhat (tehát Giddenszel ellentétben nemcsak a struktúra alsó része hoz létre elkülönöződést) bizonyos körülmények között, de negatív szervezési osztályból, ahová a szak-, betanított és segédmunkások általában tartoznak, átkvalifikálhat az egyik szociális osztályba is („a munkásság mint egész, mennél automatizáltabb a munkafolyamat” – így Weber). Utóbbi esetben a képzettség nem vezetői pozíciók elsajátításával társul, hanem a munkahelyek – bizonyos fokú – elsajátításával. Weber utóbbi lehetőségre többször utal, pl. amikor a szövöket említi, akik öt év múlva érik el teljesítményük csúcsát, és nyilvánvaló, hogy ezen empirikus képzettség „távolabb viszi őket a piactól”. Ugyancsak elterjedt forma a szakszervezetek által kiharcolt „closed shops”, mindenek előtt pedig az „üzemi tanácsok” révén „egészen modern jelenség”⁶². Az ilyenféle képesség, amely a munkahelyek elsajátításához vezet, eltávolít a piactól, míg a

monopolhelyzetbeli monopolisztikus képzettség éppenséggel közelebb visz a piachoz, hiszen ezek a munkások – szaktudás, szimbolikus tőke – révén vállalkozók! A szociális osztályba átsorolódó, többnyire empirikus képzettséggel rendelkező munkások a munkapiactól kerülnek távolabb. A vonatkozó szövegrészben Weber által említett tény, hogy a betanított munka, részint a szakképzetlen, részint a szakképzett munka rovására teret nyer, a negatív privilegizált szerzési osztályi helyzetet erősíti, és közelebb visz a piachoz, hiszen olyan munkáról van szó, amely rövid időn belül megtanulható.

Láthatjuk tehát, hogy ha az osztályokra vonatkozó fejtegetésekbe bekapcsoljuk Weber gazdaság-szociológiai vonatkozású kategóriáit, akkor a kétféle tárgyra irányuló elsajátítási folyamat megkülönböztetése révén világosan meg lehet különböztetni egymástól a kétféle munkástípust. Egyfelől: monopolisztikus képzettségű munkások – vezetői állások elsajátítása: szervezési osztály; monopolisztikus képzettségű munkások –, munkahelyek elsajátítása: szociális osztály. Ha Giddens nem hagyta volna figyelmen kívül Webernek azt a kiegészítését, hogy a munkásság mint egész, akkor tartozik a szociális osztályhoz, ha minél automatizáltabb a munkafolyamat, e tény elemzése révén el kellett volna jutnia az előbbi eredményhez.

Hasonló a helyzet interpretációs szempontból a másik szociális osztályhoz tartozó kategóriával, a hivatalnokkal. Giddens helyesen veszi észre, hogy a bürokrácia elterjedése növeli a „féhérgallérosok” számát, ami igaz, csak nem amaz aspektusból, amelyből Giddens értelmezi. A hivatalnok éppen a munkahely elsajátítása folytán kerül távolabb a piactól. Az helyes, hogy képzettségük révén piaci helyzetük lényegileg különbözik a fizikai munkásokétól, de kérdés, hogy miért. Itt valóban az a lényegi, hogy az egész bürokrácia, mint Weber kifejti, bár nivellálja a társadalmat, s ennyiben a történeti rendek ellenes tendenciát hordoz, másrészt azonban maga is rendies jelleget ölt, mert egy társadalmi egyetértéses cselekvés, a jogrend biztosítja bizonyos iskolázottsággal, diplomával rendelkezők számára bizonyos hiva-

⁶⁰ Weber, Max, *Gazdaság és társadalom*, KJK, Bp. 1986. 305.

⁶¹ Ld. Weber, Max, i.m. 153–154.

⁶² Weber, Max, i.m. 142.

tali pozíciók betöltését (ami plutokratizálódást vált ki a hosszú ideig – olykor 30 éves korig – tartó képzés ideje és költségessége miatt.⁶³ (Hogy a modern bürokrácia rendies képződmény, azt Weber számtalan helyen kifejti, beleértve a bürokrata rendies éthoszáat is. A *protestáns etikában* éppen a diplomások kapcsán beszél Weber a modern társadalom rendies jellegéről, ami azonban nem jelenti azt, hogy a diplomások rendet alkotnának. És mindenütt Webernél, ahol a modern, alapjában véve osztálytársadalmi talajon fellépő rendiességről beszél, tulajdonképpen szociális osztályról van szó, a terminus használata nélkül. Nem rendről, mert a szociális osztály nem közösség, mint a rend – ezt Giddens jól észreveszi.)

Egy másik probléma, amelyet a szociális osztályokkal kapcsolatban Giddens felvet, az, hogy a birtokolt javak és képességek individuális különbségei elvileg végtelen számú osztályhelyzetet tételeznek fel, ami – *reductio ad absurdum* – arra a következtetésre vezet, hogy annyi osztályhelyzet van, ahány individuum.⁶⁴ De végül is Weber csak a legnyilvánvalóbb osztályhelyzeteket emeli ki (birtokos és szerzési osztályok), ennek ellenére oda vezet, hogy túl szűk a fogalom az általános alkalmazás számára, és Weber nem is ezeket használja történeti írásaiban. Utóbbiakban vagy – mint Marx – egyszerűen burzsoáziáról, parasztságról, munkásosztályról beszél, és ezen kívül van egyetlen hely, ahol szociális osztályokról, de e fogalmat nem alkalmazza történeti írásaiban. Utóbbinak a definíciója azonban „úgy tűnik, keresztülvágja az osztály eredeti formuláját, mint közös piaci helyzetek aggregátumát [...] Weber végül odajut, hogy belátja: eredeti koncepciója inadekvát. Sőt, mivel utóbbi formula feladja azt a pozíciót, hogy az osztály csupán piaci gazdasági érdekeknek felel meg, ez afelé tendál, hogy feladja a világos választóvonalat, melyet Weber eredetileg meghúzni vélte osztályhelyzet valamint szociális csoportképződés és cselekvési formák között, amely osztályhelyzet azok között jön létre, akik közös piaci hely-

⁶³ Weber, Max, i.m. 233.

⁶⁴ Giddens, Anthony, i.m. 78.

zettel bírnak”⁶⁵. Ez önmagában nem volna hiba, Giddens szerint (amennyiben a vulgármárxizmus ellen irányul, mely szerint az osztályhelyzetből egyenesen következik az osztálytudat és osztálycselekvés), ha Weber többet foglalkozna azzal, hogy miként jön létre osztálytudat és osztálycselekvés, s nem csak annyit mondana, hogy ezek „általános kulturális tradíciókhoz kötődnek”. Rögtön hozzá kell tenni, hogy ehhez a Weber-idézethez Giddens a lábjegyzetben hozzáfűzi, hogy ezt a „világvallásokról” írott weberi kifejtések tartalmazzák. Ha pedig Giddens szerint is így van, nem értjük, hogy akkor miért nem vonta be őket a Weber-interpretációba. Hiszen ez ellentmond azon állításának, hogy Weber a szociális osztály fogalmával nem operál, kivéve azt a helyet, ahol egyszer bevezeti. Éppen a vallásszociológia az, ahol az osztályok és rendek mindegyike előfordul (nem is beszélve a gazdaság-szociológiáról és ezen belül a munkamegosztásra vonatkozó fejtegetésekről), ráadásul a szociális osztály fogalma, noha nem így „nevesítve”, lépten-nyomon előfordul a bürokráciával kapcsolatos fejtegetésekben. Mindezekhez Giddens még hozzáfűzi, hogy „ha (Weber) továbbfejlesztette volna a »szociális osztály« fogalmát, talán képes lett volna kielégítőbb elemzést nyújtani azokról a tényezőkről, amelyek befolyásolják, hogy mennyiben válik egy osztály »szubjektív« jelenséggé”⁶⁶. Ami végképp érthetetlen számunkra, az az, hogy Weber éppen a Giddens által elemzett részben felsorolja, hogy milyen feltételektől függ az osztálycselekvés létrejötte, sőt azt is, hogy mikor jön létre társulás a közös cselekvésre⁶⁷.

Mindez azzal függ össze Giddens szerint, hogy Weber hajlamos két dolgot összekeverni az osztály és rend közötti különbségtevésben. Az egyik az, hogy Weber el akarja választani az osztályfogalmat a szolidaritás tudatosodásától: a rend (a státuscsoport feltételezi a tudatosságot, mert léte függ az emberek szociális megbecsülésétől, az osztály viszont működik attól füg-

⁶⁵ Giddens, Anthony, i.m. 79.

⁶⁶ Giddens, Anthony, i.m. 80.

⁶⁷ Weber, Max, *Gazdaság és társadalom*, KJK, Bp. 1967, 304., 306–307.

getlenül, hogy a hozzátartozó individuumok észlelik-e helyzetüket vagy sem, ami a piacstruktúra által adva van: a rend (státus) viszont a csoportátalakulás és csoportelkülönülés tudatára alapozódik. Webernél tehát a rend és osztály ellentéte egyszer, mint a szubjektív és objektív ellentéte jön tekintetbe, ez tehát az egyik differenciáló faktor. De van egy másik is, nevezetesen, hogy a rendek a fogyasztás, az osztályok pedig a termelés szférájában lépnek fel. Ez utóbbi különbségtevés Giddens szerint a fontosabb, mert – Marxszal ellentétben – implicite azt foglalja magában, hogy ott, ahol rendi társadalom van, a termelési viszonyok szerepe redukálódik.

Mármost e két tényező szerinti különbségtevés igen fontos Webernél, mert felhívja a figyelmet az osztálypozícióból fakadó differenciációnak a „státus-tudat”-ból fakadó differenciációtól való különbségére, másrészt pedig olyan csoportstruktúrák fontosságára, amelyek okai a gazdasági renden kívül esnek. A kettő egybeeshet ugyan, ám definitíve különbözik. „Így pl. a »feudális rendek« (estates), amelyek a jog általi diszkrimináción alapulnak, utóbbi kategóriához tartoznak, és nyilvánvalóan különböznek a presztízből, megbecsülésből stb. adódó tudatos formáktól. Ugyanazon fogalom (Stand) használata mindkét jelenségre átfogására éppannyira zavaró, mint megvilágító. Míg a státuscsoport viszonyok, ahogy Weber ezeket elemzi, inkább azoknak a »feudális« elemeknek felelnek meg, amelyek továbbélnének a kapitalizmusban (mint a junkerek életmódjának esetében), s ezekről elkülönítendő, mondjuk, a »művész«, a »professzor« státus-tudatai»⁶⁸.

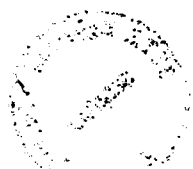
Giddensnek persze igaza van abban, hogy jobb lett volna, ha Weber a történeti rendekre más fogalmat használ, mint a modern rendekre (továbbiakban mi a modern rendre a státuscsoport kifejezést alkalmazzuk), amelyek piacgazdaság talaján is felléphetnek. De meggyőződésünk, amit igazolni is próbálunk, hogy ha valaki a Weber-irodalomban hozzáfogna egy alapos elemzéshez, világosan el tudná különíteni a régi és modern ren-

det egymástól (pl. elemezve Weber példáit, amire már utaltunk), valamint azonosítani tudná a helyeket, ahol rendies modern képződményről, azaz szociális osztályról van szó.

Először is, ami a rendi és státus-csoport tudatot illeti, itt több dolog keveredik egymással. Egyrészt a rendi tudat és a szociális osztály tudatosságának problémája, másodsor az osztály-tudat és a szociális osztály-tudat, harmadszor a rendi osztály tudata és a modern státus-csoport rendi tudata.

A történeti rendi tudat könnyen definiálható. A rendi társadalomnak konvencionális rendje van (Ordnung), mondja Weber, ami csak más megfogalmazása annak, hogy a rendeket jogilag tételezik, tehát a rendhez tartozás tudatos aktus eredménye (aktuálisan és nem genetikusan, hiszen a feudális rendeknek is van egy kialakulási-tudatosodási folyamata, ld. nálunk a vár-megyei középnemesség kialakulását a XIII. században). A jogrendet Weber egyetértéses cselekvésként definiálja. A történeti rend virágkorában élő rendi tagtól az osztálytársadalomban továbbélő rendi tag azáltal különíthető el, hogy a továbbélő rendiséget nem a jog definiálja, hanem a konvenció által fenntartott rend (Weber szerint a rend – Ordnung – jog vagy konvenció). Vagyis anélkül állnak fenn a történeti rend maradványai, hogy jogilag rögzített privilégiumok illethék meg őket. De a »társadalmi megbecsülésüket« megőrzik azáltal a konvenció által, hogy földbirtokukat konvertálják hivatali hatalomra, vagyis a földesúri hatalmat »tisztá« politikai hatalommá alakítják, pl. virilisek lesznek, a kiválasztási rendszerben a családi oligarchiák a versenyzésbe bevezetését akadályozzák, és a maguk embereit ültetik a vezető pozíciókba, a diplomát – ami a bürokrata ideáltípus képe – »szimbolikussá« teszik (nálunk: »mezei jogászat«). Ennek aztán olyan szociálpszichológiai velejárói is vannak, mint az osztálytársadalmi értékrendben a »rang« dominanciája a szakértelem fölött, ami a maga részéről bizonyos életstílust legitimál és

⁶⁸ Giddens, Anthony, i.m., 80.

mintaértékűvé avat. Az ilyen típusú hivatalnokokat nevezzük mi poszt-honorácioroknak).⁶⁹

Ami a modern szociális osztály tudatosságát illeti, az természetesen elkülönül a történeti rendek és maradványaik tudatától. A művész, a professzor stb. mint szociális osztályok tagjai esetében nem elegendő a szubjektív mozzanatot elemezni, mint Giddens teszi. Ezek a szociális típusok, összehasonlítva a junckerrel, nem rendelkeznek még konvencionális módon biztosított privilégiumokkal sem. A juncker vagy a magyar dzsentri bizonyos társadalmi pozíciókkal bír (ezek jórészt a vidéki közigazgatás hatalmi pozíciói), s ennek előfeltétele és következménye egyben a magas fokú szolidaritás és közösségi tudat. A művész stb. azonban a szociális osztályokhoz tartoznak Weber szerint, akik „általában az iskoláztatási kötelezettségektől függően egymástól társadalmilag nagyon elkülönülő csoportok”.⁷⁰ Ez azt jelenti: egyes foglalkozások betöltésének előfeltétele a szakmai kvalifikáció igazolása (diploma, ami még a festőművészre is érvényes), és ez jogilag biztosított. A rendes jellege a szociális osztályoknak éppen ebben a jogi rögzítettségben van, és ennyiben hasonlítanak a történeti rendekre. A diplomásoknál ezt Weber expressis verbis kimondja: Tudatosság tekintetében viszont e vagyontalan értelmiségi alkalmazottak, hivatalnokok nem alkotnak közösséget, és nincs közösségi tudatuk, „magáért-valóságuk”. E vonatkozásban tehát osztálynak kell lennie, a weberi logika keretei között maradv. Az öntudat szakmai jellegű, és a foglalkozási csoporthoz, az alkalmazó üzemhez, párthoz, államhoz kötődik (pl. Magyarországon az Állami Tisztviselők Országos Egyesülete, Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete stb.), és – kissé előrehaladva az időben Weber korától – lényegében korporációs érdekartikulációban kifejeződő tudattal bír. Ennyiben persze ismét emlékeztetnek egy másik szociális csoportra, a történeti „hivatásrendekre”. A hivatásrenddel szemben azonban a mo-

⁶⁹ Ld. Nagy Endre: Posthonoracioren und Pseudobürokraten. Szociológiai Függetlenség, 1991, VII/2. 72–100.

⁷⁰ Gazdaság és társadalom, id. kiad., 306.

dern korporatív tudat tipikusan a piaci helyzethez tapadó azonos érdekirányon alapszik, miáltal a probléma kontextusa a rendi helyzet, rendi tudatból átmegy az osztályhelyzet-osztálytudat kontextusába.

Ezen a ponton szembeötlően megmutatkozik, hogy Giddens nem mélyedt el eléggé a weberi szövegekben. Hiszen Weber világosan megmondja, hogy az osztály társulások és közösségi cselekvéséhez még azonos érdekirány is kell: „Az osztályérdek fogalma sokértelmű, és csak abban az esetben egyértelműen empirikus fogalom, ha az érintett emberek bizonyos »átlagának« az osztályhelyzetből bizonyos valószínűséggel következő érdekiránynak értelmezzük. Előfordulhat ugyanis, hogy azonos osztályhelyzetet és egyébként is azonos körülmények között eltérő lesz az az irány, amelyben az egyes munkás valószínűleg követi majd a maga érdekeit”.⁷¹ Ennek az azonos érdekiránynak a hiánya okozza, hogy a legritkább esetben jön létre egységes osztály-cselekvés az ipari és agrárproletárok között. Más oldalról ugyanaz az oka annak, hogy különböző osztályhelyzetük ellenére képesek közösségi cselekvésre vagy legalább „tömegcselekvésre” azonos érdekirányt „felvevő” olyan osztályok, amelyeknél erre, ama bizonyos kulturális tradíciók képesítenek. Erre az esetre mondja Weber példaként az amerikai „poor white crash”-t, a rabszolgaság idején a szegény fehéreket, akik a rabszolgatartóknál jobban gyűlölték a négereket. A szociológiai értelemben vett pártok pedig többnyire csak részben vagy egyáltalán nem osztály- vagy rendi pártok, abban az értelemben, hogy tagjaikat és híveiket, szavazóikat csak egyik vagy másik osztály tagjaiból, vagy rend tagjaiból toborozzák. Igaz, hogy az „érdekirány” fogalmát Weber definíciószerűen nem adja meg a hivatkozott szövegrészben, de ad egy kazuisztikus elemzést, amely arra a következtetésre enged vezetni, hogy az érdekirány közvetítő fogalom az osztályhelyzet és osztálycselekvés között. Nemcsak a „birtokosok” oldalán különböznek az osztályhelyzetek, és nemcsak a birtoktárgy jellege tekintetében (lakóépület, bánya, stb.), hanem

⁷¹ Gazdaság és társadalom, KJK, Bp., 1967, 243–244.

aszerint is, hogy milyen „értelmet” tulajdonít a birtokos a birtoktárgynak (pl. a pénzével valaki maga vállalkozik, vagy részvénytársasággá válik, s előbbi esetben ugyanazon pénzirtokos egyszerű vállalkozó, másszor járadékos). Ugyanez fellép a vagyontalanok oldalán, az általunk nyújtott „teljesítmény jellege szerint, mind aszerint, hogy azt valamely átvevővel fenntartott folyamatos kapcsolatban” (itt Weber nyilván a Verlag-rendszerre gondol) vagy pedig „esetről-esetre értékesítik-e” (ún. „munkaértékesítő ipar”, amikor valamely szaktudást vagyontalan birtoklója alkalmilag egy háznál a megrendelő szerszámaival, anyagaival teljesít)⁷² (GÉT. 67. 243). De ez még csak az osztályhelyzet differenciálódása, amelyen aztán az érdekirányok elkülönülhetnek, „aszerint pl., hogy a (munkás) teljesítményét képességei alapján kiválónak, átlagosnak vagy rossznak minősítik-e”⁷³. Ezt sem konkretizálja ugyan ezen a ponton Weber, de elég világos, mint ott is, ahol azt mondja, hogy „azonos osztályhelyzetben lévő emberek az olyan élen érezhető szituációkra, mint amilyenek a gazdasági körülmények, az átlagosan legmegfelelőbb érdekirányban haladó tömegselektívességgel reagálnak”.⁷⁴ E tételek mutatják az irányt az érdekirány interpretációja számára. Elvileg ugyanis az érdekirány fogalma csak annak hermeneutisztikus eszköze, hogy megértsük és magyarázzuk a nyilvánvaló tény: a gazdasági körülmények változására még az azonos osztályhelyzetben lévők sem reagálnak azonosan. Ezt a tételt is alá lehet támasztani Weber történeti empirikus munkáival, amelyek esetén megint az a helyzet, mint a szociális osztály fogalmával, hogy ti. a szó nem szerepel, de a fogalom kimondatlanul is jelen van. Hogy csak találomra vegyünk egy példát: a velencei politikai struktúra kialakulását. A dózsse hatalmának évszázadokon keresztül folyó megtörése során a Rialton lakó nagybirtokos-kereskedő réteg kizárja a hatalomból az ugyanazonos osztályhelyzetben lévő, de eltérő érdekiránnyal rendelkező vidéki nagy-

⁷² Gazdaság és társadalom, id. kiad., 243.

⁷³ Gazdaság és társadalom, id. kiad., 244.

⁷⁴ Gazdaság és társadalom, id. kiad., 245.

birtokosokat, mert a városlakó patríciusság a tengerentúli, a vidéki pedig a szárazföldi kereskedelembe volt érdekelt. A rendies és osztálymozgások természetesen ebben a példában összefonódnak, de arra e példa jó, hogy érzékeltesse: a jövedelem- és bevételszerzésnek a módjában lévő különbség ellentétes érdekirányultsága révén ellentétes osztályselektívességre vezet, ugyanazon osztályhelyzet alapján. Van azonban egy hely, ahol egy konkrét esetben Weber kazuisztikusan leírja a szóban forgó esetet, és elvi általánosságú érvényességi igényt is támaszt tétellel szemben. A példa az ún. agrárérdek, s az arra való hivatkozás. A példában keverednek az osztályhelyzet-különbségek az érdekirány-különbségekkel, de utóbbi egészen pregnánsan fogalmazódik meg az egyik helyen: „az olyan gazdálkodók érdekei, akik a birtokukat el akarják adni és ezért a föld árának gyors emelkedése az érdekük; – az olyan gazdálkodók éppen ellentétes érdeke, akik földet akarnak vásárolni, tagosítani és bérelni; azoknak az érdeke, akik egy bizonyos birtokot szociális előnyök végett akarnak biztosítani az utódaiknak, és ezért érdekük a földbirtoklás stabilitása; az olyanok ellentétes érdeke, akik maguk és gyermekeik érdekében azt szeretnék, ha a föld a legjobb gazdálkodók vagy – ami nem feltétlenül ugyanaz – a legtokeerősebb vevők felé áramlana” stb.⁷⁵ Az idézetet szükségtelen tovább folytatni: látnivaló, hogy itt azonos osztályhelyzetekben lévők egyéb életszituációjában rejlő különbségei determinálnak különböző irányú osztályselektívességek felé. Az egyéb életszituáció természetesen számos faktorból tevődik össze: lehet a politikai hatalomhoz való viszony (mint a velencei példában, de mellesleg Marxnál is ilyesmiről van szó, amikor a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ájában* szembeállítja egymással a parlamenten belüli és kívüli burzsoáziát.⁷⁶ Ami mellesleg hasonlít a városlakó és vidéki patrícius-birtokos réteg ellentétére, vagy pl. a munkások fogyasztási és létfenntartási eszközökkel való ellátottságának foka, mint pl. a

⁷⁵ Weber, Max: Állam, politikatudomány, KJK, Bp. 1970, 69.

⁷⁶ Marx Károly: *Louis Bonaparte Brumaire 18-ája*, Kossuth Kvk., Bp. 1975. 139.

Héthy és Makó által vizsgált kétfajta munkásmagatartás. Azok, a már házukat felépített, vidéki munkások engedhették meg maguknak a teljesítmény-visszatartást – mint még csak „amor?” osztálycselekvést – szemben az ugyanazon helyen, tehát ugyanazon osztályhelyzetben lévő fiatal munkatársaikkal, akiknek a „pusztulás terhe mellett” lakást kellett szerezniük.⁷⁷ Nem folytatva itt a példálózást, ami egy Weber-monográfia feladata lenne, még csak azt emeljük ki, hogy Weber szerint az érdekartikulálást nemcsak anyagi érdekek motiválják, hanem eszmeiek is, vagyis azok az „eszmenyi értékek, melyekre a mindenkori gazdálkodók maguk vonatkoztatják „érdekeiket”⁷⁸, azaz az anyagi érdekírányt az eszmék váltói (hogy híres helyre hivatkozzunk Weber vallás-szociológiájából) álllíthatják.⁷⁹

Ez utóbbi tényező figyelembe vételével viszont máris közelebb kerültünk ahhoz a problémához, amelyet Giddens említ, hogy Weber csak utal rá, amikor azt mondja, hogy közösségi vagy társulási cselekvés létrejötte kulturális feltételektől függ. Hozzáteszi azonban, amire Giddens nem figyel, hogy „általános” kulturális feltételekről van szó, s hogy ezek közül főleg az „intellektuális jellegűek” jönnek tekintetbe.⁸⁰

Mindkét kiegészítés fontos. Ami az általános jelzöt illeti, ismerve Weber felfogását a kultúra fogalmáról, bizvást megállapíthatjuk, hogy ebbe éppúgy beletartoznak az „egyéb élethelyzetek” (ahogy az előbb neveztük) politikai, településtípusbeli, javakkal való ellátottsági, de természetesen olyan eszmei tényezők is, mint világnézet, politikai meggyőződés, vallásosság. Egyszóval Webernél sokszor, jelen esetben konkrétan is, számtalanszor az a helyzet, mint Marxnál, hogy ti. egy teóriának, fogalomnak, koncepciónak adott kontextusban csak a magját találjuk, de az egész életmű kontextusában a mag szárba szökken, és kivi-

⁷⁷ Héthy Lajos, Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet, Akad. K., Bp. 1972, 150–152.

⁷⁸ Weber, Max, i.m. 69.

⁷⁹ Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Gondolat, Bp., 1972. 115.

rágzik. Ugyanígy vagyunk a Giddens által szintén figyelmen kívül hagyott intellektuális jellegű faktorról is. Mit tekintünk az osztálycselekvés szempontjából intellektuális-kulturális feltételnek?

Weber azt mondja rögtön e feltételek említése után, hogy osztálycselekvéshez „az szükséges, hogy az osztályhelyzetet előidéző tényezők és e helyzet hatásai világosan felismerhetők legyenek. Mert csak akkor lehetséges, hogy az emberek az életlehetőségek ellentétét ne adótnak és magától értetődőnek lássák, hanem úgy érezzék, hogy az vagy 1.) az adott vagyoni eloszlásból, vagy 2.) a konkrét gazdasági rend struktúrájából következik”.⁸¹ Egyszóval: az osztályhelyzet reflektálására van szükség az osztálytagok részéről. De figyeljünk csak, mit mond Weber, nem ezen, hanem a három-osztályos koncepció vonatkozó helyén, ahol arról beszél, mi szükséges az osztálycselekvéshez: „csak, ha a vezetés világos célokat tűz ki, amelyeket rendszerint nem az osztályhoz tartozó személyek (értelmiségiek) erőltetnek az osztályra, vagy legalább is értelmeznek az osztály számára”⁸². E ponton Weber azt mondja ki általános formában, amit Lenin a *Mi a teendő?*-ben különösen: a forradalmi tudatot kívülről kell bevinni a munkásmozgalomba.⁸³ Ez a döntő pont az osztálycselekvés létrejöttéhez, és ezért emeli ki Weber az általános kulturális tényezők közül. Egy értelmiségi réteg, amely interpretálja a szituációt a vezetés számára: e nélkül nem jön létre osztálycselekvés. Ezt az értelmiséget fogja Gramsci később „organikusnak” nevezni.

Visszatérve az eredeti problémához, amelyről beszélünk, a fenti interpretáció alapján azt kell mondanunk, hogy a modern, rendies osztályok közül a vagyontalan értelmiségi osztályok számos osztályhelyzetet foglalnak magukban. Ez persze nem zárja ki, hogy alkalmasint ne produkáljanak egységes osztálycse-

⁸⁰ Weber, Max, Gazdaság és társadalom, KJK, Bp. 1967, 243.

⁸¹ I.m., uo. 245.

⁸² Weber, Max, Gazdaság és társadalom, KJK, Bp. 1986, 307.

⁸³ Lenin: Mi a teendő? Kossuth, Bp. 1968.

lekvést, mint értelmiség, bár ez éppen az eltérő érdekirányok és eszmei érdekek értelmiségiénél különösen fontos jelenléte miatt nehezen jöhet létre. A Nyugaton fellépő értelmiségi sztrájkok manapság általában szakmai megmozdulások maradnak (orvossztrájk, tanársztrájk stb.), Keleten pedig a mai lengyel értelmiség aktivitása, amely leginkább emlékeztet egységes értelmiségi osztálycselekvésre (eltekintve most attól is, amitől nem lehet, hogy tudniillik az értelmiség másik része politikailag nem „szolidarizál”), inkább a munkásosztály számára helyzetdefiniáló (és részben érdekvédelmi) tevékenységet folytatott, tehát nem autonóm értelmiségi osztálycselekvést vitt véghez saját anyagi érdekének érvényesítésére. Általában azt is mondhatjuk, hogy a mai értelmiség nem eltérő piaci pozíciója következtében (pl. vállalatban belüli és „akadémiai” értelmiség), amihez még eltérő kulturális sajátosságok is tapadnak (műszaki és humán tudástípus különbsége pl., vagy az orvosok „hivatásrendi” tudata), csekély esélyt adnak az egységes osztálycselekvés kialakulására.

Az tehát, hogy Weber ugyanarra a jelenségre, egyszer a történeti rend maradványfigurájára (a junker) és a mai társadalom „rendies” típusára egyaránt a „rend” (Stand) fogalmát használja, amit Giddens nehezményez, nem könnyíti meg az interpretátor és az empirikus kutató dolgát, de lehetetlenné sem teszi, mert a megkülönböztetés jelen van Webernél.

Levonva a következtetést, azt kell mondanunk, hogy a modern, rendies osztályok közül a vagyontalan értelmiségi osztályok számos osztályhelyezeten épülnek fel, és nincsen egységes rendi tudatuk.

Összefoglalva a fenti fejtegetések tanulságait: a szociális osztály bár „rendies”, de nem rend. A szociális osztály tagjainak elsősorban nem rendi, hanem osztálytudata lehetséges. (Ez persze nem zárja ki, hogy a szociális osztály egy része rendet ne hozzon létre, de ezt nem mint szociális osztály teszi. E kérdésre még visszatérünk.)

Ha mindezeket megfontoljuk, azt látjuk, hogy az osztálytudatosodás alapja az azonos érdekirány, a rendi tudat pedig az

osztályhelyzettől független rendi helyzet, ami a társadalmi megbecsülésben elfoglalt pozíció. Azt is lehetne mondani, hogy ami az osztálynál azonos érdekirány, az a rendnél előfeltétel és már tudatos aktus. Bár még ez sem pontos megfogalmazása a tudati tényállásnak. Az azonos érdekirány a tudatnak inkább perceptív, mint „tétélező” tevékenységhez tartozik. Ezzel szemben a rendi helyzet eredménye egy előzetes társadalmi percepciónak és ugyanakkor közösségi cselekvésnek, nevezetesen (legalább is a történeti rendek esetében) a kodifikált vagy tradicionális jog által tétélezett társadalmi megbecsülés elosztásának. Ez még akkor is így van, ha a rendek magjában – mint Weber mondja – többnyire birtokos-tulajdonos osztályokat találunk, mert ilyenkor a közösségi cselekvés nem a gazdasági-piaci helyzettel van oksági összefüggésben, hanem pl. a születéssel, hivatással, politikai hatalommal, általában életvitellel stb., egyszóval: gazdaság- és főként piacheteronóm tényezőkkel.

Míndehhez azonban hozzá kell fűzni: Weber nyomatékosan rámutat arra, hogy bár az osztály nem közösség, de egyfajta közösségi cselekvés talaján jön létre, melyeknek területei: a munkapiac, a javak piaca és a tőkés üzem. „A tőkés üzem létezése viszont a maga részéről ismét feltételezi, hogy fennálljon egy egészen különös fajtájú közösségi cselekvés, amely védi a javak tiszta birtoklását, kivált azt a rendszert, amelyben egyes emberek elvileg szabadon rendelkeznek termelési eszközeikkel, vagyis fennálljon a »jogrend«, mégpedig egy merőben különleges fajtájú jogrend.”⁸⁴ E jogrend biztosítja a megszerzett javak birtoklását, a fölöttük való rendelkezést, valamint, hogy formálisan kényszer nem érvényesül a gazdasági kapcsolatokban. A jogrend alapján jön létre a második közösségi cselekvés, a piaci társulás, amelynek az alapján „az osztályhelyzetet létrehozó közösségi cselekvés, súlypontját tekintve nem egyazon osztály tagjainak cselekvése, hanem különböző osztályokhoz tartozó emberek közötti cselekvés”⁸⁵. Ez a közösségi cselekvés, amire Weber utal, maga

⁸⁴ Weber, Max: Gazdaság és társadalom, KJK, Bp. 1967, 245.

⁸⁵ Weber, Max, im, 245.

den tagot egyenlősítenek, jóllehet strukturálódásuk alapelvei teljességgel különbözők”⁸⁹, olyképpen kell – fejtegetésünk jelen, még absztrakt fokán – helyesbíteni, hogy a rend és a szociális osztály strukturálódásának alapelvei bár különbözők, de nem olyan mértékben, mint a rendé és a szerzési osztályé.

Mit jelent ez közelebbiről? A vallásszociológiában a fentebb idézett rész után Weber előadja, hogy a mai társadalom túlnyomórészt osztálytagozódású ugyan, azonban „a »művelt« rétegek jellegzetesen rendi presztízseben tartalmaz [...] egy (kívülről nézve legvilágosabban a diplomások gazdasági monopóliumában és társadalmi elsőbbségi esélyeiben megtestesülő) szerfölött érzékelhető rendi tagolódás-elemet”⁹⁰. Ennek a művelt, képzett rétegeknek strukturálódási alapelve nem lehet azonos a szerzési osztályéval (mint Barbalet gondolja). A weberi időkben a diploma vagy a modern termelő, forgalmi stb. szervezetekben volt alkalmazva, vagy közszolgálatban (államigazgatás, egyetem, hírközlés stb.) állott, s helyzete leginkább a járadékosokhoz hasonlít, akiket Weber a birtokos osztályokhoz sorol. A birtokos osztályok egyike pedig éppen az, amelyet ide a költséges neveltetési privilégiumok kvalifikálnak. Ezért mondja Weber a modern bürokrácia keletkezéséről szólván, hogy míg egyfelől (történetileg) a bürokrácia nivellálja a társadalmat, addig „a maga részéről autokratikus pozícióra tehet szert”⁹¹, s plutokratikus tendenciákat éleszt a gyakran harminc éves korig tartó iskoláztatás költségigénye miatt.⁹² Ennek fényében a szociális osztály osztályhelyzetéről pillanatnyilag kijelenthetjük, hogy a kevésbé piacfüggő birtokos osztályéhoz áll közel. Ezt az is megerősíti, hogy a szociális osztályok utolsó kategóriájaként, mint láttuk, Weber említi a birtokosokat és képzési privilegizáltakat.

⁸⁹ Barbalet, Jack M.: Principles of Stratification of Max Weber, British Journal of Sociology, Vol. XXXI, 1980/3.411.

⁹⁰ Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, id. kiad., 339.

⁹¹ Gazdaság és társadalom, 1967, 285.

⁹² Weber, Max: Gazdaság és társadalom, KJK, Bp., 1986, 80.

Ha a szociális osztály strukturálódási alapelve ilyen közel áll a kevésbé piacfüggő birtokos osztályéhoz, akkor mi indokolhatja mégis a külön osztályhelyzetbe sorolásukat Webernél?

Mint láttuk, a birtokos osztályok tárgyalásánál Weber kategorizáló tényezőként emeli ki a költséges neveltetési privilégiumokat. Viszont amikor felsorolja a pozitíve privilegizált birtokos osztályokat, közöttük csak járadékosok; pénzkölcsönzők szerepelnek, s csak mint a pozitív és negatív osztályok között elhelyezkedő, középhelyzetű osztályokat (Mittelstandklasse) említi azokat, akik birtokkal vagy neveltetési rendelkeznek, és ebből nyereséget, bevételt húznak. Egyesek ezek közül szerzési osztályok lehetnek (pl. vállalkozók), s közéjük sorolódnak bizonyos szabad foglalkozásúak (ügyvédek, orvosok, művészek) vagy monopolképzettségű munkások. Mások viszont nem szerzési osztályok, akik közül Weber a parasztokat, kézműveseket és a hivatalnokokat említi. A paraszt és a kézműves esetében a köztes helyzetet az definiálja, hogy ezek egyrészt munkaeszköz-járadékosok, mivel termelési eszközök vannak a birtokukban, ugyanakkor maguk is személyesen dolgoznak, mint a negatív privilegizáltak (de persze igénybe is vehetnek idegen munkát, pl. zsellért vagy segédet). A hivatalnok viszont nyilván más eset. Kérdés, hogy itt a birtokos osztályok mellett szereplő hivatalnokok (mert szerepelnek még a szerzési és szociális osztályok között is) patríonalis hivatalnokok-e vagy modernek. A válasz erre az kell legyen: amennyiben a járadékosokkal szemben a birtoktalanok oldalán állnak, a kettő közötti hivatalnoki helyzet csak olyan lehet, amelyikben a hivatalnoknak saját jogú tulajdona nincsen, hanem a hivatal ellátásáért kap valamilyen járadékforrást természetben vagy pénzben. Azaz javadalmasok, mint a kínai mandarin vagy az indiai zaminder. Ilyenkor a jövedelem forrása egy birtok, amely azonban nem a személyhez, hanem a hivatalhoz, annak betöltéséig tapad.

A birtokos osztályok megjelenése a történelemben fordulóponthoz jelent (a tiszta rendi helyzethez képest), mert ezzel „a pusztta »birtoklás«, egyes emberek sorsának meghatározó ténye-

Ilyenkor osztály és rend kölcsönösen kizárják egymást. Ebben az értelemben a rend fogalma alkalmazható az osztály és piac előtti társadalmakra. Rögtön jegyezzük meg: itt Barbalet figyelmen kívül hagyja, hogy a piac- és osztály előtti társadalmakban is van – a három osztályos vázlat szerint – birtokos osztály, ami számos esetben képezheti a rendi helyzet alapját. A rabszolga pl. bár technikai értelemben rendi helyzetben van, de gazdasági helyzetét tekintve (azaz, a Weber fontos és később tárgyalandó diszkriminációja szerint: a gazdasági és nem a társadalmi rend keretei között) negatív privilegizált birtokos osztály. Egyszóval, már a prekapitalista társadalmakban is összefügghet a rendképződés a javak birtoklásával, ami – bár kétségtelenül a piactól távolabb levő, de mégis – osztályhelyzetet konstituál.

Barbalet szerint második értelemben Weber akkor használja a rend fogalmát, amikor nem korlátozza érvényességét a prekapitalista korszakokra, s kifejti, hogy a rend tagjai számára kötelező életvitel gazdaságilag előfeltételezett. Azaz: amikor osztályhelyzet az alapja a rendi helyzetnek. Ez a második értelmű rend azért jelent problémát Barbalet számára, mert mint láttuk, ő az osztályhelyzetet csak és kizárólag a piacfüggéssel határozza meg. Ha ugyanis van olyan rendi helyzet, amely piacfüggő osztályhelyzetekre alapozott, akkor felmerül a kérdés: a rendi életvitel nem csupán szimbolikus kifejeződése-e valamilyen osztályhelyzetnek? Barbalet e kérdésre – hivatkozva a Weber-védőkre – nemleges választ ad, hiszen Weber világosan megmondja, hogy a modern társadalom „érezhető elemét tartalmazza a rendi tagolódásnak”. Ha viszont eredményét tekintve osztály és rend nem különböztethető meg egymástól, ha, mint Weber mondja, „osztályok különbségei az elképzelhető legkülönbözőbb formákban fonódnak össze rendi különbségekkel”¹⁰⁰, akkor kétséges, hogy a rend-fogalom, mint az osztálytól elváló elemzési dimenzió vagy aspektus, használható-e egyáltalán. Barbalet eme kételyére a választ csak a szociális osztály fogalmának kifejtése után adhatunk, itt formálisan csak annyit jegyezhetünk meg, hogy az osz-

tály és rend genetikusan egybeesése nem szünteti meg funkcionális különbségüket, vagyis lehetséges, hogy ugyanabban az osztályhelyzetben lévő egyik csoport alkot, a másik pedig nem alkot rendi közösséget.

A harmadik értelem, amelyben Weber a rend fogalmát használja az, amikor a rendi helyzet szolgál alapul az osztályképződéshez. Ebben az értelemben a rend az osztály előfeltétele, eszköze az osztályképződésnek. Ez az eset akkor mindig, ha foglalkozási csoportok, azaz hivatásrendek vezetnek osztályképződéshez. Mármint, véli Barbalet, ha a rendi helyzet is osztályképződéshez vezet, akkor az azt jelenti, hogy a rend és osztály produktumai konvergálnak, ami a rend fogalmának „használati értékét” a stratifikáció leírásában alászállítja.

Ezzel a harmadik Weber-kritikával két állítást vethetünk szembe. Először is: igaz ugyan, hogy Weber szerint a „társadalmi megbecsülés (presztízs) a gazdasági jellegű hatalomnak is bázisává válik”¹⁰¹, hogy a rendi helyzet önmagában vagy mással összefonódva feltételezhet egy osztályhelyzetet. De itt csak arról van szó, hogy az a genezise a szerzési osztálynak, amely a birtokos osztályból indul ki, megfordítva is végbemehet: a rendi helyzet, a társadalmi megbecsülés vezethet javak birtoklásához, ezen keresztül birtokos osztályhelyzetbe kerülésre, és innen esetleg szerzési osztályhelyzetbe kerüléshez. Az, hogy osztály és rend számtalan változatban kapcsolódhat össze, s eredményeik „konvergálhatnak”, nem szünteti meg köztük a reális különbséget, s így a két fogalom operábilis alkalmazását. Mégpedig azért, mert az emberek két csoportját feltételezve, azonos osztályhelyzet ellenére, lehet az egyik rend, mennyiben belép a társadalmi presztízs és ennek következtében a zártsága, a közösségi cselekvésnek valamilyen foka. Másfelől osztály és rend nem két dimenziót jelentenek, hanem két dimenzióban lépnek fel. Mint Weber világosan rámutat: az „osztályok a »gazdasági rendben« (Ordnung), a »rendek« pedig a »társadalmi rendben«, azaz a »becsület« el-

¹⁰⁰ Weber, Max: Gazdaság és társadalom, KJK, Bp. 1967, 247.

¹⁰¹ Weber, Max, i.m. 241.

osztásának birodalmában vannak igazán otthon”¹⁰². Az elemzés szempontjából tehát megvan Webernél a világos elhatárolás, amin nem változtathat az a tény, hogy „a gazdasági rend igen nagy mértékben meghatározza a társadalmi rendet, ez pedig visszahat rá”¹⁰³.

Itt kell kitérnünk arra is, hogy a rend (Ordnung) fogalma döntő mozzanat a weberi struktúrafelfogás megértése szempontjából. A már említett gazdasági és társadalmi rend mellett Webernél megtaláljuk a politikai rend (a politikai hatalom elosztásának egyetértéses cselekvés révén létrejött módja, amelyben a pártok lépnek fel), továbbá a jogrend fogalmát is. Utóbbi lehet eredeti, de járulékos tényező is, amely biztosítja akár a hatalmat, akár a megbecsülést¹⁰⁴, s összefonódhat bármelyik más renddel. Végül megtalálható Webernél a kulturális rend fogalma is, amely az értékesnek tartott javak (ma így mondják: szimbolikus javak) társadalmakon belüli elosztásának egyetértéses módja. Weber többször beszél vallásszociológiájában az „üdvjavak” elosztásának rendjéről, illetve ezek egyes szervezetek (Verband) általi monopolizálásáról¹⁰⁵.

A gazdasági, társadalmi, politikai hatalmi, kulturális és jogrend azok az aspektusok vagy elemzési dimenziók Webernél, amelyekben a társadalmi tagozódás létezik. Ha Bourdieu ezeket az elemzési dimenziókat világosan megkülönböztette volna, elkerülhette volna azt a konfúziót, amelyben rendi és osztályképző jegyek s ezek megnyilvánulási formái történeti változásaikkal együtt rendezetlenül hevernek. A pozíció ebben az értelemben egyszerűen azt jelenti, hogy a gazdasági rendben elfoglalt hely eltér a politikai, kulturális, szociális és jogrendben elfoglalt helytől (de akár egybe is eshet velük), továbbá, hogy az egyes rendekben elfoglalt hely genetikusan vagy funkcionális kapcsolatban lehet a másik rendben elfoglalttal, s végül, hogy bármely tár-

¹⁰² Weber, Max, i.m. 253.

¹⁰³ Weber, Max, i.m. 242.

¹⁰⁴ Weber, Max, i.m. 241.

¹⁰⁵ Protestáns etika, id. kiad., 330.

sadalom bármely rendjében elfoglalt hely változik a konkrét társadalmi, történeti totalitástól függően, pl. a pénzkölcsönzők osztályához tartozó patrícius különbözik a modern bankártól, noha mindketten a járadékos osztályhoz tartoznak).

A szociális osztályt a fentiek alapján meg lehet érteni. Láttuk, hogy a pusztá birtoklás már osztályhelyzetet teremt (a piaci helyzet csak végső soron), ahonnan a fejlődés két ellentétes irányba indulhat el. Egyfelől a rend (amennyiben az adott társadalom stagnáló jellegű), másfelől a szerzési osztály irányába (amennyiben a technikai fejlődés megmozgatja a társadalmat). De láttuk ugyanakkor azt is, hogy a birtok csak az egyik alapja a rend képződésének (bár esetleg kifejeződése is lehet rendi monopolizáció révén), hiszen a rend alapja lehet pusztán a származás, hivatás és politikai hatalom. Történeti értelemben Weber szerint éppen az utóbbi a tipikus módja a rendképződésnek: „a rendek kialakulásának és fennmaradásának inkább a szükségleteiket monopoljelleggel, kötelező munkaszolgálat alapján vagy feudális szolgáltatások alapján, vagy rendi patrimoniális alapon fedező szervezetek kedveznek”.¹⁰⁶ Ezek tehát nyilvánvalóan a prekapitalisztikus rendképző tényezők. Weber azonban számos alkalommal hoz példákat a modern korból. Így például: az osztály és rendi helyzet összefüggésére hozza fel példaként, hogy egyes svájci kisvárosokban csak a megközelítően azonos adót fizető polgárok gyerekei táncolnak egymással; hogy az Egyesült Államokban „csak egy bizonyos utca (The »Street«) lakói érintkeznek egymással, számítanak egymásnak társaságképessnek”; hogy rendi „becsületet” „bitorolnak” bizonyos régóta egy helyen lakó családok vagy valamilyen nehezen megközelíthető szekta tagjai stb.¹⁰⁷ Mindezen esetekben mindig bizonyos ismertetőjel alapján történő elkülönülésről van szó, továbbá: az így képződött rend többnyire valamely nem túl nagykörű embercsoportot jelent. Első lépésként mindig ez a konvencionális és lényegileg nem legitim birtoklásra alapuló tagozat jön létre. A

¹⁰⁶ Weber, Max: Gazdaság és társadalom, KJK, Bp. 1967.

¹⁰⁷ Weber, Max, i.m. 247.

prekapitalista korszakban, ha ehhez rituális elkülönülés is járul, kaszt alakul belőle.

A kérdés az, hogy a történeti és a modern, azaz az alapvetően osztályhelyezeten felépülő modern társadalmi tagozódás körülményei között fellépő rendiesség között van-e, s ha igen, akkor miben áll a különbség? Nos, nem kétséges, hogy mikor Weber az osztály és rend dimetriális ellentétéről beszél, akkor ez a prekapitalista korszakokra érvényes, ám azzal a kiegészítéssel, hogy a birtoklási (tehát nem piaci) osztályhelyzet itt is összefonódhat vele. Weber az antikvitást tárgyalva rámutat arra, hogy a patrícius-nemesi helyzettel összefért a kölcsönzés szerzési módja, de nem fért össze az, hogy az eupatrida maga vezesse a hajóját kereskedelmi vállalkozás keretében. Azaz, a racionális kalkulációval járó munka nem fért össze a nemesi életmóddal. Egy hajókölcsönző római patrícius és pénzkölcsönző plebéjus, akiből meggazdagodva lovag lett, egy osztályba tartoznak mint járadékos birtokos osztálybeliek, ugyanakkor különböző rendhez tartoznak. Az ókori viszonyok között tehát a birtokos osztályhoz tartozás összefonódhat a rendhez tartozással. Ezért mondja Weber, hogy a rendek magjában sokszor birtokos osztályokat találunk. Mint a nem-szabadokkal kapcsolatban Weber mondja: „technikai értelemben” renddel van dolgunk, gazdasági értelemben, azaz, a gazdasági rendben – amennyiben ezt az elemzési dimenziót elkülönítjük – birtokos osztállyal. Ezért nem megalapozott Barbalet és mások felfogása, mely szerint a rend fogalma az osztállyal való összefonódhatósága miatt az elemzés számára nem operábilis, hiszen egy és ugyanazon csoport helyzete világosan elkülöníthető a gazdasági, illetve társadalmi rend dimenziója szerint.

Ugyanakkor Weber megmutatja az átmenetet a modern korszakhoz a rendképződés tekintetében: „az osztályhelyzet a legrégebbi időktől fogva pontosan ugyanolyan gyakran volt döntő tényező, ma pedig majdnem mindig az, hiszen a »rendi« életvitel lehetőségének természetesen vannak gazdasági feltételei”¹⁰⁸. A svájci

¹⁰⁸ Weber, Max, i.m. 256.

kisváros polgárai, a Street lakosai, a szekta tagjai, mind lehetnek szerzési osztályhoz tartozók (a gazdasági rendben), noha a társadalmi rendben, a „megbecsülés”, a presztízs eloszlásának rendjében különböző – bevezetve az angol nyelvterületen a rend értelmében hasznát, de általunk a történeti, prekapitalista rendtől elkülönítendő fogalmat – státuscsoportokhoz tartoznak. Ezeket a státuscsoportokat ugyanúgy az exkluzivitás és távolságtartás jellemzi a kívülállókkal szemben, mint a rendeket, csakhogy, egyrészt az előbbieket alapvetően osztályok szerint tagozott társadalomban lépnek fel, másrészt pedig formális jog-egyenlőtlenség miatt, rendi privilégiumaik csupán konvención, birtokláson és nem jogrenden alapulnak.

Másik fontos különbség, amely érvényes rendre és státuscsoportra egyaránt, hogy a rendnek konstruktív alkatrésze a közösségi cselekvés, még ha ez amorf is¹⁰⁹. Ezzel szemben az osztály, magánvalóan, sohasem közösségi ügy. Hogy létrejöjjön az osztályhoz tartozók közösségi cselekvése (ezt nevezte Marx magáért való osztálynak), szükséges, hogy az osztályhoz tartozók átlagánál azonos érdekirányultság mutakozzék. Ami viszont részben kulturális sajátosságoktól, részben attól függ, hogy mennyire világos az osztályhelyzet, valamint annak okai közötti összefüggés, és hogy ennek nyomán mennyire tekintik az osztályok nem magától értetődő adottságnak a vagyon adott elosztását (prekapitalista idők) vagy a konkrét gazdasági rendet (modern proletáriátus). Szükséges továbbá az osztályhelyzetre reagáló cselekvések nem irracionális és időszakos jellege is. Azaz, hogy racionális társulás alakjában, érdektársítás révén történjék a reakció. Mindezekre tekintettel hangsúlyoznunk kell, hogy a weberi osztályfogalom alapján objektív jellegű, az osztálycselekvés viszont természetesen szubjektív. Ennyiben Weber okfejtése párhuzamos Marxéval vagy Leninével (ld. a trade-unionista és szociáldemokrata tudat közötti különbséget), nem beszélve Lukács *Történelem és osztálytudat*-beli álláspontjáról, ahol a tudati mozza-

¹⁰⁹ Weber, Max, i.m. 247.

nat egyenesen a munkáosztálynak mint osztálynak válik lét-konstituáló tényezőjévé.

Ugyanakkor szemben az osztállyal, amely magánvalóan nem közösség, az osztályhelyzet, bár nem az egy osztályhoz tartozók közötti, de mégis közösségi kapcsolatok alapján jön létre. Ez a közösségi kapcsolat valójában szociális kapcsolat, amelynek egyik típusa a társulások cselekvés. Maga a szociális kapcsolat, az, amit Parsons szociális interakciónak nevez, több ember magatartása, ha egymásra figyelnek, és egymáshoz igazodnak¹¹⁰. A piacon való részvétel érdekkiegyenlítésen alapuló társulást hív létre¹¹¹, ami „ténylegesen kompromisszum ellentétes, de egymást kiegészítő érdekű felek között”¹¹². A tőkés és munkás osztályhelyzetét közvetlenül determináló tényezők közül ezért említi Weber a munkapiacot, a javak piacát. De említi a tőkés üzemet is, ami viszont feltételez egy újabb típusú közösségi cselekvést, tudniillik egy olyan jogrendet, amely a termelési eszközök feletti szabad rendelkezést biztosítja.

Barbalet ennek nyomán úgy véli, ha nem is tömhetni ki azokat a „repedéseket”, amelyeket Weber konstrukciójában felfedezett, de legalább is koherenssé lehet tenni, ha az osztálycselekvés problémáját hozzáköti a kulturális struktúrához, a társadalmi tudat mozzanatához. Osztálycselekvés csakis akkor jön létre, ha az azonos osztályhelyzetben lévők átlagánál azonos érdekirány jön létre, ez viszont az individuumok jellemvonásától függ. Ezért a személyek és csoportok kognitív orientációján keresztül lehet megérteni a társadalmat, mert végül is ez a kognitív, kulturális struktúra határozza meg a társadalmi tagozódást. Végeredményben tehát Barbalet szerint a szociális tagozódás azoktól az eszméktől kap realitást, amelyekkel a szociális tagozódás individuumai bírnak erről a szociális valóságról.

Ha az osztálycselekvés az azonos érdekirányultság függvénye, ez pedig a kognitív mozzanatoktól („individuális sajátosság-

goktól”) függ, akkor ez azt jelenti, hogy Weber társadalom-struktúra-elmélete kohérens módszertani individualizmusával. A kollektív képződmények minden esetben csupán azt a valószínűséget jelentik, hogy bizonyos embercsoport azonosnak vélt értelemben cselekszik. Ha mármost egy társadalomban hiányzik a közvetlen gazdasági verseny, a gazdasági érdek nem „operatív”, akkor a viselkedések presztízs orientáltak, és az egyének a már elért gazdasági előnyök megtartására törekednek. Ezzel Barbalet azt akarja mondani, hogy egy társadalom osztályokra vagy rendekre tagolódása időben szétválik és szétválasztandó, és ezt a szétválasztást az individuális hitek, vélt értelmek, motivációk stb. végzik el.

Barbalet végső álláspontja tehát az, hogy az osztály és a rend nem funkcionálnak mint stratifikációs eszközök a társadalmi struktúra leírásában, de a weberi kognitív mozzanat behozásával a gazdasági stagnálás vagy fejlődés korszakában elkülönítve alkalmazhatók, egy és ugyanazon társadalomra nem. Ezzel a fel-fogással szemben, mint láttuk, a rendek (Ordnung) elemzési dimenziójának bevezetésével azonban ez az ellenvetés elesik.

A szociális osztály fogalmának rekonstrukciója

Ha Weber szociális osztály-fogalmának negatív kritikai tárgyalása után, annak pozitív-rekonstruktív interpretációjához kell hozzáfognunk, olyan aspektussal kell kezdenünk, amelyet a tárgyalt Weber-kritikusok teljességgel figyelmen kívül hagytak. Ez az aspektus tulajdonképpen a már röviden említett négy, illetve öt elemzési dimenziót, rendet (Ordnung) foglalja magában: a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, valamint az ezekkel sajátos viszonyban lévő jogrendet.

¹¹⁰ Weber, Max, *Gazdaság és társadalom*, KJK, Bp., 1986, 57.

¹¹¹ Weber, Max, i.m. 68.

¹¹² Weber, Max, i.m. 66.

Webernél az osztályok a gazdasági rendben lépnek fel. Ezek közül a szociális osztályok olyan osztályhelyzetek együttélését jelentik, amelyek között az integrációs mobilitás személyesen, könnyen és tipikusan történik. Az osztályhelyzetről láttuk, hogy az csak végső soron jelent piaci helyzetet. A birtokos és szerzési osztályok osztályhelyzete között az a különbség, hogy míg a birtokos osztály a tulajdonát engedi át valakinek használatába, de maga nem vesz részt „termelési” folyamatban, addig a szerzési osztály tagjai kockázatot vállalva, piaci esélyekre kalkulálnak. A birtokos osztályok járadékot kapnak a szerzési osztályoktól termelési eszközeik használatáért. Weber felfogásában a birtokos osztályhelyzet számos lehet, hisz más helyzetekben van az emberjáradékos, a hajókölcsonzó, részvénytársaságok stb. Velük szemben a negatív privilegizált birtokos osztályok viszont egységes osztályhelyzetben vannak. A birtokos és szerzési osztályok között a termelési eszközök bevételekre való átváltásának módjában van különbség. A birtokos osztály számára az osztályhelyzet csak közvetetten jelent piaci helyzetet, ezért hangsúlyozza Weber állandóan, hogy az osztályhelyzet csak végső soron azonos a piaci helyzettel.

Kérdés mármint, hogy a szociális osztályok esetében milyen osztályhelyzetekről van szó. A birtokos osztályok esetében a pusztán birtoklás, a szerzési osztályok esetében a piac (a pozitív és negatív privilegizált szerzési osztályok közötti érdekiegyenlítő cselekvés) hozza létre az osztályhelyzetet, a társadalmi osztályok esetében pedig – ha Weber azt mondja róluk, hogy a rendhez állnak közel – valaminek a birtoklása kell, hogy azt létrehozza. Ha viszont olyan birtokról lenne szó, mint a birtokos osztály esetében, akkor nyilván nem lehetne külön osztály a szociális osztály. Nézzük meg közelebbről az egyes szociális osztályokat.

A munkásosztálynak csak az a része tartozik ide, amely automatizált munkafolyamatba illeszkedik bele, amikor is a betanított munka dominál. Weber példának említi a szövőket, akik csak öt év után érik el legnagyobb termelékenységüket. Ezáltal

bizonyos fokig monopolizálják ezeket az állásokat. Ezt a réteget tehát empirikus szaktudásuk ténylegesen kiemeli a szerzési osztályok negatív privilegizált szak-, betanított és segéd munkásai közül (egységes, negatív privilegizált osztályhelyzet).

A következő helyzet a kispolgárság. Ezekkel kapcsolatban Weber megjegyzi, hogy régebben a munkásosztály gyerekei számára a „független kispolgárság” volt az elérendő cél, de ma már erre egyre kevesebb az esélyük, nyilvánvalóan azért, mert képzettségük nem konvertálható.

A szociális osztályok harmadika az értelmiség. Ide tartoznak a vagyontalan szakképzettségűek, mindenféle „alkalmazottak”, a hivatalnoki réteg. Weber megjegyzi, hogy ma mind a kispolgárság, mind a munkásság gyermekei ebbe az osztályba akarnak bejutni.

Végül ide tartoznak a birtokosok és a képzési privilegizáltak. Weber szerint az értelmiségi rétegből a magas állású hivatalnokoknak és különösen a bankok s részvénytársaságok alkalmazottainak van bizonyos esélyük arra, hogy idekerüljenek.

Ezeket a különböző osztályokat az fogja egybe, hogy közöttük tipikus és könnyű az intergenerációs mobilitás. A kérdés az, hogy mi kreálja itt az osztályhelyzeteket, továbbá mi az a sajátosság, amely annak ellenére, hogy osztályhelyzetek, mégis a rendhez teszi közelállóvá őket.

Kezdjük az osztályhelyzettel. Mint láttuk, Weber az osztályhelyzet alapját az érdekiegyenlítő közösségi cselekvésben rögzíti (piac). Ennek színhelyei voltak: a javak piaca, a munkapiac és a tőkés üzem. Ez azonban a szerzési osztályokra vonatkozik. De nyilván osztályhelyzetet keletkeztet a bankár és a tőkés vállalkozó közötti hitelezői viszony is, ami a birtokos osztályok osztályhelyzetét hozza létre (érdekiegyenlítő cselekvés a javak piacán). De mi az a közösségi cselekvés, amely a szociális osztályok osztályhelyzetének az alapja? Az automatizált munkafolyamat munkásrétegének, a kispolgárságnak, a birtokosoknak az osztályhelyzete nyilvánvalóan ugyanaz, mint a birtokos és szerzési osztályoké, ugyanaz a közös megvan bennük, ami összeköti

a pozitíve privilegizált osztályok egyikét a másikkal, a birtokos és a szerzési osztályokon belül is. Azt azonban már tudjuk, hogy Webernél ezek az osztályok egymástól különböző osztályhelyzeteket jelentenek. Így például az automatizált munkafolyamatok munkássága azáltal különül el a negatíve privilegizált szerzési osztályokhoz tartozó betanított munkásoktól, hogy a munkapiacón empirikus tanultság révén előnybe kerül mind az ezekkel a képességekkel nem rendelkező munkásokkal szemben, mind az ilyen képességű munkást igénylő munkáltatókkal szemben. Kivételes a helyzete az értelmiségnek. A szakképzett értelmiség vagy állami vagy magánüzemek alkalmazottja, vagy – a hivatalnokok esetében – az államigazgatásé (s talán: magánüzemé, illetve pártoké). Ezek nem rendelkeznek ugyan birtokkal (sőt a hivatalnokokról Weber kimondja, hogy el vannak választva az igazgatás dologi-technikai eszközeitől), de mégis van valami birtokuk: a vezetői pozíciók. Weber a *Gazdaságtörténetben* a tulajdonviszonyokat tárgyalva háromféle elsajátítási formát jelöl meg: a dologi használati eszközök, a munkahelyek és végül a vezetői pozíciók elsajátítását. Az értelmiségi rétegek ilyenképpen bizonyos értelemben részesednek a javak és szolgáltatások fölötti rendelkezésben, vagyis: a hivatalnokok az állami üzemben, az értelmiségi alkalmazottak a tőkés magánüzemben (illetve a pártüzemben) „társbirtokossá” válnak. Nem tartoznak sem a pozitíve, sem a negatíve privilegizált birtokos vagy szerzési osztályok közé, hanem a kettő között állnak, de a pozitíve privilegizáltakhoz állnak közelebb. Ők maguk nem jelennek meg a piacon, de képviselik a vállalkozót vagy bankárt stb. Weber e rétegben észrevette azt a folytonosan jelentősebbé váló szerepet, amelyet azóta a menedzseri, technokrata réteg, a technostruktúra tölt be.

Nehezebb probléma a hivatalnoki rétegek osztályhelyzetének meghatározása (mivel őket is a gazdasági rend dimenziójában kell értelmezni). Ami az állami hivatalnokokat illeti, esetükben az állam gazdasági tényezőként való felfogásából kell kiindulni. Weber az államot részint gazdálkodó szervezetnek (amely tehát primérien nem gazdaságorientált, de céljai elérésére szüksége van

gazdasági eszközökre), részint gazdaságilag releváns (mivel belőle fontos hatások indulnak ki gazdaságsszabályozó tevékenysége révén), részint gazdaságtól függő (mivel a gazdaság befolyásolja tevékenységét) jelenségnek fogja fel. Ez azt jelenti, hogy az állam mint gazdálkodó, illetve mint gazdaságilag releváns jelenség fellép a gazdasági renden belül. Az államnak bevételei és kiadásai vannak, bizonyos fokig alá van vetve a piac személytelen ítéletének, de „felette” is áll mint hatóság. Az állam mint jogi személy egyfelől piaci, másfelől birtokosi osztályhelyzetben van, következésképpen alkalmazottai analóg módon, mint a tőkés üzemei, „járulékos” osztályhelyzetben vannak. Ha az osztályhelyzetet a tőkés vállalkozó és a munkás között érdekkiegyenlítés révén a piac közvetíti s ezáltal kreálja, az állami alkalmazott hivatalnokok osztályhelyzetét az állampolgárok és a hivatalnokok között a „politikai” piacon (parlament) létrejövő érdekkiegyenlítés, amely az állampolgárok részéről fizetett adóból illetménnyel látja el a hivatalnokokat. Ezt a jogrend, mint újabb egyetértéses cselekvést; éppúgy garantálja, mint a tőkés vállalkozó számára a termelési eszközök feletti szabad rendelkezést.

A pártapparátusok hivatalnokainak helyzete az államiak alapján viszonylag könnyen értelmezhető. A pártok is gazdálkodnak, illetményt fizetnek alkalmazottaiknak, a párttagsági díj s a szimpatizánsok részéről befizetett összegek, az állampolgárok által az államnak fizetett adó funkcióját töltik be.

Talán legnehezebb a szociális osztályok közé sorolt birtokosokat elhatárolni a birtokos osztályoktól. Weber valószínűleg azért vett ide birtokos osztályokat is, mert az értékpapírrá járadékosok és a részvényesek száma igen megnövekedett, és viszonylag kisebb felhalmozott pénztőkével is létezni lehetett már járadékosként, ami természetesen azt is jelenti, hogy viszonylag könnyebb volt (például mint Weber mondja, magas állású funkcionáriusoknak, bankalkalmazottaknak, részvénytársasági alkalmazottaknak, illetve gyermekeknek) e rétegbe bekerülniük.

A birtokos osztállyal egy sorban említett képzési privilegiáltakhoz valószínűleg azon foglalkozásúakat (orvos, ügyvéd, ügyész) kell sorolnunk, akiket Weber részint a pozitíve privilegiált szerzési osztályokhoz sorolt, akik szakképzettségük költséges megszerzése és ritkasága miatt kiemelkedő jövedelemhez juthatnak. Az így felhalmozott vagyonnal, mint Weber mondja, „egyre inkább az a helyzet, hogy mindent pótol”.

Láthatjuk tehát, hogy a szociális osztályok éppoly, egymástól meglehetősen különböző osztályhelyzetekben vannak, mint a birtokos vagy szerzési osztályok, aszerint, hogy milyen értelmet tulajdonítanak vagy specifikus kvalifikációjuknak (szaktudás), vagy vagyonuknak (pl. kispolgárság). Ezeket az osztályhelyzeteket azonban minden különbség ellenére összeköti az, hogy priméren piacorientáltak, vagy másként fogalmazva: valamilyen személyes, specifikus kvalifikáció elválasztja őket a pozitíve és negatíve privilegiált birtokos és szerzési osztályoktól. A pusztá birtoklás, a piaci helyzet csupán áttételesen, közvetítésekkel határozza meg javakkal való ellátottságukat, külső élethelyzetüket és belső létsorsukat. E közvetítő mozzanat a társadalmilag elismert empirikus (munkásság és kispolgárság) vagy „elméleti”, „akadémiai” képzettség, tudás. A társadalmi elismertséget vagy a konvenció, illetve érdekhelyzet által meghatározott egyetértéses cselekvés (privilegizált helyzete az automatizál munkásságnak a munkapiacon, a kispolgárságnak a javak piacán), vagy pedig a jogrend mint ossztársadalmi egyetértéses cselekvés (diplomások) biztosítja. És pontosan ez, a társadalmi elismertsége a tudásnak, az a tényező, ami azt a bizonyos rendies tagolódás elemet hozza a modern társadalomba, amiről Weber a diplomások kapcsán beszélt. A rendies tagolódáselemet a szociális osztályok testesítik meg a modern társadalomban, s ha Weber a vallásszociológia idézett helyén nem használja a diplomásokra a szociális osztályterminust, csak azért, mer ekkor még magát a fogalmat nem alakította ki.

A szociális osztály bár rendies jellegű, maga azonban nem rend. Ha visszaemlékezünk azokra a weberi példákra, amelyeket

a rend tárgyalásakor említettünk, a modern rendnek, azaz a status-csoportnak is alapvető sajátossága a távolság és az exkluzivitás. Ez a modern társadalomban mindenféle osztály vagy társadalmi kvalifikáció talaján létrejöhet, így a szociális osztályok talaján is. De maga a szociális osztály nem státuszcsoporthoz, nem rend, mivel éppen a nyitottsága a megkülönböztető jegy. Ezt Paul Mombert jól látta. Ami „zártaságot” Giddens, Parkin és az ő nyomukban Barbalet kívánnak a szociális osztály meghatározásához, ami Webernél szerintük hiányzik, az vagy félreérés, vagy pedig nem vették észre, hogy már az a pusztá utalás, hogy a szociális osztályok a rendhez állnak közel, magában foglalja. Egy-egy szociális osztály zárt, amennyiben az általuk privilegiált pozíciókat a társadalom valamilyen egyetértéses cselekvése garantálja, de nyitott, amennyiben valamennyiüket összekapcsolja a beléjük kerülhetés intergenerációs tipikussága és könnyűsége. Weber egyébként tárgyalja a nyitott és zárt társadalmi kapcsolat sajátosságait, de e kapcsolatnak mindig valamilyen társulási, a nyitottságot vagy zártaságot megelőző cselekvés az alapja. Ez a közösségi társulások cselekvés egy adott szociális kapcsolaton belül történik (ez lehet rend is), míg viszont a szociális osztályok rendies zártaságát nem ezen osztályok egyetértéses cselekvése, hanem a rajtuk kívülálló egyetértéses cselekvés, a jogrend vagy az érdekhelyzet által meghatározott egyetértéses cselekvés határozza meg.

A félreértéshez Weber is hozzájárul azáltal, hogy a szociális osztályok osztályhelyzetében lévő különös közöset (az empirikus vagy elméleti képzettség társadalmi elismertségét bizonyos pozíciókra) nem írja le a szociális osztályok tárgyalásánál definíciószerűen, hanem csak ezen osztályhelyzetek eme közös sajátosságának a kifejeződését az integrációs mobilitásban. Semmiféle jogi vagy más korlát nincs bármelyik szociális osztályba bekerülés előtt, csupán az az előfeltétel, hogy a szülők felhalmozzanak annyit, hogy a hosszú képzési időre gyermekeiket elláthassák.

A CIVIL TÁRSADALOM TÖRTÉNETI PARADIGMÁI

A Kádár-rezsim bukása előtt egy évvel a demokratikus ellenzék reprezentánsai egy javaslatot fogalmaztak meg arról, hogy miként lehetne átmenni a „reálisán létező szocializmus” állapotából egy olyan köztes stádiumba, amelyben a politikai hatalmat legalisan osztaná meg a kommunista párt és a társadalom. Az új egyensúlyi állapotot, mint új típusú hatalommegosztást, *társadalmi szerződésnek* nevezték (Kis-Kőszeg-Solt 1987). A szerzők a párt elitjéhez fordultak felvilágosító cézzal, arról akarván meggyőzni őket, hogy lépjenek kompromisszumra, melynek értelmében továbbra is megőriznék a szuverenitást a külpolitika meghatározott része felett (KGST, Varsói Szerződés), és megmaradnának előjogaik bizonyos állami vezetői pozíciókba történő kinevezések tekintetében. Viszont ennek ellentételezéseként hagynák érvényesülni az emberi és a politikai szabadságjogokat a közéletben, beleértve a civil társadalom szabad újjászerveződését is (Kis-Kőszeg-Solt 1987, 10). Jól lehet, deklarálták hűségüket az '56-os forradalom követelményei iránt (többpártrendszer, parlamentáris demokrácia, nemzeti szuverenitás, semlegesség), ezek valóra váltását nem tartották időszerűnek. Tekintettel azonban arra, hogy a gazdaság és a civil társadalom függetlenségének újjáalapítását célozták meg, nem volt nehéz kimondatlan szándékukat felfedezni, nevezetesen azt, hogy a civil társadalom fokozatosan, lépésről lépésre sajátítsa el mind több és több színteret a közéletnek a pártállamtól, hogy végül is – ha az idő megérett – a hatalom megragadására is sor kerüljön.

A szerzők fejtegetései azonban már támaszkodhatnak civil társadalmi kezdeményezésekre. Ezeknek a története még meg-

írásra vár, úgyhogy itt csak példaszerűen utalhatunk a legfontosabbakra. Szakkollégiumok, falukutató táborok, Kelet-Európa-szemináriumok, műegyetemek, faluszemináriumok és népfőiskolák, békemozgalmak, zöld körök, fiatal írók lázadó körei és folyóiratok renitens szerkesztősegei, vallási kisközösségek legkülönbözőbb fajtái hordozták a rendszerkritikai potenciált, amely aztán a rendszerváltás idején intellektuális energiává válva a legkülönbözőbb pártok, egyesületek, szakszervezetek aktivistáit jelenítette meg a közélet legkülönbözőbb színterein. Bizonyos értelemben a *Társadalmi Szerződés* koncepciója realizálódott, túlfutva az eredeti korlátozott célkitűzéseken, és jóval gyorsabban, mint bárki is képzelte volna, véget vettetett a „puha” diktatúrának. A szabad választások után az új alkotmányos rend alapjai és alapintézményei mindenütt létrejöttek Kelet-Európában. Ma már azonban megállapítható az az általános tendencia, hogy az emberek tömegei alig – vagy csupán néhány tömegmegmozdulással – vettek részt a rendszerváltás munkájában. Ma már mindenütt csalódott, reményvesztett és kilátástalan embertömegekkel találkozunk. Kiderült, hogy a civil társadalmi kezdemények gyengék és csökevényesek, mivel jórészt csak a társadalom politikailag, közéletileg aktív, vékonyabb rétegére alapozódtak.

A kelet-európai civil társadalmi mozgalmak nyugati minták után indultak. Alternatívok, zöldek, békemozgalmak, polgári engedetlenségi demonstrációk, fegyverkezés ellenes megmozdulások, vallási bázisközösségek jelezték már a hetvenes években a fejlett demokráciák legitímációs válságát (Papp 1985). Nem mintha a civil társadalom csupán ezekből a – formálisan sokszor illegális és olykor agresszív akciókat produkáló – képződményekből állna Nyugaton, de mindenesetre ezek gyakorlati kritikája látványosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a nagypolitika legitim ágensei: bürokráciák, pártok, a társadalom és az állam közötti közvetítő funkciókat ellátó „korporációk” vagy maguk is „államosultak”, vagy egyes nagy érdekcsoportok „partikularizáltak” saját érdekeik eszközeivé az államot (mely folyamatot a politológusok saját világnézetüknek megfelelően interpretálnak: Bruszt

1983–84). Arra mindenesetre alkalmasak voltak, hogy sokszor nyílt vagy hallgatólagos baloldali beütéssel a kelet-európai kezdeményezők számára mintegy hivatkozási alappá váljanak. Ez alól a legnyilvánvalóbb kivételt a lengyel Szolidaritás, valamint a vallási bázisközösségek mozgalmai jelentik.

A vallási spontán közösségi alakulatok nem sok elnézésre számíthattak a hatalom részéről, ennek már a csírait is árgus szemekkel figyelték a rendőri szervek, úgyhogy szinte teljesen láthatatlanul működtek. Létük azonban, azon túlmenően, hogy az egyéb polgári kezdeményekkel együtt a „puha” diktatúra tagadása volt, magában hordozott egy másik kritikai elemet is, amely az intézményesült egyházak ellen irányult, sokszor látens, máskor manifest módon. A bázisközösségek körülbelül úgy tekintettek az egyházakra, ahogy a világi autonóm körök és szervezetek az államra és általában a nagy szervezetekre: életidegennek tartották őket. A hivatalos egyházak vezetői ambivalensen viszonyultak hozzájuk. Öröndetesnek tartották ugyan a hitbuzgalom kics csoportos képződményeit, de igyekeztek egyházi befolyás alatt tartani őket. Az ellentétek olykor kínos elhatárolódásokban öltöttek testet, melyek során a világi civil társadalmi és ellenzéki körök üldözött sorstársaik mellé álltak, és élesen kritizálták a hivatalos egyházakat megalkuvásuk miatt.

A rendszerváltás után új kérdések merülnek fel, többek között az, hogy a civil társadalom kibontakozásához vajon csatlakozhatnak-e keresztény egyesületek, közösségek, s mi lehet a viszonyuk a szekuláris hasonló képződményekhez s a maguk referencia-egyházukhoz. Hogy a kérdést egyáltalán adekvát módon tehesük fel, szükséges röviden áttekinteni a civil társadalom fogalmi alakulását.

A civil társadalom hosszú utat futott be arisztotelészi kezdeteitől napjainkig (Szabó 1980). Arisztotelész koncepciójában az individuumok lényegileg két szempontból jönnek tekintetbe. Egyrészt mint egy bizonyos „privát autonómiával” [idia] rendelkező háztartásgazdaság [oikosz] alanyai, másrészt pedig mint teljes jogú szabad polgárok. A polgárok közössége a koinonía-

ban testesül meg, amely azonban azonos az állammal (Habermas 1971, 17). Az alacsonyabb rendű közösségek (család, falu) végső célja a polisz (Arisztotelész 2252b, 1252a). Ami a gazdaságot illeti, Arisztotelész két fajtát különböztet meg. A háztartás szükséglet kielégítésre orientált, míg az ún. krematizmus pénzfelhalmozásra törekszik, és ezért gyanús, sőt morálisan megvetett (Weber 1977, 303, 324). A gazdaság vagy a háztartásfőnek vagy a polisz fejének volt alárendelve, aki maga döntötte el, hogy mikor „avatkozik be” a gazdaságba.

A római jogi gondolkodásban új elem jelenik meg. Míg Arisztotelész a politikai közösséget „természetesnek” fogta fel (Arisztotelész 1952b), addig a római jogászok kidolgozták a *nemzetközi jog* [ius gentium] fogalmát, amely szemben áll a teljes jogú polgárookra vonatkozó civil joggal és polgári állapottal (Populus Romanus és ius civile). Ezáltal az arisztotelészi koncepció megfordul. Cicero szerint a politikai közösség – mint emberek mesterséges társulása – áll szemben a barbárok természeti állapotával. A Populus Romanust Cicero úgy határozza meg, mint a jog követése mellett a közjó [bonum commune] szolgálatára szerveződött társulást.

Ez az új elem mind a középkori, mind a XVII–XVIII. századi természetjogi gondolkodást mélyen befolyásolta. Utóbbi, Ciceróhoz hasonlóan, a civil társadalmat a politikai társadalommal azonosította ugyan, azonban fokozatosan utat tört magának az a felfogás, hogy a pozitív jog *felett* léteznek természetjogok, amelyeket vagy közvetlenül Isten parancsaiból, vagy a Bibliából, logikai következtetés útján lehet megismerni. H. Grotius, amikor megírja nagy könyvét a háború és béke jogáról, a civil vagy politikai társadalom birodalmát szemmel láthatólag a *bellum omnium contra omnes* (ahogy Hobbes fogalmaz), vagyis a háborús állapotokon kívülre helyezi, oda tehát, ahol már nincsen természeti állapot (ami a háború). Mindazonáltal Grotius és mások a természetjognak etikai kvalitást tulajdonítottak, amely felette áll a pozitív jognak. Vannak olyan természetjogi elméletek is, amelyek egyenesen azt követelték, hogy a pozitív jogoknak meg kell fe-

lelniük az igazságosságnak, és e követelményt csak akkor teljesítik, ha a természetjogra visszavezethetők. Mint Riedel kimutatja, csak „a tizennyolcadik század fedezte fel a különbséget a természetjog és a politikatudomány között. Ekkortól cserélődik fel végérvényesen egymással a *civilis* és *naturalis* értelme [...] A természetjog és a politikatudomány, vagy ahogy Németországban mondanak, a moralitás és a politika közötti antitézis vezetett intellektuálisan a modern európai forradalomhoz és kísérte tartósan végig fejlődését” (Riedel 1984, 163). Valóban, a természetjogi teóriák ezen az úton mentek tovább, még a munkásmozgalmi elméletekbe is bevonultak, míg Lenin és a bolsevikok ki nem űzték onnan őket (Weber 1977, 161–169).

Ennek ellenkezője érvényes Spinozára, Kantra, Hobbesra és Locke-ra, akik a civil társadalom szupremáciáját állították a természeti állapot felett. Hogy „bármikor [...] bármilyen számú ember úgy egyesül társadalomba, hogy mindegyikük lemondva törvényhozó hatalmáról, amely a Természetjog szerint illetette, azt a közösségre ruhazza, ott és csakis ott létezik politikai vagy civil társadalom” (Locke 1924, 166). Ha azonban – bárkik bárhogy is egyesüljenek – nem kapcsolódnak be a törvényhozó hatalomba, még mindig a természeti állapotban leledzenek. Következésképpen az abszolút monarchia nem fér össze a civil társadalommal, s így nem is polgárosult kormányforma.

Mindabból, amit az arisztotelészi s az újkori felfogásokról elmondottunk, következik, hogy bármennyire is megújították utóbbiak az előbbi, formális klasszifikációs értelemben ugyanabba a paradigmába tartoznak. Jogos Riedel következtetése: „*hé polis kai hé koinonia hé politiké, civitas sive societas civilis sive respublica* – ezek a tradicionális európai politikai filozófia klasszikus formái az állam és társadalom közötti modern különbségtétel előtt, ahogyan érvényben voltak Arisztotelészről Albertus Magnusig, Aquinói Tamásig és Melancthonig, sőt Bodintól Hobbesig, Spinozáig, Locke-ig és Kantig” (Riedel 1984, 136). Mindazonáltal, ami Aquinói Szent Tamást és általában a középkori gondolkodást illeti, úgy tetszik számunkra, hogy benne a klasszikustól és

egyben az újkortól is eltérő, másik paradigma alakult ki nemcsak elméletben, hanem a valóságban is.

Már a XIX. század elején Hegel felfigyelt arra, hogy mennyire elszaporodtak a középkori várossal foglalkozó kutatások (Hegel 1977, 667). Ugyancsak közismert széles körökben Max Weber hozzájárulása a városszociológiához. Ő ugyanis kiterjedt történet-szociológiai összehasonlítások alapján leírta azt a folyamatot, melynek során a nyugati típusú városban kialakul a *Bürgerschaft*, amely a XI. századtól kezdve lerázza magáról a földesúri függést, illegitim hatalom megteremtése révén (forradalmi jogbitorlás, konjurációk, testvérszövetségek), és egy új típusú várost alakít ki – középpontjában a *középpolgár* fogalmával –, amelyhez hasonlót máshol a történelemben és a glóbuszon csak átmenetileg és elszórtan találunk (Weber 1970, 228–267). Mint J. Alexander összefoglalja: „Az állampolgár [citizen] mint egy osztály tagja mindig egy meghatározott város polgára [citizen], és város ebben az értelemben csak a nyugati világban létezett” (Alexander 1983, 163). A nyugati város eme egyedülálló sajátosságát a modern történelemtudomány is megerősíti (Braudel 1985b).

Ezen túlmenően azt is észrevették, hogy a városok mellett a középkori társadalom kontextusában egy számos egymással vetélkedő hatalom is felnövekedett. Azt lehetne mondani, hogy a szuverenitás kisebb-nagyobb kiterjedésű centrumok között oszlott el, s hasonló volt a helyzet a joggal is. „Volt egy csomó jog és intézmény [...] Ott voltak elsősorban is [...] az emberek olyan politikai szervezeteinek, mint klánok, gazdasági társulások, testvérségek és rendek, különböző meghatározó vonásai [...] Tulajdonképpen értelemben nem volt bürokrácia [...] Nem volt különbség »magán«- és »köz«-jog között, s az Állam s az Alkotmány fogalmát nem fedi le az, amivel ma ezeket leírjuk” (Schölz 1964, 34–36). A centrumok közötti határok cseppfolyósak voltak, ami kompetenciájukat illeti, bár beilleszkedtek egy meglehetősen laza feudális hierarchiába. Úgyhogy valamiképpen ezek az egymást átható központok „vagy autonómok voltak, vagy a

függetlenség *de facto* tetemes fokával bírtak” (Dawson 1939, 151).

A középkori társadalom szociális textúrája tehát számtalan mikrokozmosz sokszínű világából tevődött össze, amelyek fölül nem növekedett valamiféle „boltozat” akár egy despota vagy tirannus alakjában, mint az ázsiai termelési módban, akár az antik városállam képében, amely hatékonyabban ellenőrizte a polgárok mindennapi életét, mint a pápa, a császárok és a királyok. Nem véletlen, hogy olyan, alapjában véve egymástól szétfutó ideológiák, mint romanticizmus, konzervativizmus, sőt úgynevezett „guilde-szocializmus” (Johnstone 1949, 215–219) mind meg voltak igézve a középkori társadalom elrendezettségétől. Ehhez hozzátehetjük, hogy olyan legújabb szociális képződmények, mint az alternatívok, a zöldek, az ökológisták, a polgári engedetlenségi mozgalmak stb. mind-mind öntudatlan leszármazottai a középkor többé-kevésbé autonóm alakzatainak. Utólag visszatekintve: a hetvenes évek nagy vitái a későkapitalizmus legitimációs problémáiról ezen posztközépkori fejlemény visszatükrözésének látszanak.

A középkori társadalom fenti sajátosságának felderítésében mulhatatlan érdemei vannak Szűcs Jenőnek. Őt alapvetően Bibó István inspirálta, aki nagy hangsúllyal beszélt a középkori „szabadság kis köreiről” (Bibó 1986, II, 32–34), amelyek azonos szervezési elvek szerint működtek. A nemzetfogalom kialakulásával foglalkozva, Szűcs már korábban érzékelte a középkor novumát a civil társadalom vonatkozásában is (Szűcs 1984, 210–218), de szemmel láthatóan előrelépett a kidolgozottság és jelentőség szempontjából a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* szóló nagy tanulmányában. Nem véletlenül mondja F. Braudel a francia kiadás előszavában, hogy nagyon tetszett neki, ahogy Szűcs különbséget tesz az állam, azaz a politikai társadalom és a vele szembenálló civil társadalom között (Braudel 1985a, 3). Szűcs eredményének lényege a következő. Már Szent Tamás különbségtétele az Isten országa és a földi társadalom között igen árulkodó. A nagy egyetemekről igen korán úgy tekintettek a

keresztény világra, mint belsőleg azonos princípiumok szerinti, noha különböző hatásokkal működő, különféle kiterjedésű „társadalmak” organizmusára. A középkori gondolkodók felszámolják az egyoldalú alattvalói státust, mert az egyént valamely társadalmi közösség tagjaként definiálják – mint kommunális jogok alanyát – egy horizontális szerveződés jogi képletébe tartozóként, függetlenül vertikális alárendeltségétől. Végül a filozófusok kiszabadítják a politika fogalmát az etikából. Utóbbit először *ethica politicának* fogják fel, majd világosan leszögezik, hogy az ember természeténél fogva politikai lény, a politikai erények pedig önmagukban, a keresztény és a teológiai erények (hit, remény, szeretet) nélkül is közösségalkotó tényezők (Szűcs 1986, 531–533).

Mielőtt lezárnánk a középkort, emeljünk még ki egy fontos mozzanatot Szent Tamás elméletéből. Ő különbséget tesz az individuumban és a közjó között, s ez utóbbiból következik egyébként a munkamegosztás, melynek során az individuumban rákényszerül, hogy másokkal együttműködjék, miközben specializálódott egy foglalkozásra, miáltal a közjót garantáló szabályoknak aláveti magát (Gilson 1947, 454). Nos, a közjó realizálása egyfelől a kormányzók feladata, másfelől pedig az alattvalóké. Előbbieket az erénynek (ami később Montesquieu-nél – mint politikai erény – a köztársaság vezérelveként fog megjelenni), utóbbiakat az *amicitiának* kell áthatnia. Ebben az állampolgári minőség, a citoyenség döntő jegyét kell feltehetőleg meglátnunk, ami a mai civil társadalmi polgár-tagsági mivolt jellemzője is. A keresztény gondolkodáson belül maradvá csak utalunk a politikai szeretet fogalmára, melyet nálunk Nyíri Tamás Pannenberg és a *Gaudium et spes* kapcsán vezetett be (Nyíri 1981, 165–167). Az *amicitia*, a politikai erény, a politikai szeretet, bárhogy nevezzük, a közjóra irányul, túl a magánszférán, s konstitutív mozzanatává válik az Általános Akaratnak (amelyre még visszatérünk). Mármint az *amicitia* kapcsolódik Szent Tamás kormányformatanához. Ő ugyanis, miután Arisztotelészt követve beszél a három kormányformáról, bevezeti a *societas perfecta* vagy *civitas perfecta*

fogalmát is, amely mintegy egyesíti magában a három kormányforma jó sajátosságait. Schölz meggyőzően mutatja ki, hogy az *amicitia* az „emberek sokaságának közös szellemi alapja” a *societas perfecta*-ban, ami azonban nem az állammal – mint sokan vélték –, hanem a képvisleti demokráciával azonos (Schölz 1964, 45–46). Ha pedig ez igaz, akkor ebből az következik, hogy a civil társadalom a „formális” parlamenti demokrácia nem-alternatív korrelátuma, amelyben a politikai szeretettől áthatott kereszténység – eme Szent Ágoston-i rekonstruktív interpretáció értelmében – részt kell vennie. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kereszténység mint mozgalom és mint társadalmi tanítás indifferens ugyan a kormányformák és a politikai világnézetek vagy a gazdasági rendszerek iránt (Nagy 1990, 50), de nem lehet közömbös a közjó iránt. Élhet politikai funkciótól, de nem köz-funkciótól mentesen.

Összefoglalóan azt mondhatjuk a középkori civil társadalmi paradigmáról, hogy az közelebb van a modern, először Hegel által lefektetett paradigmához, mint a különböző természetjogi teóriák. Utóbbiak akkor jöttek létre, amikor már a nagy európai feudális monarchiák konszolidálódtak, és szervezett társadalmat nem lehetett elképzelni az államon kívül. A középkori társadalom tehát jobban elvált az államtól, mint az újkori, hiszen akkor nem létezett állam sem az antik, sem a középkori értelemben. Mindazonáltal az utóbbi mondat érvényét nem szabad túlfeszíteni, hiszen például Szent Tamásnak fogalma sem volt a gazdaságról, ahogyan azt A. Smith kidolgozta, amely önfenntartó, ha kell magával az állammal szemben is (legalábbis ahogy a neoklasszikus közgazdászok, például Böhm-Bawerk, Walras stb. állították).

A civil társadalom ma is érvényben lévő paradigmáját Hegel dolgozta ki a jogfilozófiában. „Ő választotta el először az állam politikai szféráját a »társadalom« birodalmától, amely így »civil«-é vált. Ily módon a »civil« elsősorban »szociális« tartalmat nyert, s szembekerült eredeti értelmével, s immár többé nem lehetett szinonimnak venni a »politikaival«, ahogyan az a XVIII. század-

ban történt” (Riedel 1984, 139). Hegel ugyanis olyan konstrukciót fejlesztett ki, amelyben a civil társadalom egyik része a „szükségletek rendszere”. Ez tulajdonképpen a politikai gazdaságtannak, amely azonban, Hegel szerint, nem képes önmagában megállni, csak ha a korporáció, a jogszolgáltatás és a rendőrség mint közvetítő médiumok révén viszonyul a bürokráciához és az államhoz. Riedel a korporációt, a jogszolgáltatást és a rendőrséget Hegelnél mint a természetjogi elméletek reminiscenciáját fogja fel, mi azonban tőle eltérően úgy gondoljuk, hogy Hegelnek igaza volt, amikor ragaszkodott hozzájuk, azt implikálva, hogy a tiszta gazdasági rendszer nem lehet önfenntartó, és ezért saját általános érdekét artikuláló és biztosító közintézményekhez kell folyamodnia.

E nézettől nem szabad visszariadnunk amiatt, hogy Marx és követői szembeszálltak a hegeli koncepcióval. Ők a civil társadalmat a „szükségletek rendszerére” redukálták (kedvtelve idézgetvén Hegel egyik definícióját erről mint „szellemi állatvilágról”). Ami magát Marxot illeti, kezdetben a „bürgerliche Gesellschaft” terminust inkább „normatív” értelemben használta, de már akkor, amikor a hegeli államjog kritikáját írta, átfordította azt, „instrumentális” értelemben (Alexander 1982, 22). Ez azt jelenti, hogy a „polgári társadalom” egyre inkább azonosul nála részint minden történelmi korszak fő színterével, amely szemben áll vagy alapja a felépítménynek, részint pedig a burzsoá, kapitalista termelési móddal (Priester 1977, 515–517). Jóllehet a *Kritika...* írása közben Marx még nem volt „marxista”, de már lenézte a „burzsoát”, és egy olyan szabad társadalmat vizionált, amelyben – mint nem sokkal később kifejezte – az ember nem választja le magáról „lényegi erőit” az állam alakjában, elkerülve így az elidegenülést. Hasonlóképpen Marx hevesen szembehelezkedett az állammal, amely szerinte a bürokráciában ugyanolyan partikularizmusba hullik, mint a polgári társadalom a korporációkká alakulva, amelyek csak saját önző érdeküket képviselik. „A civil (nem politikai) társadalmon belül az állam maga is egy korporáció” (Lefebvre 1982, 140). Ettől kezdve Marx folyto-

nosan arra törekedett, hogy kimutassa: az állam csak elnyomó eszköze az uralkodó osztálynak. Mint követője, Gramsci kifejti: „minthogy a maga tényleges valóságában állam és a civil társadalom egy és ugyanaz, világossá kell tenni, hogy a *laissez faire* is egy formája az állami »szabályozásnak«, amelyet törvényhozási és kényszerítő eszközökkel vezetnek be és tartanak fenn” (Gramsci 1971, 160). Ez azonban csak végső üzenete a marxizmusnak. A *Kritika...* írásakor Marx szeme előtt ideálként a görög polisz lebegett, miáltal Marx tulajdonképpen Hegel mögé esett vissza, a platoni ideatanba – mint Barbalet éleselméjűen kimutatja (Barbalet 1984, 16–19). Végeredményben azt kell megállapítanunk, hogy Marx megmaradt a hegeli civil társadalmi paradigma keretei között, noha annak politikai implikációit a visszájára fordította (Berki 1988, 142).

Végezetül vessünk néhány pillantást arra a fontos szerepre, amelyet a civil társadalom mint harci kiáltás játszott a szocializmus felbomlásának folyamatában. Láttuk már, hogy a demokratikus ellenzék a civil társadalom rekonstrukcióját követelte. Ez a gondolat szélesen elterjedt, és még a marxista teoretikusokat is befolyásolta, akik azonban nem akartak túlmenni a szocializmus keretein. Szerintük lehetséges (lett volna) kidolgozni a szocializmus egy új modelljét, amelyben az állampárt fokozatosan visszavonult volna a társadalom egyes területeiről, s a szabadon hagyott helyekre benyomulhattak volna a helyi és a szakmai önkormányzatok, szakszervezetek stb. (Ágh 1989, Szoboszlai 1987). Ők úgy gondolták, hogy felépíthető egy szocialista civil társadalom. Minthogy magyarul a nyolcvanas évek közepéig a *polgári társadalom* kifejezés volt használatos, ez alkalmat szolgáltatott arra, hogy egyes ortodox marxisták az új elméleti törekvéseket azzal támadják, hogy a civil társadalom szószólói voltaképpen a polgári, azaz kizsákmányoló tőkés társadalmat akarják restaurálni (Illés 1986). Végül is mára a civil társadalom kifejezés honosodott meg.

Áttekintve a civil társadalom paradigmáit, foglaljuk össze az eredményeket, amelyekre jutottunk.

Először is megállapíthatjuk, hogy mind a mai napig a hegel-marxi paradigma keretei között mozgunk. Az általuk felvetett problémaexponálás és fogalmi készlet továbbra is érvényben van, mert a társadalomban – minden jelentős változás ellenére – nem jöttek létre olyan fejlemények, amelyek műüket e vonatkozásban hatályon kívül helyezték volna.

Másodszor: emeljük ki a civil társadalom egyik olyan sajátosságát, amely a róla szóló elméleteknek hol kimondva, hol kimondatlanul, de szinte mindig velejárója. Ez egy bizonyos normatív mozzanat, amely abban áll, hogy a civil társadalmi koncepciók egy etikai elemet inkorporálnak, mégpedig azáltal, hogy a civil társadalmat valamiképpen úgy fogják fel, mint a polgárok saját autonómiájából a közjó megvalósítására irányuló tevékenységet. Különösen explicitté válik ez a mozzanat Polányi Mihály társadalomelméletében, amely nálunk szinte teljesen ismeretlen, ezért erre itt röviden érdemes kitérnünk.

Polányi elsősorban tudáselmélettel foglalkozott, de úgy, hogy a tudást és a tudományt mindig szélesebb társadalmi kontextusban vizsgálta, ami elvezette a társadalom működési elveinek a tanulmányozásához. Szerinte a társadalmi viszonyok négy, egymáshoz kapcsolódó koefficiens közrehatása következtében négy típusú rendszert hoznak létre: (1) meggyőződések, (2) társas összetartozás, (3) kooperáció, (4) tekintély és kényszer. Ezek négy intézménytípusban testesülnek meg: (a) kulturális intézmények (egyetemek, egyházak, képtárak stb.), (b) a csoport-lojalitás intézményei (l. közös védelem), (c) gazdasági intézmények (tulajdon), (d) közhatalmi intézmények (állam). Nos, a kulturális, csoport-lojalitási és gazdasági tevékenységek és intézmények alkotják a civil társadalom szféráját. Különbség van azonban a kultúra és a többi szférák között. A kultúrát intellektuális szenvedélyek mozgatják, de univerzális érvényű standardoknak, normáknak van alávetve. Ezzel szemben a gazdasági, a csoport-lojalitási és a közhatalmi szférák végső soron a kulturális szférától eltérő elveken nyugszanak, nem univerzális érvényesség-igényű standardokon, mert végeredményben a társas-lojalitás lokális partikulariz-

muson, a tulajdon individuális szerzésvágyon, a hatalom pedig erőszakon alapszik. Szerencsés korszakokban az utóbbi három – mint a közpolgári [civic] kultúra része – egybeeshet a tulajdonképpeni kultúrával, mert ekkor a morális standardok hatékonyak. Kritikus korszakokban viszont a csoport-lojalitás lokális partikularizmusba (nacionalizmus), a gazdaság önző érdekhajszásba, a hatalom pedig nyílt erőszakba torkollhat, ami aztán a kultúrát is eltorzíja, alávetve magának a tudományt, a művészetet, a vallást (ahogy ez a totalitarianizmusokban bekövetkezett). Ezért szabad társadalom csak ott van, ahol a kulturális körök, a művészet, a vallás, a tudomány függetlenül, szabadon működhet, belső életében termékeit úgynevezett kölcsönös kiigazítások [mutual adjustments] révén, valamint az igazság, a szépség, a tolerancia mércéinek figyelembe vételével hozza világra (Polányi 1962). Végül tehát azt mondhatjuk Polányi civil társadalmi koncepciójáról, hogy azt morális alapokra helyezi, amelyen aztán a „szabadság kis körei” a maguk spontán rendje szerint működnek (Nagy 1991).

Harmadszor, az elmondottakból az következik, hogy a civil társadalom fogalma dinamikus. A civil társadalom átfogja az államon kívüli összes társadalmi teret, a politizálást, a kultúrát, a vallást, a tudományt, a művészeteket, amelyeknek a határai történetileg változóak. Ha az állam (vagy pártállam) beleavatkozik a kultúrába, ha a polgárok ekkor művészeti köröket alkotnak, ezek rögtön civil társadalmi vonást vesznek fel, mert uno actu érintik az állam működési körét. Bár önmagukban politikamentesek, de az állam erőszakos behatolása miatt kénytelenek közfunkciót magukra venni. Ha mármost a civil társadalom fogalmát pusztán magjára csupaszítjuk, azt mondhatjuk, hogy amit közügyeknek nevezünk, az autonóm körök sokaságában rejlik, amelyek valamiképpen vonatkoznak erre. A közügy ebben az értelemben azt jelenti, hogy e körök individuumai valamiképpen részt vesznek a közakarat formálásában. Az individuumok felemelkednek saját individuális érdekükön saját körük általános érdekéhez. Nem közvetlenül irányulnak a közakaratra, de azáltal, hogy a közaka-

rathoz képest saját, alacsonyabb általános érdeküket érvényre juttatják, hozzájárulnak a közakarat kiképződéséhez. A közakarat azonban továbbra is megmarad olyannak, amit a maga „épp így létében” senki sem akart: mintegy öntudatlanul a cselekvők háta mögött jön létre.

Hivatkozások

Ágh A. (1989) Az önszabályozó társadalom. *A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában.* Budapest, Kossuth.

Alexander, J. (1982) *Theoretical Logic in Sociology Vol. 2. The Antinomies of Classical Thought: Marx and Durkheim.* Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

Alexander, J. (1983) *The Classical Attempt at Theoretical Synthesis: Max Weber.* Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

Arisztotelész. *Politika.*

Barbalet, J. M. (1984) *Marx's Construction on Social Theory.* London – Boston, Routledge and Kegan Paul.

Berki, F. N. (1988) *The Genesis of Marxism.* London, Dent.

Bibó, I. (1986) *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Magvető.

Braudel, F. (1985a) Préface á J. Szűcs. *Les trois Europes.* Paris, L'Harmattan.

Braudel, F. (1985b) *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái.* Budapest, Gondolat.

Bruszt, L. (1983–84) Érdekszervezetek a politikai rendszerben. Korporatizmus elméletek. *Medvetánc* 4/1, 83–112.

Dawson, Ch. (1939) *Beyond Politics.* London, Sheed and Ward.

Gilson, É. (1947) *Introduction à la philosophie de Saint Thoas D'Aquin.* Vrin, Paris.

Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebook.* London, SPN.

Habermas, J. (1971) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest, Gondolat.

Hegel, G. (1977) *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* Budapest, Akadémiai K.

Illés, L. (1986) Societas civilis – hic et ubi. *Kritika* 3, 6.

Johnstone, H. (1949) *Society. Mediaeval Contributions to Modern Civilization* (ed. F. C. J. Hearnshaw) New York, Barnes and Noble.

Lefebvre, H. (1982) *The Sociology of Marx.* New York, Columbia University Press.

Locke, J. (1924) *Of Civil Government.* London – New York, Dent–Tallon.

Kis, J. – Kőszeg, F. – Solt, O. (1987) Társadalmi szerződés. *Beszélő* 20.

Nagy, E. (1990) Keresztény társadalomtan vagy társadalmi tanítás. *A keresztény társadalmi tanítás. Keresztény szemmel 1.* Budapest – Pécs, Vigilia – Pannónia Könyvek, 49–55.

Nagy, E. (1991) The Place of Civil Society. M. Polányi's Thought. *Studia Politechnica.*

Nyíri, T. (1981) *Az ember a világban.* Budapest, Szent István Társulat.

Papp, Zs. (1985) *Konszenzus és kihívás.* Budapest, Gondolat.

Polányi, M. (1962) *Personal Knowledge.* Chicago, The University of Chicago Press.

Priester, K. (1977) Zur Staatstheorie bei Antonio Gramsci. *Das Argument* 104.

Riedel, M. (1984) *Between Tradition and Revolution. The Hegelian Transformation of Political Philosophy.* Cambridge, Cambridge University Press.

Schölz, Fr.-Th. (1964) Societas civilis sive Res Publica sive populus. *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht* 14. 28–50.

Szabó, M. (1980) „Societas civilis” és „bürgerliche Gesellschaft” *Magyar Filozófiai Szemle* 4, 447–472.

Szoboszlai, Gy. (1987) *Államiság és politikai rendszer.* Budapest, Kossuth.

Szűcs, J. (1984) *Nemzet és történelem.* Budapest, Gondolat.

Szűcs, J. (1986) Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a XX. századi Magyarországon.* Budapest, Magvető.

Weber, M. (1970) *Állam, politika, tudomány.* Budapest, Közgazdasági Kvk.

Weber, M. (1977) *Gazdaságtörténet.* Budapest, Közgazdasági Kvk.

A SZOCIOGRÁFIAI KUTATÁS METODOLÓGIAI PROBLÉMÁI

1. „Elemi események” és szaktudományos konstruktumok

Dolgozatom empirikus kutatásra épül, elméleti vonatkozásokra pedig Cs. Kiss Lajos és Fehér József „Közigazgatás és racionalitás” c. tanulmánya rajzolja meg (A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve 1986. 30–49 old.). A tanulmány, mint címe is mutatja, a közigazgatás racionális működésével foglalkozik, ezért szolgálhatott kiindulási alapként az általunk 1987 nyarán, Sopronban végzett empirikus kutatásunkhoz. Így az nem leíró szociográfiai jellegű, hanem egy meghatározott problémának konkrét terepen történő vizsgálata. A problémát tehát bizonyos terminusok eleve megfogalmazták, a terep kiválasztásához a kutatói érdeklődés „önkéntesen” vezetett. A terminusok azonban olyan magas absztrakciós szinten definiálódtak, hogy elkerülhetetlenné vált ezeknek az operacionalizálása. Ez azonban nem a szociológiai metodológiai kézikönyvek iskolás módján történt. Első megközelítésben magában a kutató tényfeltárásban átvettük a kutatási terepen működő szaktudományok leíró jellegű fogalmait, s az „elemi eseményeket” e fogalmak segítségével rögzítettük. A Schütz-féle tudásszociológia fogalmaival élve ilyen, másodlagos konstruktumokkal kezdtük a munkát. Ezek Schütz szerint sem mások, mint a mindennapi életben honos, józan, köznapi észjárásnak a konstruktumai, második hatványon. Ugyanis minden tudomány a rá jellemző specifikus konstruktumokban ragadja meg a tényeket, vagy pontosabban, a kaotikus valóságból egyál-

talán tényeket konstruál. Ezek anyagot szolgáltatnak a szociológia specifikus konstrukciói számára (és persze megfordítva is). Ha pl. a kutatás folyamán rögzítjük egyik interjúalanyunk ama kijelentését, hogy „összehoztam egy megbeszélést a Tanács Egészségügyi Osztályának vezetője és a Beruházási Vállalat igazgatója között”, akkor e kijelentés szemantikai tartalma aszerint konstituálódik, hogy melyik szaktudományi aspektusból értelmezzük a kijelentést. A köznapi észjárás számára a szemantikai tartalomban foglalt jelentés az lehet például, hogy a kijelentő arra a kérdésre válaszol: az Eü. Osztály vezetője honnan ismeri a Beruházási Vállalat igazgatóját, aki a kérdezőnek rokona, ismerőse stb. Ezen túl azonban számára tökéletesen közömbös, hogy ki és mi is a funkciója az Eü. Osztály vezetőjének és a vállalat igazgatójának egy objektív értelem-összefüggésben (e fogalomra még visszatérünk). A közigazgatás-tudományi vagy jogtudományi fogalmak (tanács, osztályvezető), a vállalati gazdaságtani fogalmak (beruházás, vállalkozás, igazgató) semmit sem mondanak. Megint más a szemantikai értelme a kijelentésnek a közigazgatás-tudomány és annak művelője számára. A közigazgatás-tudomány terminusaival fogalmazva a kijelentés szerint a tanácsi apparátus funkcionáriusa döntés-előkészítő-tájékoztató megbeszélést folytatott egy, majd a végrehajtó bizottság kompetenciájába tartozó, jogi aktus (vb-határozat) előkészítése céljából. A közgazdász számára ugyanaz az elemi esemény azt mondja, hogy egy vállalat vezetője piacszerző tevékenységet folytat. Végezetül az, akinek a kijelentését a kutató rögzítette, aki a szóban forgó megbeszélést megszervezte, maga is részese, sőt előidézője az elemi eseménynek, s ezzel a cselekedetével maga is szándékozott tenni valamit. Volt a cselekvésének szubjektív, vélt értelme, ami önmaga számára cselekvése értelmes motívumának tűnt. Nevezetesen azt akarta elérni, hogy az illetékes tanácsi szervezet olyan határozatot hozzon, amelyben a szóban forgó Beruházási Vállalatot preferálják egy másikkal szemben. Mégpedig azért, mert az ő meggyőződése szerint, az előbbi vállalat az ő igazgatása alatt lévő intézményben, előnyösebb pénzügyi feltételek mellett, op-

timális „teljesítőképeségű” létesítményt, rövidebb határidőn belül, reálisnak látszóan ígért. Az ilyen szubjektív értelmű cselekvés azonban már a szociológia sajátos konstruktuma; nevezetesen érdekérvényesítő társadalmi cselekvés (mindegy, hogy az érdekérvényesítés egy üzemben, egy iskolában vagy egy szektában zajlik).

E három megközelítési aspektusban tulajdonképpen rendelkezésünkre állnak (bár kissé sterilizált példákban) azok a leíró kategóriák, amelyek segítségével az elemi eseményeket megragadhatjuk, egyáltalában véve, a mindennapi élet konstruktumain felülemelkedve, tudományos leírást adhatunk (mert hisz tudományok terminusaiban rögzítjük az elemi eseményeket). Ez azonban még „csak leírás”. „Csak” – mondjuk, noha már a jelenség leírása igen komoly erőfeszítéseket igényel, egyáltalán: már az elemi esemény felkutatása, megtalálása sokszor a szerencsén múlik, hallatlan odafigyelést és igen gyakran forráskritikai „aprómunkát” igényel. Mindezek ellenére természetesen ez nem elegendő egy problémaorientált kutatás esetében. Tudniillik az elemi események szaktudományos konstruktumai, a tények (amelyek említett példánkban egybeesnek, más példák esetében viszont nem, s ami az egyik tudomány számára releváns, a másik számára nem az, vagyis nem tény. Példánkban a jogász számára, aki a kapcsolódó eseményeket kutatná, irreleváns volna a szóban forgó megbeszélés, hisz jogi norma tényállása még hipotetikusan sem vonatkozik rá. Azaz igaz ugyan, hogy az Egészségügyi Osztály vezetője jogilag nincs felhatalmazva ebben az esetben a beruházóval való tárgyalásra, de nincs is megtiltva egy ilyen jogi kötelezettségvállalás nélküli tárgyalás). Az elemi eseményekből létrehozott konstruktumok mint tények csak a leírás számára elegendők, de minden szaktudományon belül újabb konstruktumokra van szükség, ha problémára irányul a kutatás, amelyek tulajdonképpen harmadik hatványon lévő konstruktumoknak tekintendők.

Példánkban a köznapi észjárás konstruktuma („összeismerkedés”) és a szaktudományos konstruktumok („döntéselőkészítő

tájékozódás”), azonban most már a kutató szemszögéből, azért lehetnek egyáltalán relevánsak, mert beleestek a problémát definiáló analitikus fogalmak fókuszába. Nevezetesen ebben az esetben ez a megbeszélés a vonatkozás keretét szolgáltató tanulmány tárgyi racionalitás (ezen belül, mint később látni fogjuk: kompetitív – diszkurzív racionalitás) fogalma alá szubszumálódott. Az mutatkozott meg ugyanis, hogyan ütközik egymással egy vitában két tárgyi terület (a közigazgatás és egy, a közigazgatás alá hierarchikusan rendelt szakterület speciális) racionalitás igénye.

2. „Inverz operacionalizáció”

Ezen a ponton már láthatóvá lesz, hogy az elemi események rögzítését és az elemi események szaktudományos aspektusából történt tényekké konstruálását is, végső soron a problémátételezés analitikus fogalmai orientálták és határozták meg. Nem arról volt szó tehát, hogy az analitikus fogalmaknak absztrakciójából indítva fokozatosan konkrétabb fogalmakhoz jutottunk volna el, míg végül egy, immár igen konkrét fogalmat egy empirikus mutatóval azonosítottunk volna. (Ahogy mondjuk, a rétegződéskutatásoknál pl. az életmódot egyebek között úgy operacionalizálják, hogy a megkérdezett hányszor jár színházba egy adott időegység alatt). Hanem arról, hogy az analitikus fogalommal, mint egy optikával, feldaraboljuk a kaotikusan folyó eseményt olyan elemi részecskékre, amelyek egyáltalán rögzíthetőek. Ezáltal nyertük el a kutatás valóságos tárgyát, amelyet mint szukcesszív elemi tények halmazát, azaz empirikusan rögzíthető eseményt (történést) foglaltuk másodlagos, szaktudományi aspektusú konstruktumokba, azaz tényekbe. Kutatástechnikailag azonban Durkheimet követve (mutatis mutandis) arra törekedtünk, hogy amikor végső soron „önkényes” kutatói döntéssel kiválasztottuk a kutatás terepét, nevezetesen a közigazgatás fejlesztési döntéseit (hogy miért épp ezt a döntési típust, arra mindjárt rátérünk), akkor a legna-

gyobb objektivitásra törekedtünk. Vagyis a konkrét fejlesztési döntéssel kapcsolatban minden elemi eseményt rögzítettünk, ami a tanácsai dokumentumokban (vb-ülési jegyzőkönyvek, szakosztályok dokumentumai – amennyiben ezek egyáltalán a rendelkezésünkre álltak –, interjúalanyaink közlései) megjelent. Ilyen értelemben eleget tettünk a megfigyeléssel kapcsolatos durkheimi szabályoknak: a technikai, objektív és alkotáslélektani korlátok között minden adatot rögzítettünk, ami a kiválasztott jelenség, kutatási terep körébe tartozik. Ennek eredményét, az elemi események szukcesszív krónikáját (a történet) függelékként csatoljuk tanulmányunkhoz. A kifejtés folyamán erre fogunk hivatkozni, és e nélkül természetesen fejtegetéseink nem érthetőek.

Mivel módszerünket két irányból, egyfelől az elemi események – szándékaink szerint elfogulatlan – empiriájából, másfelől a problémátételezés analitikus fogalmainak fejtegetett értelmű operacionalizálásából szerkesztettünk össze, nevezzük módszerünket „inverz operacionalizációnak”.

3. Statisztikai átlag versus konfliktusos döntés

Kutatásunk tehát nem szociológiai tömegvizsgálat, amely statisztikailag is megragadható szabályszerűségek feltárására törekedne. Egy ilyen vizsgálat kétségtelenül egzaktabbnak látszó eredményhez vezet. Ki lehetne választani, mondjuk, 500 vagy 1000 közigazgatási döntést a reprezentativitásra vonatkozó bármilyen elv vagy norma szerint, s az így nyert adatokat matematikai, statisztikai módszerekkel elemezni lehetne. Mindenesetre az ilyen típusú kutatás eredményei statisztikai átlagok lesznek, tehát pl. – leegyszerűsítve – olyan megállapításokat tehetnek, hogy a közigazgatási döntések 90%-ában a tanácsai testületek nem vesznek részt, vagy hogy nincsen pozitív korreláció a kijárások gya-

korisága és a fejlesztések pénzben kifejezett nagyságrendje között, hanem – talán – az aktorok pozícióinak kumulálása és a pénzügyi nagyságrend között van. Mindezek releváns összefüggések lennének mind a további kutatások, mind pedig egy elképzelt politikai döntéshozó számára bizonyos társadalmi-politikai problémák kezelésében. Ennek ellenére mi más módszert választottunk: a problémátételezés optikája szempontjából, hogy a feltett kérdéseinkre előreláthatólag milyen anyagból fogunk jó eséllyel választ kapni, olyan közigazgatási döntéseket választottunk ki, amelyek különböző szempontokból konfliktusosak, valamint a közigazgatási tevékenységben mennyiségi és kvalitatív szempontból is *jelentősek*. Ezek a fejlesztési döntések, hiszen a mai közigazgatás keleten és nyugaton is egyre inkább szolgáltató-ellátó közigazgatássá is vált, miközben a klasszikus hatósági tevékenység aránya az összetevékenységen belül visszahanyatlott (egy NSZK vizsgálat szerint a hagyományos közigazgatási tevékenység az összetevékenységen belül 2/5-ére esett vissza). Ezt a triviális megállapítást nem kell külön igazolnunk.

Ami pedig a konfliktusos döntések kiválasztását illeti, a következő megfontolás szól mellette: a hivatalosan jogilag közigazgatásinak minősülő döntés a közigazgatás rendszere és környezete kontextusában születik meg, tehát a legszélesebb értelemben felfogott, lokális politikai-közigazgatási rendszer keretén belül. E rendszer „alrendszereit” a szorosan vett közigazgatási apparátus, a társadalmi, politikai, gazdasági szervezetek, valamint az érintett „publikum” (ill. szervezeteik) alkotják, és ezekből az alrendszerekből kerülnek ki a döntés mindenféle rendű és rangú résztvevői. A rutindöntéseknél kevesebb a szereplő, mint a konfliktusos esetekben. Így pl. könnyen elképzelhető, hogy a szociológiai tömegvizsgálat arra az eredményre jut, hogy a helyi pártszervezet csupán az esetek 10%-ában jelent meg egyáltalán cselekvőként, ami nem szignifikáns. Holott csak arról van szó, hogy a tanácsai és pártvezetés mindennapi rutinkapcsolatában az ellentéteket feloldották az informális, „koordinációs” megbeszéléseken. Így a két rendszer közötti különbség, az eltérő visel-

kedéstípus, az eltérő akciótypus a tömegvizsgálatban eltűnik. Ráadásul a szociológus post testum érkezik (mint Hegelnél a filozófus), tehát a koordinációs megbeszélések már régen lezajlottak, a megbeszélésről jegyzőkönyv nem készült, a rutinmegbeszélésen résztvevők maguk sem emlékeznek stb. A résztvevő megfigyelés ilyen helyzetekben pedig úgyszólván lehetetlen, pláne olyan rendszerességgel, hogy egy ilyen, informális megbeszélés megszerkesztett kérdőívvel lekódolható lenne. Hangsúlyozni szeretnénk persze, hogy elvileg az ilyenféle statisztikai vizsgálat lehetséges, sőt igen hasznos volna, de a vázolt technikai és módszertani nehézségek miatt igen kétséges.

Ezzel szemben a konfliktusos döntések vizsgálata bizonyos mértékben kiküszöböli ezeket a nehézségeket. A konfliktusos eset a kutatási terepen hasonló módszertani funkciót tölthet be, mint a „klasszikusság”, pl. Marx kapitalizmuskutatásában. Mint közismert, Marx a kapitalizmus törvényszerűségeit Anglia példáján vizsgálta, mert a rendszer ott fejlődött ki extenzíve és intenzíve is leginkább, vagyis a rendszerben másutt alacsonyabb fokon meglévő, sokszor még ezoterikus tendenciák könnyebben voltak szemlélhetők kifejlett formájukban.

Példánkhoz visszatérve, a tanács és pártszervezet valóságos karaktere és egymáshoz való viszonya konfliktusos helyzetben jobban szemlélhető, szemléltethető kifejlett formájában. És az is nagyon valószínű, hogy ami megjelenik kifejlett formában, az van látenszen az ezotériában, vagyis a – mindennapi – rutinkapcsolatokban is. Ez érvényes természetszerűleg nemcsak a többi aktorra, hanem magukra a folyamatokra is.

4. Ideáltipikus leírás és szociológiai szabályszerűség

Mindebből az következik, hogy amikor a „történésre támaszkodva” megkíséreljük megszerkeszteni a közigazgatási fejlesztési döntések leíró modelljét, vagyis azt, ahogy az általunk vizsgált esetek alapján a döntések „általában”, „szabályszerűen” megszületnek, akkor a deskriptum valójában egy ideáltipikus konstrukció lesz. Tulajdonképpen már Marx eljárása is erre irányult. Max Weber egy helyen arról beszél, hogy Marx fejlődési sorai, tendenciái ideáltipikusnak felfogva, hallatlanul termékenyen alkalmazhatók a kutatásban. Ideáltipikus konstrukció szerkeszthető ugyanis nemcsak stabil „szerkezetekről” (mint pl. Webernél a bürokrácia), hanem folyamatokról is. Ilyen pl. Webernél a „Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” elején a tőkés vállalkozó keletkezéséről megrajzolt kép. Erről azt mondja Weber, hogy: „Ezt a képet »ideáltipikusan« konstruáltuk meg több különböző ágazat és hely viszonyából.

Az itt követett szemléltető cél szempontjából természetesen érdektelen, hogy a folyamat a felhozott események egyikében sem pontosan a leírt módon zajlott le” (A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Bp. 1982. 71. Jegyzetben). Majd később, ismét jegyzetben, hozzáfűzi: „Ez csupán azt jelenti, hogy a vállalkozói típus, amelyet itt *mi* vizsgálat tárgyává tettünk, nem valamiféle empirikus átlag.” (i. m. 76.) Az empirikus átlag és az ideáltipikus konstrukció közötti különbséget Weber úgy magyarázza, hogy az átlagtípusok csak ott alakíthatók ki a szociológiában, „ahol csupán *jokozati* különbségekről van szó egy értelme alapján meghatározott, minőségileg *egynemű* viselkedésen belül.” (Gazdaság és társadalom, Bp. 1987. 50.) A matematikai statisztika hatalmas fejlődése Weber halála óta valószínűleg Weber véleményét is finomítaná, hiszen e módszerek alkalmasak egzakt oksági összefüggések felderítésére is. A lényeget illetően azonban nem változna a véleménye, mert szerinte a pusztá oksági és

funkcionális kapcsolatok feltárása az empirikus-szociológiai munkának az *előszakaszát* jelenti, amelynek alapján szabályokhoz, törvényekhez jutva, ezekből magyarázni lehet az egyes történeteket, de ez csak „az a pont, ahol a [...] szociológia munkája elkezdődik” (i. m. 46.). Innentől „az értelmező magyarázat [...] többet nyújt, mint a megfigyelésen alapuló magyarázat” (i. m. 46.), az tudniillik, hogy milyen motívumok *készítették*, illetve milyen motívumok *készítetik* ennek a [...] »közösségnek« a [...] tagjait olyan viselkedésre, melynek következtében a közösség *létrejött*, illetve továbbra is fennáll” (i. m. 48.). Még hozzáfűzi, hogy a szociológia mindezt azon az áron teszi, hogy „a várható eredmények lényegesen hipotetikusabbak és töredékesebbek. Ám éppen ez a többletteljesítmény a szociológiai megismerésre jellemző sajátosság” (i. m. 46.).

Hogy egy mai példán érthetővé tegyük a Weber által elmondottakat, vegyünk egy statisztikai módszerrel dolgozó munkából egy megállapítást. Eszerint (a vizsgálat a Pest megyei, nem agglomerációba tartozó községekre vonatkozott), ha egy községet társközséggé nyilvánítottak, akkor az adott községben a bolti és vendéglátóipari egy lakosra eső alapterület szignifikánsan stagnál vagy csökken. A megállapítás egy kauzális összefüggést emel szabályszerűséggé. Ezt nevezi Weber előmunkálatnak, mert ennek alapján derül ki, hogy milyen – széles értelemben vett – kulturális tényállások a fontosak, relevánsak a kutatás számára. Félreértés ne essék: ez is szociológiai munka, de csak előmunkálat. Az erre következő második szakaszban teszi föl az értelmező-empirikus szociológia a kérdést: „Miként jön létre a cselekvés? Milyen motívumok határozzák meg?” (i. m. 48.). Vagyis milyen módon történik konkrétan, hogy az aktorok, akik a bolti alapterületek nagyságára befolyással bírnak, redukálják cselekvésüket? Egyáltalán: mi az ő személyes motívumuk egy ilyen cselekvés kifejtésében? A kauzális vagy funkcionális összefüggés a kutatás leíró szakaszához tartozik, a cselekvés konkrét lezajlása, illetve az aktorok motívumainak feltárása (weberi terminusokban: a cselekvő vélt értelmének megállapítása és annak a motí-

vumnak a feltárása, ami a cselekvő számára cselekvésének értelmes okának tűnik) tartozik a tulajdonképpeni értelmező analízishez. Ennek eredménye lehet egy nem statisztikai jellegű szociológiai szabály is; tudniillik olyan, amely érthető cselekvési típusokat „fog fel”, vagy „alkot”, vagyis tulajdonképpeni szociológiai szabályokat, olyan cselekvéseket, amelyeket részint kauzálisan, részint értelmileg adekvátak (azaz a cselekvő úgy jár el, ahogy átlagos gondolkodási és érzelmi szokásaink szerint az adott helyzetben „helyes”).

Példáknál maradvány: tegyük fel, hogy a bolti alapterület azért csökken, mert az ÁFÉSZ megszüntet kis élelmiszerüzleteket, kis kocsákat, hisz azok „ráfizetések”. Az ÁFÉSZ-funkcionárius, amikor így dönt, célracionálisan jár el („vesztésgminimalizálás” – „nyereségmaximalizálás”), motívuma tökéletesen érthető. A kauzalitás közvetlenül nem egy államjogi aktus („társadalmi nyilvánítás”) és az ő viselkedése között áll fenn, hanem közvetve: az infrastruktúra általános romlása vezet a lakosság bizonyos részének elvándorlásához, tehát az államjogi aktus nem közvetlenül motivációs faktor az ÁFÉSZ-funkcionárius számára, hanem az államjogi aktus oksági következménye az elvándorlás. A statisztikai szabályszerűség tehát így válik „értelmes” statisztikává az értelmező szociológia fényében. Mint Weber mondja: „A megértő szociológia egyes tantételei [...] tulajdonképpen azt jelentik, hogy egy társadalmi cselekvés bizonyos tényállások megéléte esetén *várhatóan* így és úgy fog végbemenni, ennek a lefolyásnak – mint a tapasztalat is megerősíti – a cselekvés tipikus motívumaiból és tipikusnak mondható, vélt értelméből *érthető* tipikus *esélyei* vannak.” (i. m. 48.)

Amikor tehát kísérletet teszünk a közigazgatási fejlesztési döntés ideáltípusának megszerkesztésére, akkor egy komplex cselekvés-összefüggés *menetét* fogjuk ábrázolni. Ez először is azt jelenti, hogy egy folyamat tipikus lezajlásának ábrázolása, másodszer pedig, hogy a cselekvők motívumai is ideáltípusok. Azaz nem az individuális cselekvők szubjektív, vélt értelmét vesszük tekintetbe, tehát közömbös lesz számunkra, hogy egy funkcionárius bizonyos cselekvése, a mi számunkra releváns tartalom kívül, a cselekvő tudatában még pl. az értelem-elemet is magában hordozza: hogy cselekvése milyen kapcsolatban van hivatali előmenetelével, az érintettekhez való személyes szimpátiájával, antipátiájával. Egyszóval, a döntési folyamat szekvenciájának tipikusságát akarjuk megragadni. A szekvenciának azért van jelentősége a mi problémánk szempontjából, mert relevánsnak tartjuk pl. azt, hogy a lakosság bármilyen jellegű szükségletének artikulálódása a döntésre vonatkozó legális határozat előtt vagy utána történik-e meg. Másrészt a mi ideáltípusunk nem egy egyszerű „ha, akkor” jellegű szabályszerűséget igyekszik megfogalmazni, hanem egy komplex cselekvés-összefüggést. Ez azt jelenti, hogy valójában a tipikus komplex cselekvés-összefüggés az, ha számos cselekvő *más* cselekvés-összefüggésben (illetve: szociális kapcsolatban, ami pl. egy szervezet) betöltött pozíciója következtében vesz részt tipikus funkcionális cselekvésmóddal, abban a cselekvés-összefüggésben, amit fejlesztési döntésnek nevezünk. Tehát számos „ha, akkor” típusú szociológiailag szabályszerű cselekvés fonódik össze egymással a közigazgatási fejlesztési döntés nevezetű komplex cselekvés-összefüggésben. Amikor pl. azt látjuk, hogy a tanácsi apparátus egyik osztályvezetője X módon cselekszik egy fejlesztési döntésben, akkor tudnunk kell, hogy *általában* mi a funkciója e pozíció birtokosának a szervezeten belül, és természetesen a szervezetnek magának. A

5. Komplex cselekvésösszefüggés mint szekvencia

Amikor tehát kísérletet teszünk a közigazgatási fejlesztési döntés ideáltípusának megszerkesztésére, akkor egy komplex cselekvés-összefüggés *menetét* fogjuk ábrázolni. Ez először is azt jelenti, hogy egy folyamat tipikus lezajlásának ábrázolása, másodszer pedig, hogy a cselekvők motívumai is ideáltípusok. Azaz nem az individuális cselekvők szubjektív, vélt értelmét vesszük tekintetbe, tehát közömbös lesz számunkra, hogy egy funkcionárius bizonyos cselekvése, a mi számunkra releváns tartalom kívül, a cselekvő tudatában még pl. az értelem-elemet is magában hordozza: hogy cselekvése milyen kapcsolatban van hivatali előmenetelével, az érintettekhez való személyes szimpátiájával, antipátiájával. Egyszóval, a döntési folyamat szekvenciájának tipikusságát akarjuk megragadni. A szekvenciának azért van jelentősége a mi problémánk szempontjából, mert relevánsnak tartjuk pl. azt, hogy a lakosság bármilyen jellegű szükségletének artikulálódása a döntésre vonatkozó legális határozat előtt vagy utána történik-e meg. Másrészt a mi ideáltípusunk nem egy egyszerű „ha, akkor” jellegű szabályszerűséget igyekszik megfogalmazni, hanem egy komplex cselekvés-összefüggést. Ez azt jelenti, hogy valójában a tipikus komplex cselekvés-összefüggés az, ha számos cselekvő *más* cselekvés-összefüggésben (illetve: szociális kapcsolatban, ami pl. egy szervezet) betöltött pozíciója következtében vesz részt tipikus funkcionális cselekvésmóddal, abban a cselekvés-összefüggésben, amit fejlesztési döntésnek nevezünk. Tehát számos „ha, akkor” típusú szociológiailag szabályszerű cselekvés fonódik össze egymással a közigazgatási fejlesztési döntés nevezetű komplex cselekvés-összefüggésben. Amikor pl. azt látjuk, hogy a tanácsi apparátus egyik osztályvezetője X módon cselekszik egy fejlesztési döntésben, akkor tudnunk kell, hogy *általában* mi a funkciója e pozíció birtokosának a szervezeten belül, és természetesen a szervezetnek magának. A

szociológusnak ilyen esetben nélkülözhetetlen a jogi szabályozás ismerete (munkaköri leírás, hatásköri szabályozás, feladatkörök meghatározása stb.), de semmi esetre sem elegendő. Mert a szociológus számára nem a *jogi* érvényesség a fontos, hanem a szociológia, mert ha így volna, akkor elegendő volna a jogszabályokat interpretálni ahhoz, hogy tudjuk, miként zajlanak le az események. A valóságban a jogszabály csak *egyik* motivációs tényező az egyebek mellett, ami azt jelenti, hogy a funkcionárius részint jogellenes, részint nem jogellenes, de jog által nem érintett tevékenységeket is folytat, amelyeket azonban mindenesetre egyfajta *konvenció* által szentesített *rend*, mégpedig *szervezeti rend* engedélyez és ír elő. Mint látni fogjuk, tipikus, hogy tanácsai alkalmazottak, vezetők közvetlenül a minisztériumhoz fordulnak, a megítét megkerülve, ami legalább is joga kívüli viselkedés, de ez mégis egy érdemi és konvencionálisan elfogadott tevékenység (amelyet aztán utólag vonnak jog alá, amikor írásos dokumentumban rögzítik, amiben érdemileg már megállapodtak). A funkcionárius ilyen, a szervezeti, konvencionálisan elfogadott rendnek megfelelő cselekvései értelmezésénél természetesen közömbös számunkra a szubjektív értelem. Csupán a rendnek megfelelő típusos viselkedés jön tekintetbe.

Mindebből viszont az is következik, hogy az ideáltípus két funkciót fog munkánkban betölteni. Egyfelől szekvencia-jelleggel arra szolgál, hogy további közigazgatási fejlesztési döntésekhez gondolati modellként legyen felhasználható az elemzésben. Másfelől orientál a kutatás, mégpedig a jelenlegi kutatás menetében, amennyiben segítségével elemezni tudjuk a cselekvők tipikus motívumait, amelyek az általuk képviselt szervezetek általános funkciójából, tipikus reakciómódjaiból következnek.

Megszerkesztjük tehát először is a szekvenciális ideáltípust (az elemi eseményekre támaszkodva), amelynek alapjául három fejlesztési döntés szolgált. A három eset három eltérő stádiumban lévő fejlesztésberuházás. Az egyik egy befejezett, a másik kettő közül az egyik éppen elkezdett, a másik pedig kb. félig befejezett. Eredetileg csak két esetet akartunk kiválasztani, a kuta-

tás menetében azonban kiderült, hogy a legbonyolultabb, legkifejlettebb, „klasszikus” döntéstípus (a kórház-rekonstrukció) mellett van egy másik döntés (a Frankenburg úti aluljáró), amelyben a társadalmi fellépés sikerre vezetett, szemben az előbbi beruházással, ahol valami hasonló történt ugyan, de sikertelenül. Ez metodikai szempontból volt számunkra érdekes. Ugyanis, mint már utaltunk rá, számunkra a kórház-rekonstrukció képezte a döntés ideáltípusát, de rögtön azzal a kiegészítéssel, hogy ezen igen konfliktusos döntést – marxi értelemben – „klasszikus”-nak tekintjük, tehát a mi ideáltípusunk nem olyan absztrakt, „utópisztikus” jellegű, mint amelyeket Weber – egyértelműségük miatt – a leghasználhatóbbaknak tart. A miénk közelebb áll a valósághoz, noha természetesen nem azonos azzal, hiszen ideáltípusunkban más mozzanatok is szerepelnek, mint amik a kórház-rekonstrukcióban valóban végbementek. Így pl. ideáltípusunkba tartozik, hogy a társadalmi fellépés egy már legitimált (hogy ne mondjuk: kanonizált) döntéssel szemben sikertelen, a Frankenburg úti aluljárónál viszont ez sikerre vezetett, ti. felüljáróból aluljáróvá változott, noha a kivitelezés már majdnem megkezdődött. Nos, ez a tipikus eset rögtön alkalmat szolgáltat arra, hogy ideáltípusunk működését a gyakorlatban kipróbáljuk, s oksági magyarázatot adjunk az attól való eltérésre; konkrétan: milyen tényezők játszottak abban szerepet, hogy a tervezett felüljáróból aluljáró lett.

Visszatérve szekvenciális ideáltípusunkhoz: a történet leírását részint az érintett szakterület, részint pedig a kapcsolódó szaktudományok (közgazdaságtan, államigazgatás-tudomány, politológia, persze: szociológia) terminusaiban adjuk meg. A szekvenciális ideáltípus tehát olyan típusú kijelentésekből fog állni, mint pl. a párt legitimálja a tanácsai középtávú tervet, a tanács-testület formálisan elfogadja a beruházást, és erre nézve tanácsai határozatot hoz, a szakmai programterv alapján a beruházási vállalat elkészíti a beruházási programtervet stb., stb. Ezek a hétköznapi életvilágban használt köznyelv „másodfokú konstrukciói”, részint szakterületi „zsargon”-terminusok, részint pe-

dig szaktudományi – mint Schütz nevezi – „gondolattárgy-konstrukciók”. Ezek a konstruktumok mind az adott szakterületen, mind az adott szaktudományban járatosak számára „adottak”, evidensek. Fel kell tennünk, hogy a legitimáció fogalma mindenki számára egy közérthető „legkisebb közös többszörös” tartalmat magában foglal (ennyiben evidens), jöllehet maga a fogalom problematikussá tehető, és tétetik is, mihelyt elméleti vagy empirikus kutatás tárgyává válik.

Ilyenkor természetesen elveszti adott-jellegét, és problematikussá lesz, mert a kutatói érdeklődés relevanciatarományába esett.

Hasonlóképpen történik ez a mi kutatásunkban is. A szekvenciális ideáltípusban használt terminusok lényegében evidensek a területen járatosak számára. De maga a szekvencia, amennyiben egy eddig ki nem mondott szociológiai szabályszerűséget akar felállítani, már egyáltalán nem evidens, sőt problematikus. És e ponton már át is lépünk a szekvenciális ideáltípustól az *analitikus ideáltípus*hoz. Ugyanis a közigazgatási fejlesztési döntés mint folyamat, ahogyan az számos cselekvő aktusának kooperációjával történik és a cselekvők, akik ebben részt vesznek, mind-mind „azért mert ...” és „azért, hogy ...” indítékokkal bírnak. Schütz ugyan azt mondja, hogy ezeket az indítékokat a kutató rendeli hozzá a maguk típusosságában a cselekvők tudatához, de megfelelkezni látszik arról, hogy a motívum típusossága abból a szituációból fakad, amelyet nem konstruál a kutató, hanem csupán megismer. Ezért aztán a szekvenciális ideáltípusban leírt cselekvők viselkedésének szubjektív értelmét, relevanciarendszerét feltárando, a kutató ugyan hozzárendel indítékokat a cselekvők tudatához, de – bármennyire is „a modellalkotó tudományos problémából falad” (Schütz i. m. 221.) – a kutatónak fel kell tárnia a szituációt a maga „keménységében”, ami a cselekvő számára, a kutatótól függetlenül, cselekvése paraméteréül szolgál. A szituációt nem a kutató kreálja, hanem csupán megismeri. A szituációból rendelődik tehát egyfajta motívum, szubjektív vélt értelem a cselekvő tudatához, s ha ezt a

kutató értelmezően meg akarja ragadni, akkor ismernie kell a „szituáció logikáját” (ld. Poppennél). Pontosan ez a szituáció az, amit – a szekvencia előzetes ismeretében – elemezni kell, és ez teszi ki az analitikus ideáltípust.

Vegyük például analízis alá a következő „elemi eseményt”. „Az ellen-beruházási programtervet a városi első titkár megbízásából az országgyűlési képviselő vitte a megyei tanács elnökéhez.” A szekvenciális ideáltípusban ez kb. a következőképpen hangzik: amennyiben egy érintett szakterület, melynek jelentős befolyása van a település hangulatára, és érdekeinek visszaszorítása olyan helyzethez vezet, amely már „politikai kérdéssé válik”, a helyi pártvezetés az érintett szakterület képviselőinek érdekét legitimálja, s érvényesítésében tevőlegesen részt vesz. A pártvezetésnek, pontosabban az azt képviselő első titkárnak szóban forgó cselekvése nem értelmezhető kielégítően, ha nem tudjuk, hogy a szekvenciális ideáltípusba felvett cselekvéstípus hogyan viszonyul más cselekvéstípusokhoz. Vagyis, röviden szólva: a kutatónak fel kell tárnia és leírnia, hogy *általában* egy vonatkozó, nem elsősorban a jog, hanem a konvenció által garantált rendben mit lát el egy első titkár. Akinek a cselekvését természetesen megint egy igazgatási rend határozza meg, mely az adott szervezeten belül érvényes. Elemeznünk kell tehát a státusából „fakadó” szerepeket, amelyeknek egyike éppen az, amit az előző szekvenciális egységbe felvettünk. A státushoz kapcsolódó szerepek feltárása viszont lehetőséget nyújt az elemzés számára egy kazuisztika kiépítése felé, amelyben egy-egy aktor eseti cselekvései a szervezet funkciójának indikátoraiként interpretálhatók. Így pl. az előbbi eset mellett (szükségletlegitimálás) a helyi pártszervezet, általunk később „ephroszi funkciónak” nevezett, cselekvést hajt végre akkor, amikor valamely, akár formális, jogilag hibátlan – tanácsi – államigazgatási döntést megvétőz. Emellett természetes, hogy a kazuisztikában már csírájában benne rejlik a tipológia, ami a kutatás további célja lehet; az ideáltípus analitikus részében vezetünk be olyan fogalmakat, amelyek az evidensekhez képest kutatásunk relevanciaszerkezetéből következően,

objektív értelem-összefüggéseket kívánnak megragadni és leírni. Ennek módszertani előkészítéséhez szükséges, hogy szemügyre vegyük a szubjektív és objektív értelem viszonyát.

6. Szubjektív értelem és objektív értelem-összefüggés

a) Weber a szubjektív értelem típusairól

Weber szerint háromféle szubjektív értelem van: egy konkrét cselekvő vélt értelme, cselekvők nagyobb száma esetén ezek átlagosan vélt értelme, s végül „egy fogalmilag konstruált *tiszta* típusként *elgondolt* cselekvő vagy cselekvők által vélt, de mindenképpen szubjektív, *vélt* értelem, nem pedig valamiféle objektíve »helyes«, vagy metafizikailag kifürkészett »igaz« értelem” (i. m. 38.). Utóbbi esetben tehát a kutató által megkonstruált, ideáltipikus cselekvő(k) vélt értelméről van szó, amely egyfelől nem a kutató által tulajdonított értelem (mert ez már objektív értelem volna, mint Weber *A protestáns etikában* egy helyen utal rá), és egyáltalában nem valami „objektíve helyes” értelem. E problémával Weber számos helyen foglalkozik, alkalmazásakor mindig kiemeli a problémából egy-egy mozzanatot stb., ami egy Weber-monográfia tárgya lehet, de számunkra, a mi kutatási céljaink szempontjából elegendő lesz néhány döntő pontot interpretálni.

Ami a cselekvő számára cselekvése értelmes okának tűnik, lehet egy objektív, külső szemlélő nézőpontjából „helyes” vagy „helytelen”, de ennek emez értelem kutató általi feltárása során nincs relevanciája. Pl. a gazdasági tevékenység fogalmának meghatározásánál Weber hangsúlyozza, hogy erről akkor beszélhetünk, ha a cselekvő úgy gondolja, hogy valamely szükséglet kielégítésére szolgáló jószág nem áll rendelkezésre, és ezért erről gondoskodni kell. Ez „szubjektív, mert a gondoskodás szüksé-

gességébe vetett hit a lényeg, és nem az, hogy objektíve szükséges.” (i. m. 82.)

Tehát amikor valaki megkapálja a saját földjét, vagy a gazdasági szervezet vezetője utasítást ad a mérnöknek egy híd megtervezésére, gazdálkodik, s cselekvésének számára az az értelme, hogy szükséglet kielégítéséről gondoskodik.

Az esetet azonban maga a valóság tovább bonyolítja, az ti., hogy „az előtérbe tolt motívumok” és „elfojtások” (azaz elsősorban be nem vallott motívumok) nagyon gyakran a cselekvő előtt oly mértékben elleplezik azt a valódi összefüggést, amelyben cselekvését végrehajtotta, hogy még a szubjektíve őszinte öngigazolásoknak is csak viszonylagos értékük van.” (i. m. 42.) Ezeket az elfojtásokat, elleplezéseket stb. ki kell egészíteni azzal az egészen általános empirikus tényállással, hogy a cselekvők az esetek többségében nem célracionálisan cselekednek, cselekvésük okát-célját tudatuk csak homályosan fogja át, sokszor tradíciót követnek „mechanikusan”, sokszor irracionálisan, érzelmektől motiválva cselekszenek stb., stb. Ilyenkor – folytatja Weber – a szociológiára vár a feladat, hogy kimutassa és értelmezve megállapítsa ezt az összefüggést, *annak* ellenére, hogy az mint in concreto „vélt összefüggés” nem, vagy többnyire nem teljesen *tudatosodott*: ez a határeset az értelem megfejtésének” (i. m. 42.). Határeset, mégpedig azért, mert ez a kutató által kifürkészett értelem, már *majdnem* objektív értelem, hiszen a kutató „konstruálta”.

Ha pedig így van, tegyük fel a kérdést: mitől szubjektív még ez az értelem egyáltalán?

A kérdésre választ a weberi vallásszociológia egyik helyén kapunk. A világtagadó vallási etikák ideáltipikus értelmének megkonstruálási technikáját taglalva Weber egy helyen ezt mondja: „az egyébként áttekinthetetlen változatosságú sokféleség taglalását megkönnyíti, ha célhoz méretezett racionális típusokat konstruálunk, azaz ha *elkülönítjük a szilárdan adott előfeltételekből* levezetett gyakorlati magatartások belső logikájuk szerint »legkövetkezetesebb« formáit” (A protestáns etika ... Bp. 1985.

341. saját kiemelés). Ez – általánosan fogalmazva – azt jelenti, hogy „szilárdan adott” környezeti feltételeket, a szituációt, annak „objektumaival” együtt rögzíteni kell (ez a státushoz kapcsolódó szerepek kazuisztikája vagy tipológiája, amiről már fentebb beszéltünk); másrészt pedig rögzíteni kell a cselekvők *funkcióját* a szituációban (mint fentebb mondtuk: a szerepet, amely a kutató által kiválasztott szekvencia szempontjából releváns szerep), azaz: meg kell konstruálni a különböző funkciójú szereplők cselekvésének lefolyását, akik részt vesznek a komplex cselekvés-összefüggésben („fejlesztési döntés”), annak feltételezése mellett, hogy mindannyian „normálisan”, szokásosan, azaz az adott peremfeltételek és paraméterek mellett „racionálisan” cselekszenek.

Véleményünk szerint hasonlóképpen kell értelmezni a weberi ideáltípus másik alakjának, az úgynevezett tiszta (vagy: „irracionális”) ideáltípusnak a szerkezetét is. Ilyen pl. a bürokratikus stábbal működő legális uralom. Ebben az ideáltípusban Weber rögzíti az előfeltételeket és azt, hogy ilyen előfeltételek mellett az aktorok, a hivatalnokok mikor cselekszenek „legkövetkezetesebben”, a szituáció belső logikájának megfelelően: vélt értelmüknek megfelelően. Ez röviden: „az igazgatás [...] szervezet rendje által számításba vett érdekek racionális követése a jogszabályok megszabta korlátokon belül és olyan általánosan megadható elvek alapján, melyeket a szervezet rendje helyesel, vagy legalábbis nem tilt” (i. m. 225.). Az, hogy a modern hivatalnok „igazgat”, pl. építési engedélyt ad ki, beruházóként hidat terveztet stb., a bürokratikus szervezet rendjéből és a hivatalnok helyzetéből fakadó motívumból következik, és ebből fakadó vélt értelemmel bír a hivatalnok „agyában”. Viselkedését a kutató akkor érti meg, ha feltételezi, hogy általában a hivatalnok „racionálisan” jár el, illetve „ha a cselekvés szigorúan célracionális volna, akkor így és így kellene lejátsszódnia” (Gazdaság és társadalom, Bp. 1987. 49. old.).

Ezzel a konstruált, ideáltípusos vélt értelemmel állítja szembe Weber az objektív értelmet, amelyet többnyire mint „helyes”,

„igaz” értelmet azonosít, s hangsúlyozza, hogy ezzel a dogmatikus tudományoknak (jogtudomány, logika, esztétika, etika, ld. i. m. 38.) van dolguk. Hogy a szociológiának mint empirikus tudománynak az objektív értelemmel is dolga volna, különösen a szociológiai kategóriatanban tagadni látszik. Pontosabban, az objektív értelem megragadását *előzetes* funkcionális kérdésfeltevésként fogadja el jogosultnak, ami után a tulajdonképpeni szociológiai elemzés kezdődik. „Először tudnunk kell, hogy mi a *tennivalója* egy »királynak«, egy »hivatalnoknak«, egy »vállalkozónak«, egy »kitartottnak« vagy egy »mágusnak«, tudnunk kell tehát, hogy melyik az a tipikus »cselekvés« [...], amelyik az elemzés szempontjából *fontos* és számításba jön, és csak ezután láthatunk hozzá az elemzéshez.” (i. m. 48.) Tehát először megállapítjuk, hogy mit kell tennie a hivatalnoknak, vagyis abból a történetileg kazuisztikus cselekvéshalmazból, amit a mindenféle hivatalnokok a kínai mandarintól az egyház káplánján keresztül a mai szabálysértési előadóig végeztek és végeznek, (a Rickert-féle) értékvonatkoztatás révén kiválasztjuk, ami a mai adott kultúra szempontjából fontos, s így megkapjuk a hivatalnok egy szabályszerű működését magában foglaló ideáltípust. De a tulajdonképpeni elemzés csak ezután kezdődik, amikor olyan kérdéseket teszünk fel: „miként jön létre ez a cselekvés?, milyen motívumok határozzák meg?” (i. m. 48.). (Csak utalunk rá: a mi terminológiánkban e kettéválasztásnak felel meg az ideáltípus szekvenciális és analitikus része). Weber metodológiája szerint tehát az ideáltípus kutatási célhoz mért megkonstruálása után, miután rögzítettük „a szilárdan adott előfeltételekből levezetett gyakorlati magatartások belső logikájuk szerint »legkövetkezetesebb« formáit” (A protestáns etika ... 341.), második lépésben következik az ideáltípus heurisztikus alkalmazása, mely lehetőséget ad arra, „hogy ahol valamely történeti jelenség egyes egyedi vonásaiban vagy egésze jellegében közelít a séma valamely tényálladékához, megállapítsuk e történeti jelenség [...] tipológiai helyét: úgy, hogy felmérjük, közelében van-e a teoretikusan konstruált ideáltípusnak, vagy attól távol esik” (i. m. 340.). A hely, ahonnan ezt

idézzük, a vallásszociológia azon fejtegetéseiből való, ahol Weber az ideáltípusába azt szándékozik belekonstruálni, hogy a világtagadó vallási etikák „milyen lehetséges »értelmet« hordozhattak” (i. m. 340.), s amelyben „az egyedi értékszféra oly racionális zárttságban vannak kiperarálva, amilyen tiszta formában a valóságban *ritkán* lépnek fel” (i. m. uo.). Ez tehát racionális ideáltípus, melynek értelmét bármennyire „szubjektív” is, a kutató konstruálta meg. De hangsúlyozzuk: Webernél ez az értelem vélt, szubjektív értelem. Mármint azonban amikor az ideáltípus „működésbe lép”, az elemzés révén az anyagból eljut – mivel a szóban forgó esetben a racionális világértelmezésekről van szó – „magának a racionalizmusnak tipológiájához és szociológiájához” (i. m. 341.). Ezen a ponton azonban egy döntő fordulat játszódik le, amelyet Weber kimond, de nem elemez és nem tesz explicitté. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az az értelem, ami ugyan a kutató által van a racionális ideáltípusban megkonstruálva, de mégis még vélt, szubjektív értelem, nem lehet azonos azzal a racionalitásfogalommal, amelyet a kutató használ, amikor ideáltípusát működtetve eljut a racionalítások tipológiájához és szociológiájához. Hiszen maga Weber mondja, hogy „az életet a legkülönbözőbb szempontok szerint és irányokban lehet »racionalizálni«.” (i. m. 86.) S hogy az életvitelnek a protestáns etika szerinti racionalizálása, a hivatásvégzés iránti odaadás „a tisztán eudaimonisztikus önértékek szempontjából [...] irracionális odaadás” (i. m. uo.). Egy másik tanulmányában pedig pregnánsan mutatja ezt ki a mágia példáján: „a mágiát annak idején épp oly rendszeresen »racionalizálták«, mint a fizikát. Az első – saját szándéka szerint »racionális« – terápia majdnem mindenütt azt jelentette, hogy elfordultak az empirikus tüneteknek tisztán empirikusan kipróbált füvekkel és főzetekkel való gyógyításától és ehelyett a megbetegedés (vélt) »voltaképpen« (mágikus vagy démonikus) »okának« megszüntetésére törekedtek. Formálisan tehát ugyanolyan racionális volt a struktúrája, mint a modern terápia jónéhány legfontosabb vívmányának. De semmiképpen sem *értékelhetjük* a mágikus papi terápiát ama régebbi empiriával

szemben a »helyes« cselekvés irányába tett »haladásnak.«” (Állam, politika, tudomány Bp. 1970. 111.). Nem értékelhetjük, mégpedig nyilvánvalóan azért, mert a biológia tudománya egyáltalán igazolni tudta, hogy a betegség tünetének az oka (tegyük fel) olyan sejten belüli elváltozás, amely a tünetet okozza, és az ok – mint a tapasztalatok megerősítik – bizonyos kémiai anyag (»orvosság«) bevitelével a szóban forgó sejtbe (vagy sejtekbe) a tünetet kiküszöbölő kémiai reakciót vált ki. Egyszóval a tudomány objektív álláspontjáról a mágus cselekedete, pontosabban cselekvésének vélt értelme „hibás” volt egy objektív értelem fényében, azaz cselekvése objektíve „káros” volt. Ebben az esetben viszont az orvostudomány olyan szerepet játszik, mint a logika, a matematika, a jogdogmatika, vagyis a normatív tudományok, amelyek a „helyes” értelmet kutatják. Ezek nyomán racionális ideáltípusok építhetők fel. Weber arra is utal azonban, hogy a közgazdaság-tudomány elméletei („a gazdasági törvényszerűségekkel”) – bár különböznek a jogdogmatikától – hasonló „dogmatikai” funkciót tölthetnek be az empirikus cselekvések vizsgálatában. De akkor ugyanez érvényes a szociológia tudományára is, vagyis a szociológia által felállított tapasztalati szabályszerűségek (nyilván tudásunk mindenkori határai között) objektív értelmet fogalmazhatnak meg a különféle cselekvéstípusok számára.

Mindehhez, éppen témánk szempontjából, még fontos hozzátenni, hogy – mint Weber rámutat – nemcsak racionális ideáltípusok konstruálhatók, mert vannak kutatási témák, amikor ideáltípusnak egyszerű, egyértelmű típusok felelnek meg. Ezek az ún. tiszta típusok.

A tiszta típusokat Weber mint kollektív képződményeket veszi tekintetbe, tehát pl. mint állam, részvénytársaság stb., s csak fennállásukra vonatkozó „szervezeti cselekvésükre” nézvést foglalt állást. Ez a helyzet a bürokráciával is, amely a racionális legális uralom igazgatási stábjá. Az uralom típusaként a bürokrácia racionális, de maga a bürokrácia *ideáltípusa* irracionális, amennyiben nem egy vagy átlagosan, vagy konstruált ideáltípusos emberi

lény tervszerűen irányított egységes cselekvése. Weber mindig élesen tiltakozik az ellen, hogy ezeket a kollektív képződményeket individualizáljuk, s ne úgy fogjuk fel őket, mint tartós szociális kapcsolatokat, amelyek csak addig állnak fenn, amíg a tagok hisznek fennállásukban és cselekvésüket ahhoz igazítják.

Majd látni fogjuk, hogy olyan szervezeti képződményeket mint „tanács”, „posta”, „párt” stb. kollektív képződménynek kell felfogni, nem pedig individuumokként, amelyeknek lehetséges viselkedéséről racionális ideáltípusokat lehetne alkotni. Ha Weber az állammal kapcsolatban racionális államról beszél, az „csak annyit jelent, hogy az állami szervek tevékenysége személytelen jogszabályok „kiszámítható automatizmusaként” realizálódik, s tevékenységét irracionális individuális motívumok nem térítik el („sine ira ac studio”). Ugyanakkor a „politikai úr” szempontjából, akinek „a kezében a bürokrácia van” éppen ezt a formális racionalitást tekintheti tökéletesen irracionálisnak, ha a személytelen automatizmusoként működés destabilizálóan hat az uralom szilárd birtoklására. – Itt megint csak azt látjuk, hogy ami egyik szempontból racionális, a másik szempontból teljességgel irracionális lehet.

b) Luhmann kontingencia-fogalmának bevetése

E ponton hasznosíthatjuk N. Luhmann kontingencia-fogalmát, amely értelem-konceptiójának (a komplexitással együtt) egyik alapfogalma.

Luhmann, mint maga mondja, megmarad „az értelem általános konstitúciójának a határán” (Válogatás N. Luhmann írásai-ból. Szociológiai füzetek 42. 1987. 33.), s ezért fejtegetéseinek számunkra közvetlenül empirizálható relevanciája alig van. Mégis, a kontingencia (és komplexitás) segít elkülöníteni egymástól a számunkra oly fontossá vált szubjektív és objektív értelmet. Luhmann szerint ugyanis a szubjektum és a világ között szelektív viszony van, a világfelfogás komplex tudatállapotok

potencialításában „áll az értelem rendelkezésére” (komplexitás), amelyről az értelem Luhmann szerint mint premissza „lehetővé teszi a tudatállapotok kiválasztását anélkül, hogy megsemmisítené a mindenkor ki nem választottat, hanem a világ formájában megőrzi és hozzáférhetővé teszi” (i. m. 23.). A komplexitás egyfelől megszűnik ugyan, de másfelől megmarad, s az értelem funkcionálása csak olyan *tagadásban* „lényegel”, amely csak meghatározatlan, szelektálatlan, de nem tönkrement (aufgehoben és nem zu Grunde gegangen, ld. a különbséget Hegelnél) „entitásokat” foglal magában. A kontingencia pontosan abban a attribútumában áll az értelemnek, hogy asszertórikus tudatállapota negatíve egyben más tudatállapotokat is magába foglal, amelyekből elvileg bármikor egyeseket aktualizálni tud.

De e ponton Luhmannon tovább is kell mennünk: az aktuális értelem maga is kontingens, eshetőséges abban az értelemben is, hogy ugyanazon cselekedet két (vagy akár több) kontingens értelmet „asszertorizál”, s egyik a másikat tagadottan fenntart-hatja.

E roppant elvont fejtegetéseket értelmezzük most kutatásunk kontextusában. Teljességgel nyilvánvaló, hogy egy olyan aktust, amelyet az tesz ki, hogy egy helyi tanácsi vezető informálisan vendégül lát borospincéjében egy minisztériumi funkcionáriust, két vélt értelemmel is lehet értelmezően megérteni (persze még számos értelem elképzelhető). Lehetséges, hogy a helyi funkcionárius a helyi „publikum” szemében akar presztízisében emelkedni, de az is lehetséges, hogy meg akarja puhítani a minisztériumi funkcionáriust, mert pénzt akar szerezni egy helyi kommunális fejlesztéshez. Ebben az esetben két értelem konkurál egymással, s egyik a másikat logikailag tagadja (azon kívül, hogy más latenciában lévő értelmeket is tagadnak, pl. azt, hogy a helyi funkcionárius a cselekvést pusztán affektíve hajtja végre, „élvezi a jó társaságot”).

Mindezek azonban szubjektív, vélt értelmek, a kutatónak a valóságos motívumot kell megértenie, ha egy cselekvésről van szó. Más a helyzet azonban – mint Webernél láttuk – a vélt ér-

telem határesetében, amikor a kutató konstruálja meg az ideáltípusos cselekvés vélt értelmét (ami, mint tudjuk, még mindig vélt értelem). Ennek értelmezésére maradjunk mostani példánknál.

A helyi funkcionárius ideáltípusos viselkedését akarván megkonstruálni (a cselekvő helyett), a kutatónak először is latenciába kell vinnie a személyes életvilág típusos cselekvéseit (affektív cselekvés, presztízsnövelő cselekvés stb.) és egy életvilágból kilépőben lévő, de még eléggé tartalmas és kevésbé anoním típusnak, a „helyi funkcionáriusnak” nem személyes motívumaihoz, hanem azokhoz, amelyek pozíciójából – amelyet elfoglal a szervezetben – fakadnak, kell „hozzáférköznie”. Mondjuk úgy, ahogy Weber a Verlagerből tőkés vállalkozóvá váló ideáltípusos figura leírásakor tette. Ez esetben tökéletesen irreleváns, „kontingens” lehet a vállalkozó azon tudattartalma, hogy pl. „unta magát a langyos semmittevésben” (ami az elhelyező életmódját korábban jellemezte), vagy hogy szerelmének akart imponálni nagyobb vagyonával, vagy házat akart építeni stb. stb., hanem egyedül csakis a tőkés vállalkozásra vonatkozó lehetséges vélt értelmet szelektálja ki assertórikusan Weber, miközben az egyéb vélt értelemek relevánsak lehetnek mondjuk a mentalitástörténet számára. Ebben az esetben tehát arról van szó, hogy a komplexitásból fakadó szelektivitáskényszer miatt a kutató a lehetséges máskéntlétű tudatállapotokból emel ki egyet. A kontingencia – a mi értelmünkben, Luhmannon túllépve – nemcsak azt jelenti, hogy egy tudatállapotot az értelem mint premissza kiemel, hanem, hogy különböző értelemeket a kutató mint „közömbös szemlélő” (Schütz) emel ki. De a lényeg: ez még mindig a cselekvő saját vélt értelme, noha – mint Weber mondja – in concreto ebben a speciális formában nem tudattartalom a cselekvő fejében.

c) Az elérhetőségi horizont fogalma

Az előbbiek közvetlen folytatásaként, a harmadik elemzési mozzanatban, eljuthatunk az objektív értelemhez. A továbblépéshez be kell vezetni az *elérhetőség* fogalmát. A cselekvő, pl. a tőkés vállalkozóvá váló Verlager, rendelkezik egy tudáskészlettel, amelynek olyan elemei lehetnek, mint pl. piacok, falusi termelők, más elhelyezők ténykedése stb. Van tehát tudatának egy, a környezetét általa tudatilag átfogható, *elérhető* tartalma, egy meghatározott *horizontja*, amelyen „szakértőként”, otthonosan mozog. De ezzel szemben van egy el nem érhető világ számára, amely őt objektíve magában foglalja, melyre nézve nincs tudása vagy hamis, vagy homályos tudása van. Az ő világképhorizontján e világ el nem érhető, mert e horizonton túl van. A tőkés vállalkozó esetében feltehetjük, hogy ő nem tudja, hogy ő most a tőkés kultúra általánossá válásának egyik ágense, hogy újszerű ténykedésével egy világnak a pusztulásán fáradozik stb. Ezt a számára el nem érhető objektív világot, egy olyan roppant komplex cselekvés-összefüggést, mint a tőkés világkultúra keletkezése, csak a kutató tudja (pláne történetiként utólag). Ő az, aki – Schützcel szólva – másodlagos konstruktumokat alkot az elsődleges konstrukcióra építve, mellyel „túllép a világban élő ember életrajzi helyzetén” (Schütz i. m. 217.).

Példánkhoz visszatérve: ahhoz a szubjektív értelemhez, a helyi funkcionáriusnál, aki most azért látja vendégül a minisztériumi funkcionáriust, hogy nála pénzt járjon ki egy fejlesztési döntéshez, még az ő elérhetőségi horizontján belül lévő elemek tartoznak. Tudja, hogy a minisztériumi funkcionárius pénz fölötti diszponálást lehetővé tevő kompetenciával bír, hogy az így szerezhető pénz viszonyul más elérhető pénzekhez és forrásaikhoz, hogy egyáltalán: a fejlesztési döntések realizálásához több helyről kell pénzt beszerezni, esetleg azt is tudja, hogy ő milyen materiális vagy szimbolikus ellenszolgáltatásra képes és így tovább. Annak a tudományos problémának a horizontján azonban, amelyen belül a kutatás őt egyáltalán „megkonstruálta”, ő

még mindenképpen innen van, vagyis a tudományos probléma túl van az ő elérhetőségi horizontján. Így pl. nem tudja, hogy ő (később e folyamatot még elemezzük) a notabilizációs tevékenység egyik mozzanatát végzi, melynek során a másik szükségszerű elem a „publikum megdolgozása”, vagyis a „publikumnak” „rosszul eső” felsőbb döntések elfogadtatása részéről, hogy tehát ő „objektíve” „mediatizál”. Mégpedig azért nem tudja, mert nem ismeri, nem látja át a kutató által konstruált cselekvés-összefüggést, amelynek ágenseként ő működik. Ugyanis a minisztériumi funkcionáriusnál végzett kijárás a szóban forgó rendszeren belül szükségképpen együtt jár azzal a másik magatartással, amelyet elemi eseményeink egyikeként írunk le, tudniillik a kórház egyes főorvosai „partizánakcióinak” leállítását és rendre utasításuk.

Fontolják meg összefoglalóan példánkat. A helyi funkcionárius tehát az általunk megkonstruált szekvenciális ideáltípusban (aktuálisan jelenlévő, de a kutató számára irreleváns) egyéb vélt értelemiből azzal a vélt értelemmel „vesz részt”, hogy ő most bizonyos szilárd feltételek mellett ténykedve (neki ilyen feltételek: a pénz jogilag szabályozott mozgáslehetősége, az aktorok konvencionális rendben lehetséges cselekvése stb.) „pénzt jár ki” helyi fejlesztési döntés realizálásához. Cselekvése részint értelemileg adekvát (azaz megfelel annak, ahogyan az adott feltételek mellett a situációban általában eljárni szokás, „helyes” stb.), részint pedig okságilag adekvát, mivel akár statisztikailag is igazolható egymásra következés van egy fejlesztési igény definiálása és a kijárás között. Röviden: azt, hogy ő most kijár, tudja, de hogy notabilizál, nem tudja. Természetesen az is túl van elérhetőségi horizontján, ami a racionalitás problémakörébe tartozik.

SZOCIOHISTÓRIA

A CENTRALISTÁK ÉS MUNICIPALISTÁK VITÁJA

Adalékok a magyar értelmiségtörténethez

Az öt kísérlet

Most, amikor 1848. március 15-re emlékezünk, közel az egy évvel több, mint négy évtizedes szünet után lebonyolított szabad választások első évfordulójához közeledvén, nem lehet ellenállni annak a kísértő gondolatnak, hogy a két esemény között valamilye párhuzamot ne vonjunk. Annál is kevésbé, mivel napnál világosabb kell, hogy legyen számunkra, hogy valamiképpen az 1990-es szabad választások remélhetőleg záróakkordját jelentik egy nemzeti sorsszimfóniának, melynek első diadalmas akkordját az 1848-as történések csendítették föl.

A valóság persze nem időben határolt zenei műalkotás, hanem, mint minden vég, egyben kezdet is. Mert az, hogy leraktuk a parlamentáris demokrácia intézményes alapjait, ahhoz hasonlatos, mint mikor új helyre költözködünk, s a nagyobb bútorokat elhelyeztük már, de a nagyja még hátra van. Tudjuk, hogy a közérzetünknek tetsző berendezéshez még többször ide-oda kell tologatni a bútorokat, még harmóniába kell hozni egymással a színeket, formákat, néha új rendbe kell átigazítani a berendezési tárgyakat, mert hol egy lámpa szorog szűk helyen, hol egy asztalsarok akadályozza a szabad járást, hol egy növény tolakszik öntelten könyveink elé, hol a színek nem harmonizálnak, és ami

a legfőbb, még nem lengi át lakóterünket – mert még ki sem alakulhatott – a hely szelleme, ami majd otthonossá tesz bennünket a tárgyak és formák megszabta tér belakása révén.

Berendezkedésre az új házban ötödször teszünk most kísérletet. Az első éppen 1848-ban történt. De mit is akarunk immár másfélszáz éve berendezni, mivel is akarjuk saját (ott)honunkat lakályossá tenni?

Bármilyen súlyponteltolódások voltak is a berendezési tárgyak fontossága és minéműsége tekintetében, a fő cél mindig a népképviselői rendszer, a nemzeti függetlenség, a jogállam, a politikai demokrácia létesítése és a kulturális felemelkedés elérése volt. Az előző négy kísérlet során, melyek 1848 után 1918-ban, 1945-ben és 1956-ban történtek, más-más volt a megoldandó feladat – történelmi aktualitásból következő – centrális problémája. 1848-ban a jogállamiság és a rendi társadalomból a piaci és osztálytársadalomba való átmenet, 1918-ban a valódi nyugati demokrácia, 1945-ben az 1514-től lényegében mozdulatlan tulajdonviszonyok és társadalmi szerkezet átalakítása, 1956-ban pedig egy pluralista szocializmus és a nemzeti függetlenség megteremtése volt a fő feladat. A mából visszatekintve a nemzeti történelem 1825-től 1990-ig tartó korszakát egységes folyamatnak értékelhetjük, melynek során Magyarország megteremtette az alapjait annak, hogy a nyugat-európai társadalomfejlődés áramához csatlakozhassék.

Az eddig lefolyt négy kísérletnek vannak közös sajátosságai. Először is szembeötlő, hogy valamennyi kísérlet, bár különböző konkrét történelmi okokból, mindig valamilyen szélsőségbe, forradalmi extremitásba és/vagy reakciós fordulatba torkollott. Az 1849-es republikánus radikális fordulatot (detronizáció) az önkényuralmi reakció, az 1918-as őszirózsás forradalmat a '19-es bolsevik totalitarizmus, majd erre reakcióként a fehérterror követte, az 1945-ös reményteli népfrontos–demokratikus–szocialista kezdetek ismét a bolsevik totalitarizmusban merültek el, az 1956-os forradalom egy túl gyors (túl gyors, mert a korabeli világalappon túl futó) többpártrendszerű demokráciába futott,

majd a bolsevik restaurációban veszett el. Harmadszor, a bukást mindenkor külerőszak teljesítette be, vagy idegen hadsereg bevonulásával vagy valamely külerőszakra támaszkodó belső pacifikációval. A negyedik közös sajátosság az, hogy valamennyi bukás után konszolidációs korszakok jöttek, hol rosszabb, hol jobb kiegészésekkel, kompromisszumokkal, megalkuvásokkal, szolid gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődéssel, amelyek lehetővé tették az új reformkorszakba történő átmenetet s az újabb forradalmi átalakulást. És ebből következik, hogy – ötödször – minden forradalmat reformkorszakok előztek meg, melynek során a reformnemzedékek értelmiségei a változásokat szellemileg előkészítették. Így volt ez az 1825-tel kezdődő korszakban, így volt a századelő polgári radikális, szocialista és progresszív nemzeti értelmisége, a 30-as évek népi és polgári irányzatai, s 1953-tól kezdve a reformkommunista gondolkodók és politikusok esetében is.

A külső és belső le- és elnyomottság konszolidációs állapotai azért is érdekesek, mert van abban a megállapításban valami igazság, amelyet Bibó a török hódoltságbeli művelődési állapotainknak szentelt ifjúkori dolgozatában úgy ír le, hogy a magyarság akkor alkotott nagyot, amikor „nagy nemzeti csapások érték s utánuk szintén újonnan kellett összeszednie területének, alkotmányának szétszórt köveit, hogy azokból építse újjá a magyar egység, a magyar alkotmányosság, a magyar művelődés földig lerombolt épületét.”¹ Nos, az 1825-tel kezdődő reformkorszak, ha nem is a török hódoltsághoz hasonló elnyomatásból, de mindenesetre a szent szövetségi tespedésből emelkedett ki máig sugárzó fénnel. „Mindnyájunk történeti tudatába mélyen bevésődött a magyar reformkor nagy tűzijátékának főszereplőiként fellépett jelentős és ragyogó személyiségek emléke, akik túlnyomó

¹ Bibó István: A török hódoltság korának művelődési viszonyai. Önképzőköri Történelmi pályázat. Szegedi városi kegyesrendi gimnázium. MTA Kéziratár MS 5111/1.

többségükben a nemesi értelmiségből származtak.”² Nincs olyan politikai irányzat vagy politikai gondolkodó, aki e ragyogó tűzi-játék hatása alól kivonhatta volna magát. Széchenyi, Wesselényi, Kossuth, Eötvös, és még sorolhatnánk, munkásságában azok a reális problémák nyertek kifejeződést, amelyekkel a korabeli Magyarország szembe kellett néznie, s azért maradtak időszzerűek, mert azokon a problémákon, amelyekkel ők vívódtak, a magyar történelem egészen a legutóbbi időkig még nem haladt túl. Ambár egyes időszakokban, akár politikai célzatosság, akár személyes rezonancia az utókor egyes gondolkodóit és politikusait egyikük vagy másikuk pártjára állította, s így egyikük vagy másikuk csillaga felemelkedett vagy lehanyatlott, emlékü a hálás és hálátlan utókor kitéphetetlen részét képezi.

Ugyanakkor a tény, hogy őket a nemzeti emlékezet piedesztáljára állították, s mindenfelől kőszobraik súlyos tekintete esik ránk, mai utódokra, nem engedheti meg nekünk, hogy higgadt elmével ne analizáljuk azokat a mozzanatokat is, amikor – olykor-olykor elvi kérdésekben – egészen a szakításig meghasonlottak egymással. Elég itt a Széchenyi–Kossuth vitára utalni. Hiszen, ha azt mondtuk, hogy a reformkori értelmiség attól volt olyan nagy, mert egészen radikálisan képes volt a reális problémákat feltárni és ezekre megoldási javaslatokat előterjeszteni, ha továbbá azt is állítjuk, hogy életművüket azért nem lehet történetileg véglegesen meghaladottnak tekinteni, mert a mai magyar történelmi állapot még nem haladta meg mindegyiküket, akkor a jelen számára éppen abból fakadhat tanulság művük és tetteik tanulmányozásából, ha éppen a köztük felmerült vitákat, meghasonlásokat – Berzsenyi ózamatú szavával élve – „visszavonásokat” (azaz: konfliktusokat) vesszük vizsgálat alá. Éppen a konfliktusok azok, amelyekben a történelmi alternatívák világosan feltáruznak s hordoznak magukban sokatmondó tanulságokat.

² Bibó István: Feljegyzés a reformkori értelmiség és az 1867–1944 között a hivatalokat elfoglaló nemesség különbözőségéről; in: Bibó István Összegyűjtött Munkái. EPMSZ Bern 198. III. köt. 665.

Legáltalánosabb elvi szinten ugyanis az a feladat, amelyet a reformkori értelmiség maga elé tűzött, nem volt más – és ma sem más! –, mint a fejlett nyugati országokhoz való felzárkózás. E cél elérésénél a következő teljesen reális problémák és dilemmák vetődnek fel: 1) milyen *ütemben* lehetséges és kell felzárkózni; 2) milyen eszközök állnak ehhez rendelkezésre; 3) melyik nyugati modell követendő (amerikai, angol, francia, svéd?) akár eltérően különböző részterületek (pl. az iskolarendszer, helyi igazgatás stb.) szerint is; 4) hogyan kell a kultúrát átalakítani az iskolarendszertől a művészeti életen át a börtönviszonyokig (kulturális identitás).

Ezek a megoldandó problémák azonban nem sajátos magyar problémák, hanem mindenütt felvetődtek, és napjainkban is felvetődnek, amikor egy periférián vagy félperiférián elhelyezkedő ország, nép, etnikum vagy törzs egy fejlettebb kultúrával találkozik, vagy maga egy fejlettebb kultúrához akar felzárkózni. Ha gyökeret vert bármely típusú népközösségben az a tudat, hogy e közösség el van maradva a világ centrumától (ahogy Wallerstein mondja: a mag-országoktól), és hogy ezen a nyomorúságos állapoton túl kell menni, s fel kell zárkózni a fejlett országokhoz, akkor természetszerűleg vetődnek fel az előbbi kérdések, és eltekintve pl. a változásban érdekelték és ellenérdekelték konfliktusaitól, pusztán technikai szempontból különböző válaszalternatívák képzelhetők el. Így még, ha egyetértés van is a tekintetben, hogy például a jobbágyrendszert meg kell szüntetni (ami a reformkorszakban egyre inkább általános meggyőződéssé vált), rögtön felmerül az a kérdés, hogy *egy csapásra* vagy *fokozatosan* kell-e végrehajtani ezt.

Ártatlan előjáték

Nos, a centralisták és municipalisták között kirobbant vita a múlt század negyvenes éveinek közepén kiválóan alkalmas arra, hogy egy konkrét probléma megoldásának eltérő alternatíváit felfedezhessük a négy kérdésre adott válaszok szerint.

A vitát fontolva haladó reformkonzervatívok³ kezdték, élükön a ragyogó tehetségű Dessewffy Auréllal. A reformkonzervatívok elismerték, hogy szükség van „polgárosodásra”, de – mint gúnynevük mutatja – óvatosabb lépésekkel akartak előrehaladni, aggályos figyelemmel az Ausztriával fennálló viszonyra, a nemzetiségekre, a nemesség érdekeire. A liberálisokat „ujjhúzási politikával” vádolták, s a Kossuth, Wesselényi, Lovassy elleni perek jogszerűségét igyekeztek igazolni. Dessewffy Aurél és csapata saját programmal „nekifogott, hogy kifogja a szelet a szabadelvűek vitorlájából és maga kezdeményezzen reformokat.”⁴ Javasolták a városok rendezését, takarékpénztárak létesítését, a büntető törvénykönyv és a börtönviszonyok javítását stb., a vármegyével kapcsolatban pedig a „közigazgatás rendezését”, ami lényegileg a vármegyei autonómia csorbítását jelentette volna. Néhány megye ugyanis, mintegy a törvényhozás megkerülésével, szabályrendeletekkel olyan reformokat vezetett be, mint pl. a honoráciorok szavazati joggal való felruházása, a nemesség önkéntes adózása, a közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása, az esküdszék bevezetése. A liberális municipalisták ezeket a reformokat pártolták, s Kossuth is úgy gondolta, hogy a megye lehet az avantgárdja a „modernizációnak”, ezért a megye

³ A „fontolva haladókról” ld. Dénes Iván Zoltán: „Fontolva haladás és kiváltságörzés. A reformkori konzervatív párt ideológiai sajátossága. Valóság 1979/12.; uő: A kiváltságörzés „hamis realista” logikája. Magyar Tudomány 1978/12. Magyarország története 1790–1848. Akadémiai Kiadó. Budapest 1980. 947–950.

⁴ Deák István: Kossuth és a magyarok 1848–49-ben. Gondolat. Budapest 1983. 50.

határkörének kiszélesítésére törekedett.⁵ Szemere Bertalan még a tűzkárbiztosítást is megyei alapra akarta helyezni. A municipalisták úgy látták, hogy a „fennálló körülmények között a megye volt az alkotmány bástyája a kormány túlkapásai ellen s a legjobb a reformok behozatalára.”⁶

A negyvenes évek elején a municipalisták tehát úgy vélték, hogy a vármegye a legalkalmasabb eszköz a reformok behozatalára. Egyrészt a vármegye alkotmányos alapon ellenállást fejthetett ki a kormányzattal szemben, amelynek abszolutisztikus, magyarellenes, liberáлизmusellenes akciói a közeli és távolabbi múltban rendre megtörték a vármegye falain még akkor is, ha – mint Eötvös történeti ellenzésekkel kimutatta – „a megyerendszer a garanciák legjobbika ugyan, de csak akkor, amikor a garanciákra nincs szükség”, és pl. a mulasztó kormánnyal szemben a megye tehetetlen.⁷ Mert bármennyire tehetetlen is volt a vármegye az erőszakkal szemben, a végrehajtó hatalom helyi szinten a kezében volt, hasonlóképpen az igazságszolgáltatás nagy része is. Ehhez még hozzá kell vennünk, hogy a vármegye a törvényhozás egyik eleme is volt, ama világon egyedülálló alkotmányos sajátossága miatt, hogy az alsótábla az ő, megyénként választott két-két küldöttjéből tevődött össze. A megye – mint Beksics Gusztáv kimutatja – „az alkotmánynak nemcsak része, hanem maga az alkotmány volt.”⁸ Úgyhogy Kossuth és a liberálisok nem mérték föl rosszul a terepet, amikor a vármegye történetileg alakult nemzeti függetlenségvédő alkotmányos pozícióját arra is alkalmasnak vélték, hogy a liberális reformokat a falai között kezdjék meg először kiépíteni, s szemmel láthatóan azt kontemplálták, hogy ahogyan egyre több megye lesz liberális és küld liberális küldötteket az alsótáblára, úgy lesz egyre több és több

⁵ Erekly István: Az önkormányzat modern rendszerének kialakulása Magyarországon. Városi Szemle. Klny. 1939. 5. Bakaira Gusztáv: Magyar doctrinairék. Rudnyánszky. Budapest 1882. 19.

⁶ Pulszky Ferenc: Életem és korom. Szépirodalmi. Budapest. 1958. I. köt. 192.

⁷ Idézi Erekly István: im. 17.

⁸ Beksics Gusztáv: im. 68–69.

badságáért, egyenlőségéért. És mondják – a bourgeoisie mondja legalább – Franciaországban van egyenlőség; – de szabadság? – nincs, mert nincs önálló helyhatóságuk. Nekünk ellenben alkotmányos létünk ezen sarkallik; s csak fejsük ki azt tökéletesen, hozzuk összhangba a népjogokkal, népérdekkel, és őrijét bírjuk benne a szabadságnak, minél sikeresebbet, tartósabbat a státusokat rendező emberiség még fel nem talált.”¹⁴ De nemcsak a szabadságunkat köszönhetjük a megyének, hanem nemzetiségünk fennmaradását is, hiszen „Európa különszerűségei közt jó s balszerencsében fenntarthatók eredetünk sajátságai, mik nélkül minden lehetnének, egyedül a magyar nemzet nem”.¹⁵ Jóval később Amerikában, hallgatóságot felvilágosítandó, a vármegyét, túl a szabadság- és nemzetfenntartó képességen, a nemzeti alkattól vezeti le. „Mi magyarok büszkéek vagyunk municipális önkormányzatunkra, s ösztönszerűleg irtózunk a centralizációtól, s azon ragaszkodás a municipális önkormányzathoz, mely nélkül a provinciális szabadság lehetetlen, nemzetiségünk alapvető jellemvonása marad. Ázsiából hoztuk azt magunkkal, ezer év előtt s tartottuk meg tíz századnak viszontagságai közt.”¹⁶

Summázva az eddigi nézeteit, azt állapíthatjuk meg, hogy Kossuth a vármegyét a magyar nemzet ősi alkatából fakadó alkotmányos alapintézménynek tekinti, mely eddig a szabadság megőrzésének és a nemzeti garanciájaként alapjában véve az új, polgárosultabb viszonyok között is fenn kell maradnia. Ez Kossuth szenvedélyesen képviselt nézete, amelyet nem ingathatnak meg azok a tökéletességek, amelyek a megye működésében előfordulnak. Hiszen mint „minden emberi, ez sincs gyarlóság nélkül”.¹⁷ Ezeket a gyarlóságokat ki kell küszöbölni, melynek fő módja a vármegye képviselői alapra helyezése, mivel „csak a

¹⁴ Kossuth Lajos: i.m. XIII. köt. id. kiadás 231.

¹⁵ Kossuth Lajos: i.m. 235.

¹⁶ Idézi Pulszky Ferenc: i.m. II. köt. 81.

¹⁷ Kossuth Lajos: i.m. 114.

képviselői rendszer behozatalával lehet a megyei rendszert az alkotmányos szabadság érdekében kifejtve conserválni”.¹⁸

Amde fel kell figyelünk arra, hogy Kossuth képviselői rendszeren a vármegyei népképviselőt érti, és nem is foglalkozik az országos népképviselő problémájával, pontosabban a vármegyei képviselőt akarta országos képviselőként! Konkrétan a vármegyei képviselői rendszert is úgy képzei el, hogy az eddigi választói joggal rendelkező nemesség továbbra is teljes jogú választópolgár lehet (egyetlen kvalifikációs követelménnyel, nevezetesen, hogy a magyarnyelv-tudás Magyarországon kötelező lesz), akikkel csatlakoznának azok, akik megfelelő adót fizetnek, szellemi és erkölcsi kvalifikációval bírnak.¹⁹ Mai, aktualizáló szlogennel élve azt mondhatjuk, hogy Kossuth nem felszámolni, hanem átmenteni akarja a nemességet, ami érthető, ha meggondoljuk, hogy Kossuth nyilvánvalóan méltánytalannak tartotta volna – hogy most meg historizáljunk – azt a „történelmi középosztályt” kiakolbólítani gazdasági és politikai hatalmából, amelyre támaszkodva gondolta megvívhatni harcait a liberális elvek gyakorlatba átültetéséért. Éppen ez az oka másfelől annak, hogy a fontolva haladók centralista nézetet képviseltek, mert ők meg épp attól féltek, hogy a radikalizálódó köznépnemesség veszélyezteti „az összbirodalommal való évszázados összekötésünket” (mint később programjuknak sarkpontját megfogalmazták²⁰). Szívünk titkos vágyát ókonzervatív elvtársuk fejtette ki egy levéltárba került feljegyzésében, melyben azt javasolta, hogy a megyei hivatalnokokat a kormány nevezze ki, a korteseket (vagyis az ún. parasztnemeseket zárják ki a választói jogból).²¹ Kossuth ezzel szemben szilárdan azt tartotta, hogy a jövő Magyarországon „a nemességnek egyedüliséget nem követelő, de erkölcsi ereje s históriai súlya által tehető befolyása képezi azon gyűjte-

¹⁸ Kossuth Lajos: i.m. 298–299.

¹⁹ Kossuth Lajos: i.m. 164.

²⁰ L. Magyarország története. Id. kiadás 947–960.

²¹ Ld. Bürokrácia és közigazgatási reformok (Közreadja Csizmadia Andor) Gondolat. Budapest. 1979. 193–194.

ményt, mely körül a közszabadság gyümölcse fejlődésnek indul”.²² Ami kevésbé fennkölt nyelven fogalmazva azt jelenti, hogy a nemes, legyen bár birtoktalan, felhalmozott tudástőkéje révén az új rendszerben is megőrzi elit pozícióját. Ma ezt a szakmai követelményeként fogalmazzák meg. ’45 után pedig a szakértelem követelményeként. – Mármint ez a Kossuth által elképzelt megye, amelyben a nemesség a képviselői rendszer bevezetése mellett is megőrzi politikai súlyát, az egész alkotmány súlypontjává is válna. Azt mondja mintegy negyven évvel később Beksics Gusztáv, a centralisták első történetírója, hogy a „hatalmak megosztása, a népképviselői gyökerező parlament, a választási rendszer, a korona állása a monarchiában, a helyi önkormányzat az államhoz való viszonyában, mindez csak bizonytalan körvonalakban jelentkezett Kossuth előtt.”²³ Nos, meglehetősen nehéz elhinni Kossuthról, hogy ne lett volna tisztában, mondjuk, az angol vagy francia parlament mibenlétével. Nem, az ő vármegyével kapcsolatos álláspontjából egyenesen az következik, hogy ő *annak ellenére, hogy tudta*, mi a népképviselői parlament, ragaszkodott a megye régi funkciójához, éppen, mivel speciálisan magyar intézménynek, s mint ilyent, az angol, francia vonatkozó intézményeknél jobbnak, tökéletesebbnek tekintette. Egyértelműen megállapítható, hogy Kossuth az Országgyűlést továbbra is a megyék küldötteiből kívánta megszervezni, hiszen azt mondja egy helyütt, hogy „a követválasztások feletti bíráló hatalom a municipalizmusok összességében, vagyis a KK és RR táblájában összpontosíttassék.”²⁴ Sőt, van ahol még ennél is világosabban beszél, amikor azt mondja: „Én pedig újra is mondom, hogy szerelmes vagyok a municipális szabadságba, mégpedig annyira, hogy mintsem a megye megszűnjék, készebb vagyok inkább a miniszteriális törvényt megakasztani igyekezni.”²⁵ Ez

²² Idézi Somsich Pál: Bevezetés Guizot Értékelés az angol forradalomnak története felett c. művéhez. Pest. 1851. 15–16.

²³ Beksics Gusztáv: i.m. 19.

²⁴ Kossuth Lajos: i.m. 114.

²⁵ Kossuth Lajos: i.m. XI. köt. 163.

világos beszéd: Kossuth a nyugati parlamentarizmust elutasítva egy sajátos magyar intézményt akar fenntartani, a megyei rendszert a népképviselői parlament *helyett* akarja.

Összefoglalva Kossuth álláspontját azt látjuk, hogy ő a vármegyét szakralizálja, valóságos teológiáját írja. Először is azt állítja, hogy municipális hajlamát a magyar nemzet Ázsiából hozta magával, másodsor, hogy a magyar vármegye a szabadság garanciája, harmadszor, hogy mint ilyen, jobb a hasonló külföldi intézményeknél, s ezért, negyedszer, a nyugati parlamentáris rendszer *helyett* az országos törvényhozást és kormányzást is belőle kell kifejleszteni. Ezáltal a magyar vármegye nemzeti sajátossággá, valóságos misztikus lénné vált, melyet szemlélve nem csoda, ha Kossuth az így, általa felépített megye előtt a következő lelkesült szavakra ragadtatta magát: „a vármegye annyira egybeforrott a magyar nemzet életével, hogy a hozzá való intuitív ragaszkodás, valamint a szentség iránti hit, gyámokra nem szorul.”²⁶

Eötvös és a vármegye profanizációja

Ezek a magaslatokon időzött a municipalisták szelleme, amikor 1844-ben Kossuthot a kormány eltávolítja a *Pesti Hírlap* éléről, s helyét Csengery Antal veszi át. Mostantól rá kellett döbbenniük, hogy saját liberális sorstársaik kezdik azokat a húrokat pengetni a megye ellen, amelyeket eddig csak a fontolva haladó centralistáktól hallottak. Mint Pulszky Ferenc önéletrajzában elmondja, felbosszankodtak, „amikor Eötvös megindította harcát a megyék ellen, a haladás és az európai kultúra nevében a centralizációt és a parlamentáris kormányt fejtegette”.²⁷

Eötvös ugyanis, miután a centralisták Kossuthtól átvették a *Pesti Hírlap* szerkesztését, néhány cikkében, majd az 1846-ban

²⁶ Idézi Ereky István: i.m. 6.

²⁷ Pulszky József: i.m. I. köt. 192.

megjelent *Reform* c. munkájában, anélkül, hogy Kossuthal nyíltan szembeszállt volna, a maga szikár tudományos stílusában minden egyes döntő pontján megtámadja azt az érvrendszert, mely a vármegye fenntartását volt hivatva a municipalisták hite szerint alátámasztani. Ha, mint láttuk, Kossuth azt igyekezett igazolni, hogy a vármegye nemzetiségünk fennmaradásának volt hatékony eszköze, akkor most Eötvös azt fejtegeti, hogy már csak azért is aggályos a vármegye nemzetfenntartó erejéről beszélni, mert a nemesek II. József németesítő törekvéseivel szembeni visszahatásként a *parasztoktól* tanulták újra meg újra saját anyanyelvüket. A jövőre nézvést pedig a vármegye nemzetfenntartó szerepét prolongálni akaróknak megfontolásra ajánlja azt a tényt, hogy „megyéinknek egy nagy részében a befolyással bíró nemesség nem magyar.”²⁸

A másik döntő pont magának a nemességnek hatalmi és „osztály”-helyzete, mellyel kapcsolatban Kossuth, mint láttuk, „átmentő” felfogást képviselt. Vele szemben Eötvös a kritikai hangsúlyt arra a kiváltságos hatalmi pozícióra helyezi, amelyben a nemesség – szemben a népesség maradék 94-95%-ával – leledzik. Ez kiváltságos pozíció, és ezért hangsúlyozza Eötvös, hogy „míg a megyei szerkezet egy pár száz ezer kiváltságos előjogainak summázata: addig azt a nép érdekében működő institutionak tartani nem fogom; hanem tartani fogom a legaristocraticusabb intézetnek, mely valaha a világon létezett.”²⁹ Éppen ezért ragaszkodik a nemesség a megyéhez. Tudniillik „egy kiváltságokkal élő nemesség biztosságát csak kormánya gyengeségében keresi”, s így joggal merül fel a nagy kérdés: „miként változtassuk meg megyerendszerünket, míg minden befolyás azoknak a kezében marad, kiknek érdekei e rendszer fennállását kívánják.”³⁰

E ponton Eötvös olyan hűrt pendít meg, melyet később a polgári radikálisok zengetnek tovább, akik rámutatnak arra, hogy a vármegye a nemesi „uralkodó osztály” kiváltságainak védős-

²⁸ Eötvös József: *Reform és hazafiság*. Magyar Helikon. Budapest. 1978. I. köt. 62.

²⁹ Eötvös József: i.m. 64–65.

³⁰ Eötvös József: i.m., in: *Bürokrácia és közigazgatási reformok*. Id. kiadás. 187.

tyája volt mindenkor, minélfogva – mint Szende Pál fogja mondani – a magyar alkotmány látszatalkotmány.³¹ S éppen a vármegyei oligarchiák továbbélése a későbbi korban, a vármegyék (egyébként: napjainkig tartó) megújuló képessége, e hatalomnak a települések feletti folytonos restaurációja készíti majd Erdeit és Bibót arra a felismerésre, hogy a magyar vármegye szerkezetét és területét fenntartani nem szabad, mert maga e struktúra mindig képes lesz magát életre galvanizálni – még azután is, hogy a dzsentroid középosztály elsüllyedt a történelem süllyesztőjében.³²

Továbbmenve, Eötvös feltárja a kormányzat, törvényhozás és törvényvégrehajtás egymáshoz való viszonyának a természetét a modern államban. Itt lép be a centralizáció eleme. Eötvös ugyanis kimutatja, hogy e törvények végrehajtásának elengedhetetlen feltétele a miniszteri felelősség bevezetése, ami viszont nem érvényesülhet akkor, ha fennmarad a vármegye ellenállási és felirati joga. Ténylegesen ugyanis az a helyzet, hogy „a felirási jog, mely alkotmányunk szerint a megyéket csak törvénytelen rendeletek felfüggesztésére illeti, sokszor törvényes rendeletek végrehajtását is akadályozhatja.”³³

Végezetül, Eötvös szépíróként *A falu jegyzőjében* és tudományos írásaiban is mint „szociológus” ábrázolja a megyében található áldatlan helyzetet. Hogy csak egy rövid összefoglaló szövegrészt vegyünk: „megrögzött visszaéléseket találunk; a büntető törvényhozás, rendőrségünk, útjaink, a pénztárak s közmunkák kezelése, egyszóval majdnem minden tárgy, melyet említhetünk, csak ritka

³¹ A kérdésről ld. kandidátusi értekezésemet: Nagy Endre: *Állami beavatkozás és önkormányzat 1867–1918*. Kézirat. Budapest. 1979.

³² „Röviden a magyar közigazgatás nagyobb részét a maga eredeti társadalmi feltételeiből kinőtt, de annak hatalmi beidegződéseit tovább őrző igazgatási apparátusok saját hatalmi helyzetének fenntartására irányuló erőfeszítése jellemzi”. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Magvető. Budapest 1986. II. köt. 483–484., uő: „Semmi sem volna kártékonyabb, mint az országot a meglévő rossz keretek között konszolidálni, ezáltal azokat megerősíteni és kockáztatni azt a veszélyt, hogy a keretek élettelenége és a rossz igazgatási és hatalomgyakorlási beidegződések s nagyméretű személycserék ellenére megmaradjanak”.

Bibó István: *Összegyűjtött Munkái*, Id. kiadás 1983. 682.

³³ Eötvös József: i.m. 69.

A kérések meghallgatásra találtak. Eötvös ugyan megjelenteti *A falu jegyzőjét*, de *Reform* c. munkájában már a megbékülés elvi és gyakorlati feltételeit is kidolgozza. Először is, készséggel koncedálja, hogy Magyarország történeti fennmaradásában sokat köszönhetünk a municipális alkotmányunknak s hogy ezért nála hívebb tisztelője a municipális szabadságnak nem lehet.³⁹ Ugyanakkor azt is egyértelművé teszi, hogy a vármegye hatáskörének megnyirbálása csak azzal párhuzamosan történhet, ahogyan kiépül a miniszteri felelősség. Erre ekkor fokozatosságot javasol, mert „ha a felelősség elve közigazgatásunk egyes ágaiba be nem hozhatnák, ezen ágakra nézve a megyék régi helyzetünkben hagyathatnak, azaz amennyiben a felelősséget ki nem vívhatnánk, a megyék maradnak alkotmányunk biztosítékai”.⁴⁰ – Eötvös ezzel egyszersmind példát nyújt arra, hogy miként kell egy „átideologizált” problémát visszavezetni racionálisan vitatható alapjaira, nevezetesen az ütem, a módszer és a sorrend kérdésére, anélkül, hogy elveiből engedne.

Ezzel elcsitulnak a csaták a centralisták és municipalisták között a liberális táborban. Utóbbiaknak erre annál is inkább szükségük van, mert a fontolva haladó konzervatívok a programcsinálás dolgában előrébb tartottak ez idő tájt. 1846–47-ben már az önszerveződés magasabb szintjére jutnak, míg a liberálisok csak 1847 júniusára készítik el programjukat, az Ellenzéki Nyilatkozatot. Kossuth aztán 1848-ban már elfogadja a parlament népképviselési alapra helyezését, viszont a vármegye is – az 1848 évi XVI. tc. Deáktól szövegezett formájában – lényegében véve megőrzi felirati jogát. Nyilván úgy gondolták Eötvösök, hogy az előkészítendő municipális törvényben majd rendezni lehet a dolgokat.

³⁹ Eötvös József: *Reform és hazafiság*. Id. kiadás II. köt. 328.

⁴⁰ Eötvös József: *Reform*. Id. kiadás 186.

Az értelmiségi ethosz és meghasonlása: autochtonok és nyugatosok

Első megközelítésben a vita a centralisták és municipalisták között a leendő népképviselés *mikéntjéről* szólt. Mert Kossuth éppúgy, mint Eötvös, elfogadta a népképviselési elvet, ámde – s itt van a vita tárgyi magja, a módszer kérdése – Kossuth a népképviselést a vármegyére akarta csupán alkalmazni, míg Eötvös nyilvánvalóan országos népképviselést akart felelős kormányval, mely mellett a vármegye a maga alkotmányvédő funkciójával – legalább is államelméleti szempontból – okafogyottá vált volna. Minek ellenállási jog a vármegyének, ha egyszer legitimitását a népszuverenitás letéteményesétől, a parlamenttől nyeri a kormány? Mindazonáltal az itt felmerülő alkotmányos problémára, a centralizáció és decentralizáció, a központi kormány és a lokális önkormányzat viszonyára egyik vitában sem tértek ki.

Önmagában véve Kossuth álláspontja nem teljes abszurditás, bár kétségtelenül páratlan megoldás lenne a modern államok körében. Hiszen gondoljuk meg: amit Kossuth ekkor javasol, az valami olyasféle államszerkezet lenne, mintha az Egyesült Államok legfőbb törvényhozó testülete pusztán az államok két-két küldöttjéből összetevődő szenátusból állna. Ez az államok egyfajta „perszónáluniója” lenne, tulajdonképpen valami konföderáció. Lehetséges, hogy egy ilyen állam még egy állam lenne, lehetséges, hogy működőképes lenne. (Most, mikor e sorokat írjuk, egyes elképzelések Jugoszláviában hajlanak egy ilyen megoldásra.) Lehetséges, hogy az Egyesült Államok kongresszus nélkül is fennállhatna egy államként, bár ezt is igen kétségesnek tartjuk. De a múlt század közepi Magyarország, ha ilyen államszerkezet mellett optál, amikor is az ország 52 nem szubordinált, hanem koordinált vármegyéből tevődött volna össze, akkor nagy valószínűséggel nem sikerült volna olyan sikeres modernizációt végrehajtani, amilyenre később, a kiegyezés után sor került. Nem említve most az egyéb súlyos problémákat, csak arra utalunk itt,

hogy elmaradott országokban, melyek a feudalizmusból a kapitalizmusba tartanak, a tőkehiány miatt alapvető jelentősége van az olyan – ahogyan Gerschenkron nevezi – „helyettesítő mintának”, mint az állami költségvetési mechanizmus⁴¹ (egyéb más lehetséges helyettesítési formák mellett), vagyis az állami beavatkozás. Egyszerűen nem lehetett volna valamennyire is összehangolt iparfejlesztési politikát folytatni, ahol 52 (a kiegyezés után 63) vármegye írhat föl naponta a kormányhoz, mert valamelyik kormányintézkedést éppen törvényellenesnek tartja (amiről a kortárs tudósít⁴²).

Bármilyen álláspontra is helyezkedünk ebben a vitakérdésben, az nem vonható kétségbe, hogy mindegyik megoldás a diszkurzív logika keretei közt megvitatható, és bármelyik megoldás a tárgyi kritika számára hozzáférhető. Tulajdonképpen a modellválasztás problémájáról van szó. Ha elfogadjuk azt a modern legitimációs elvet, hogy az államhatalomnak a népakaratból, a képviseleti rendszer révén kell megnyilatkoznia, akkor tudományosan vizsgálható a kérdés, hogy vajon az Eötvös- vagy a Kossuth-féle felfogás közelítette-e meg ezt a legitimációs eszményt. A vita nem a cél körül, hanem az eszközök és következmények körül zajlik, ami tudományos probléma. A tudomány a tapasztalatok és a szociológiai szabályszerűség ismeretében kimutathatja, hogy bizonyos célok eszközök hiányában nem érhetők el, vagy hogy a cél elérése milyen, nem szándékolt következményekhez vezet. – Még az az alapjában véve politikai kérdés (politikai, mert a hatalom elosztásával kapcsolatos az egyes népességcsoportok között) is, hogy ti. kell-e támogatni a nemeség hatalmának legalább részbeni megtartását, ha nem is jogi, de konvencionális (tudás-tőkére alapozott) módon, szintén értelmes politikai, szociológiai és bizonyos mértékben értékvitakérdés. (Mellesleg, az értékviták nem értelmetlenek, mint sokan gondolják.)

⁴¹ Gerschenkron, Alexander: Gazdasági elmaradottság társadalmi távlatból. Gondolat. Budapest. 184. 275.

⁴² Ld. erről Nagy Endre i.m.

Továbbmenve most már a kultúra ingoványosabb talajára, értelmes vitakérdésnek kell nyilvánítani azt a problémát is, ami e vitában állandóan latensen jelen volt, hogy tudniillik hogyan és milyen mértékben lehetséges adoptálni külföldről jogintézményeket (ami a felelős minisztérium ebben az esetben). Az összehasonlító jog számos olyan esetet ismer, amikor jogszabályok – ahogy ilyen esetekben mondani szokás – „kritikátlan átvétele” diszfunkcionális következményekhez vezethet, és ugyanilyen hatásokat idézhet elő természetesen valamely államszerkezeti elem (pl. a bürokrácia) átvétele is. A problémának kiterjedt irodalma van, különösen a harmadik világ modernizációs stratégiáival kapcsolatosan.⁴³

De az átvétel és az adott ország környezete kongruenciájának – inkongruenciájának problémája először azokban a periférikus és félperiférikus (ahová Magyarország is tartozott a múlt század első felében) országokban merült fel, amelyekben a nyugati országok fejlett kapitalizmusa kihívásként jelent meg, s az értelmiség, mélyen átélve országa megkésetttségét és elmaradottságát, életének belső értelmévé tette azt az etikai maximát, hogy neki a hivatása országát az elmaradottságból kiemelni. Ily módon alakul ki a *sajátos értelmiségi ethosz* (sőt az intelligencia nem mint elmesajátosság, hanem mint társadalmi csoport értelme). Ez az ethosz a protestantizmusból kitermelődött hivatás fogalomba egy új etikai elemet hoz. Míg a nyugat-európai értelem bármely körülhatárolt területen folytatott élethossziglani állás betöltését foglalja magában, melynek speciális intellektuális tevékenység a tartalma (s ezért intellektuel az értelmiségi nyugati elnevezése), addig a kelet-európai értelmiségi hivatásába beépül az, amit Veres Péter „népben-nemzetben való gondolkodásnak” nevezett el később. Az értelmiség számára az csak az egyik etikai maxima, hogy mint orvosnak, tanárnak, papnak stb. a munkamegosztásban ráeső területen lelkiismeretesen kell dolgoznia.

⁴³ A kérdést kimerítően tárgyalja Kulcsár Kálmán: Modernisation and Law. Institute of Sociology. Hungarian Academy of Science. Budapest. 1987., uő: A modernizáció és a magyar társadalom. Magvető. Budapest. 1986.

Ezzel egyenértékű a másik parancsolat, az nevezetesen, hogy a *nemzeti közösség* globális aspektusából kiindulva kell értelmeznie a világot és benne hazája helyzetét, ugyanakkor ezen aspektusokból kiindulva, arra támaszkodva kell közéleti-politikai tevékenységet is folytatnia. Így valóban a Mannheim értelmében vett – legalább is az osztályérdek felett – „szabadon lebegő értelmiség” jön létre, amit még az egyébként az értelmiségit mint csupán saját osztályérdeket megfogalmazó képletet tekintetbe vevő nevezetes könyv szerzőpárosa, Szelényi és Konrád is elismernek egy „gyenge pillanatban”, amikor arról beszélnek, hogy a kelet-európai értelmiség transzcendálja genetikus némes érdekeit.⁴⁴

A *nemzeti közösségre irányuló globális intenció az intellektuel professzionális tevékenységének részeként*: ez az, amiben az értelmiségi lét „lényeg”. Nem mintha a nyugati intellektuel nem folytatna kisebb-nagyobb mértékű, szűk szakmáján túlmenő közéleti tevékenységet. Ez azonban megmarad járulékos jellegűnek, mert a szakma-transzcendáló aktivitás (mecenatura, karitatív akció, ismeretterjesztés, önkéntes segítése valamely közhasznú akciónak stb.) szegmentált marad, nem foglalván magában inherensen a nemzetre irányuló intenciót. A kelet- és kelet-közép-európai értelmiségi (és persze a periféria értelmisége mindenütt a világon) éppen ebből a globális intencióból meríti méltóságát.

Szubjektív szempontból éppen ez, a nemzeterorientált intenció hozza magával, hogy a fejlődés és felemelkedés tárgyi problémái a kultúra területére transzponálódnak, hiszen az a kérdés, hogy valamely idegen technológia, gazdasági-szociális újítás, jog, állami képződmény kongruens-e a hazai környezettel, mélyen bele nyúlik a kultúra tartományába. Így pl. a képviselői rendszer átvétele diffúz hatásokat vált ki, és kontextuális előfeltételei vannak, amelyek kollízióba kerülhetnek a politikai kultúra, az életmód, az interakciós rendszerek, az érdekviszonyok legszélesebb körével. Viszont a kultúra a területe azoknak az értékeknek, amelyeken a közösség integrációja – ahogyan Parsons nevezi – a

⁴⁴ Konrád György, Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat. Budapest. 1989. 138.

szocietális közösség nyugszik. Ha a változások elérnek egy kritikus tömeget, veszélybe kerülhet a közösség integrációja. Megrendülnek a tradicionális szokásszabályok érvényességi alapjai, kibővülnek az individuumok számára adott szerepkészletek, miközben a hagyományos szerepelvárások erejüket veszítik, s ezáltal az individuális identitás veszteségének a veszélyét idézik fel. És pontosan ezt észleli az értelmiség, amelynek nemzet méretű diagnózissal és terápiával való foglalkozás a hivatása. Ekkor merül fel a nagy kérdés: Haza *vagy* haladás? Haza *és* haladás? *Vagy* haza *vagy* haladás? És ebben áll a XIX. századi kelet-európai értelmiség nagy dilemmája.

Az utak e ponton válnak el. Az értelmiség egyik része szilárdan ragaszkodik ahhoz az elképzeléséhez, hogy az előrehaladásnak nyugati irányban kell megtörténnie, s mennél gyorsabban megy ez végbe, annál jobb. A másik rész viszont ettől az úttól – a gyorsaságtól, a társadalomintegrációtól – félti a kulturális identitást. Retteg a „nemzethaláltól”, s úgy akarja a jólét és a kultúra fényébe emelni az országát, hogy elkerülje az identitásvesztést és a társadalomintegráció szétesését. Ők lesznek az első „harmadik utasok”, amennyiben közbülső utat keresnek a premodern (feudális, rendi, hűbéri, ázsiai termelésmódbeli) és a fejlett nyugati kapitalista piacgazdaság és politikai intézményrendszere (parlamentáris népképviselői rendszer, emberi jogok stb.) között. Az ilyen saját utat hirdető értelmiségieket nevezhetjük *autochtonoknak*, míg az előbbieket *nyugatosoknak*. Mióta a modernizáció bárhol a világban egészen napjainkig napirendre kerül, mindenütt ugyanezt a hasadást találjuk, de különösen sokatmondó az orosz értelmiség esete.

Oroszországban Nagy Péter reformjai hozták magukkal azokat a változásokat, amelyekhez való viszonyulás volt az eredete a két értelmiségi csoport, a szlavofilek és a nyugatosok megkülönböztetésének. Előbbiek a reformokat mint az orosz nép organikus fejlődésének erőszakos megszakítását interpretálták, utóbbiak viszont amaz orosz élet sajátosságait mint a kulturálatlanság eredményét mutatták be. A nyugatosok számára „a civilizáció nyu-

gat-európai típusa univerzális és abszolút érvényességgel bírt”.⁴⁵ Mindazonáltal a szlavofilek és nyugatosok a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben még egy táborban voltak (mint Eötvös és Kossuth), mindaddig, míg meg nem jelentek a narodnyik szocialisták, akik azt kezdték hirdetni, hogy „a szociális igazságosságot hamarabb és jobban meg lehet valósítani, mint a Nyugat”.⁴⁶ Ettől kezdve ez az agrárkommunista irányzat⁴⁷ (különösen Herzen és Csernyisevskij) éppúgy viszonyul az új orosz intézményhez, az obscsinához, mint a magyar municipalisták a vármegyéhez.

E ponton az orosz értelmiségtörténet azért is reveláló erejű, mert megmutatkozik benne, hogy az értelmiség egészen különböző ideológiákat dolgozhat ki a „saját út” alátámasztására. Az orosz narodnyikok számára a parasztság képviseli a történelem szubjektumát a jövő zálogaként. Mások, mint pl. Dosztojevszkij⁴⁸ (vagy ma Szolzsenyicin) közvetlenül az orosz nemzetet tekintik a maga nemzeti sajátosságaival a haladás és kultúra forrásának. De a legérdekesebb ebből a szempontból az, hogy miként játszhat az internacionális „tudományos kommunizmus” ilyen nemzetfetisizáló funkciót. Már Marxnak vannak leírásai a nyolcvanas évek elejéről, melyekben azt fejtegeti, hogy Oroszország az elmaradottságból előnyt kovácsolhat, mert egyrészt közvetlenül átveheti a nyugattól azokat a technikai és gazdasági vívmányokat (pl. forgalmi és cseremechanizmus), amelyeknek a ki-munkálása a Nyugatnak évszázadokba került, másrészt viszont az obscsina közösségi berendezkedése lehetővé teszi, hogy azt a parasztok demokratikus tanácsadó testületévé átalakítva, Oroszország a kapitalizmus megkerülésével egyenesen a közösségi

termelés, azaz a kommunizmus korszakába menjen át.⁴⁹ Az orosz bolsevikok még ennél is tovább mentek egy lépéssel, egészen odáig, hogy azt kezdték hirdetni, Oroszország fog példát mutatni a bűnös Nyugatnak a helyes társadalmi berendezkedésből. Gerschenkron ezt azzal magyarázza, hogy „az ország elmaradott volt, elmaradottsága miatt népességének értékrendszere nem tudott fokozatosan átalakulni, és így a nyugati szocializmus könnyen összefonódott az agrárius értékrendszerrel, mely a szántóvető munkájának értékét hangsúlyozza, és mint bűnöket utasította el azokat a tevékenységeket, amelyek nem állottak közvetlen kapcsolatban a földműveléssel.”⁵⁰ Igaz ugyan, hogy az öreg Engels a kilencvenes években ezt az eszmét keményen osztorozta, rámutatva arra, hogy Marx ezt nem így gondolta, és az orosz földközösség megújítását az új, közösségi termelés bázisaként csak egyidejű nyugat-európai munkásforradalom mellett tartotta elképzelhetőnek,⁵¹ mégis néhány évtized múlva a bolsevikok viszik tovább az eredeti eszmét, azt hirdelve, hogy az októberi forradalommal a világ leghaladóbb rendszere jött létre, melyet majd az immár elmaradott Nyugatnak is követnie kell. Ez aztán valóságos dogmaként uralkodott, nemcsak a szovjet övezet, hanem a Nyugat „haladó” értelmiségeinek fejében, s csak napjainkban látjuk szétporladását.⁵²

Nos, ami az orosz értelmiségtörténetben megjelent és kibontakozott, annak látjuk a csíráját az Eötvös–Kossuth vitában. Abban a pillanatban ugyanis, amikor Kossuth a vármegyeről azt kezdi mondogatni, hogy az felülmúlja a hasonló nyugati intéz-

⁴⁵ Berdiajew, V.: *Sinn und Schicksal des Russischen Kommunismus*. Vita Nova. Luzern. 1937. 15.

⁴⁶ Berdiajew, V.: i.m. 43.

⁴⁷ Az agrárkommunizmus XIX. századi állásáról ld. Weber, Max: *Gazdaságtörténet*. Közgazdasági és Jogi. Budapest. 1979. 29–34.

⁴⁸ Dosztojevszkij, Fjodor: Puskin. Kultúra Könyvkiadó. p. 56–62.

⁴⁹ Marx: A. V. I. Zaszurics levelére adandó válasz fogalmazványai. In: MEM. 19. Kötet 266; 270; 278. p.

⁵⁰ Gerschenkron, Alexander: i.m. 478.

⁵¹ Engels, Friedrich: Utószó „Az oroszországi társadalmi viszonyokban” című íráshoz. In: MEM 18. Kötet 652–661. p.

⁵² Lukács György: *pregnans megfogalmazása szerint: „Az orosz fejlődés ... fel-számolja az osztálytársadalmat és a Szovjetunió segíti az emberiség vezérévé teszi a végleges felszabaduláshoz, az egyetlen igazi szabadsághoz vezető úton: a kizsákmányolás megszüntetésének, az osztály nélküli társadalom útján.”* Lukács György: Világirodalom. Gondolat.

ményeket, hogy Ázsiából magunkkal hozott sajátos alkatunkból fakad, s hogy éppen ezért mint szentséghez kell hozzá viszonyulnunk; akkor az adaptáció kongruenciájának a kultúra területén racionálisan megvitatható problémája a szakrális szférába kerül. Márpedig a szakrális az, ahol minden kritika, mint Beksics mondta helyesen, profanizációként jelenik meg. Minthogy pedig a szentség itt a nemzet emanációja, a kritikát nemzetellenesnek lehet feltüntetni. A vármegye ettől kezdve azért tartandó meg, mert adekvát a nemzeti sajátosságokkal, s ekként az alkotmányos berendezkedés területén külön magyar utat lehet ráépíteni. A vármegye mitizálva lesz, és esztétizáló-poetikus eszközökkel felmagasztaltatik.

Kossuth persze még nem köti össze a nemzetet a parasztsággal, mint a narodnyikok, nála a *nemzet mint olyan* a táptalaja a megújulásnak (ezzel Dosztojevszkijhez áll közel), és rögtön utána a nemesség. Kossuth ugyan át akarta menteni a nemességet, de nem reakciós (mint később azok, akik a magyar nemzet ügyét a volt nemesség ügyével azonosítják a dzsentroid ideológiákban), mert a népet is be akarja venni az alkotmány sáncaiba. Nem, Kossuthnál a vármegyéhez ragaszkodás „mélymagyar” beállítódás terméke – hogy Németh László hírhedt terminusát használjuk. S ha Németh László alaposan tanulmányozta volna Kossuth vármegyével kapcsolatos álláspontját, nemcsak az emigráns Kossuthról állapította volna meg, hogy „hozzászokott a századokban való gondolkodáshoz”,⁵³ s bizonyára kijátszotta volna a Kölcsey–Eötvös–Petőfi „hígy magyar” vonulattal szemben. Utóbbiakat „elárulja az a mohó napi affinitás, amellyel az idegent magához rántja, s a feldolgozatlanul szellemmé nem vált magyar múlt hordozóit eltaszítja”. Így aztán Eötvös sincs „egy közösségbe igazán belegyökerezve”, *A falu jegyzőjében* „nem az egész igazság tódul a szívére”⁵⁴, ami csak természetes; ha egyszer Né-

meth nem mulasztja el egy fél mondatban megjegyezni – Eötvös „anyján át zsidó-német vérrrel kevert aulikus sarj”.⁵⁵

Nem véletlenül idézzük itt Németh Lászlót. Mikor ugyanis fentebb idézett sorai megjelennek, már klasszikus tisztaságában kibontakozott az értelmiség autochton és nyugatos irányzata között az a szakadás, amelynek a csíráját az Eötvös–Kossuth vita testesíti meg. Igen, azt állítjuk, hogy a népies–urbánus ellentétnek a vármegye körüli vita az archéja, az őselem, amelyben az eredeti alapkérdés még a maga tisztaságában mutatkozik meg, amikor a csatázók éles tekintetét még nem homályosította el a zsidókérdés és az antiszemitizmus. Kossuth érvrendszerében, bármennyire is túlvitte a vármegye problémáját a tárgyi diszkurzus terrénján a nemzet szakralizált szférájába, még a nemes patriotizmus melegsége lüktet, minden kirekesztő felhang nélkül. Nemességátmentő szándékaiban nyomát sem lehet felfedezni annak a későbbi dzsentroid ideológiának, melyben a nemzet sorsa úgy tüntetett fel, mintha egy – az új kor követelményeihez alkalmazkodni nem tudó – osztály hanyatlása azonos volna a nemzetpusztulással. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a felek kompromisszumot kössenek. A centralisták államférfiúi bölcsessége enged a politikai aktualitás célszerűségi követelményeinek, s Kossuth is képes hagyni magát meggyőzteni a miniszteriális felelősség bevezetésének szükségességéről.

Ezért is érdemes erre a vitára visszatérni akkor, amikor a népies–urbánus ellentét nemcsak publicisztikai, hanem hatalmi és pártpolitikai síkon is újra megjelent. Mert ha lehántjuk a mai vitákról az oda nem való sallangokat, akkor ebben a múlt századi vitában azt a tanulságot kell fellelnünk, hogy a hasadás az értelmiségben és a politikában azok között, akik egyfelől az óvatosabb, a kulturális identitásra és társadalomintegrációra is figyelő haladást, másfelől a gyorsabb felzárkózást, radikálisabb modernizációt, a visszahúzó tradíciótól való megszabadulást hirdetik – alapjait tekintve egészséges és termékeny ellentét.

⁵³ Németh László: Sorskérdések. Magvető. Budapest. 1989. 439.

⁵⁴ Németh László: i.m. 422.

⁵⁵ Németh László: i.m. 420.

A haza vagy haladás dilemmája túlhaladásának mindig voltak értelmiségi képviselői, akik világosan látták, hogy a probléma megoldható, még akkor is, ha az egyik vagy másik oldalt különböző pártok vagy irányzatok hangsúlyosabban is képviselik; csak az nem vezet jóra, ha az ellentéteket ideológiai síkon antinomikus ellentmondássá feszítik, melynek eredményeként az egyik oldalnak a mucsaiság, a másinak a magyartalanság vádja ellen kell védekeznie. Hadd idézzük befejezésül a haza és haladás dilemmája feloldására törekvők közül Bibó István szavait:

„A kultúra szüntelenül fejlődő, alakuló, új meg új problémákkal viaskodó s azokat megoldó folyamat: belső egyensúlya, összhangja, újjászületése nem bizonyos meghatározó jelleg »szabályai«-hoz való alkalmazkodásból származik, s minél sikeresebben oldja meg ezeket a problémákat, annál inkább válik – anélkül, hogy ezt akarná – jellegzetessé, »tipikusan« magyarrá.”⁵⁶

⁵⁶ Bibó István: Válogatott tanulmányok. Magvető. Budapest 1968. II. kötet 564–565.

TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉS KÖZIGAZGATÁSI REFORMOK

Aki a magyar közigazgatás történeti szociológiáját ismeri, annak kezében van a magyar társadalomtörténet kulcsa.

Bármily meglepően is hangozzék e kijelentés, lényegében helytálló. Nem véletlen, hogy Bibó István, egyik kéziratban maradt munkájában, melyet 1945–47 között írt, „A magyar közigazgatás kérdésének a magyar társadalomfejlődéssel való végzetes összefüggéséről” (MTA Kézirattár Ms 511 4/1. 67. old.) beszél. Mert ha meggondoljuk, hogy a XIII. század végén a várjobbágyokból és királyi szerviensekből kialakult – s a királyi vármegye helyébe lépő – nemesi vármegye termelte ki azt az öntudatos középnemesi rendet, amely évszázadokon keresztül kezében tartotta a helyi igazgatást és igazságszolgáltatást, valamint meghatározó befolyást gyakorolt – a követküldésen keresztül – az országgyűlésre és törvényhozásra; az, amely a Dózsa-féle parasztfelkelés leverése után, identitástudatát nem polgári, vagy pláne nem a paraszti rétegek, hanem az arisztokrácia felé építette ki; amely militarisztikus becsületfogalomra építő öntudatát („vérünkkel adózunk”, „az alkotmány védőbástyái”) a maga szempontjából sikeresen kamatoztatta a kapitalizálódás közepette, amikor is a gazdasági hanyatlását a – főként lokális – politikai hatalom megőrzése révén kompenzálta; amely dzsentriként és történelmi középosztályként referenciacsoportjává vált érték- és életstílus tekintetében a legszélesebb értelemben vett kispolgári rétegeknek, nos: e réteg konkrét szociológiai történeti analízise szolgáltat magyarázatot a magyar társadalom „longue durée”-beli alakulására.

Egy kis szervezetszociológia: a vármegye mint honorácior-igazgatás

A középneemesi rend mint rend nem születésen, hanem kezdetől fogva politikai hatalmon alapult. Ebben eltér a sok vonatkozásban hasonló angol békebírók igazgatásától (self-government), akiket a király nevezett ki a gentryből, azaz a vidéki kisföldjáradékosok közül, akik ily módon először születési rendet alkottak, s csak mint ilyenek jöttek tekintetbe a békebírói kinevezésnél. Nálunk viszont – az 1232-ből fennmaradt ún. Kehidai oklevél tanúsága szerint – a Zala megyei servientes regis önálló bíraskodási jogot kapnak, majd az 1290-es években már azt találjuk, hogy az országos rendi gyűlésen a megyék követeiként vesznek részt. Az 1298. évi XXXII. törvénycikk kimondja, hogy ha a nádor nem ítélik, akkor nemesek ügyeiben is ők bíraskodhatnak. 1444-ben a XXIX. tc. megadja nekik az ellenállási jogot is, mondván: csak az követ el hatalmaskodást, aki törvényes parancsra nem engedelmeskedik. 1435-től a megyegyűléseknek (congregatiók) havonta kell ülésezniük, 1486-ban pedig a megye általános felhatalmazást kap törvénykezésre (tehát nemcsak a nádor nem-ítélkezése esetén). Kialakul a megye szilárd hatásköre az adóügy, a hadszervezés, az önálló statutum-alkotás területén. Létrehozzák a megyei főispánnak mint a király ellenőrző helyi szervének a funkcióját, míg az alispán, akit először a főispán nevezett ki, de 1538-tól kizárólag a megye választ, a vármegyei önkormányzat első tisztviselője lesz.

Ezáltal Magyarországon a feudalizmusban a közigazgatás közvetlenül azonos a vármegyei igazgatással, mely önkormányzatot alkot. Legszélesebb értelemben, technikai szempontból akkor beszélünk önkormányzatról, amikor egy szélesebb társadalmi-politikai körön belül egy szűkebb kör tagjainak közös ügyeit maga intézi. Az ilyen (területi) önkormányzat azonban csak speciális esete egy általánosabb fogalomnak, melyet (Weber nyomán) uralommentes igazgatásnak nevezünk, s amely ott jön

létre, ahol a tagok arra törekszenek, hogy a végrehajtói funkciókat kifejtők csupán a szervezeti tagtársak instrukciói szerint, azoknak „szolgálatában” és teljhatalmukból kifolyólag tevékenykedjenek. Az ilyen uralommentes igazgatásnak (aminek példái a kis svájci kantonoktól sportegyesületeken keresztül egyetemek is lehetnek) előfeltétele, hogy a tagok térbelileg és szociálisan is közel álljanak egymáshoz, egymást szociálisan egyenlőként értékeljék.

A régi magyar vármegye teljes mértékben megfelelt e kritériumoknak. Tagjai a középneemességhez tartoztak, vezetőiket maguk választották, ellenőrizték stb., egyszerűen: közvetlen demokráciát gyakoroltak. Nem véletlen, hogy Pulszky Ferenc a múlt század negyvenes éveiben a magyar vármegyét az antik polisz-demokráciához hasonlította. Igaz, hogy ekkor már Eötvös *A falu jegyzőjében* vitriolos képet rajzol a vármegyéről, de ez mit sem változtat azon, hogy a magyar vármegye közvetlen demokrácia volt, egyébként még abban is hasonlítva a poliszhoz, hogy miként az antik demokrácia a rabszolgákon nyugodott, addig a vármegye a jobbágyok felett gyakorolt hatalmon. Bármennyire is furcsának tetszhet az összehasonlítás az antik polisszal, uralomtechnikai szempontból azonos lényegű képződményről van szó. Más kérdés, hogy kulturális teljesítményeiket nem lehet összehasonlítani, legfőképpen azért, mert a polisz városkultúrát hozott létre, a vármegye viszont vidéki képződmény lévén (sokszor még a megyegyűlések helyei is változtak), nem tudta kitermelni a szellemi életnek azt a kommunikációs hálózatát, amely elengedhetetlen feltétele a magas kultúra létrehozásának. A vármegyének nem volt agorája.

Ha azokra a tisztségviselőkre fordítjuk tekintetünket, akik a vármegyei igazgatást ellátták, akkor legdöntőbb sajátosságukként azt kell megjegyeznünk, hogy hivatalukat ingyenesen, nobile officiumként látták el. Az ilyen „prehivatalnokokat” nevezzük – ismét Weber nyomán – „honorácioroknak” (teljesen eltérően a magyar múlt századi honorácior-szóhasználatától, mert nálunk a honorácior nem-nemes származású értelmiségit jelentett), s az

általuk gyakorolt igazgatást „honorácior-igazgatásnak”. Honoráciorok ebben az értelemben azok, akik gazdasági helyzetüknek köszönhetően folyamatosan, mellékfoglalkozásszerűen egy adott politikai szervezeten belül, fizetség nélkül vagy névleges díjért vagy honoráriumért vezetnek és igazgatnak, akik – közömbös, hogy min alapuló – társadalmi megbecsülést élveznek, ami lehetőséget ad nekik arra, hogy formálisan közvetlen demokrácia mellett, a tagtársak megbízásából eredően hivatalokat birtokoljanak. Fogalmi minimum, hogy magángazdasági jövedelemmel kell bírni ahhoz, hogy valaki – noha hivatalt lát el – nem eszmei, hanem anyagi szempontból ne a politikából, hanem a politikáért éljen.

A honorácior-igazgatást túlhaladó, bürokratikus közigazgatás a Rákóczi-szabadságharc után indul meg Magyarországon. III. Károly, Mária Terézia és II. József megteremtik a magyar kancelláriát, magyar kamarát és a helytartótanácsot, amely 1848-ban minisztériummá alakul át. Az itt alkalmazásra kerülők számára a hivatal élethivatássá válik, pénzbeli illetményt kapnak. Az alkalmazáshoz nélkülözhetetlen a szakképzettséget, többnyire jogi végzettséget igazoló oklevél. A honorácior-igazgatás és a bürokratikus igazgatás elvi ellentéte azonban a sajátságos osztrák–magyar államszerkezet miatt nem csupán a központosítás–decentralizáció szokásos ellentétével színeződik át, hanem egyben nemzeti jelleget is ölt, mégpedig oly módon, hogy a tradicionális igazgatás válik a nemzeti fennmaradás „védbástyájává”, a korszerű közigazgatás pedig a nemzet létét fenyegetővé, ami hosszú időre meghatározza a magyar társadalomfejlődésnek és közigazgatási reformoknak egymással összefonódó sorsát.

Mielőtt azonban ezt tárgyalnánk, hosszú, de a lényeghez tartozó kerülőt kell tennünk.

A bürokrácia mint a szocializmus fekete báránya

Mióta egyszer Lenin úgy határozta meg a szocialista politikai rendszer lényegét, hogy az „szovjet állam – bürokratikus kinövésekkel”, a létező szocializmusok önkritikájának rituális kellékvé vált a „formalizmusba fúló”, „megcsontosodott”, „nehézkés”, „életidegen” bürokratizmust okolni (koronként változóan ehhez csatlakozó személyes és személytelen ellenségekkel együtt, mint: diverzánsok, imperialista ügynökök, „begyűrűzés” stb.) a felmerült súlyos vagy kevésbé súlyos nehézségekért. Ez egészen napjainkig tart. A bürokrácia valóságos „bete noir”-rá vált, amelyre bizonyos ideológiacsínálók – a pszichológiában használatos kifejezéssel élve – áthárítják saját elméleti és gyakorlati tehetetlenségüket az olyan problémákkal szemben, amelyek az adott gazdasági-politikai rendszerből mint rendszerből fakadnak. Ez a „horror bureaucratiae” aztán arra is alkalmassá vált, hogy azok, akik a politikai centrumon kívül – hogy úgy mondjuk – a szocializmus stratégiai értékeit igenlően elfogadva támadták azt a meghatározatlan valamit, amit „személyi kultusznak” vagy egyszerűen sztálinizmusnak neveztek el, maguk is a bürokráciára, mint valami szubsztanciális lényre, szórták átkaikat a pártvezetés bírálhatatlansága miatt.

Magas politikai megnyilatkozások is megengedték maguknak a bürokrácia szidalmazását. Az, hogy valaki bürokrata, egyet jelent az embertelen emberfajtaival. Történeti okokkal összefüggően is, még a hivatalnok, sőt a köztisztviselő terminusok is pejoratív akcentusúvá váltak, olyannyira, hogy a tudomány sem merte és meri használni. Helyette az „államigazgatás személyi állományáról” beszél (annál is inkább, mivel a „közszolgálat” hagyományos fogalma nálunk alkalmazhatatlan).

De jöttek aztán képzett szaktudósok, akik finom distinkciókat kezdtek végrehajtani. Először is felvilágosították a hétköznapi gondolkodást, hogy téved, ha a bürokráciát mint sajátos

szervezési-szervezeti formát pejoratív értelemben veszi s azonosítja a bürokratizmussal, a bürokratikus (aktatologató stb.) munkatílussal. Igaz ugyan, hogy valóban lehet – tudományos értelemben is – pejoratív értelme a bürokráciának, nevezetesen, amikor egyjelentésű a hivatalnokuralommal, amiről viszont bebizonyították, hogy ez a szocializmus viszonyai között lehetetlen, mert az államapparátus alárendeltje a pártnak. Bürokratizmus ugyan lehetséges a szocializmusban is (pláne, mert Lenin is megmondta), de bürokrácia nem, az csak a tőkés országokban van.

A szervezetszociológia támadása a bürokrácia ellen

Ebben a szaktudósoknak lényegében igazuk is volt és van ma is. De mielőtt ezt az igazságot elemeznénk, vessünk egy pillantást a hatvanas-hetvenes évek egy sajátos quid-pro-quo-jára, ami nem nélkülözött egyfajta esztétikai attraktivitást.

A mondott korszakban kezdte magát rekonstituálni és reinstitucionalizálni a hazai szociológia s benne a szervezetszociológia, s vele szorosan összekapcsolódva a szervezéselmélet és igazgatástudomány, amelynek bürokráciakonceptiójukat az amerikai szervezetszociológusoktól és kutatási eredményeiktől vették át, beleértve M. Weber bürokráciaelméletét is, amelyet viszont utóbbiak specifikus amerikai szemüvegen keresztül értettek meg, vagy inkább értették félre.

Nem mintha a marxizmusban, magánál Marxnál nem lenne található bürokráciaelmélet. Sőt, Marx terejedelmes kritikát gyakorolt Hegel *Jogfilozófiájában* kifejtett bürokráciakonceptiója felett.

Ezt azonban kevésbé lehetett hasznosítani a szocializmus viszonyai között, mert Marx elvileg annyira elutasító a bürokráciával szemben („a bürokraták államjezsuiták és államteológusok”

– mondja egy helyen a *Hegeli államjog kritikájában*), hogy azt életveszélyes lett volna közvetlenül alkalmazni a szocializmusbeli „bürokratikus kinövésekre”. De túl ezen az is szerepet játszott (talán inkább meghatározóan), hogy Marx – eltekintve az *Országgyűlések Franciaországban és a Louis Bonaparte Brumaire 18-ja* néhány passzusán kívül – egyáltalán nem foglalkozott kifejtően sem az állammal, sem a bürokráciával (ami persze nem jelenti azt, hogy – az esztétikához hasonlóan – ne lehetne néhány utalását az egész mű kereteiben értelmezve felépíteni Marx bürokrácia- és államkonceptióját, amint hogy erre egyébként történtek is kísérletek), s ahol szó esik arról – a Bakunyin-konspektusokban –, hogy lesz-e, lehet-e egyáltalán bürokrácia a szocializmusban, ott definitíve tagadólag foglal állást (konzekvensen egyébként azzal az Engelsszel együtt vallott felfogásával, hogy az állam egy rövid proletárdiktatúra-időszak után el fog halni).

Maradtak tehát az amerikai szervezetszociológusok, akiknek bürokráciaelmélete – noha M. Weberből indít eredetileg – teljes mértékben illeszkedik az amerikai állampolgár bürokráciájával kapcsolatos szocializációs folyamatának eredményeihez. Márpedig az amerikai civil társadalom, számunkra szinte elképzelhetetlen módon, bürokráciaellenes. Erről persze vannak az „utca embere” számára is jelzések. Elég megfigyelni, hogy a nálunk is látható amerikai filmekben, akárhány „bürokrata” látható, legyen az az „adminisztráció” tagja, városi tisztviselő, rendőr, börtönőr, bíró, katonatiszt, az állam alkalmazásában álló tudós vagy menedzser stb., mind olyan fafejűnek, embertelennek, autoriternek (sokszor korruptnak) van ábrázolva, mintegy demonstrálva, hogy az állami szolgálat a maga „szervezeti embereit” megnyomorítja, morális hullákká alakítja, korlátozta, paragrafusbiflázzóvá, túlkonformmá teszi, hogy hozzájuk fogható példákat csak az ötvenes évek filmjeinek reakciósaiban, imperialista ügynökeiben stb. találhatunk. Jellemző módon kivétel a rendőrnnyomozó, aki a békés amerikai polgár személyét és vagyonát védi, ám konfliktusai igen figyelemre méltóak: egyrészt meg kell küzdenie a bűnözők furfangjával, de másrészt állandóan küszködni kell bürok-

rata feljebbvalóival, akik (ha éppen nincsenek is korrumpálva valami elit bűnözőbanda feje által) állandóan akadályozzák az operatív és hatékony bűnüldözést, mindenféle okvetetlenkedő jogi akadályokra hivatkoznak a józan eszű, elszánt és életét kockára tevő detektívvel szemben.

Mármost az amerikai szervezetszociológusok, szocializálódva egy efféle bürokráciaképen, nyilván elképedve olvasták Max Webernél, hogy a bürokrácia az eddigi történelemben előfordult igazgatástípusok közül messze a legpontosabb, leghatékonyabb, legkiszámíthatóbb és így tovább. S ekkor — elfelejtkezve arról, hogy Weber mindezeket a bürokrácia ideáltípusáról mondja (ami egy gondolati konstrukció, utópisztikus jellegű, elvezet a valóságtól, de éppen ezáltal alkalmas arra, hogy minden, konkrét történeti individuumként felfogandó bürokrácia ezen az ideáltípuson mint mércén, megméréssék), szorgos empirikus kutatásokkal vagy ilyenekre támaszkodva kimutatták, hogy a bürokrácia a jogszabályokhoz való „túlkonform”, „rituális” viszonyulása következtében diszfunkcionálissá válik, hogy a bürokrata a szervezeten belül félelmekkel és frusztrációkkal van tele, hogy a bürokratikus szervezet működhet ugyan a legalitás racionalitása alapján, de ugyanakkor nem hatékony, hogy az ellenőrzés és a felügyelet, a centralizáció és a személytelen előírások circulus vitiosusában (mint M. Crozier, az amerikaiakat követő francia szervezetszociológus mondja) órlódik menthetetlenül stb., stb..

És itt van a quid-pro-quo: a bürokrácia ideáltípusának felcserélése a bürokrácia realitásával, a bürokráciának mint szervezetszociológiai jelenségnek felcserélése a bürokráciával mint makrotársadalmi-történelmi meghatározottságú képződménnyel.

Mert Weber előre jelezte azokat az anómáliákat, amelyeket a bürokrácia lényegénél fogva magában hordoz, s amelyet aztán mikroviszonyok között a szervezetszociológusok gondosan feltártak. Világosan jelezte ugyanis a bürokrácia és bürokrata teljesítőképességének a határait is. Utal arra, hogy a bürokrata tudástípusával szemben „a jövedelemszerzésben érdekelt magánszemély van fölényben (ti. saját érdekterületén belül)” (*Gazdaság és*

társadalom – a továbbiakban: GÉT – Bp. 1979. 80. old.), hogy továbbá „mind a közületi, állampolitikai üzem területén belül áthághatatlan belső határai vannak”, ahol ti. „az irányadó szellem – itt a vállalkozó”, ott a „politikus – nem hivatalnok, hanem másvalami” (*Állam, Politika Tudomány* – továbbiakban: ÁPT – Bp., 1970. 403. old.), hogy a „bürokratikus apparátus azután bizonyos akadályokat teremt is azzal szemben, hogy minden egyes ügyet az eset konkrét természetéhez alkalmazkodva lehessen elintézni” (ÁPT 275. old.), hogy „a hivatalnok – legalábbis a túlnyomó többség – csak szakosított feladatokkal megbízott láncszeme egy megállás nélkül zakatoló mechanizmusnak, amely lényegileg kötött marsrutát ír elő a számára [...] ezáltal oda van kovácsolva a mechanizmusba beépített összes funkcionáriusoknak ahhoz a közös érdekéhez, hogy ez a mechanizmus tovább működjék” (GÉT 287. old.).

Weber tehát mintegy megelőlegezte a bürokráciáról mint a modern „szolgaság házáról” azt a borzongató képet, amely Kafka kastélyát belülről idézi fel, s valóban nem nélkülöz ilyen értelemben bizonyos esztétikai attraktivitást az a bürokráciakép, amelyet a szervezetszociológusok megrajzoltak.

Árszabályozó piac és formális racionális közigazgatás

A szervezetszociológusok megmaradtak a szervezet keretein belül a problémafelvetéseikkel, s nem vizsgálták a bürokrácia makrotársadalmi összefüggéseit. Paradigmájuk a funkcionalizmus volt, ami egyértelműen a felé terelte őket, hogy a szervezet, legyen az állami vagy üzemi bürokrácia, a funkcionális következmények felől közelítsék meg, s egyre másra mutatták ki a nem szándékolt, látens következményeket, valamint az általuk valamilyen módon rögzített funkciótól eltérő tevékenységeket,

melyeket diszfunkciónak tartottak. Talán P. Blau volt az első, aki – Mertont követve – problémát látott ebben, s észrevette, hogy egy szervezet funkcionális működésének kérdése attól az aspektustól függ, amely szerint a szervezet funkcióját rögzítjük. Ha egy munkaközvetítő hivatal (amelyet ő vizsgált) nem szerez munkát minél több munkanélkülinek, akkor tevékenysége diszfunkcionális a munkanélküliek aspektusából. De az ügyintéző e hivatalon belül racionális és a maga szempontjából funkcionális tevékenységet folytat, amikor a munkanélküliekkel való foglalkozás számát igyekszik növelni, ha egyszer az ő premizálása ettől, s nem attól függ, hogy ténylegesen szerzett-e munkát a munkanélkülieknek. Ezért aztán P. Blau a funkcionális cselekvést úgy definiálta, hogy az az értékelt célok irányába hat. De ezzel visszajutott a weberi formális és materiális racionalitás közti különbségtételhez.

A weberi bürokrácia ideáltípusan a formális racionalitás elve szerint működik, ami személytelen ügyintézkést, az ügyek „dologi” kezelését jelenti. A bürokrácia – Lukácssal szólva – dezantropomorfizációt hajt végre, szakszerűségét annál inkább kifejleszti, „minél inkább sikerül kikapcsolnia a szeretetet, gyűlöletet, minden tisztán személyes jellegű, egyáltalán mindennemű irracionális, nem kalkulálható elemet a hivatalos ügyek intézéséből” (GÉT 275. old.).

A hivatalnok csak dologi függőségi viszonyban van felettesével, aki nem úr, csupán előljáró, s maga is alá van vetve a hatásköri és illetékességi szabályoknak. A hivatalnok technikai szabályoknak és normáknak engedelmeskedik, s ezeket alkalmazza az ügyekre és ügyfelekre is. El van választva az igazgatás dologi-technikai eszközeitől, ezeket a politikai úrtól, a „költségvetéstől” kapja. Pozíciójába kinevezés révén kerül, miután igazolta szakképzettségét. Politikai meggyőződés, vallási, nemi hovatartozás nem jöhetnek tekintetbe.

A bürokrácia eme dologi-személytelen működési elve azonban teljességgel azonos a kapitalizmus árszabályozó piacának működési elvével. Nem mint hogyha a bürokrácia hozta volna

létre a modern kapitalizmust, erről szó sincs. A kapitalizmusnak, amelynek normája a racionális tőkeelszámolás, kapóra jött a XVI. századtól keletkező bürokrácia. A tőkés vállalkozás előfeltétele a személytelen piaci esélyekre való kalkulálás, de előfeltétele az is, hogy a tőketárgyakon – mint Marx egy helyen kifejezte – minden politikai vonatkozás kihunyt legyen, azaz a tőke a piaci esélyek mellett jogi és közigazgatási esélyekre is kalkulálhasson. Mert mint a feudális „jóléti-szociális” államok, vagyis a kiszámíthatatlanul működő közigazgatás esetén, az önkény uralkodik az adók kivetése, az állami monopóliumok létrehozása területén, ha a hivatalokat bérlik, s ezáltal az adóalany kiszolgáltatottja a hivatalnoknak. Ha a jogi szabályozás „materiális” értékeket (pl. esztétikai, vallási, politikai, világnézeti értékek), ezáltal gazdaságheteronóm célokat tűz ki, akkor a tőkés vállalkozó nem tud előre kalkulálni, s a tőkeképzés megakad.

A materiális racionalitás is racionalitás, amennyiben – miután rögzítettek valamilyen gazdaságheteronóm értéket és ebből konkrét célokat vezettek le – a kiválasztott célhoz az adekvát eszközöket keresik, amikor is a cselekvés eszközeit tekintve formálisan racionális. Csak éppen az így cselekvő a cél elérésének realitását teszi zárójelbe, mert neki az érték fontosabb, mint akár a hátrányos következmény. Ha egy centralizált politikai vezetés gumipitypangot akar termeltetni, vagy narancsfigeteket akar varázsolni a Balaton partjára, bármennyire is örültségnek tetszik ez a döntés az agronómus szakember számára, ha a döntéshozót az a hit élteti, hogy a szocializmus magasabbrendűségét minden áron bizonyítani kell, s a siker reménye olyan tömegtámogatással kecsegtet, mely mellett a valószínű gazdasági hátrányok eltörpülnek: a döntéshozó szempontjából a döntés értékracionális.

Magyarország: kettős társadalomszerkezet – kettős közigazgatás-szerkezet

Mint láttuk korábban, általában a bürokratikus közigazgatásnak a honorácior-igazgatást kell legyőznie ahhoz, hogy diadalra jusson, s ez a folyamat a múlt századtól kezdve egyre inkább kibontakozik, még olyan országban is, mint Anglia, ahol a békebírói igazgatás annyira illeszkedett az angol társadalom szerkezetéhez, hogy a bürokratikus nyomásnak sokáig ellen tudott állni.

Ami Magyarországot illeti, a bürokratizálás szükségességét a múlt század negyvenes éveiben a centralisták, vagy másként, a doktrinérek tűzték zászlajukra a francia példa nyomán. Eötvös, Szalay László stb. azonban elsősorban politikai-alkotmányvédő hatáskörétől akarta a vármegyét megszabadítani, mondván, hogyha megvalósul a népképviselőten alapuló országgyűlés és a neki felelős parlamenti kormány, nincs értelme a továbbiakban a vármegyének alkotmányvédő funkciót adni (aminek értelme volt a Habsburg németesítő törekvésekkel szemben), hiszen a magyar parlament a magyar szuverenitás letéteményeseként alkot törvényeket, amelyeknek egységesen mind a kormányt, mind a vármegyét alá kell rendelni. Eötvösnél csak arról van szó, hogy a szakszerűtlen, önkényeskedő, egy társadalmi osztálynak a kényére-kedvére kiszolgáltató helyi végrehajtó hatalmat kell felváltani bürokratikus szakigazgatással, de – mint A XIX. század uralkodó eszméi tanúsítja – szerinte meg kell akadályozni az állami centralizációt és bürokratauralmat, amelynek fő eszköze a helyesen felfogott és működő önkormányzat.

Szabkbürokrácia és/vagy önkormányzat: e körül folynak az eszmecsatározások, és a gyakorlati közigazgatási reformok és reformtörekvések Magyarországon, a reformkorszaktól kezdve a jogi reformbizottság közigazgatási albizottságának 1946-os vitáig, sőt egészen napjainkig.

Hogyan nyilvánul ez meg történetileg az elmúlt százszázhatvan évben?

A vármegyei honorácior-igazgatás megszüntetése irányában az első lépést 1869-ben tették meg, amikor a bíraskodást elválasztották a közigazgatástól. A második nagy lépést az 1870. XLII. tc. tette meg, amely teljesen átszervezte a vármegyei törvényhatóságokat (és városokat). A legdöntőbb változás az volt, hogy a vármegye (miként már 1848-ban is) elveszítette azt a jogát, hogy az országgyűlés az ő követeiből álljon. Másrészt megnyírbálták a vármegye alkotmányvédő hatáskörét (a felirati jog alapos körülhatárolásával), ami az előbbi fejlemény logikus következménye, hiszen abszurd dolog lett volna a népképviselői parlamentnek felelős kormánnyal szembeni alkotmányvédelem, amelyet a magyar megye a magyar kormánnyal szemben látna el. Végezetül a törvény kimondta, hogy a megye „közvetíti az állami közigazgatást”, azaz köteles végrehajtani a kormányrendeleteket. Ezáltal a vármegye deklarálta az egységes állami végrehajtó hatalom részévé vált. Mindennek ellenére a vármegye számos vonásában megőrizte a honorácior-igazgatás nyomait.

Először is, a vármegyei törvényhatósági bizottság felét nem választották, hanem azok a legtöbb adót fizetőkből kerültek ki. Ez a virilizmusnak nevezett intézmény, amely formájában teljesen antiliberális jellegű, nálunk egyfelől ténylegesen arra szolgált, hogy lehetőséget adjon a gazdag polgárságnak a helyi politikai hatalomban való részvételre, s ennyiben liberális eredményű volt, másfelől viszont azt is jelentette, hogy – amennyiben a gazdag földbirtokos réteg azonos volt a korábbi gazdag földesúri réteggel – döntő befolyását továbbra is automatikusan megtartotta a vármegyében. A törvényhatósági bizottság – amely a honorácior-igazgatás természetének megfelelően fenntartott hatáskörrel rendelkezett az összes lényeges ügykörben – ilyen módon jogilag félig, ténylegesen felében-harmadában megmaradt honorácior-igazgatás jellegű nemesi ösgyűlésnek. Másodszor, a törvényhatósági bizottság közgyűlése, amellet, hogy számos felügyeleti-ellenőrzési jogokkal rendelkezett saját tisztségviselői felett, még maga választotta is őket. Márpedig mindaddig, amíg a hivatalnokot választják és nem kinevezik, nem lehet szó

igazi bürokratikus igazgatásról, mert a „választók” „nem szak szempontokat helyeznek előtérbe, hanem abból indulnak ki, hogy a jelölt milyen szolgáltatásokat tett” (Weber, GÉT 262. old.) akár a pártnak, akár a (formálisan, jogilag) választó „népnek”, akár az uralkodónak („kiséretének”, „kamarillájának”), ami gyengíti a hierarchikus fegyelmet, mert a hivatalnok előmenetele nem az előjárótól és minősítésétől függ. Minden előjáró ki van téve annak, hogy a következő tisztújításon az alattasa a felettese lesz. Ez veszélyezteti a bürokratikus mechanizmus pontos működését. Ilyen volt a helyzet az Egyesült Államokban a múlt század nyolcvanas éveig, ameddig ugyanis a „zsákmányrendszer” uralkodott. Ami azt jelentette, hogy a választásokon győztes párt a saját (laikus) embereivel töltötte be az összes hivatalokat. És ez volt a helyzet nálunk is a vármegyében, ahol egy-egy nagybirtokos (arisztokrata) vagy egy-egy családi „oligarchia” majorizálni tudta a törvényhatósági bizottságot, amely aztán a neki tetsző embereket ültette az alispáni, főjegyzői, segédhivatalnoki stb. funkciókba. Végül, harmadszor, az is a honorácior-igazgatás maradványa volt, hogy – s ez szükségszerű konzekvenciája a második maradványnak, a választáson alapuló magyar zsákmányrendszernek – a hivatalnokok kiválasztásánál és minősítésénél a szakképzettség szerepe, ami döntő ismérve a bürokráciának, háttérbe szorult. Ezt leginkább két módon érték el. Egyrészt az 1883-as képesítési törvény a hivatalban lévőket (mint a miniszteri indoklás fogalmazott) a „bona fide acquisitio”, azaz a szerzett jogok alapján mentesítették a követelmények alól, másrészt a szakmai képzésnek a színvonalát az egyetemeken, de még inkább a jogakadémiákon a „mezei jogászat” színvonalára süllyesztették. Minden mértékadó korabeli vélemény szerint a vármegyei igazgatás szakmai színvonala igen alacsony volt.

Míndez „természetesen” a volt birtokos nemesség, a dzsentri, illetve – mint a század eleje óta antiszemita éllel magukat nevezték – a történelmi, keresztény középosztály védelmét szolgálta, amely a fix fizetéses állami hivatalnokhatalommal kárpó-

tolta magát vagyoni romlásáért, s amely Tisza Kálmán érájától kezdve elfoglalta a vármegyei állások 2/3, 3/4 részét.

A vármegyei, önkormányzati közigazgatás mellett azonban megtaláljuk a másik, sokkal inkább bürokratikus szervezési elvek szerint felépült közigazgatást is. Ide tartozott egyrészt a minisztérium, valamint a minisztériumnak részint vármegyei (pl. pénzügyigazgatás), részint a vármegye területi határait áthágó helyszínre kihelyezett (ún. dekoncentrált) szervezetei (mint pl. tanterületi főigazgatóságok, hadtestparancsnokságok, postaigazgatóságok, vasút-igazgatóságok, építészeti hivatalok, csendőrség). Ugyancsak a bürokratikus igazgatáshoz kell számítanunk az önkormányzati jogkört többnyire tartalommal megtöltő, városi igazgatásokat is.

Mint látható, 1867 után kettős közigazgatási struktúra jött létre Magyarországon, és állt fenn lényegében változatlanul 1945-ig. Egyrészt a honorácior-igazgatásos „beütésekkel megáldott” vármegyei, önkormányzati közigazgatás, másrészt a bürokratikus jegyeket hordozó állami közigazgatás, ami – sok egyéb, itt nem részletezhető sajátosságon kívül – a „magáértvalóság”, a hivatalnoki rétegek öntudatosodási szintjén is megnyilvánult: külön alkottak országos érdekérvényesítő egyesületet a vármegyei és külön az állami tisztviselők.

A kettős közigazgatási szerkezet csak politikai rendszerbeli korolláriuma volt az Erdei által kimutatott kettős, a rendi az és osztályhelyzetet reménytelenül összemosó társadalomszerkezetnek. Amde e két szerkezetet nem lehet úgy elválasztani, mint a búzát az ocsútól, mert – s ezzel túlmegyünk bizonyos értelemben Erdein – a honorációrelemek behatoltak a bürokratikus közigazgatásba is. Bibó István említi valahol, hogy akadt olyan minisztérium (de lehet, hogy több is), ahol valóságos „kettős ügyintézés” vezettek be: egyet a közönséges halandók, egyet pedig a protekciósok részére. Így nézett ki nálunk a „sine ira ac studio”, személyre tekintet nélküli ügyintézését végző bürokrácia.

A kettős közigazgatás, a két különmemű elven nyugvó igazgatási stáb között hamarosan ki is tört a harc. Színtere a parla-

ment éppúgy, mint a tudomány és a publicisztika. A harc közvetlenül a körül folyt, hogy a vármegyei hivatalokat a törvényhatósági bizottság választása, vagy a kormány (belügyminiszter) kinevezése alapján töltsék-e be, s ezt röviden mint „a közigazgatás államosításának” kérdését emlegették. Teljesen függetlenül attól, hogy a küzdők milyen tudattal harcolták végig csatáikat, hivatkoztak legyen bár a választási rendszer hívei a vármegyéhez mint „ősi magyar” intézményhez fűződő érzelmi-kegyeleti szempontokra, vagy a kinevezéses rendszer hívei a közigazgatás „összhangzatos” működésének modern szakmai követelményére vagy arra, hogy a nemzetiségi többségű vármegyékben a magyar hegemoniát csak a kormánykinevezéssel helyszínre küldött magyar hivatalnokokkal lehet biztosítani: a harc a valóságban, közigazgatási síkon a racionális bürokratikus állam megteremtéséért vagy ennek megakadályozásáért, társadalmi síkon pedig a dzsentri vagy a történelmi középosztály politikai hatalmának és mint „feudális”, „rendies” rétegnek a megszüntetéséért vagy a megmentéséért, összességében a magyar „feudalizmusnak” a túlhaladásáért és ezzel együtt a valódi és nem „színeli kapitalizmusnak” (ahogyan e keveréket Leopold Lajos a századelőn egyik tanulmánya címében nevezte) a megteremtéséért (vagy elodázásáért) folyt.

E harc-jogszabályokban kifejeződő etapjait itt nincs terünk bemutatni. Ténylegesen az történt, hogy egész közigazgatási ágak kerültek ki a vármegye hatásköréből (tanügy, építésügy); egyre több hivatalt töltöttek be kinevezéssel (1914-ben már az összes vármegyei állások mintegy 60%-át), egyre erősítették a kormányfelügyeletet (az 1886. XXI. tc. rendkívül kiszélesítette a főispán hatáskörét) stb., stb. De bármennyire is előrehaladt „a közigazgatás államosítása”, a kettős közigazgatási struktúra lényegében 1945-ig fennállott, és valódi bürokrácia éppúgy nem jött létre soha Magyarországon, mint valódi kapitalizmus sem.

A harc azonban bizonyos értelemben, ördögi körben folyt: aki önkormányzatot mondott, az egyben valójában dzsentrit, történelmi középosztályt mondott, aki pedig kinevezést mon-

dott, az egyben hivatalnokuralmat és nem néphatalmat mondott. Holott az önkormányzat általában véve a bürokrácia túlhatalmának a „paralizátora” (más, egyéb eszközök mellett), s egyben az állampolgár közügyekkel való foglalkozásra nevelésének az iskolája.

Ebből az ördögi körből csak két irányzat tudott kitörni (nem beszélve olyan kísérletekről, mint Magyar Zoltán és iskolája, akik a valódi szakbürokrácia megteremtésére tettek heroikus elméleti és kevés sikerrel gyakorlati kísérleteket). Az egyik a századelő polgári és szocialista radikális szociológusai-politológusai, akik „népies” önkormányzatot (Ágoston Péter), racionális szakbürokráciát (Diner-Dénes József), a vármegye radikális felszámolását (Harrer Ferenc, aki 1902-ben elsőként vizsgálta a közigazgatás szociológiai megközelítésének lehetőségeit) tűzték zászlajukra, a másik Erdei Ferenc és Bibó István, a város-megye koncepciójukkal. A két irányzat látta egyedül világosan, hogy Magyarország modernizációjának társadalmi és politikai szempontból egyetlen helyes alternatívája van: önkormányzat és szakbürokrácia párhuzamos kiépítése.

1945 után

1946-ban a jogi reformbizottság közigazgatási albizottságában (amelynek ülésein Harrer Ferenc elnökölt, Erdei szakértőként, Bibó rendes tagként, Beér János a kommunista párt képviselőjeként volt jelen) a tét a népi önkormányzat kiépítése és szakbürokráciával összekötése volt. Ezt részint a bizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek tanúsítják, de legvilágosabban Bibó István elaborátumaiban ölt testet, aki lényegretörően kimondja a döntő feladatot: „fontos, hogy egy ma mérlegelés alá kerülő közigazgatási reformnál a régi vármegyei közigazgatás ellen felgyúlt közismert kifogások közül különválasszuk azokat, amelyek a feudális vármegye ellen irányulnak, tehát megszívlelendők, és azo-

kat, amelyek egyáltalán minden önkormányzat ellen irányulnak, tehát elvetendő”. Az angol vagy francia közigazgatás nem azért volt jobb a magyarnál, mert túlnyomórészt kinevezéses alapon állott, meg központosított volt, hanem azért, „mert angol és francia környezetben egy sokkal aktívabb és mozgékonyabb társadalom állt szemben az államhatalommal, és akadályozta meg, hogy igazgatás és közösség viszonya az uralom és alávetés egyszerű viszonyává váljék; másrészt a francia és német földön a tisztviselőréteg szakmai és hivatali képzettségének és tudásának kifejlődése sokkal mélyebb és öntörvényűbb módon alakult, mint nálunk”. (MTA Kézirattár Ms 5114/4. 27., 29. old.) Az önkormányzatiság és szakmaiság követelményének összhangba hozására Bibó számos javaslatot tett. Így például javasolta, hogy az önkormányzat feje (polgármester, alispán) laikus, míg a szakmai főnök (pl. főjegyző) szakképzett legyen, amivel el lehet kerülni, hogy az önkormányzat fejéből hivatalfőnök legyen, ugyanakkor a közigazgatás szakszerű működése is biztosított. Persze Erdei és Bibó fő javaslata a közigazgatás területi módosítása, középpontban a vármegye eltörlésével s helyette a városkörnyékre épülő önkormányzati egységek létrehozásával, amelyekben – szemben a vármegyével – a dzscentri elveszítette volna szociális bázisát, és amelyekben „komoly közösségi ellenőrzés és lendületes demokratikus közélet tud kialakulni. E nélkül komolyan félni kellene, hogy változott politikai jelszavak és más személyi összetétel mellett az igazgatói beidegződések azonosak maradnak.” (MTA Kézirattár Ms 5110/76. 11. old.) A béli tázások hiányosságai azt is kimondatják Bibóval, hogy „a magyar közigazgatásban a személyi kiválasztódás szempontjainak az alapvető korrumpáltságán semmit sem változtat az, ha a családi és kasztselekción helyét egy teljesen azonos eljárásban a pártoszszeköttetés szelekciója váltja fel. A magyar közigazgatás személyi kiválasztásában egyetlen komoly forradalmi lépés tehető: a tárgyi eljárások, a versenyvizsgák stb.-nek minden vonalon való bevezetése. Minden másféle akció a demokrácia jegyében, mely ezt nem méri megtenni, vagy eleve humbug, vagy utóbb azzá fog

válni.” (MTA Kézirattár 5114/5.) A bekövetkezett politikai változások az Erdei–Bibó-féle elképzelést hosszú időre leveszik a napirendről. Az ötvenes évek politikai rendszere nem tűrhette el sem az önkormányzati, sem a szakszökratikus „autonómiát”. Olyan típusú politikai rendszer jött létre, amelyben a bürokrácia hatalmát megtörték. Ennek eszköze az egypártrendszer, melynek révén – mint erre M. Crozier *A bürokrácia jelensége* c. könyvében rámutat (341. old.) – a hierarchia minden szintjén egy „ellenőrző viszonyegüttet” hoznak létre, amely a személyek kiválasztásától kezdve a jogszabályok alkalmazásáig – ha a politikai helyzet úgy kívánja – felfüggesztheti a szakmai, dologi, személytelen ügyintézt.

Első pillantásra úgy tetszik ugyan, hogy a párt is a bürokratikus szervezeti modellt követi. Ez azonban látszat. Így pl. úgy néz ki, hogy a klasszikus, ideáltipikus bürokrata éthosza elvileg hasonlít a bolsevik párt tagjának éthoszához, hiszen mindkettőnek abban van méltóságérzete, önbecsülése, hogy a hierarchia felsőbb szintjén hozott döntéseket úgy hajtja végre, mintha azokat ő maga hozta volna, jóllehet adott esetben nem ért egyet egyikkel vagy másikkal. Csakhogy a működési terep a két szervezet esetében elvileg eltér egymástól: a párt működési terepe priméren a politikai hatalom szférája, míg a közigazgatásé a közösségi szükségletekről való gondoskodás.

A politikai hatalom természetesen a polgári demokráciákban is „beavatkozik” a közigazgatásba, de a beavatkozás a csúcsokon történik, a politikai hivatalnok közvetítő tevékenysége révén. Ezzel szemben a beavatkozás a szocialista politikai rendszer lényegéhez tartozik, a politikum a közigazgatási hierarchia minden szintjén az ügydöntő-ügyintéző tevékenység mindennapi folyamatának a része.

Ezért nem lehet beszélni szocialista viszonyok között bürokráciáról. A formális racionalitás működése ugyanis elvileg minden pillanatban felfüggeszthető vagy materiális-ideológiai, vagy közvetlen politikai indítékokból következően. Természetesen, mivel a pártapparátus is „bürokrán” dolgozik, a „ritualitás” itt is

előfordul, ámde a működés elve a döntő pontokon (kiválasztás; előlépés, az államapparátus stratégiai és olykor operatív irányítása) nem bürokratikus, hanem érdemben politikai-hatalmi jellegű.

Tekintve azonban, hogy 1968 óta nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi és politikai rendszer reformja is állandóan napirenden szerepel, ez alól a közigazgatás sem lehet kivétel. Ezek a változások azonban a közigazgatás területén messze elmaradnak a gazdasághoz képest. Márpedig, ha a gazdaságban cél a köztulajdon dominanciája mellett az egyéni vállalkozást is inkorporáló vállalkozói szellemű szocializmus, a piaci elemek tovább fognak erősödni, ami megköveteli az előre kalkulálás nagyobb jogi és közigazgatási biztonságát, akkor a közigazgatás területén is tovább kell menni a formális-rationális közigazgatás irányába – legalábbis a történet-szociológia tanulságai szerint.

Ez azonban önmagában nem elegendő, hanem hozzá kell kapcsolni a századelő polgári és szocialista gondolkodóinak, valamint az Erdei-Bibó-koncepciónak ma is időszerű következményét, a lokális valódi önkormányzatnak a megteremtését. Enélkül ugyanis csak saját elképzelései szerinti népboldogító bürokrata-uralmat nyerhetünk.

A DZSENTROID HIVATALNOK A MONARCHIA KORÁBAN

Tézisszerűségek egy hipotézisről

1. Az elmúlt másfél-két évtizedben történetírásunk sokat tett azért, hogy a kapitalizmus kialakulásának magyarországi sajátosságait felderítse. E munka eredményeit főként a gazdaságtörténetben szemlélhetjük, de a társadalomtörténet is igyekezett feltárni a korabeli osztály- és rétegviszonyokat, különösen sokat foglalkozott az úgynevezett történelmi középosztály mibenlétével és specifikumaival. Az idevonatkozó kutatásokból egyértelműen kiderül, hogy a középosztály gravitációs centrumát a régi birtokos nemesség alkotja, amelyet – tudásunk szerint – először Asbóth János nevezett gentrynek, 1876-ban megjelent *Három nemzedék* c. munkájában.¹ Abban is egységes a hazai történettudomány, hogy e dzsentroid középosztály belsejében a hivatalnokoknak van döntő jelentősége, mégpedig azért, mert az államszervezet pozícióinak tetemes, olykor túlnyomó részét kezében tartja.² „A dzsentri jóval nagyobb tömegének eltartója, befolyásának súlypontja, a század végén már a hivatal, amely akár csak a föld, nem a szakszerű termelés, illetve ügyintézés eszköze, hanem a nép fölötti hatalom – bár megkopott – jelvénye. Az ál-

¹ Asbóth János: *Három nemzedék*, Budapest 1873. Id. uő. Irodalmi és politikai arcképek, Légrády-fivérek, Budapest, 1876. 31. p.

² „Országosan a megyei hivatalok kétharmadát, a központi állami vezető hivatalok egyharmadát a dzsentri foglalta el”. Berend T. Iván, Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1843–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 142. p.

lamapparátust a földbirtokos családok szoros érdekszövetségének, az úri atyafiságoknak sűrű hálózata fonta be: a minisztériumok felét-harmadát, a megyei közigazgatás háromnegyedét, a bírói és katonatiszti kar jelentős részét a dzsentri töltötte meg.”³ Egészen sajátos, a hivatalnok-dzsentri fogalmában a *hivatalnok*ra súlyt helyező felfogást vall Szabó Miklós, aki szerint a tisztviselőréteg a 1890-es években átstrukturálódik, polgári és kispolgári elemeket vesz fel magába, amelyek asszimilálódnak ugyan a dzsentrihez, de vele együtt egy új, lényegében bürokratikus réteget alkotnak. S paradox módon, azzal párhuzamosan, ahogyan a publicisztikában a sirámok a történelmi középosztály pusztulásáról megszokasodnak, egyre inkább a mérleg nyelvének szerepét kívánja és tudja játszani a két nagy társadalmi osztály, a nagybirtokosok és nagytőkések közötti harcban, aminek pregnáns megnyilatkozása az utolsó vármegyei ellenállás, amikor a hivatalnok-dzsentri saját kormányával szemben demonstrálhatja erejét.⁴

Mindezen felfogások közös sajátossága, hogy *egy egységes köztisztviselőt tételeznek, a dzsentroid hivatalnokot*; holott az éppen előbb hivatkozott munkából kitetszik, hogy mivel a vármegyei ellenállásban a minisztériális tisztviselői kar nyilván nem vett részt, legalábbis ebben az időben *a köztisztviselőnek ketté kellett szakadnia kormánytisztviselőre és vármegyeire*. De annak gyanúját, hogy ez a szembenállás nem csupán egy bizonyos, rövid ideig állott fenn a Monarchia idejében, azt megerősíti az, az egész korszakban zajló folyamat, amely a „közigazgatás államosítása” néven ismeretes, s amely a 1918 előtt elkezdett municipalizmus-centralizmus vitának volt gyakorlati folytatása.

Ennek következtében feltételezésünk az, hogy nálunk a köztisztviselő, annak folyományaképpen, hogy két különböző típusú szervezetrendszerben tevékenykedik, *nem kezelhető egységes tí-*

³ Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: Magyarország a Monarchiában, Gondolat, Budapest, 1975 346. p.

⁴ Ld. Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok 1974/1.

pusként, mint aki a társadalmi struktúrában egyetlen kategóriába tartoznék, hanem a vármegyei tisztviselő az, aki dzsentroid hivatalnok, az állami pedig bürokratikus hivatalnok. Ennek feltételezése nélkül teljességgel érthetetlenek lennének azok a politikai csatározások, amelyek a közéletben és a publicisztikában zajlottak a közigazgatás államosítása körül. Mert mivel lehetne megmagyarázni azt a tényt, hogy bár – mint a korban is megfogalmazták – „a megyében és az államban is a dzsentri uralkodik”⁵, az állam állandóan a megye autonómiájának megtörésére, a híres-nevezetes törvényhatósági önkormányzat csorbítására törekszik.

Két, *elvileg* más alapon szerveződött közigazgatási szervrendszer van tehát egymás mellett. Az állami közigazgatás *elvileg* bürokratikus képződmény, bár – mint később látni fogjuk – Magyarországon számos eltérést mutat a bürokrácia ideáltípusától, a másik, a vármegyei törvényhatósági önkormányzat 1870, az első municipális törvény után olyan igazgatási szervezet, amely *elvén* nem bürokratikus, hanem olyan igazgatás, amelybe számos bürokratikus vonást oltottak ugyan, de gyökeréig magán viseli a korábbi szervezési elv jegyeit. Ezt az igazgatást és uralmi formát M. Weber nyomán *honoráciorigazgatásnak* nevezzük. Ennek ideáltípus fogalma Weber szerint: Honoráciorok azok, akik gazdasági pozícióiknak köszönhetően abban a helyzetben vannak, hogy folyamatosan mellékfoglalkozásként egy egyletben (Verband) fizeség nélkül vagy névleges vagy tiszteletbeli díjazásért vezetnek és igazgatnak, s akik – közömbös, hogy min alapuló – olyan társadalmi megbecsülést élveznek, ami esélyt ad arra, hogy formálisan közvetlen demokrácia fennállása mellett a társak megbízásából kifolyólag először önként, később tradicionálisan hivatalokat birtokoljanak. Elengedhetetlen feltétel, hogy a honorácioroknak magángazdasági tevékenységükből annyi bevételük legyen, hogy ne a politikából kelljen megélniük, hanem a politikáért élhessenek.⁶

⁵ Ld. Rédei József: A közigazgatási reform, Huszadik Század, 1914/II. 85.

⁶ Ld. Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen, 1922, 170.

Weber számára a definícióhoz a fő példát az angol dzsentri és a békebírói igazgatás nyújtotta, s mivel Magyarországon is, különösen Kossuth nyomán, erős párhuzamokat vontak az angol (íratlan) alkotmány és a magyar között, beleértve az angol selfgovernmentet és a vármegyét, tudnunk kell, hogy főbb vonásait tekintve milyen az angol gentry és önkormányzata, miközben különbözött ettől a magyar középnemesség, s milyen szociális és közigazgatási-jogi sajátosságok élnek tovább a Monarchia idején. Ezt követően pedig a korabeli és későbbi tényanyagok és irodalom nyomán megkíséreljük kibányászni azokat a karakterisztikumokat, amelyek a fent megfogalmazott hipotézisünket alátámasztani látszanak.

2. Angliában a gentry⁷ élesen elhatárolódott a tulajdonképpeni nemességtől, a nobilitytól. Nemességet két módon lehetett szerezni: királyi adomány vagy elsőszülöttség révén. A nemességnek öt fokozata van: 1. hercegek, 2. márkik, 3. grófok (earl), 4. vicomete-ok, 5. bárók. A nobility tagjai törvényhozási kiváltságok és privilégiumok tekintetében inter se pares, azaz peerek, akiknek a hivatása a Lordok Házában tanácsokkal ellátni a királyt. Azonban a nemeseknek csupán az elsőszülött gyermekei tartoznak a nobilityhez, a másod-, harmad- stb. szülöttek már a gentryhez. A gentry második csoportját a lovagok utódaiból kialakuló földbirtokosok adják, ez a landed gentry. Ez a csoport határozza meg az egész gentry és a gentlemanlike lényegét. Már az eredeti angol lovagi-földesúri birtok jogi státusa eltérő a magyarhoz képest, ugyanis (Angliában sem a lovagi minőség, sem a lovagi birtok nem volt ősi, elidegeníthetetlen jog. A lovagi rend-

⁷ Az angol gentry és selfgovernment bemutatásához főként a következő műveket használtuk: Concha Győző: A gentry, in: Hetven év tudományos mozgalmak között. II. kötet, MTA, Budapest, 1935; M. Weber: Gazdaságtörténet. KJK, Budapest, 1979, 415–428; Rudolf Gneist: Adel und Ritterschaft in England, Berlin, 1853.

be nem a születés, hanem a fegyverforgatásban mutatott kiválóság nyomán lehetett bejutni, a lovagi birtok pedig megterhelő, adóköteles, elidegeníthető, felosztható. Akit a király lovaggá ütött, senior, azaz Sir lett, míg a lovagi címre aspiráló, akiből minden lovagra négy jutott, a paizshordozó, esquire rangját viselte. Amikor II. Károly 1661-ben eltörölte a lovagi birtokot terhelő katonai szolgálati kötelezettséget (ami már II. Henrik kora – 1154–1198 – óta pénzzel megváltható volt), s ezáltal a lovagi birtok az angol közönséges jog, a Common Law hatálya alá került, megmaradt a lovagi címre viselésére való jog. Ettől kezdve a címerek nyilvántartásával és adományozásával egy külön hivatal (heralds office) foglalkozik. A címér megtartása adó alá esik. A múlt század közepén kb. 30 000 személy fizetett címeradót. Ezekre a címerviselésre jogosultakra alkalmazták immár az esquire nevet, s múltjukra, gentle eredetükre, amit angolul egyszerűen úgy fejeznek ki, hogy well-born⁸, ami eredetileg ugyan nemesi származást jelentett, de később csak azt, hogy valaki címer viselésére jogosult, de nem nemes. Angolul One entitled to bear arms, though not noble. Bár ugyanakkor az esquire-ok között több család található, akik őseiket a keresztes háborúkig visszamenőleg ki tudják mutatni, míg a főrendek között csak tizenhat család található, amelynek eredete a XI. század előttre nyúlik vissza. A gentry harmadik csoportja az ügyvédi és a papi rendből, az egyetemi tudorokból, a fontosabb hivatalok vezetőiből és katonatisztekéből tevődik ki. Már Erzsébet királynő idején azt írja Sir Thomas Smith, hogy: „Minden törvénytudó, minden egyetemet végzett szabad művészetet gyakorló, szóval aki testi munka nélkül élhet, szabad idővel rendelkezik, a gentleman állásával, tekintélyével és kötelességével bír, masternek hívandó és gentlemannek tekintendő.”⁹ Végül, de nem utolsósorban, negyedik csoportként csatlakozik a gentryhez a polgári elem. Ezt mi hajlamosak vagyunk úgy elképzelni, hogy – különösen a magyar gentryvel ellentétben, amely „elutasította mind a tőkét szer-

⁸ Ld. A Shorter Oxford Dictionary címszavait: gentleman, esquire.

zón, mind a termelő munkát⁹ – a gentrybe tartozó polgári osztály gyárosokból, vállalkozókból, kereskedőkből áll. Csakhogy a dolog nem így van. Mint R. Gneistnek a múlt század közepén adott gentry-meghatározásából kitűnik: „Esquire és gentleman általában az az önálló férfi, aki járadékból vagy »respectable« foglalkozásból él”.¹¹ Amíg tehát egyfelől a volt lovagok utódai mint földjáradékosok kerültek a gentrybe, addig a városi polgárságból csak azok, akik visszavonultak már az aktív üzleti tevékenységtől, továbbá a kereskedőcéhek azon tagjaiból, akik eleendő vagyont szerezve maguknak szintén járadékosná váltak. Mint Gneist elmondja, csak a XIX. század közepe táján kezdett eltűnni az a felfogás, hogy valaki, legyen bár milliomos, nem gentleman, amíg üzletet vezet, azaz aktív keresőnek számít.

A gentleman-típusban ez a vidéki és polgári járadékos réteg, a landed és a town gentry fonódott össze egymással, amit nagymértékben, sőt döntően segített elő az a tény, hogy mindkettőből békebíró lehetett. A békebírói intézmény Angliában annak köszönheti keletkezését, hogy a patrimoniális fejedelem a földesurak igazgatási és politikai jogokat kisajátítani akaró törekvéssel szemben olyan rétegre ruházta a helyi igazságszolgáltatást és igazgatási teendőket, amely szembenállt a földesúri réteggel. A helyi gentrynél rendi szokássá vált, hogy a fiúgyerekeket igen fiatalon kinevezették békebíróknak, akiknek később persze csak egy része látott el tényleges igazgatási teendőket, a többiek számára a kinevezés csupán címét és társadalmi megbecsülést jelentett. A békebíró hatalma a mindennapi élet valamennyi területére kiterjedt, a munkakerüléstől az eretnekségig, ő hajtotta végre a statutumokat és rendeleteket. Joggal mondja Gneist, hogy Angliában az államhatalom már évszázadok óta a gentry kezében volt.¹²

⁹ Idézi R. Gneist, i.m. 51.

¹⁰ Hanák Péter, i.m. 364.

¹¹ R. Gneist, i.m. 7.

¹² R. Gneist, i.m. 12.

Egészen sajátos és egyedülálló politikai és társadalmi képződménnyel van dolgunk az angol gentry esetében. Lényegében és eredetében lovagi-földesúri réteg, amely a konvenció formális szigorában, erős büszkeségérzetben, méltóságban és a sport nagy megbecsülésében nyilatkozott meg, de e rendies presztízs és ethosz már igen korán beoltódott a városi játékosok másfajta ethoszával, különösen a puritanizmus következtében, amely azt aszketikus, moralista és utilitárius jegyekkel gazdagította. Ebből a keveredésből adódik ama nevezetes gentry-szellem. Az angol gentry tehát eredetében éppen úgy elutasította a szerzési, vállalkozói minőséget, mint a magyar, de annak következtében, hogy a polgári rétegek gazdaságilag nem fenyegették, s hogy járadékosná válván ugyanúgy bekapcsolódtak a közszolgáltatniak nobile officiumként való ellátásába, mint ő, szervesen összenőtt vele. Ehhez nagymértékben hozzájárult az a tény, hogy a nobile officiumként ellátott közszolgálat a közigazgatási teendők minimalizálása folytán szabad kibontakozást biztosított a kapitalizmusnak.

Ha a magyar köznemességet a XVIII. századi és XIX. század eleji angol gentryvel összehasonlítjuk, kétségtelenül találunk hasonló vonásokat, amelyek közül három a leglényegesebb: a) szociális szempontból *eredetében* földesúri arisztokrata osztály, amely b) a helyi közigazgatási és bíraskodási hatalmiát a kezében tartja, és c) e hatalmat nobile officiumként gyakorolja (honoráciorigazgatás). Ez az azonosság kétségtelenül lehetővé teszi, hogy mindkét osztályt mint azonos rendi réteget definiáljuk: járadékos „osztály”, amely a politikai hatalmat monopolizálja. Fontos különbségek is vannak azonban mind politikai hatalmuk legitimációs bázisa, mind e hatalom terjedelme, struktúrája és szerkezete tekintetében. Ezek a különbségek a következők:

a) Míg az angol gentry csak eredetében földesúri réteg, ténylegesen kialakult mivoltában járadékos osztály, amely a XIX. század elejére-közepére egybefonódott egy, vállalkozóból járadékosná lett polgári réteggel, addig a magyar középnemesség megmarad földesúri rendnek, amely hatalmát egyrészt demokra-

tikusan önmaga felett, másrészt egyetemlegesen, az alávetett jobbágyság fölött gyakorolja.

b) Az angol békebírók hatalmukat a királytól (kinevezés révén) nyerik, ezzel szemben a vármegyei törvényhatósági bizottság választja a tisztségviselőket, következésképpen az angol *aquircarchie* uralmának legitímációs bázisa származhatott, a magyar vármegyei törvényhatóság eredeti és tradicionális, amennyiben a királlyal együtt birtokolja a politikai hatalmat egy földterületen, amelyet „vérevel szerzett és érte vérevel adózik”.

c) A politikai hatalom terjedelme Angliában kifejezetten helyhez kötött, illetékessége és hatásköre csak a grófságokra és ügyeikre terjed ki, ezzel szemben a vármegye megszerezte a politikai hatáskört is, azaz országos ügyekben döntési joghoz jutott (alkotmányvédő hatáskör: újonc- és adómegajánlás, követküldés követutasítással az alsó táblára).

Még tovább lehetne folytatni a különbségek szisztematikus kimunkálását, azonban számunkra pillanatnyilag elegendő a fenti fő különbségek figyelembevétele. Tudniillik amikor 1848-ban a nemességet felszámolják, s az hasonló helyzetbe jut, mint az angol gentry 1661-ben, a korábban is megvolt különbségek szerepe megnő. A középnemesség, mint tudjuk, tömegeiben nem tud polgárosulni, birtokát elveszti: korábban rendként konstituálódott, most osztályá kellene válnia, ez azonban váratlan helyzetbe sodorja. A rendi helyzet a presztízsre épül, az osztályhelyzet viszont a szabad piacra való vonatkozásban áll elő. Történetileg számtalanszor fordult elő hasonló helyzet, mint Weber rámutat: „A rendi életvitelt gyökerében veszélyeztetni, ha a pusztasági szerzés és a meztelen, csupasz, renden kívüli eredetű homlokán viselő gazdasági hatalom minden birtokosának ugyanazt a »becsületet« adja meg, mint amelyet a rendi érdekelt életvitelükre hivatkozva igényelnek maguknak.”¹³ „Ezért a rendi tagozódásban érdekelt mindig rendkívül élesen kelnek ki a tiszta gazdasági szerzés igényei ellen, s többnyire annál élesebben, mi-

¹³ M. Weber: Gazdaság és társadalom. Id. kiad., 251.

nél fenyegetettebben érzik magukat [...] ti. a rendi becsületfogalom a legtöbb esetben éppen a piac tényét, az alkudozást mint olyat, ítéli el, mégpedig mindenekelőtt a szóban forgó rend, azután – olykor – egyáltalán bármilyen rend tagjainál, s hogy ezért mindenütt vannak olyan rendek – s többnyire éppen a legbefolyásosabbak – amelyek tagjainál a szerzésben való bármilyen nyílt részvétel egyszerűen szeplőnek számít.”¹⁴ Úgyhogy, ha a magyar középnemességnél elzárkózást tapasztalunk, a „polgárosodás általánosan terjedő áramlatától”¹⁵, ha benne „nem buzgott a képesség és készség a szabad verseny kardtalan és címtelen mezejére lépni”¹⁶, ebben nem szabad valami speciális magyar átkot látni, s moralizálóan megítélni a dzsentri tunyását, mivel itt nem másról van szó, mint egy kritikus helyzetbe jutott rendi rétegnek erre a helyzetre adott szabályszerű reakciójáról.

Köztudomású, hogy a szerzéssel szembeni viszolygás a dzsentrit a vármegyei, majd a minisztériumi hivatalokba hajtotta¹⁷, mert a vármegyei tisztségek megszűntek *nobile* officiumok lenni (amiknek 1948 előtt még teljes joggal felfoghatók, hiszen a csekély illetmény inkább jelképes volt, s nem lehetett rá egzisztenciát alapozni¹⁸). Mindazonáltal az a csekély birtokú vagy birtoktalan volt nemes, aki a vármegyei tisztséget elfoglalta, egészen más helyzetbe került, mint aki minisztériumi állást foglalt el, mert bár mind a két szervezet az állami közigazgatás, azaz a végrehajtó hatalom része, a

¹⁴ M. Weber: i.m. 251–252.

¹⁵ Hanák Péter, i.m., 361.

¹⁶ Hanák Péter, i.m., 363.

¹⁷ „...a gazdálkodási slendrián, az idegenkedés a legfőbb productív pályától, melyet gentlemanlike-nak el nem ismer az elfoglaltság, a takarékoság hiánya és az álszemérem, meg gyakran az a túlságos tartózkodás a kockázattól, mely voltaképpen semmi egyéb, mint indolentia, s amely jobban szereti a csekély, de biztos jövedelmet nyújtó hivatalocskát az egyéni munka esélyétől és jelességtől függő keresetmódoknál.” Berzeviczy Albert: Beszédek és tanulmányok, Singer és Wolfner, Budapest, 1905, 240–241.

¹⁸ A megyei tisztviselői állások túlnyomó része a reformkorban az állami IX. fizetési osztályban s főként az alatt helyezkedik el. Ld. Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság, 1975/10, 6.

vármegyei közigazgatás: a honoráciorigazgatás nyomait magán viselő önkormányzati közigazgatási szervezet, a minisztérium a kormányzati hatalomhoz tartozik, s már eleve bürokratikus szervezési elvek szerint épült fel. Hogy itt két, jellegében gyökeresen eltérő igazgatási szervezet van, az a kortársak számára evidencia volt, s csak napjaink tapasztalatának eredménye, ha a mai „monolit államapparátus”-képünk nyomán, ezt nem vesszük észre. Így pl. Asbóth János írja, hogy a minisztérium igyekezett „magának exponált közegeket teremteni a helyhatósági tisztviselők mellett, és nemcsak az ügyre, hanem a közlekedési, oktatási stb. ügyre is külön államnézői, tanfelügyelői stb. miniszteri közegeket állítottak fel a megyei közegek mellett, és így egy jól szervezett helyett működik egymás mellett két rossz.”¹⁹

Ami most már a vármegyét illeti, a hagyományos, honoráciorigazgatás továbbélése főként három területen mutatkozott meg: a) az alkotmányvédő hatáskör (felirati jog, a meg nem szavazott újoncok és adók végrehajtásának megtagadása, 1870. LXII. t.c. 15. § és b) a politikai hatáskör (1870. XLII. t.c. 1. § c. pont) továbbélésében, valamint c) a tisztviselő választási jogban (1870. XLII. t.c. V. fejezet). Bár a vármegye alkotmányvédő hatáskörét a korábbihoz képest megnyírbálták, az a Monarchia idején fennmaradt. Érintetlenül hagyták viszont a politikai hatáskört. Igen erősen csökkent az önkormányzati belügyi hatáskör azáltal, hogy egyes ügycsoportokat részint dekoncentrált állami közegek hatáskörébe utaltak, részint pedig adminisztratív tilalmak alá helyeztek, bizonyos határozatok végrehajtását pedig belügyminiszteri jóváhagyáshoz kötötték (1870. XLII. t.c. 3 §). A vármegyei önkormányzat ellen a támadás fő irányát a tisztviselő-választási jog jelentette.

A folyamat már az 1870. XLII. t.c.-kel megkezdődött, amely a tisztviselők kinevezését olyan bizottságra bízta, amelyben a főispánnak döntő szava volt. A kinevezési rendszer tulajdonképpen első lépése az 1876. XXVII. t.c. jelentette, amely az okta-

¹⁹ Asbóth János: Magyar conservatív politika, Légrády Fivérek, Bp. 1875, 122.

tásügy jelentékeny részét kinevezett tanfelügyelőre bízta. Az 1877. XXIV. t.c. az erdők feletti felügyeletet állami tisztviselők hatáskörébe utalta. Az 1881. III. t.c.-kel a közbiztonság ellátása a magyar királyi csendőrségre hárult. Az 1900. XVII. t.c. az állategészségügyi, az 1902. III. t.c. pedig a pénztári és számvevőszéki szakszolgálat ellátását ruházta át állami alkalmazottakra.

De bővült a főispán kinevezési jogköre is: az 1886. XXI. t.c. szerint a főispán nevezi ki a főorvost, a járási orvost, a közigazgatási gyakornokot, az árvaszéki nyilvántartót, a könyvvezetőt és a járási írnokot.

Ezen kívül az 1904. X. t.c. a megyei tisztviselők illetményét egyenlővé tette az állami alkalmazottakéval, s kimondta, hogy azt az állami javadalmazásból kell fedezni, s ettől kezdve a megye új állásokat saját jövedelme terhére nem szervezhet.

Mindennek eredményeképpen 1913-ban a vármegyékben rendszeresített 4516 tisztviselői állás közül 2491-et kinevezés útján töltöttek be.²⁰

3. Kérdésként merül fel immár, hogy mi volt az oka és célja a közigazgatás államosítására irányuló törekvéseknek.

A válasz megadásának keretétől legelőször utalni kell arra, hogy a honoráciorigazgatások felszámolása a magyarral egyidőben zajlik Angliában és az Egyesült Államokban is: Angliában az 1888-as Local Government Act²¹, az Egyesült Államokban az 1883-as Civil Service Act²² – amely felszámolja a korábbi ún. zsákmányrendszert (spoil system), helyettesítve a szakképzett-

²⁰ Ld. Országgyűlési Képviselőházi Irományok, 1910–1915. 42. kötet. 155.

²¹ Ld. Ereky István: A magyar helyhatósági önkormányzat I. köt. Bp., 1910. 182, továbbá Concha Győző: Újkori alkotmányok, Bp., 1888, II. kötet, MTA 488–489.

²² Ld. C. I. Friedrich: Stellung und Aufgaben des öffentlichen Dienstes in den Vereinigten Staaten von Amerika, in: I. H. Kaiser, F. Mayer, C. M. Ule: Recht und System des öffentlichen Dienstes. Nomos, Baden-Baden, 1973, 248–261.

séghez igazodó versenyvizsgarendszerrel (merit system) –, jelenti a fontos előrelépést a szabbürokrácia kiépítésének útján. Ezeken a helyeken a honoráciorigazgatás felszámolásának két fő oka van: 1. az ellátandó feladatok mennyiségi növekedése, ami állandó és folyamatos tevékenységet kíván, és a feladatok minőségi átalakulása, amely viszont szakképzettséget követel, 2. a parlamentáris rendszerek olyan átalakulása, hogy ott a rendpártok tömegpárttá alakulnak át, tartós képződményekként, s mint ilyenek, az igazgatási posztokat kisajátítják.

Ami a magyar viszonyokat illeti, van nálunk olyan felfogás, amely a közigazgatás államosítását, az önkormányzati hatáskörök csökkentését és a kinevezési rendszer erőltetését a Monarchia államszerkezetéből („korlátozott nemzeti szuverenitás” – „korlátozott vármegyei autonómia”) igyekszik levezetni.²³ Ezzel szemben a helyzet az, hogy a dualizmusból éppenséggel az alkotmányvédő hatáskör fenntartása, nem pedig a megnyirbálása következik (mint erre a korabeli szerzők is rámutattak²⁴), mert a megnyirbálás már pusztán annak „technikai” következményeként jelentkezett, hogy a rendi képviselőt a kormány vette át egy alkotmányos monarchiában. (A kérdésnek ezzel az oldalával itt nem kívánunk foglalkozni, a szóban forgó felfogás cáfolatát máshol elvégeztük.²⁵)

Miként az angol és amerikai út esetében, úgy nálunk is döntő szerepe volt a feladatok megszorításának és minőségi átalakulásának. Ami viszont annak volt a következménye, hogy egyrészt a kapitalizmus előfeltételeinek alapvetése, illetve falainak megerősítése, intenzív állami beavatkozás mellett megy végbe,²⁶ másrészt maga a működő kapitalizmus megköveteli a maga

adekvát jogi és igazgatási rendszerét, amely a formális racionalitás elvei szerint előre kiszámíthatóan működik. Hogy ez az utóbbi szempont mennyire nyilvánvaló volt a törvényalkotók számára, teljes egyértelműséggel kiderült a közigazgatási törvényjavaslatok miniszteri indoklásaiból²⁷, amelyek közül elég, ha egyet idézünk: „A közigazgatás nagyfontosságú nemzeti és szociális feladatainak megoldásához egységesen szervezett, egységes és szakszerű irányítás alatt, egyöntetűen, szabatosan, pontosan működő gépezet kell, amelyben az egyes alkotórészek gondos megválasztása és megfelelő elhelyezése biztosítja az egész gépezet sűrűlőds és zökkenés nélküli, összevágó működését.”²⁸ Az elérni szándékozott célnak, az egységes és szakszerű irányítás alatt állandó közigazgatási gépezetnek megteremtése útjában állott azonban a választási rendszer. Nem lehet szó ugyanis mindaddig szoros értelemben vett bürokratikus hierarchiáról, meg a hierarchiában való előrehaladás nem a felettes minősítésétől függ, hanem a fegyelmi és szakszempontoknak transzcendens testület (vagy közvetlenül a „nép”) választja a hivatalnokot.²⁹ Ebből a szempontból nálunk caeteris paribus a helyzet az amerikai zsákmányrendszerhez volt hasonló, ahol a győztes párt dilettáns hívei között zsákmányként szétosztotta a hivatalokat, azaz a tetemes különbséggel természetesen, hogy nálunk a pártok rendi-tradicionális jellegűek.³⁰ De amiként a megyei pártok sem voltak pártok, hanem, mondjuk, tradicionális családi konföderá-

²³ Ld. Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében, KJK, Bp., 1976.

²⁴ Ld. Ereky István, i.m. 141–142.

²⁵ Ld. Nagy Endre: Állami beavatkozás és önkormányzat Magyarországon, 1867–1918. Kandidátusi értekezés, Bp., 1978. II. fejezet, B/2. pont.

²⁶ Ld. Nagy Endre: Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon. Gazdaság és Jogtudomány, 1977/1–2. 85., 114.

²⁷ Ld. Országgyűlési Képviselőházi Irományok, 1875–1878. I. kötet, 319., továbbá 1884–1887, IX. kötet, 193., továbbá a „Lex Szapariana”-ból idézi Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig, KJK, Bp., 1976, 231.

²⁸ Országgyűlési Képviselőházi Irományok, 1910–1915, XLII. kötet, 148.

²⁹ Ld. Max Weber, i.m. 72: A bürokratikus uralom ott valósul meg legtisztábban, ahol a legtisztábban érvényesül a hivatalnok kinevezésének elve.

³⁰ „Amely párt többségben volt a megyében, rendszeren teljesen kizárta a többit minden hivatalból, az alispántól az utolsó díjnokig csak saját pártjához tartozó egyéneket alkalmazott tisztviselőül, épp úgy, mint pártkormányok szokták tenni egész országokra nézve.” Grünwald Béla: Közigazgatásunk és a magyar nemzetség, Bp., 1976, 80.

ciók, az országos pártok sem voltak tömegpártok – mert ezek kialakulása többnyire akkor következik be, ha a választójogi cenzust nagymértékben leszállítják –, hanem, mint közismert, közjogi pártok voltak (eltekintve a szociáldemokráciától). Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a parlament megmaradt a „vagyon és képzettség” képviselői „egymás között vagyunk” stílusú testületének, s így nem alakulhatott ki a pártbürokrácia sem, amiből aztán mindig az következik, hogy a képviselők a választók „uraiból” a pártgépezet szolgáivá válnak, aminek a be-következte után az állami bürokráciának is egységes irányítás alatt, egységes gépezetként kell működnie.

4. Ha a korabeli irodalmat átnézzük, kiviláglik, hogy egyrészt, akik a dzsentroid osztály társadalmi-gazdasági szemszögéből vizsgálták a *hivatalnok-dzsentrit*, egységes típusként kezelik, másrészt, noha leírják az „osztály” belső heterogenitását, sohasem hozzák összefüggésbe a közhatalmi szervezet „heterogenitásával”. Harmadrészt pedig – az utóbbiak fordítottjaként –, akik a központosítás és önkormányzat viszonyát, törvényhozási alakulását írják le, nem hozzák ezt összefüggésbe a dzsentroid „osztály” belső heterogenitásával. Így például találhatók írások, amelyekben néhány, a szerzőket magukat is meglepő tényező azt mutatja, mintha a dzsentri politika hatalma nem lett volna olyan egyértelmű. Buday Dezső írja 1918-ban: „A vármegyében ma már csak kevés helyütt van meg az a szokás, hogy a birtokos-gentry köréből kerül ki a tisztviselőosztály, sőt, vannak olyan vármegyék is, amelyeknek a kormányzatában már nincsen benne a régi birtokos osztály sem.”³¹ Lippay Zoltán pedig egész *branche*-okról beszél, amelyek kikerültek a dzsentri kezéből.³² Már a világháború után Weiss István a korabeli dokumentu-

³¹ Budai Dezső: Magyarország honoratior osztályai. Budapesti Szemle, 1916/I. kötet, 131.

³² Lippay Zoltán: A birtokos középosztály és a közélet, Bp., 1919, 28.

mokból megállapítja, hogy „a gentry legsajátabb területén, a vármegyei tisztviselői karban és az úgynevezett előkelő minisztériumok fogalmazói karában a régi nemési családok mennyire tért veszítettek.”³³

Mindebből azonban csak annyi látszik, hogy a dzsentroid rétegen belül a birtokos nemesség aránszáma csökkent a közigazgatáson belül, s a közigazgatáson mind a minisztériumi, mind a megyei értendő: a strukturális változást nem hozták kapcsolatba az állam szerkezetével.

Egyedül a radikális szociológusok kísérik meg hipotézisszerűen megmagyarázni szociális-strukturális alapon az államosítás és a vármegye hívei közötti harcot, s tételizik anélkül, hogy kimondanák explicit formában, az elválást a politikai hatalmat gyakorló két dzsentroid elem között.

A szocialista Rónai Zoltán az alkotmány kérdéseivel foglalkozva kerül szembe a vármegyével. Két gondolatát érdemes megemlíteni. Az egyik azt próbálja megmagyarázni, hogy mi az alapja a kormány és a vármegye közötti hatásköri huzavonának, ha az osztály, amelyből a központi és a helyi hatalom birtokosai toborzódnak, ugyanaz. A válasz erre az, hogy a meginduló kapitalizálás olyan új feladatokat vetett fel egyrészt, melyek ellátására a megye alkalmatlan volt, másrészt a nemzetiségek erősödése is fenyegette a vármegyét, és végül kifejlődött egy országos érdekszövetség az uralkodó politikai párt képében, amely a helyi klikkek ellenében kormánytámogatásra szorult, s így „a kapitalizmus és az országos klikk fejlődése, a nemzetiségek térfoglalása oda hatott, hogy a kormány hatalma, jogköre a vármegyével szemben folyton terjedt”.³⁴

A második gondolata azzal kapcsolatos, hogy az uralomra jutott koalíció feladta a közigazgatás államosításának tervét. Ennek okát Rónai abban látja, hogy az ország és a megye urai megijedtek, hogy a választójog demokratizálásával a parlamenti ha-

³³ Weiss István: A mai magyar társadalom, Magyar Szemle Társaság, Bp., 1930. 111.

³⁴ Rónai Zoltán: Alkotmánybiztosítékok. Szocializmus 1908–1909. 89–90.

talmuk elvész, s ezért most a „belső falakat erősítik, s a vármegyét... a válságos időkben meg akarják föltétlenül tartani”.³⁵

Igen figyelemre méltó – amellet, hogy Rónai (aki mellesleg ismerte M. Webert) teljesen világosan látja az egy osztályon belüli meghasonlást a közigazgatás államosításának folyamata mögött – e passzusokban megfogalmazott ama felismerés, hogy szerves összefüggés van a vármegyei autonómia, valamint az eshetőleg általános választójog között. Ha ugyanis az általános választójog megvalósul, akkor jön létre a valódi polgári demokrácia, s ezzel együtt a tömegpárt, s valóban, abban az esetben, ha nálunk az lett volna a helyzet, hogy a koalíció veszt, akkor a politikai hatáskörrel és tisztviselő-választási jogkörrel bíró vármegyét föl lehetett volna használni a kormánybürokrácia ellen. Ez megint azt mutatja, hogy a vármegye mint olyan még ekkor is megőrizte a honorácioruralom bizonyos jegyeit.

Hasonlóan élesszemű Rédei József, aki szintén az általános választójog behozatalának esetére építi kombinációját. Rónaitól eltér azonban annyiban, hogy e kombináció – mivel a cikk 1914-ben az új Tisza-féle közigazgatási reformjavaslatok idején íródott – a Munkapárt győzelmét feltételezi, és ebben az esetben a vármegyei tisztségviselőket „a demokratikussá válható megyei képviselő-testülettől függetlenítik, s a kormányhatalomra bízzák, hogy kinevezéssel gondolkodják a hivatali monopólium fenntartására”.³⁶ A megye és kormány közti viszálykodást ő is, miként Rónai, az uralkodó osztályon belüli viszálynak tartja, mert a megyei autonómia és a kormány mögött álló erők „valamennyien ugyanannak az osztályérdeknek a szülöttei”.³⁷

Diner-Dénes József, a Munka Szemléjének szocialista szerkesztője, abból indult ki, hogy Magyarország gazdasági és ebből kifolyólag szociális struktúrája oly átalakuláson ment keresztül, hogy az a jogállapot, melyet a magyar nemesség szupremációja itt magának megalkotott, legélesebb ellentétben áll az új gazda-

³⁵ Rónai Zoltán, i.m., 94.

³⁶ Rédei József, i.m., 87.

³⁷ Rédei József, i.m., 85.

sági és szociális élet jogszerűségességeivel.³⁸ Az új jogi szükségletek és a fennálló jogállapot teszi ki a 14 éve fennálló politikai válság tartalmát, amelynek megoldására csak a szociáldemokrata alapon álló tudomány képes.

A fennálló megye belső ellentmondása abban áll, hogy egyrészt a Bach-korszakból örökölte az állami adminisztrációs jelleget, másrészt '67 után ehhez társult az ősi feudális politikai jelleg. „Mint adminisztratív intézmény az államkarát végrehajtója, teljesen a központtól függőleg ennek formailag alárendelve, mint feudális politikai intézmény, a központtól független és hagyomány szerint az államakarral örökös harcban áll.”³⁹ E helyzet temérdek zavart idéz elő a jogokban, köteleességekben, hatáskörben és instanciákban. Azon túl, hogy az államosítással a megyét a dzsentri politikai menedékhelyévé akarják tenni, azt – különösen a kereskedelem, ipar képviselői és az eddig „urak” haladotabb elemei – a közigazgatásnak – mostani kifejezéssel élve – racionalizálására akarják felhasználni. „Ez elemeknek fő célja »nyugalom és rend.« A közigazgatásból minden önkény kizárását követeli, tehát állandóságot és egyformaságot a közigazgatás gyakorlatában, hogy vállalataik, alapításaik és egyéb tranzakcióik, ezen az egyletek a legveszélyesebb ismeretlennel: a konjunktúrával, ne legyenek oly egyenletté, amelyben két ismeretlen van: konjunktúra és közigazgatás. Ezek az elemek azt látták, hogy ha ez ideig segíteni akartak a közigazgatás egyes nyomorúságain, ezt csakis a központban, a minisztériumokban, az államhatalom e megtestesítőiben tehették. Ebből az következik, hogy csakis államosítani kell a megyei közigazgatást, és ez kívánatra azonnal korrektul és helyesen fog működni.”⁴⁰ Diner-Dénes ezzel zseniálisan észreveszi azt, hogy az előre kalkulálhatóság elvére épülő tőkés közgazdaság számára a magyar vármegyei közigazgatás a maga kiszámíthatatlanságával irracionális bizonytalansági faktort képez. Ámde a követelmény, a közigazgatás államosítása, mely

³⁸ Diner-Dénes József: A jövő megyéje. H. Sz. 1910. I. köt. 197.

³⁹ Diner-Dénes József, i.m. 199.

⁴⁰ Diner-Dénes József, i.m. 198–199.

azonos a merev központosítással, a kormányburokrácia kiépítésével, nem képes a közigazgatás lényegét és szervezetét illető gyökeres átalakításra, már csak azért sem, mert a kinevezési rendszer mellett is át kellene vennie az államnak a jelenlegi tisztviselők több, mint nyolcvan százalékát.

Diner-Dénes tulajdonképpen megadta azokat az elemeket, amelyek a dzsentroid rétegen belüli polarizálódást mutatják, de ezt nem tette explicitté, és nem hozta közelebbi kapcsolatba a belső strukturális és igazgatási viszonyokkal. Ami az utóbbiakat illeti, igen fontos megállapításokat tartalmaz Bibó Istvánnak egy 1947-ből való írása: Ő ugyanis már *külön-külön elemzi a minisztériumi és a megyei közigazgatást, s a Diner-Dénes által feudálisnak nevezett tradíciót a megyének, a bürokratikusát pedig a minisztériumnak írja a rováására.* A megye a nemesi társadalom „öncélú hatalomgyakorlásának” eszköze, hatalmi és nem szakmai szervezet. Ez természetesen fellelhető a minisztériumokban is, de ott már konkurrál vele a szakmaiság is, és egyben megjelenik egy másik „hatalmi szerkezet”, a bürokratikus, amely „a szakszerűségből elsősorban az élettől való idegenséget, vaskalaposságot, nehézkességet és kicsinyességet mutatja.”⁴¹ A minisztériumi igazgatás vármegyével szembeni strukturális sajátossága az, hogy míg utóbbi egyértelműen hatalmi szerkezet, addig a minisztériumban három sajátosság ötvöződik: hatalmi jelleg, bürokratizmus, szakmaiság. Ez a leírás túlmegy a Diner-Dénesén, azonban nincs összekapcsolva az államosítás problémájával, valamint a társadalmi struktúrával. Mindazonáltal Bibó írása ráirányítja a figyelmet két olyan faktorra, amelyben a két igazgatás közötti minőségi különbségek megjelennek: a bürokratizmus és a szakmaiság.

5. Az alábbiakban olyan faktorokat vizsgálunk, amelyekben egyrészt megnyilvánul a két szervezettípus, a honoráciorigazgatásba oltott bürokratikus és a par excellence bürokratikus közigazgatás

⁴¹ Bibó István: A magyar közigazgatásról, Városi Szemle, 1947, 191.

közi különbség, másrészt pedig az, hogy itt kétféle szociális képződménnyel van dolgunk, s hogy ezt ők maguk is így fogták fel. Vizsgálandó tényezők: a) létszám, származási összetétel, b) szakképzettség, c) mobilitás, d) szervezkedés.

a) Nincsenek pontos adataink arról, hogy a vármegyei tisztviselők között pontosan mekkora százalékos arányban képviseltette magát a birtokos és a birtoktalan dzsentri, de történetírásunk egyértelműen elfogadja, hogy a megyei hivatalok kétharmadát⁴², háromnegyedét⁴³, tehát mindenképpen túlnyomó részét foglalta el. Ezzel szemben a minisztériumokról pontosabb adatokkal rendelkezünk. Itt mai történetírásunk Lakatos Ernő adataira támaszkodik. Ezek szerint⁴⁴ a birtokos nemesek százalékos aránya:

MINISZTERIUMOK	1873	1890	1900	1918
Miniszterelnökség	Végig 50–60			
Belügyminisztérium	25	35	31	32
Pénzügyminisztérium	25	30	24	20
Földművelődésügyi Minisztérium	25–30			
Honvédelmi Minisztérium	27	20	20	16
Igazságügy-minisztérium	26	25	30	14
Vallás- és közoktatásügyi Minisztérium	10	14	7	15
Kereskedelemügyi Minisztérium	18	16	12	10

Lakatos közli még, hogy ha a birtoktalan nemeseket is beszámítjuk, akkor a dzsentri aránya a belügyben 50, a földművelésben 40%-ra rúg.

Mint tanulmányunk elején említettük, történetírásunk a minisztériumi és vármegyei dzsentri arányszámokat a dzsentri predomináciájának *egységes mutatójaként* értékeli, holott a statisztiká-

⁴² Berend T. Iván, Szuhay Miklós, i.m. 142.

⁴³ Hanák Péter, i.m., 366.

⁴⁴ Ld. Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg, Élet, Bp., 1942, 62–63.

ból látható, hogy a minisztériumokban a dzscentri aránya átlagban a létszám egyharmada körül mozgott. Márpedig, ha két alapsokaság közül egy minőség az egyikben kétharmad-háromnegyed részben fordul elő, a másikban pedig egyharmadban, azt mindenképpen szignifikáns különbségként kell értékelnünk.

Meg kell jegyeznünk, hogy további vizsgálatot igényel a birtokos „nemések” birtoknagysága, bár nem vitás, hogy a minisztériumban dolgozó birtokos éppúgy meg van fosztva az igazgatás dologi-technikai eszközeitől, mint a birtoktalan, és ugyanolyan élethivatásként és fegyelmi felelősség alatt tevékenykedik. (Ez alól kivételt csak a politikai hivatalnok képez, pl. a miniszter, aki csak formálisan bürokrata, tartalmilag politikus, akit nemcsak hivatali fegyelmi vétség miatt, hanem politikai célszerűség tekintetéből is el lehet bocsátani.)

De ha csak általában egyharmadra rúg a dzscentri aránya a minisztériumban, fel kell merülnie a kérdésnek: kik teszik ki a maradék kétharmadot? Nos, nyilvánvalóan arisztokrata, polgári és kispolgári elemek. Ezekről Lakatos csak egy vonatkozásban ad meg adatokat, amelyeknek éppen a Bibó által említett bürokratizmus szempontjából van jelentőségük.

A bürokratikus vonásokat a magyar közigazgatás a Bach-korszakból örökölte. Ekkor ugyanis részben „különösen a vezető állások betöltésénél a magyarságot amennyire csak lehetett, háttérbe szorították: magyarok helyett az osztrák örökös tartományokból behozott cseheket, tiroliakat, galíciaiakat stb. neveztek ki”⁴⁵, részben pedig az alacsonyabb állások betöltésénél a nemesség passzív rezisztenciája miatt kénytelenek is voltak idegeneket kinevezni: pl. 1850 júniusában a magyar polgári biztoshoz jelentkezett 117 egyén közül csak 4 volt a magyar.⁴⁶ Nem kétséges, hogy ez a hivatalnokréteg a szó szoros értelmében az osztrák centralizmus bürokratikus szellemét hozta magával, ráadásul még képesség dolgában is, miként Ereky István tudósít

⁴⁵ Ereky István: Az önkormányzat modern rendszerének kialakulása Magyarországon. Klny. a Városi Szemle 1939-es évfolyamából, 46–47.

⁴⁶ Ld. Berzeviczy Albert, i.m. 267.

róla, meglehetősen alacsony színvonalon állott.⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy az alkotmány visszaállítása után ezek számára nemigen termelt babér a megyei hivatalokban, de a minisztériumokban arányszámuk az egész korszak alatt vetekedett a birtokos nemességével: Lakatos Ernő nevek szerint készült statisztikája erről megközelítőleg helyes képet nyújthat.⁴⁸

MINISZTERIUMOK	1873	1890	1900	1918
Belügyminisztérium	35	28	28	25
Kereskedelmi Minisztérium	42	39	36	26
Pénzügyminisztérium	38	39	29	21
Vallás- és közoktatásügyi Minisztérium	40	36	25	25
Földművelésügyi Minisztérium	23	23	23	23
Honvédelmi Minisztérium	15	15	15	15
Igazságügy-minisztérium	15	15	15	15

Megjegyezzük, hogy a csökkenő tendencia a névmagyarosításokkal is összefüggésben van.

Lakatos Ernő elmondja még, hogy a német, cseh-morva tisztviselőknek a leváltása lassan ment, s különösen a Pénzügyminisztériumban alig haladt előre, s hogy ugyanennek a cseh-morva-német rétegnek az érzelmi és hivatali beállítottsága néhány évvel ezelőtt még magyarellenes volt.⁴⁹ Csíkvári Jákó, aki a tisztviselő-mozgalmak történetét feldolgozta, azt írja 1909-ben, hogy még ma is vannak hivatalok, ahol németül folyik a társalgás.⁵⁰

Teljesen nyilvánvaló, hogy teljességgel más képződménynek kell lennie az ilyen hivatalnak, ahol a dzscentri összeolvad a polgári-kispolgári, nemzetiségi és a Bach-korszaktól itt hagyott osztrák bürokratákkal, mint a vármegyei hivatalnak. Mindazon-

⁴⁷ Ld. Ereky István, i.m., 46–47.

⁴⁸ Lakatos Ernő, i.m., 71. alapján.

⁴⁹ Lakatos Ernő, i.m., 71.

⁵⁰ Csíkvári Jákó: A tisztviselői mozgalmak története, Bp., 1909, 13.

által van még egy sajátos vonása a minisztériumnak, ami élesen szembehelyezi a vármegyével.

b) Ez a szakképzettség. Mint Harrer Ferenc egy vitán rámutat, közigazgatásunk fejlődésének legszomorúbb fejezete a képesítési rendszer.⁵¹ De itt is különbség van a minisztériumok és a vármegye között. Míg a miniszteriális rendszer bevezetésével egyidejűleg megkívánták bizonyos végzettség igazolását és vizsga letételét⁵², addig a vármegyéknél 1883-ig semmiféle formális képesítési követelmény nincsen. Az 1883. XV. t.c., a képviselési törvény, a maga nemében kiváló volt⁵³, egy-két részletszabálya azonban arról árulkodik, hogy a képesítés követelményével óvakodtak megrontani a dzsentri uralmát a megyében.

Először is a törvény 21., 22. és 23. §-ai nem teszik általánossá a *gyakorlati* vizsgát, ami a voltaképpen specifikus szaktudás követelménye lenne, mivel az egyetemi oktatás nem a pozitív jogra, hanem az elméletre helyezi a főhangsúlyt, hanem *csak* egyes minisztériumok és minisztériumoktól függő hivatalok tisztviselői számára a törvény „lehetőséget kíván adni permissív módon.”⁵⁴ Am ennél sokkal fontosabb a 27. § rendelkezése, mely szerint: „azokra, kik a jelen törvény hatályba léptekor akár kinevezés, akár választás útján nyert hivatalban tényleg szolgálatban vannak, azon szakban, amelyben szolgálnak, a jelen törvény nem alkalmazható”, mégpedig azért, mert – mint az indoklás leszögezi – „ilyenmű intézkedés a bona fide »jus acquisitumot« sértené, és igen nagyszámú egyéniségre nézve túl szigorú, kíméletlen eljárás fogna lenni”.⁵⁵

Nyilvánvaló, hogy magasabb szakmai és intellektuális színvonal uralkodott a minisztériumokban. Hogy volt itt a bürokr-

⁵¹ Harrer Ferenc: Közigazgatásunk múltja és jövője. In: Jogi dolgozatok a Jogtudományi Közlöny ötvenéves fennállásának emlékére, 1865–1915, Bp., 1916, 301.

⁵² Ld. Országgyűlési Képviselőházi Irományok, 1881–1884. VI. köt., 108.

⁵³ Elemzését ld. Csizmadia Andor, i.m., 169–172.

⁵⁴ Országgyűlési Képviselőházi Irományok, 1881–1884. VI. köt., 113.

⁵⁵ I.m. uo.

ták mellett egy magasan képzett réteg, arra Halász Gábor és nyomában Zsigmond Gábor tanulmányai hívják föl a figyelmet. A kiegyezés után egy közgazdaságon nevelkedett, gyakorlati érzékű és pozitivistá indíttatású nemzedék vezető pozíciókba került, s az „íróasztal mellett, hivatalbeli szobákban kodifikáló, a törvényhozást gyökeresen és eredményesen az új idők szelleméhez alkalmazó, nagyvonalú vezetők szinte máról holnapra varázsolták elő a modern intézményekkel ellátott Magyarországot [...] A kor hősné, a vállalkozó típusnak, a gazdasági élet kapitányának frissességben nem marad mögötte, koncepciójában pedig messze felülmúlja őket ez a bürokrata réteg; a nemzet legjobb erői gyűlnek össze egy történelmi pillanatig a hivatalszobákban. Ha az elmúlt évtizedekben az országgyűlésen, most a minisztériumban kell keresni az elitet, osztályfőnököket, tanácsosokat, egyszerre tudós és munkás világában”⁵⁶. Ehhez a réteghez, melyből elég, ha Trefort Ágostont, Lónyayt, Gorovét, Horváth Boldizsárt, Kautz Gyulát említjük, csapódik hozzá a hetvenes években az elszegényedő dzsentri réteg, de amazokból is átveszi a stafétabotot egy újabb nemzedék, amelynek tagjai, az evolúció törvényszerűségeinek felhasználásával, a liberalizmuson túllépni akarva, a nemzeti és gazdasági kibontakozás útjait a szociális és nemzetiségi kérdés összefüggéseiben igyekeznek kidolgozni.⁵⁷

c) A kortársak, amikor a kettős, állami és önkormányzati közigazgatás fonákságait előszámlálták, a működés egyik fő hibáját abban látták, hogy – bizonyos kivételes esetektől eltekintve – a vármegyei és miniszteriális szint között nem volt mobilitás. Ebben egyetértett a gyakorlat és az elmélet egyaránt. Csak példaként idézzük először Tisza Istvánt, azután Pulszky Ágostot. Tisza szerint: „a választási rendszer szükségszerű folyamánya az az anomália, hogy kevés kivétellel csakis olyanok jutnak a minisztériumok vezető állásaiba, akik egész életüket a közigazgatás,

⁵⁶ Halász Gábor: Válogatott írásai. Gondolat, Bp., 1959, 328.

⁵⁷ Zsigmond Gábor: A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó, Bp., 1974, Akadémiai K., 29., 13–54.

a vidéki élet viszonyait és érdekeit csakis az aktákból ismerték.”⁵⁸ Pulszky: „nem szabad elfeledni, hogy lehetetlen, hogy az a tisztviselő, aki a mostani rendszer mellett csupán megyéjében lehet tisztviselő és soha a megyéjéből ki nem kerül, aki [...] mindig egy és ugyanazon localis környezetben marad, teljesen ne penetrállassék az illető localis érdekek által oly mértékben, hogy bizonyos színvakság áll be az általános állami szempontok iránt [...] s viszont ismét lehetetlen, hogy oly minisztériumban, amelynek személyzete szűk körű burocratikus testületet képez, és amelynél minden idegen elem behozatala igen érzékeny anyagi és előmeneteli kárt okoz az ott levő elemeknek, azért mert a kör szűk és most onnan megfelelő pályára kifelé nem mehet senki, lehetetlen, hogy el ne tompuljon az érzés, a localis érdekek iránt, lehetetlen, hogy bizonyos chablonszerű, hogy úgy mondjam, burocraticus, az élettől távolosó felfogás érvényt ne nyerjen.”⁵⁹

d) Végül a hivatalnokréteg szervezkedésére kell kitérni, amire Szabó Miklós kutatási hívták fel a figyelmét. Ezek a szervezkedések azért érdekesek, mert bennük mintegy előzetes kristályosodását figyelhetjük meg a konzervatív-jobboldali irányban keresztény kurzus felé haladó mozgalmaknak. Az 1908-ban alakult Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesületét (és másokat is) Szabó Miklós a következőképpen jellemzi: „valamiféle közigazgatási szocializmus homályos tervei a megyei tisztviselők körében a nagybirtokos agrárius mozgalom század elején kidolgozott liberalizmus kritikájához, konzervatív nagybirtokos állásponttól kifejtett tökeellenes szociális demagógiákhoz kapcsolódnak s a politikai fronton is a nagybirtok pártjai mellé állnak.”⁶⁰ Ha pedig ez így van, akkor legalábbis ambivalens pályávként kell értékelni azt, amit mi úgy szoktunk mondani, hogy a történelmi középosztály nálunk, szemben az angol middle class-szal, lefelé ívelő

⁵⁸ Tisza István: Államosítás és önkormányzat. Magyar Figyelő, 1914/II. 32.

⁵⁹ Pulszky Ágost beszéde az Országgyűlésben 1891. június 6-án. Ld. Képviselőházi Napló, 1887–1892. XXV. köt. 41.

⁶⁰ Szabó Miklós: A „magyar girondistáktól” az ébredő magyarokig. Világosság, 1976/3. 153.

mozgást, hanyatlást mutat, mivel ez csak a gazdasági renden belül, de nem a politikai renden (ahol a pártok mozognak) belül érvényes, hiszen itt a Monarchia alatt már készül ez a réteg, hogy a központi hatalmi pozíciókat meghódítsa, ami a harmincas években beteljesedik.

Másrészt azonban ne felejtjük el, hogy itt a vármegyei tisztviselők szervezkedéséről van szó, s nem az egész hivatalnokrétegről. Ugyanis az állami közigazgatási tisztségviselők egészen külön és már jóval a vármegyei tisztviselők előtt szervezkedni kezdtek. 1869-ben alakult az első magyar általános tisztviselőegylet, 1886-ban a M. Kir. Állami Tisztviselők Központi Egyesülete, s 1901-ben jött létre az Állami Tisztviselők Országos Egyesülete.⁶¹

Hogy a hivatalnokok szervezkedése kétfelé szakadt, az teljesen magától értetődő, de eddig mindenestre figyelmen kívül hagyott tény. Ugyanis bármennyire is konstituálódik a társadalmi struktúrában egy osztály vagy réteg, valóságos egzisztenciára csak a tudatosság bizonyos mértéken túl jut és válik önállóvá, magáért valóvá. A tudatosság fokairól, megnyilvánulásairól az egymáshoz való viszonyról, a két hivatalnok, a honorácior és bürokrata hivatalnok egymásról való véleményéről nincsenek kutatások, de igen árulkodó ebből a szempontból Tiszának a már hivatkozott cikkében egy megjegyzése, hogy ti. a minisztériumi bürokraták fölényes lenézéssel beszéltek a vármegyei adminisztrációról.⁶² Ami nem meglepő, hiszen már Asbóth is azt írja, hogy a minisztériumnak „a megyei közegeket folyvást tanítani, nógatni, dresszírozni, megkeresni és kérni kell, hogy minden fontosabb ügyet háromszor-négyszer kell új meg új magyarázat mellett jobb ellátás és felvilágosítás végett visszaküldeni”.⁶³

Fejtegetéseink végeredményben azt a hipotézist kívánták megfogalmazni, hogy a dzsentroid hivatalnok Magyarországon

⁶¹ Ld. Csikvári Jákó, i.m. 82.

⁶² Asbóth János, i.m. 122.

⁶³ A szociális osztályokról ld. Max Weber. Wirtschaft und Gesellschaft. Id. kiad. 173-179, valamint e témáról a kötetben írt tanulmányt.

két szociális képződménybe tartozik. Egyfelől a megyei hivatalnokréteg egy rendies jellegű közösséget alkot, amely az önkormányzat megnyirbálása ellenére politikai hatalmat tart kezében, másfelől a minisztériumi hivatalnoki réteg, amelyik nem rendies képződmény, hanem a kapitalista társadalom racionális államának közigazgatásaként ún. „szociális osztály”.⁶⁴

A NEMZETI URBÁNUS RÉTEG

Volt egyszer egy nemzeti urbánus réteg Magyarországon.

Ha szigorúan szociológiai, társadalomstrukturális értelemben vesszük a kijelentést, talán meglepően hangzik. Bár ha meggondoljuk, hogy Max Weber osztályelméletében külön osztályokat képviselnek ún. szociális osztályokként a kispolgárok és a vagyontalan értelmiségi és hivatalnoki rétegek, talán mégis beszélhetünk egy nem zsidó, nem német, hanem magyar származású „osztályról”. Hiszen, ha urbánusságon nem pusztán társadalomföldrajzi elhelyezkedést értünk, hanem ettől függetlenül azoknak a kultúrjavaknak az elsajátítását, melyek a nyugat-európai városfejlődésben jöttek ugyan létre, de mindenfelé szétterjedtek; ha a polgárságon nem kizárólag tőkés vállalkozót értünk, hanem vagyoneértékesítő házgazdaságot alkalmi vagy rendszeres áruértékesítéssel, főként azonban citoyen-forgolódást közügyekben (amit együttesen Bibó mint a „műgonddal dolgozó polgár” szociális típusát írt le); ha nemzetin nem csökkent befeléfordulást és „hazaffyaskodást” értünk, hanem olyan beállítódást, amelynek fő gondja – Kármánnal szólva – a „nemzet tsinosodása”: akkor előttünk áll a múlt századi reformkor kis- és középnemessége. E makrostrukturális csoport a társadalmi presztízseloszlás szempontjából „technikai” értelemben rendnek minősül, gazdasági értelemben pedig járadékosnak, illetve – a birtoknagyságtól függően – parasztnak, amely anélkül, hogy ennek világosan tudatában lett volna, saját rendi minőségének felszámolásán, osztállyá való átváltoztatásán s ezáltal az árszabályozó piac bevezetésén munkálkodik, s mint ilyen, bázisa annak a nagymértékben belőle származó literátori és politikusi értelmiségi rétegnek, amely a nemzetnek a nyugat-európai fejlett országokhoz való felzárkózását tekinti hivatásának. Mint Eötvös a naplójában tömören meg-

⁶⁴ Ld. uo.

fogalmazza ennek az ethosznak a tartalmát: „A nemzetnek részt kell vennie a nagy küzdelemben, melynek célja a polgári szabadságnak és a nyugati civilizációnak megállapítása lesz.”

Igaz ugyan, hogy ugyanebből a rétegből került ki az a másik szociális típus is, amely már a reformkorban, mint – ahogy ezek tömbjét Kemény Zsigmond egy írásban nevezi – bunkókrácia szembefordult a reformeszmékkal, és még Deák Ferencet is megbuktatta az 1844-es vármegyei tisztújításon füttykösökkel megtámogatott voksaival. Igaz az is, hogy ez a bunkokratikus osztály vonult be többségében Tisza Kálmán korában, amikor – mint Babits írja a *Halálfiában* – a Hivatal mint vasdélbáb tűnt fel a magyar szemek előtt – a vármegyei pozíciókba, s ezáltal fékezte a racionális szakbürokrácia kialakulását; igaz továbbá, hogy belőlük került ki a múlt század végén a neokonzervativizmus szervező funkcionáriusainak többsége; igaz az is, hogy ez a réteg lett táptalajává a jobboldali radikalizmusnak is: de ennek a válfajnak, egyszerűen ama tipikus magyar dzsentrinek – mely a század végén egyértelműen leszögezte: „a gentry marad!”, mindenféle társadalmi változással szemben is – felturullodó alakja sajnálatos módon lefedte, elfeledtette, felemészttette a köztudatban ama másik, szolgálatetikájú – ahogy itt nevezzük – nemzeti urbánus réteget, mely, aztán mint társadalomstrukturális képződmény fokozatosan, majd 1945 után drámai gyorsasággal elsüllyedt a történelemben. Csak ama bunkokratikus dzsentri hagyja hátra mindmáig uram-bátyámozó, pazarló, „fenn az ernyő, még sincs kas” beállítottságú, mulatozó, exkluzív szórakozási formákkal tündető, az alacsonyabb társadalmi osztályokat megvető, jogn és erkölcsön önmagát túltevő viselkedésformáinak gazdag tárházát mai követőire.

Erről a nemzeti urbánus rétegről mint ilyenről, nincsenek komoly társadalomtörténeti kutatások. De a költő és kritikus Rónai György, aki irodalmi tárgyú esszéiben a társadalmi rétegződés és irodalom összefüggései iránt is finom érzékenységet áruolt el, jegyzi meg Keresztury Dezső egyik verséről írván a hatvanas években, hogy Keresztury elemzett és más versei is fel-

idéznak „valami reformkort a mában; egy onnét fakadó, onnét örökölt és nemzedékek során tovább örököltt hagyományt... Mert e hegyek lankáin, eldugott udvarházakban ilyesmi is volt: honfierény és emberség, a legalább őrzése egy jobb, igényesebb, európaibb magyarság hagyományainak”, amivel egybefonódott egy vidéki-városi lateiner polgárság, „amelyből egy Babits, egy Kosztolányi jött, s nem úgy, hogy sajátos »lelkületéből« sokat, nagyon sokat magával né hozott volna”. Mi még hozzátehetnénk e névsorba Ady, de hozzátehetnénk persze Bibó nevét is, akinek ősei nagykőrösi kisnemesek voltak, valamint a Horváth Barnáét is, akinek ősei viszont a dunántúli Győrszentmárthból kerültek az Alföldre. S ha már Keresztury említettett, érdemes őt magát is idézni, aki azt mondja, hogy a szóban forgó típus „a nemességet nem tekintette kiváltságnak, hanem egyfajta elkötelezettségnek. Az az ember, akinek Isten tehetséget adott rá, hogy kiművelhesse magát, hogy többet lásson, köteles kis falujával is törődni... A gazdálkodni, kereskedni, ipart űzni és igazgatni képes nemesi maradvány... Voltak itt olyan nemesek is, akik legtöbbször saját osztályukkal is szembekerültek, mert emberségesen éltek és szolgáltak, akik nem váltak jellemtelenné: jó táblabírák, jó alispánok, szociális érzékű papok, falvaik, városaik haladásán munkálkodó mérnökök. Ez a nemesi származású javaréteg volt az, amely nemegyszer fellépett Szálasival szemben is, és sok tagja internálótáborba került. Személyes emlékeimből mondom ezeket, hiszen jól emlékszem azokra a napokra, amikor a gettó bekerítésének szabotálása miatt Somogy megye alispánját internálták, a főszolgabíró leváltották”.

Nos, erre a „javarétegre”, ahogyan Keresztury nevezi, 1945-ben a kommunisták is felfigyeltek s – most mindegy, hogy joggal vagy jog nélkül – Szekfű Gyula körül látták mint sajátos értelmiségi réteget csoportosulni. Révai József kijelentette, hogy a népi demokráciának „az értelmiség mindkét szárnyára szüksége van, arra is, amelyik Szekfű Gyulát s amelyik Németh Lászlót követi”. De Darvas József és Erdei Ferenc már nem hagyott kétséget afelől, hogy a munkás-paraszt-értelmiség szövetségben inkább a

népi értelmiségre számítanak még akkor is, ha némileg megfer-
tőződött az antiszemitizmustól, s pillanatnyilag, mint Erdei írja,
„riadtan és útát veszítve áll változás után”. A kommunisták tehát
nem óhajtottak koalícióra lépni ezzel a javaréteggel, noha Erdei
is elismeri: „Az úri középosztály jobb, fejlődőképesebb elemei az a
rész, amely polgárosodni tudott valamelyest és polgári elemekkel
talált kapcsolatot. Kétségtelen, hogy ez a réteg az értelmiségi kö-
zéposztálynak legműveltebb és legsúlyosabb része.” Mégis, is-
mételjük, Erdei hangsúlyozza, hogy a népi értelmiségnek vannak
előzményei ahhoz, hogy „a munkás-paraszt-értelmiségi szövete-
ség őszinte és megbízható tagja legyen”. Másfelől viszont maga
Szekfű is kijelentette, hogy először is neki nem volt iskolája, má-
sodszor pedig nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a népiesek
– olyan kivételektől eltekintve, mint Darvas, Erdei és Kovács
Imre – „Gömbössel poharaztak”.

Úgyhogy bármilyen paradoxul hangozzék is, itt volt egy tör-
ténelmi pillanat, amikor a jórészt hasonló műveltségű és
az európai szabadságvédő technikák respektusának bázisán a
nemzeti urbánus réteg és a zsidó polgárság meg a polgári radiká-
lisok összetalálkozhattak volna egymással.

De nem találkoztak össze...

SZOCIOSTRUKTÚRA

A SKIZMA ÖSSZEFOLDOZÁSA

Osztály/struktúra vagy rétegződés?

1. Tanmese tanulsággal

A kérdés az, hogy a társadalmi csoportok minek következtében minősülnek csoportnak, vagy másként: mi konstituál a csoporttagok között olyan kapcsolatot, mely más csoportoktól elhatárolja őket. Nos, ez a társadalmasulás problémája. A megfigyelő bármely külső jegy alapján az embereket a legkülönbébb csoportokba sorolhatja. Megkonstruálhatja a „szőke, kékszemű, izmos, testileg-lelkileg egészséges” emberek átlagtípusát (mint mondjuk Thomas Mann a *Tonio Krögerben*), de az így képzett csoport a valóságban nem létezik. Képezhet olyan struktúrát is, amely pl. a szem színe szerint csoportosítja az embereket. Ha a kékszeműeknek nincs olyan cselekvésük, amely őket egymásba kapcsolódóan vagy egymást kiegészítően „koherálja”, ha nincs olyan faktor, amely „a csoportot okozza”, akkor a kékszeműek csak külsődlegesen, a *kutató számára* képeznek csoportot, *önmaguk számára* nem. A kékszeműek halmaza ettől még realitás, ellentétben az előbb leírt nominális csoporttal, de a valóságnak másik fokozatát képezi. Nevezzük ezt a fajta létezést – Hegeltől–Marxtól vett terminussal – léttel bírónak. A puszta léttel bíró realitás bírhat is szociológiai jelentőséggel, ha valamely más csoport számára emberek meghatározó halmazánál a kékszeműség attribútuma cselekvésük kiváltó okává válik. A hatalmi elit a kékszeműek és barnaszeműek javakkal való ellátottságának jelentőséget tulajdonít, és a két csoport között azok elosztását megvál-

toztathatja. Ha az egyenlőtlen elosztás a két csoport között a hátrányos helyzetűeket esetleg tömegcselekvésre („morgás”), vagy éppen közösségi-tudatos csoportcselekvésre indíthatja, akkor természetesen a politikai elit számára fontos kérdés a kékszeműek száma, műveltségi színvonala stb.

Ha az embereket a szem szín szerint a hatalmi elit tagolta, akkor a társadalomnak van közjogi-állami politikai struktúrája, de nincs saját sui generis struktúrája, egyszerűen nincs társadalmi struktúra. Ha azonban bármi okból a kékszeműek nem a szemük színe szerint vagy nemcsak aszerint kezdik saját magukat azonosítani, vagy ha nem azokat a javakat preferálják, mint amelyeket a hatalmi elit osztogatni tud: ha pl. a kékszeműek egyik csoportja a materiális javak helyett kezdi fontosabbnak tartani az üdvjavakat és ezzel azokat, akik ezek elosztása felett rendelkeznek, sőt, ha a kékszeműek elkezdik lebecsülni a kékszemű bar-nahajúakat, s ezen az alapon a kékszemű szőke hajúak szervezkedni kezdenek, és sikeresen monopolizálnak bizonyos javakat a hatalmi elit tudta nélkül vagy tehetetlensége mellett – akkor megindul a társadalmi struktúra képződése. Ilyenkor persze a társadalom még mindig tagolódik szemszín szerinti léttel bíró csoportokra is, még mindig ki lehet mutatni egyenlőtlenségeket e csoportok között s egyes alcsoportjaikon belül, de maga a társadalom már más minőségű és mennyiségű egyenlőtlenségeket termel, s ha a hatalom még mindig szemszínben gondolkodik és cselekszik, akkor politikája célt téveszt.

De tegyük fel, hogy a hatalmi elit is tagolttá kezd válni, s vannak, akik már az új tagolódási elv szerint gondolkodnak és cselekszenek. Ekkor az egyenlőtlenségkutató, rétegződéskutató és struktúrakutató, ha még mindig a szemszín szerinti egyenlőtlenségeket kutatja, s a régi állami struktúrákép alapján áll, akkor akaratlanul is a hatalmi elit azon csoportja részére szállít tudományos érveket, amelyek tagjai a régi struktúrában vagy anyagi-lag vagy eszmeileg, vagy mindkét módon érdekeltek.

A társadalmasodás alapalakulatainak formális tipológiája eltekint e társulás konkrét alapjának mibenlététől. A kutató számára

az a kérdés, hogy a társadalmasodási formák végtelen kavalkádjából immár mit tekintsen lényegesnek. Ezzel az értékek világába lépünk. A vallásszociológus számára, ha a hitet értéknek fogja fel, a lényeges struktúra az, amely az emberek vallási közösségeibe, szervezetekbe, szervezkedésekbe, pártokba stb. tagoldódása alapján épül fel. A gazdaságszociológust az a tagolódás érdekli, amely az embereket a javak termelése, elosztása, cséréje és fogyasztása szerint sorolja csoportokba. A művelődésszociológus az emberek műveltségi típus, színvonal stb. szerinti tagozódását állítja előtérbe, a politikai szociológus pedig természetesen a hatalom megosztásához rendeli hozzá az individuumokat. És nyilvánvalóan más-más struktúráképet fognak festeni. Mind „igaz” lesz a maga módján. Még az is, amely az individuumokat materiális és szimbolikus javakhoz rendeli hozzá, s a társadalom tagolódását a javak egyenlőtlen elosztása felől közelítve meg, a különböző jószágfajták (hatalom, egészség, bér, presztízs stb.) dimenzióban alkot hierarchikusan elrendezett embercsoportokat.

Lehetséges más megközelítésmód is. Nevezetesen, amely egy-egy aspektusnak nem tulajdonít értéket, hanem csupán heurisztikus munkahipotézisként kezeli az anyag kiválasztását. Nem firtatja, vajon a társadalom elsődlegesen az anyagi újratermelésben elfoglalt pozíciók vagy a vallásos hit típusai szerint tagolódik-e, hogy tehát „lényegében” mi határozza meg a társadalmi struktúrát, hanem azt mondja: engem most az érdekel, hogy a materiális javak szerzőmódja szerint a népességben milyen társadalmi csoportokat tudok definiálni. Ez empirikus kérdés és vizsgálat.

Azt a tételt, hogy döntően a javak fölötti rendelkezés mértéke és módja (a társadalom osztálytagozódása) determinálja a hatalmat, a presztízszt, a vallást stb., egyszerűen a felépítményi viszonyokat, kutatási hipotézisként el kell fogadni. Csak az nem elfogadható, ha a kutatót értékpremisszája vakká teszi a valóság empirikus tendenciáival szemben.

Bírálatunk Kolosi Tamás rétegződéskutatásáról két típust egyesít. Egyrészt ideológiakritikait: megpróbáljuk kimutatni, hogy

Kolosi értékválasztása milyen politikai funkció betöltésére teszi kutatását objektíve alkalmasnak. Másrészt megmutatjuk, hogy struktúra és rétegződés szétválasztása, s a társadalomtagozódásnak az egyenlőtlenségek felől való megközelítése eltávolít a mai magyar társadalom reális osztály-, csoport- vagy rétegszerkezetének (nevezzük, ahogy akarjuk) leírásától.

Kolosi politikai értékpremisszája a társadalmi egyenlőség. A szocializmust a társadalmi egyenlőtlenségek kiküszöbölésére megalkotott társadalomnak tartja. Kolosi szerint a központosított újraelosztás a „civil” társadalom bizonyos szféráit nem érte el, s így bizonyos egyenlőtlenségek továbböröklődtek. Az aktuális társadalmi egyenlőtlenségeket meghatározó elosztás két szférája az állami redistribúció és a civil társadalom. Ha Kolosi ehhez a kiindulópontoz tartaná magát, akkor valóban meg tudná szerkeszteni azt a társadalmi struktúrát, amelynek a következők mentén mutatkoznának meg ezek az egyenlőtlenségek. Ő azonban nem ezt az utat választja, hanem az egyenlőtlenségek felől közelíti meg a kérdést: „Számunkra tehát úgy fogalmazódik meg a kérdés, hogy mekkorák és milyenek ezek az egyenlőtlenségek a mai magyar társadalomban, megfelelnek-e vagy nem társadalmi fejlettségünk jelenlegi szintjének.”¹

Kolosi ezután megállapítja: nálunk az osztálykülönbségek csökkennek, ezért „történelmi realitásként vetődik fel egyenlőségeszményünk” (azaz Kolosi egyenlőségeszménye) újragondolásának szükségessége.

Kolosi tehát a társadalmi egyenlőség értékpremisszáját fogadja el, ami azt jelenti, hogy nem csupán az osztályegyenlőség vagy az osztályegyenlőtlenségek felszámolásának a híve.

Szerinte tehát nálunk az osztálykülönbségek csökkentek, lépések történtek az osztályok megszüntetése irányában. Nemde e kijelentés csak azon előfeltevés mellett lehetséges, ha elfogadjuk a „két osztály + egy réteg” sztálini eredetű modelljét? Vajon ez a

¹ „Rétegződés és egyenlőtlenség.” Társadalomszerkezet és rétegződés. Kosuth, 1982. 59.

két felosztási alappal, egyrészt tulajdonformával (állami tulajdon = munkásság, szövetkezeti tulajdon = parasztság) másrészt a munkajelleggel (szellemi munka = értelmiség) dolgozó, ezért logikailag is hibás tézis nem a tulajdonviszonyok nem reális, hanem fiktív (-jogias) felfogásán épült-e fel? Nem lehetséges-e, hogy a létező szocializmus társadalma is osztálytársadalom, amelyben pontosan úgy, ahogy Marx az osztályokat meghatározta, a termelési és létfeltételek elsajátítási viszonyai határozzák meg a markánsan elkülöníthető embercsoportokat, s ezek adják ki a társadalmi struktúrát? Vajon nem a sztálini struktúramodellből kiinduló kérdésfeltevés miatt szorult háttérbe Kolosinál a struktúrakutatás a rétegződéskutatással szemben? Egyszerűbb volna talán odahagyni a struktúrát és ideológiailag semlegesebb mezőre, a rétegződés mezejére átvinni a problémát? Kolosi tehát azokra az egyenlőtlenségekre helyezi a hangsúlyt, amelyek nem osztály-, hanem rétegspecifikusak. Kérdése: „Melyek azok az egyenlőtlenségek, melyek relatív fejlettségünkől következnek, s melyek azok, amelyek szervezés és perspektivikusan is hozzátartoznak szocialista társadalmunk lényegéhez, „előrevívó” erőt jelentenek, és amelyek nivellálása akadályozhatja, illetve akadályozza előrehaladásunkat?”²

Ez a lényegi kérdés, de ezen az absztrakciós szinten megválaszolhatatlan. Nem lehet ugyanis olyan elveket felállítani, amelyek alapján eldönthető lenne, hogy *a*. vagy *b*. konkrét egyenlőtlenség „jó” vagy „rossz”-e.

Kolosi válaszai a maga feltette kérdésekre elvont-utópisztikus jellegűek. Egyrészt kiküszöbölhetetlenek tartja a munka szerinti elosztás teremtette egyenlőtlenségeket, másrészt viszont a munkamegosztás szerinti egyenlőtlenségeknek is hosszú távú mérséklését vizionálja, hivatkozva a klasszikusok egy mondatára, mely szerint az ember a termelési folyamathoz majd „örzöként és szabályozóként viszonyul”. De bármilyen legyen is Kolosi véleménye az egyenlőtlenségek természetéről és megszüntethet-

² Uo. 89.

lenségéről, az egészen biztos, hogy a válaszai, akár a munka szerinti elosztás, akár a munkamegosztás átalakítására alapoztak, semmiképpen nem érintik rétegződéskutatását, amely az egyenlőtlenségek hierarchikus eloszlását bemutató sohasem veti fel azt a kérdést, hogy közülük melyek jogosak és melyek nem.

Kolosi elméleti hipotézisének egyik alappillére az egyenlőségeszmény mint értékpremisszima, a másik pedig a struktúra és rétegződés szétválasztása. Nézzük ezeket közelebbről. Az egyenlőségeszménnyel kapcsolatban fel kell tennünk a kérdést: Marxista értékeszmény-e a társadalmi egyenlőség, a marxi társadalmi struktúráképben szerepel-e? És egyáltalán, metodológiai-lag működtethető-e az egyenlőtlenség, illetve az egyenlőtlenségekre épülő rétegződés fogalma?

A Göthai program kapcsán Engels kifejti, hogy a „minden társadalmi és politikai egyenlőtlenség kiküszöbölése”, mint jel-szó, igen aggályos a „minden osztálykülönbség megszüntetése” helyett. Ugyanis, érvel, a különböző lokális egységek életfeltételei között mindig fenn fog állni egy bizonyos egyenlőtlenség, amelyt lecsökkenthetünk ugyan egy minimumra, de teljesen soha meg nem szüntethetünk.

Papp Zsolt szerint az egyenlőségeszmény ugyan Marx óta állandóan újratermelődik utópiaként a munkásmozgalomban, a marxista politikai ideológiában vagy az „újbaloldali” mozgalmak létező szocializmusokat bíráló ideológiájában, de a lényeges fordulat tudományos szempontból az, hogy „az egyenlőség eszménye helyett az egyenlőtlenség empiriája vált a témakörben központi kérdéssé.”³

Csak hogy az, hogy az egyenlőségeszmény boncolgatása helyett az egyenlőtlenségek empirikus kutatása került előtérbe, nem változtat azon, hogy ezeknek a kutatásoknak látens, ki nem mondott értékaxiómája az egyenlőségeszmény, és csakis ezzel az értékválasztással magyarázható az egyenlőtlenségek ilyen-amolyan vizsgálata. Ez határozza meg a kutatás menetét, metodológiáját

is. Kolosinál nagyon szépen látható ez pl. abban a törekvésben, hogy a nominális különbségeket is gradiálisakká értelmezze át, mert politikai értékválasztásából következően azt akarja bizonyítani, hogy a szocialista társadalom sem eléggé egyenlő társadalom, vagy – az ő megfogalmazásával – az aktuális egyenlőtlenségek nem felelnek meg „társadalmunk fejlettségi szintjének”. Bárhogyan is forgatjuk a dolgot, ez ortodox-szocialista, premarxista politikai világnézet.

Kolosi a struktúrát és rétegződést keményen szétválasztja, s ezáltal éppen Fergétől akar elszakadni, akinek az a véleménye, hogy rétegződésméletről tulajdonképpen nem is lehetne beszélni, mert ami itt elmélet, az már tulajdonképpen a rétegződés magyarázata, az meg a társadalmi struktúrából fakad. Kolosi viszont mindenképpen meg akarja haladni a Ferge-féle koncepciót – akivel egyébként rokonságban áll értékpremisszáját illetően, s pontosan ezért nehéz számára az elhatárolódás –, s ezért kell elméletileg megalapoznia az egyenlőtlenségek statisztikai vizsgálatán alapuló rétegződésmo-dell-vizsgálatot. Végül is utilitarista szempontokkal érvel: „Míg a rétegződéskutatás esetében – tárgyából következően – differenciálódások leírásáról van szó, és így az empirikus kutatási módszerek adódnak adekvát technikaként, a struktúravizsgálat esetében közel sem ilyen egyszerű a helyzet. Nem kívánom azt vitatni, hogy a társadalmi viszonyok, integrációs sémák komplex vizsgálatához elvileg kifejleszthetők-e logikailag zárt empirikus szociológiai módszerek. Mindenesetre tény, hogy jelenleg – s egyelőre belátható perspektívában – ilyenekkel nem rendelkezünk.”⁴

Kolosi elméleti próbálkozásai mögött az húzódik meg, hogy meg akarja alapozni a rétegződéskutatást, elvonatkoztatva a struktúrát, de ugyanakkor a kettő közti kapcsolatot fenn is akarja tartani. A döntő fordulat a struktúra és a rétegződés szétválasztása a kutatásban. Ez aztán lehetővé teszi neki, hogy felhasználja

³ A réteghelyzet-rétegtudat. Kossuth, 1980. 13.

⁴ „Struktúra, rétegződés, metodológia”. Elméletek és hipotézisek. MSzMP KB Társstud. Int., 1982. 28.

a polgári rétegződéskutatások eredményeit (függetlenül attól, hogy azok legtöbbje tagadja a társadalmi struktúrát és a rétegződéssel helyettesíti). A helyzet tehát úgy néz ki, hogy Kolosi deklarálja, hogy a struktúra határozza meg a rétegződést, hogy a struktúra jelöli ki a lényeges társadalmi egyenlőtlenségeket stb., de ezt az összefüggést nem vezeti le, azaz: a rétegződéskép független a struktúráképtől.

Összefoglalva fejtegetéseinket Kolosi értékpremisszájáról és metodológiájáról azt mondhatjuk (Lukács önéletrajzából véve az ötletet): ortodox/szélső baloldali etika „egyesül” „jobboldali” metodológiával.

Ezt a jobboldali metodológiát konkrétan meg kell vizsgálnunk.

Kolosi szerint a rétegződés „a struktúra egészének társadalmi különbségekben való leképeződése”⁵ ugyan, de ő – mint ezt már többször is láttuk – az egyenlőtlenségek felől közelít. Vívódik azzal, hogy a rétegződésnek milyen dimenziói legyenek, hogy e dimenziók hierarchikus viszonyban vannak-e, hogy a nominális különbségek graduálisak-e, hogy a rétegződés-dimenziók különbségek nyalábjai-e és így tovább. Hangsúlyozzuk: a kiindulás az egyenlőtlenségek mérésének problémája (hiszen pontosan erre szolgál, ezt megalapozandó a rétegződés és struktúra fogalmi szétválasztása). Másrészt, amikor Kolosi mérés-technikai problémákkal néz szembe, leírja, hogy a dimenziók kiválasztása értékaxiomatikus és tapasztalati (erre azt mondanánk: hétköznapi tudati) szempontok szerint történhet meg, ugyanakkor pedig kifejti módszertani eszményét: „Ha feltételezhetnénk, hogy minden lényeges társadalmi különbséget le tudunk írni egy normál elosztású skálán, ahol a különbségek lineáris kapcsolatban vannak, akkor ezt a feladatot a legegyszerűbb módon tudnánk elvégezni a faktoranalízis segítségével, amelynek során az egy dimenzióhoz tartozó különbségek egy faktoron jelennének meg – legalábbis különböző rotációk segítségével ilyen

⁵ Uo. 35.

tiszta faktorokat kapnánk –, és ezeket nevezhetnénk egy-egy dimenzióknak”.⁶ Csakhogy ez nem megy ilyen egyszerűen, legfeljebb elvileg, de így se kapunk választ arra a kérdésre, hogy a rendezés mennyire önkényes, mennyire „a különbségek lényegéből fakadó rendeződésről van szó”.⁷ Ezért nincs más megoldás számára, mint az, hogy amit kategorikusan szétválasztott – a struktúrát és rétegződést, most újból összehozza, azaz ráfanyalodik a társadalmi struktúrára: „A társadalmi különbségek dimenziókba rendeződését akkor fogadjuk el igazoltan, ha a kutatás során olyan dimenziókhoz jutunk, amelyek – a társadalmi struktúrából levezethetők”.⁸

Lássuk hát a társadalmi struktúrát! Ebből jönnek majd a dimenziók. De ő rögtön áttér arra a problémára, hogy az egyes dimenziók viszonylag függetlenek egymástól, nincs közöttük determinisztikus kapcsolat. Ez nyersen szólva azt jelenti, hogy a gazdasági struktúrából fakadó vagy a gazdasági dimenzióban mutakozó egyenlőtlenségek nincsenek determinisztikus kapcsolatban más társadalmi egyenlőtlenségekkel: „a társadalmi struktúra... szempontjából kiemelkedő, meghatározó jelentősége lehet egy adott egyenlőtlenségi viszonyoknak akkor is, ha a társadalmi különbségek rendszerében nem lehet egyetlen rétegződési dimenzió egyedüli meghatározó, determinisztikus szerepét kimutatni”.⁹ Példának hozza az egészségügyi helyzetet. Ennek biztosan vannak strukturális okai, ezek azonban nem közvetlenül és kiváltképp nem egyetlen struktúrára jellemzően hatnak arra, „hogy az egészség–betegség skála mentén elrendeződő különbségeknek milyen a szerepe a társadalom rétegződésében”.¹⁰

Erre a struktúrakutató azt mondaná: persze, hogy rosszabb helyzetben van a beteg részvényes az egészséges részvényesnél, de ez mit sem változtat azon, hogy mindkettőjük helye a társa-

⁶ Uo. 38.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Uo. 39.

¹⁰ Uo.

dalmi struktúrában a járadékosok között van. Ha pedig a rétegződéskutatónak ez lényegtelen szempont, azzal csak azt bizonyítja, hogy számára a struktúra nem lényeges.

Kolosi itt tulajdonképpen saját kutatását legitimálja. Mintha azt mondaná: „Eltársaim, én ugyan nem tudom megmagyarázni, miként vezethető vissza az egészségügyi egyenlőtlenség a társadalmi struktúrára, de maguk ne is törődjenek vele, lássák be, hogy itt súlyos egyenlőtlenségek vannak, amiket én mérésekkel tudok igazolni, erre figyeljenek és intézkedjenek, mert különben »politikai kérdés« válhat a dologból.” – Itt aztán valóban megmutatkozik, hogy a rétegződéskutató, mint ahogy a Kolosi idézte Gerstenberger mondja, „nemzeti könyvelést” végez. A főkönyvelő azonban nem struktúrakutató szociológus.

Kolosi tehát – a struktúrára hivatkozó olykori deklarációk ellenére – a polgári struktúrakutatás dimenziójában mozog, s ezt a rétegződés = társadalmi egyenlőtlenségek szélsőbalos ideológiájával kompenzálja.

A rétegek, amelyekhez Kolosi eljut, csak nominálisak, vagy legfeljebb – a mi terminológiánkban – léttel bírók lehetnek, de se nem közösségek, se nem magán- vagy magáértvaló csoportok.

Kolosi is elérkezik a státuszindex kiszámításának és a státuszinkonzisztencia meghatározásának és mérésének problémájához. Ekkor megint a struktúra bevetésével igyekszik szabadulni a jobboldali metodika ketrecéből, de ez végül is nem sikerül.

2. A státuszok és az ő indexeik

Az eddigi rétegződéskutatások többsége, kezdi Kolosi, a rétegződés egyes dimenzióit teljesen rendezettnek tekintette. Csak hogy itt, mondja, két probléma is van. Az egyik az, hogy bár egy dimenzióon belül a státusz ugyan objektíve adott, de közvetlenül nem mérhető, csak a mért primér különbségekből lehet megszerkeszteni. (Ez azt jelenti, hogy egy dimenzióon belül több

mutatóban elfoglalt érték alapján kell valamiféle módon meghatározni az egyén státusz-értékét, ami nem valóságos, hanem átlagérték.) Továbbá a vertikális skála szerint részben rendezett státuszokat teljesen rendezett vertikális skálára kell transzformálni, ami eltünteteti a nem-vertikális különbségeket. Nem értjük, hogy ez számára miért probléma, ha egyszer már „bebizonyította”, hogy a nominális különbségek is graduálisak; vagy a vertikális különbség nem azonos a graduálissal? A másik probléma pedig a különböző dimenziókban elfoglalt státuszok viszonya.

A hagyományos rétegződéskutatásnál Kolosi megpróbál továbblépni, mégpedig a szintetikus vagy általános státusz konstrukciójával. Minthogy „a rétegződés egyes vertikális dimenzióiban az egyének státusza nem konzisztens, ezért mesterséges úton konstruáljuk meg a szintetikus (vagy más szóval általános) státuszt, amely nem más, mint (idézi Weselowskit és Słomczynskit) „azon pozíciók súlyozott átlaga, amelyet az adott egyén vagy csoport a társadalmi differenciálódás különböző dimenzióiban elfoglal”.¹¹ Ez a státusz mesterséges képződmény, amelyet a kutató hoz létre különböző manipulációk segítségével (azaz nominális csoport). Csak hogy az esetek többségében a státusz „objektivitása tűnik elő”, mondja Kolosi meglehetősen homályosan, mintha azt akarná bebizonyítani, hogy az ilyen manipulációkkal képzett, általános státuszban található ember-csoportok valóságos rétegek lennének. S Kolosi úgy gondolja, hogy azok az egyének, akik esetében nincs státuszinkonzisztencia (mondjuk, magas a jövedelmük és az iskolázottságuk is) reális csoportot képeznek. Szerintünk ezt minden egyes esetben konkrétan meg kellene vizsgálni. Lehetséges, hogy a megyei ügyész és a szerény jövedelmű ügyvéd jövedelme és végzettsége szerint egy státuszcsoportba tartozik, de hogy valóságosan, magáértvalóan létezik-e ilyen csoport egy vidéki városban, azt a helyszínen kell ellenőrizni. Kolosi itt nem lát problémát, hanem csak kijelenti, hogy aki minden dimenzióban magas státusú, az biztosan magas álta-

¹¹ Uo. 42.

lános státussal is bír. Ezt készséggel elhisszük, csak hogy itt az objektivitás nem a státuscsoport objektív létezésére, hanem az egyén általános státusának objektív valóságára vonatkozik. A státusinkonzisztensek esetében Kolosi a kompenzáló mechanizmus fogalmát veti be, mondván, hogy ezzel az egyik dimenzióban elfoglalt alacsony státust kompenzálva „objektíve átlagos, általános státus jön létre”, s így ezek az esetek is besorolhatók a konzisztens státusok hierarchiájába, ha „egyben jelezzük az inkonzisztencia tényét is”. Ehhez nem fűzünk kommentárt... Sokkal érdekesebb az, ahogyan továbbmegy. Kolosi „a hasonló általános státusú egyének összességét[...] státuscsoportnak” nevezi, elismerve, hogy „a státuscsoportok pedig nem valóságos közösségek”.¹² Majd hozzáteszi, hogy az általa használt rétegfogalom nem azonos a státuscsoport fogalmával, amelyet mindazonáltal „igen nagy megismerési értékű leíró kategóriának” tart. De túl kíván rajta lépni, bevezetve a „közösség értékmentes” fogalmát. Szerinte a „közösségnek viszony-meghatározó funkciója van, és a közösségek hordozzák az individuumok együtteseinek társadalmiságát”.¹³ Ez elég homályos. Milyen viszonyt határoz meg a közösség? Mit jelent az, hogy a közösség „hordozza” az individuumok társadalmiságát? – De nézzük tovább: „Szociológiai szempontból éppen ezért nem az a tulajdonképpeni kérdés, hogy x vagy y mint individuum milyen státuscsoportokban helyezkedik el” – itt álljunk meg egy pillanatra, mielőtt az idézetet tovább folytatnánk! Mert ez az árulkodó mondat azt jelenti: a státuscsoportokba sorolás pusztán matematikai–statisztikai manipuláció révén hozza létre a társadalom nominális rétegződését, s mint ilyen, nem a szociológia, hanem a statisztika területére tartozik. Folytassuk az idézetet: „hanem az, hogy a falun élő, szakmunkásiskolát végzett, férfi ipari szakmunkások és a városi, képzetlen szegények hol helyezkednek el a társadalmi rétegződés sokdimenziós terében. Az individuális általános státusok hason-

¹² Uo. 43.

¹³ Uo. 45.

lósága alapján kijelölt státuscsoportokat tehát éppen abból a szempontból kell értelmeznünk, pontosítanunk és konkretizálnunk, hogy mennyiben írják le a viszony-meghatározó kategóriák sajátos kombinációinak helyét a társadalmi rétegződésben.”¹⁴

Vagyis először megszerkesztjük a szintetikus vagy általános státus alapján a státuscsoportokat. Hogy az így kapott csoportok valóságos rétegek legyenek, „értelmezni, pontosítani és konkretizálni” kell őket egy bizonyos szempontból. Hogy mi az a szempont, már pusztán grammatikailag is nehéz megérteni Kolosi szövegéből. Azt mondja ugyanis, hogy e szóban forgó szempont az, hogy „mennyiben írják le a viszonymeghatározó kategóriák sajátos kombinációinak helyét a társadalmi rétegződésben”. Mi az alany ebben a mellékmondatban? A főmondatban szereplő státuscsoportok, tegyük fel. Akkor a mondat így hangzik: a státuscsoportokat értelmezni stb. kell, abból a szempontból, hogy ezek a státuscsoportok mennyiben írják le stb., stb. (no, de hogy ír egy nem-létező státuscsoport?). A viszonymeghatározó kategóriák társadalmi és szociológiai kategóriák, gazdasági rétegek. Tehát – a példában: falusi, szakmunkás iskolát végzett, férfi, ipari szakmunkások; városi képzetlen szegények. Hogy ezek miért viszonymeghatározó kategóriák, azt nem értjük, hiszen ezek nem mások, mint társadalomstatisztikai kategóriák. Kolosi azt mondja, hogy abban különböznek az ún. strukturális csoportoktól, hogy „a viszonymeghatározó kategóriákhoz tartozás mindenki számára az evidencia szintjén adott”.¹⁵ Hát persze, mondhatnánk: a városi szegény tudja, hogy ő a városi szegényekhez tartozik, a falusi munkás stb. tudja, hogy ő ezek közé tartozik és így tovább. (Ráadásul ez sincs így.) De hordoznak-e ezáltal csoportviszonyokat? Kolosi ugyanis, ez utóbbi fogalmi elemmel véli elkülönítendőnek az ő rétegfogalmát a státuscsoportétól. Szcsepanskijt idézi egyetértőleg: „a társadalmi rétegek belsőleg koherens alakulatok, már bizonyos belső köte-

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 46.

lékek által egybefűzött sokaságot alkotnak”.¹⁶ Csakhogy Kolosi kísérletet sem tesz arra, hogy kimunkálja fogalmilag azt, min alapulnak, miben állnak egyáltalán azok a bizonyos „belső kötelékek”, amik a státuscsoportot társadalmi réteggé „koherálják”. Olyan eljárást képzel el, hogy először meghatározza az individuumból státusát a különböző dimenziókban; aztán matematikai manipulációkkal létrehozza általános státusukat, majd az azonos általános státuszú individuumokból státuscsoportot képez, s amikor ezzel készen van, nekifog e státuscsoportokat „értelmezni, konkretizálni, pontosítani” a viszony-meghatározó kategóriákkal. Ennek eredménye értelemszerűen csak az lehet, hogy a státuscsoport határai változnak, lesznek egyének, akik egy adott státuscsoportból másikba kerülnek át, egyik státuscsoport kevesebb, másik több egyént fog magában foglalni. De akkor, kérjük, nem volt-e felesleges dimenziókielölési, státuszszámítási problémákkal bíbelődni, ha egyszer úgyis a társadalomstatisztikai kategóriák határozzák meg a rétegeket? Az eredmény nem más, mint a mintába eső kategóriákba sorolt népesség kategóriái közötti egyenlőtlenségei. Nyugodtan csinálhatta volna azt is, hogy veszi pl. a falusi, szakmunkás iskolát végzett, férfi, ipari munkások csoportját, megnézi az ideeső individuumok lakással, bérrel stb. való ellátottságát, kiszámolja mindegyikük általános státusát, aztán az egész réteg általános státusát, s egy skálán elhelyezi a vezetők és értelmiségiek, a szakmunkások stb. mellett valahol a hierarchiában. Akárhogy is, végeredményben társadalomstatisztikai réteghez jutott el, és a társadalmi rétegződéshez. Szó sincs arról, hogy – mint ezt korábban a dimenziók kapcsán megfogalmazta és feladatként kitűzte –, a társadalmi különbségek dimenzióba rendezése révén létrejövő rétegek „a társadalmi struktúrából” lennének levezetve,¹⁷ vagy arra visszavezethetők lennének.

¹⁶ Uo. 45.

¹⁷ Uo. 38.

Végeredményben tehát a Kolosi-féle rétegződésvizsgálat nem módosítja a struktúráképet. Legfeljebb arról van szó, hogy a nominális státuscsoportok, mint az egyenlőtlenségek mentén kiképzett rétegek, társadalomstatisztikai kategóriákként reális (a mi terminológiánkban: léttel bíró) csoportok lesznek, és lehetővé teszik bizonyos mutatók szerinti hierarchikus különbségek megragadását. Úgyhogy a kutatás végcélja a státuscsoportok „egymásravezítése”, és ennek alapján a társadalmi rétegződés aktuális modelljének felvázolása¹⁸ egyszerűen kivihetetlen, mivel a rétegződéskutatás logikája és a struktúrakutatás logikája gyökeresen más elveken nyugszik.

3. A „nemzeti főkönyvelés” ideológiai-politikai funkciója

Láttuk, hogy a Kolosi-féle kutatás egészen bizonyosan nem tudja megragadni a magánvaló és magáértvaló csoportokat és közösségeket. Fel sem vetődik, vannak-e nálunk rendies csoportok, vagy hogy az ő értelmében vett társadalmi réteg képes-e – és hogyan – érdekérvényesítését megszervezni, hogy a munkamegosztási helyen kívül nem játszik-e más tényező is szerepet a hatalomelosztás mechanizmusában stb. Egyáltalán nem foglalkozik azzal, hogy a gazdasági struktúra milyen viszonyban van a politikaival, a kulturálissal stb. Amit egy ilyenfajta kutatás fel tud vázolni, az a nominális csoportok és léttel-bíró (társadalomstatisztikai) csoportok jelenléte a társadalomban. Ezeknek a leírása (az egyenlőtlenségekkel együtt) önmagában is elismerésre méltó tudományos teljesítmény. Ezt nem kívánjuk kétségbe vonni.

Más kérdés, hogy a kutató szándékától függetlenül, vagy akár annak ellenére, milyen ideológiai-politikai funkciót tölt be, vizs-

¹⁸ Uo. 54.

gálata. Kolosi maga így definiálja kutatási funkcióját és célját. „Mind a konszolidált reformokon alapuló társadalomfejlődéshez nélkülözhetetlen társadalompolitika gyakorlatának kialakításához, mind ennek elfogadtatásához, legitímációjához szükségszerű a társadalom differenciáltságát jól közelítő és e differenciálódás mögöttés mechanizmusait is legalább jelezni képes struktúra- és rétegződéskép felvázolása. Ezek az igények motiválják jelen kutatásunkat.”¹⁹

Bizonyítani igyekeztünk, e kutatások nem vezetnek semmilyen struktúráképhez, adnak viszont egy, az egyenlőtlenségek mentén kialakult rétegződésképet. Eredményei – az eddigi publikációk fényében – nagyjából előre meghatározhatók. Ki fog derülni, hogy az értelmiség általános státusmutatóját tekintve fellette áll a munkásosztálynak, (bárha az értelmiség egyötöde egyértelműen rosszabb körülmények között él a legjobb körülmények között élő munkások egyötödénél)²⁰ hogy a vgm-k (vállalati gazdasági munkaközösségek) felbomlasztják a munkásosztályt, és feszültséget indukálnak, hogy kitermelődött egy „ügyeskedő” újgazdag réteg, amely „túl jól él” a bérből és fizetésből élőkhez képest, s végül (ezt őszintén reméljük) kimutatja, hogy széles társadalmi rétegek élnek a létminimum környéki alsó státusokban. Mármint ez a vázlat nem monolit, hanem a belsőleg tagolt politikai vezetés „asztalára kerül”. Az elmúlt közel húsz év tapasztalatai azt mutatták, hogy a gazdasági (s egyesek reménye szerint politikai-társadalmi) reform két, egymással összefüggő érveléssel volt támadható: a) a munkásosztály abszolúte vagy relatíve rosszabb helyzetbe kerül; b) egyes rétegek túlságosan meggazdagodnak. A hetvenes évek elején-közepén ilyen megfontolások vezérelték a „nagyvállalati ellentámadást” és a háztáji elleni támadást, a gazdaságtalan vállalatok állami segéllyel való továbbtengetését munkásvédelmi demagógia mellett mind a mai napig, a második gazdaság elleni burkolt támadások olyan ideo-

¹⁹ Uo. 21–22.

²⁰ „Rétegződés és egyenlőtlenség”, 87.

lógiaját, mint hogy „mindenkinek a főállásban kellene annyit keresni, amennyiből tisztességesen megélhet”, és ilyen érvelések élesztik fel a mindig jelenlévő értelmiséggellenes tendenciákat, vagy az értelmiség megosztására irányuló akciókat. Ideológiai szempontból megnyugtatója vélhetőleg ugyanezen politikai vezetőrétegeket, „az osztályok közeledését, az osztályok közötti különbségek csökkenését, helyenként kiküszöbölését sugallják. Nem kell szembenézni ugyanis a munkás–paraszt–értelmiség szentháromságának tarthatatlanságával. Végül, de nem utolsósorban remélhető, hogy a Kolosi-féle rétegződéskutatások elő fogják segíteni a szociálpolitika és intézményrendszere továbbfejlesztését. Innen nézve csak egyetérthetünk Kolosival, ha azt mondja: „Nyilvánvaló tehát, hogy a jelenlegi helyzetben az ösztönző és előrevivő egyenlőtlenségek” (vajon milyen jellegű egyenlőtlenségeket tart Kolosi ösztönzőknek és előrevivőknek?) „igenlésének együtt kell járnia azzal, hogy megakadályozzuk a különböző szempontból hátrányos helyzetű népességcsoportok leszakadását az átlagos társadalmi fejlődéstől, s ezt társadalompolitikai beavatkozással és szocialista demokratizmusunk további kifejlesztésével biztosítjuk”.²¹

²¹ Uo. 90.

STRUKTÚRA ÉS IDEOLÓGIA

Válasz bírálóimnak

Némileg indignálódva olvastam Kolosi Tamás válaszszerűségét, amelyet *A skizma összefoldozása* című tanulmányomra írt.¹ Nem lenne semmi rossz érzés bennem, ha azt mondaná, hogy: a) nem tartja legitim eljárásnak azt, hogy lényegében egyetlen tanulmányát életművéből kiszakítva elemzem; b) ilyen és ilyen kijelentéseiből hibásan következtetek arra, hogy egyenlőtlenségelmélete premarxista egyenlőségi ideológiát takar; c) bizonyos tanulmányainak, kijelentéseinek intencióját félreértem, mert ezt és ezt elmulasztottam figyelembe venni.

Ha ilyen típusú kijelentésekben fogalmazna, számomra mindez elfogadható lett volna akkor is, ha esetleg az ellenvetések nem győztek volna meg, mert ebben az esetben a szövegértelmezéssel szembeni kifogásai szenvtelenek, objektívek, tárgyilagosságok lettek volna. Ezzel szemben azt kellett olvasnom, hogy én ad a) elhallgatok dolgokat, hogy ad b) denúciálok, hogy ad c) szándékosan hamisítok, sőt szokásom szerint hamisítok. Kolosi tehát nem produktumom tárgyyszerű, személytelen kritikáját adja, hanem személyemet támadja, tudományos becsületességemet vonja kétségbe. Ezt mindenképpen vissza kell utasítanom. Újraolvasva saját írásomat, szubjektíve megértem Kolosi felszisszenését is, mert kétségtelen, kritikám utólag számomra sem túlságosan szimpatikus. Ennek az a magyarázata, hogy a szerző igazában véve – mint tanulmánya bevezetőjében írta – saját nézetei tisztázására törekedvén az övétől nagyon eltérő

¹ *Replika* 1990, 1, 28–30.

rő paradigmában mozgó elméletet támad meg. Harcmódora olyan, hogy lecsap az ellenfél minden vélt vagy valószínűságot gyengeségére, buzgón kibontja az egyes kijelentések rejtett implikációit, s végeredményben a kritizált tanulmánynak olyan olvasatát adja, amelyre a szerző az Arany János-i fordulattal válaszolhat: „gondolta a fene”. Csakhogy ilyen, „gondolta a fene”-interpretációkkal van tele a tudománytörténet, mert – s ezt nyomatékosan szeretném kiemelni – minden írásmű elvileg korlátlan interpretációs lehetőséget rejt magában, amelyeknek az autenticitás szempontjából kétségtelenül van bizonyos (többnyire nagyon elasztikus) határa, de az alapos interpretációk többnyire túlmennek a szerző által vélt értelmén. Hogy csak egyetlen közismert példát mondjak: képzeljük el, mit szolt volna Hegel Marxnak az ő államjogát vitriolos tónusban (amihez képest az én tónusom valószínűságot esti gyermekmese) szétcincáló bírálatához, ha olvashatta volna. Úgy képezem, hogy keményen visszautasította volna Marxnak azt az állítását, hogy rendszere lényegéből fakadóan a porosz állam igazolása.² De biztos vagyok benne, hogy azért nem minősítette volna rágalmazásnak Marx tételét. Úgy gondolom ezért, hogy mindenki, aki bármely szellemi termékét a nyilvánosság elé terjeszti (legyen az mellesleg regény, film, szobor stb.), pszichikailag fel kell készülnie arra, hogy „gondolta a fene”-értelmezésekkel fog találkozni, s ezek nemcsak szimpatikusak, hanem akár eredeti intenciójától eltérőek is lehetnek. Más oldalról persze ez azt is jelenti, hogy a leírt szó veszélyes, és következményekkel jár, amelyekért bizonyos fokig felelős az ember. E sorok írója előtt mindig és most is T. S. Eliot komor figyelmeztetése lebeg, aki azt mondja: „És minden vers egy sírfelirat”.

Mielőtt a főbb vitapontokra rátérnék, legyen szabad néhány szót szólnom arról, hogy egyáltalán miért is foglalkoztam 1986-ban Kolosi szóban forgó tanulmányával. A társadalmi struktúra

² „Hegel vallással, állammal stb. szembeni alkalmazkodásáról tehát nem lehet többé szó, minthogy ez a hazugság az ő elvének hazugsága.” *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth, Budapest, 1970, 111., 1. még: MEM 1. kötet, 219. sk.

nem tartozott kutatói érdeklődésem körébe, s csak a hetvenes évek vége felé, amikor eszméletörténeti kutatásaimban a magyar szociológiatörténet múlt századi, század eleji történetével foglalkoztam, buktam bele egy első pillanatban csupán az államszervezet átalakításával kapcsolatos közigazgatási problémába, amelynek átgondolása a korabeli magyar társadalmi struktúra vizsgálatához vezetett el. A konkrét probléma a kiegyezéskori központi kormányzat és önkormányzat viszonyában keletkezett, s „a közigazgatás államosítása” körüli harcban kulminált. A furcsa kifejezés azt a kérdést öleli fel, hogy vajon a vármegyei hivatalnokokat a vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűlése válassza-e meg, vagy pedig a belügyminiszter nevezze ki. A küzdelem egyre inkább az államosítás hívei javára dőlt el, olyannyira, hogy 1914-ben már a vármegyei állásoknak több mint a felét ki-nevezéssel töltötték be. Ezzel párhuzamosan lejátszódott egy másik folyamat is, nevezetesen a vármegyei tisztviselői állások számának lassú növekedéséhez képest az állami (tehát a minisztériális és dekoncentrált) hivatalnoki pozíciók növekedési dinamikája szignifikánsan erőteljesebb volt.

A folyamatot, mely a vármegye „ősi jogainak” megcsorbítását jelentette, szenvedélyes parlamenti, publicisztikai és szakirodalmi csatározások kísérték, melyekben egyfelől az ősi magyar államalkotó génusz legszebb virágának elhervasztása fölötti szomorú tárogatóhangot csendítették, másfelől száraz jogdogmatikai fejtegetésekben vitatták, hogy technikailag mi a helyes viszony centralizáció és decentralizáció, az önkormányzati és a bürokratikus végrehajtás között. A polgári radikálisok voltak egyedül (vagy nem egyedül) azok, akik a harcot az osztályharc perspektívájában szemlélték, s volt köztük olyan, aki a küzdelmet egy osztályon belüli két csoport bajvívásának tekintette.³

Nos, ez a helyzet volt az, ami további vizsgálódásokat igényelt. A korabeli társadalom történetével foglalkozó szerzők – így Berend T. Iván, Ránki György (akik a gazdaságtörténeti mű-

³ Mindezekről l. kandidátusi értekezésemet: *Állami beavatkozás és önkormányzat Magyarországon 1867–1918*. Kézirat. Budapest, 1979.

veikben gyakorta kitértek az osztályviszonyokra is)⁴, Hanák Péter⁵, Erdei Ferenc⁶ – e problémát közelebbről nem vizsgálták, Bibó István⁷ pedig, aki sokat foglalkozott a közigazgatással és típusaival, érzékelte a magyar közigazgatás „meghasonlását”, de struktúraelméleti szempontból nem vizsgálta. Végül is az elméleti megoldást, azaz a magyarázatot arra, hogy a közéleti irodalmi, politikai harc ágensei mögött milyen struktúráképződmények s ezeknek milyen érdekei álltak, Max Webernél találtam meg egy olyan fogalom elemzése révén, amelyre nálunk se akkor, se azóta sem figyelt fel senki. Ez a fogalom a szociális osztály, bár maga Weber a kifejezést csak egyszer, legfeljebb egy féloldalas szövegben használja⁸, de a többi írását is átvizsgálva meggyőződtem arról, hogy e fogalom mindenütt működik (különösen a vallás-szociológiában), ahol Weber a piacgazdaság talaján létrejehető rendies képződményekről értekezik. A szociális osztály ugyanis olyan modern képződmény, amely tagjainak empirikus vagy elméleti képzettsége, valamint a más szociális osztályokkal való tipikus intergenerációs mobilitása révén a járadékos és szerzési osztályokétól elkülönült érdekhelyzetet testesít meg. A szociális osztály a rend után második helyen áll legtávolabbra a piactól. A modern diplomásokat Weber azért tartja rendies vonással bíró osztálynak, mert az a tény, hogy bizonyos állásokat diplomával igazolt képzettséghez kötnek⁹, távolabb viszi őket a munkapia-

⁴ L. pl. Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972. 83–101., 186 sk.

⁵ Hanák Péter: „Magyarország társadalma a századforduló idején”, in: *Magyarország története, 1890–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 426–515, különösen 426–427, ahol átveszi Bourdieu-tól a státusz és pozíció fogalmát.

⁶ Erdei Ferenc: „A magyar társadalom a két világháború között”, in: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 291–323.

⁷ Bibó István: „A magyar közigazgatásról”, in: *Válogatott tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1986, II. kötet, 469–487.

⁸ L. Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1987. 306.

⁹ „A mai társadalom túlnyomóan osztálytagozódású, és pedig tagolódása sajátosan nagymértékben keresetszerzés szerinti osztálytagozódás. A »művelt« réteg jellegzetesen rendi presztízisében tartalmaz azonban egy (kívülről nézve

con zajló harcoktól. Áttekintettem néhány alpmunkát, amely Weber osztályelméletével foglalkozik (Bendix, Giddens, Parkin, Barbalet¹⁰), valamint olyan szerzőket, akikre Hanák és Erdei támaszkodott (Bourdieu, Hajnal¹¹) s magam is megkíséreltem a szociális osztály új interpretációját adni.¹² Mindezek alapján a közigazgatás államosítása kapcsán felvetődött társadalomstrukturális problémára olyan választ találtam, mely szerint: 1. az állami közigazgatás lényegében szociális osztálynak tekintendő (ahová Weber sorolta a Beamtentumot); 2. a vármegyei tisztviselők viszont poszthonorációrok, akik elveszített földbirtokukból fakadó, tulajdoni alapú rendi hatalmukat a „hivatal-feüdumon” keresztül átmentették; 3. a poszthonorációrok közelebb állnak a rendhez, mint a szociális osztályt alkotó hivatalnokosztály; 4. a közéleti-politikai harc tehát az eltérő osztályhelyzetből és az ebből következő eltérő érdekirányból fakadt.¹³

Eredményeimet alkalmam volt Szécsényben egy történész konferencián (ahol éles elutasításban részesült egyesek részéről,

legvilágosabban a diplomások gazdasági monoóliumában és társadalmi esélyeiben megtestesülő) szerfölött érzékelhető rendi tagozódáselemet.” Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest, 1982, 339. Hasonló rendies fejleményt regisztrál Weber a bürokráciánál.

¹⁰ L. különösen Mombert, Paul: „Zum Wesen der sozialen Klasse”; in: Melchior Palyi (szerk.): *Erinnerungsausgabe für Max Weber*. München und Leipzig, 1923, 239–275; Giddens, Anthony: *The Class Structure of Advanced Societies*. Hutchinson, London, 1973; Bendix, E. – S. Lipset: *Class, Status and Power*. Routledge and Kegan Paul, London, 1974; Parkin, Frank: *Class Inequality and Political Order*. London, 1972; Barbalet, Jack M., Principles of stratification in Max Weber: an interpretation and critique.” *British Journal of Sociology* 31 (1980), 3, 401–418.

¹¹ Bourdieu, Pierre: „Osztályhelyzet és osztálypozíció”; in: *Társadalmi struktúra és rétegződés*. 1. kötet. Budapest, 1973. 169–181. Hajnal István: *Történelem és szociológia*. Klny. Egyetemi Nyomda, 1939.

¹² *Történeti struktúraproblémák*. Kézirat. Budapest, 1985. Ennek Erdeivel foglalkozó részét publikáltam: „Harcban az angyallal (Erdi világnézetének és struktúra-rajzáinak összefüggései az 1940-es évek elején)”. *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. 1986, 252–260.

¹³ „A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában (tézisszerűségek egy hipotézisről)”. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 147–162., továbbá népszerűsítő formában: „A hivatalnok meghasonlása”, *Magyar Nemzet*, 1982. május 22.

mivel nem tartották kielégítőnek a bizonyító anyagot) és egy osztrák–magyar történész kerekasztal-konferencián (ahol némi figyelmet keltett) kifejtteni.¹⁴ Megoldásom, amit javasoltam, úgy látom, elfelejtődött, bár találkoztam olyan, a Hajnal-körhöz tartozó történésszel, aki támaszkodott rá.

Mindezt azért tartottam szükségesnek előrebocsátani, mert így talán érthetővé válik a motívum, ami után Kolosi válaszelevelében érdeklődik, s ami valójában mozgató, amikor – nem győzőm hangsúlyozni! – 1986 tavaszán Kolosit bíráló tanulmányomat végül is megírtam.

Időközben ugyanis (1982-től) részt vettem nyári falukutató táborokban, ahol néhány fiatal kutató és egyetemista segítségével a helyi tanácsi rendszer és helyi politikai döntési mechanizmus szerkezetét és dinamikáját igyekeztem megragadni. Ugyanekkor bekapcsolódtam a Dunántúli Tudományos Intézet által Bólyban már korábban megkezdett kutatásokba, amelyeket „megfejtém” ezzel a politikai szociológiai aspektussal. Nos, ezek a kutatások voltak azok, amelyek megintcsak nem engedtek eltérülni a strukturális problémáktól, hiszen a triviális nyomozófolyamat (a szimbolikus döntéshozóktól a valóságosak felé) kikerülhetetlenül elvezetett ahhoz a kérdéshez, hogy van-e és ha van, milyen is a magyar társadalom osztályszerkezete. Tagadhatatlan, hogy ez az aspektus, amelyből kiindultam, annyiban eleve „torzult” szemléletű, hogy – mivel azokat akarja megragadni, akik politikai cselekvésre „ragadtatják” magukat, és nem pusztán statisztikailag megragadható halmazok – természetszerűleg hajt egy olyan belátás felé, mely szerint a társadalmi struktúra kutatásában az a releváns probléma, hogy melyek azok a társadalmi – maradjunk a semleges kifejezésnél – csoportok, amelyek társadalmi-politikai cselekvésre legalább *potenciálisan* képesek, azaz amelyek, marxi terminussal, „magáértvalóvá” válnak vagy legalább reálisan válhatnak. Vagyis kiinduló érdeklődési szempontom által sodortat-

¹⁴ A konferencia anyagát külön jelentették meg. Előadásom „Posthonoratioren und Pseudobürokraten” címmel a közeljövőben a *Szociológiai Figyelő*ben fog megjelenni.

tam oda, hogy szembekerüljek a Kolosi-féle rétegződésvizsgálatokkal, mert ebből a megközelítésből elengedhetetlenül adódott a következtetés, amit Róna-Tas Ákos helyesen így fejez ki: „A probléma Kolosinál ott van, hogy a nominális csoportok esetleges előrelépése reálissá csak a társadalom működésének alapján, vagyis egy struktúrákép alapján értelmezhető.”¹⁵ (Azzal persze nem értek egyet, amit Róna-Tas később mond, tudniillik ilyen struktúrákép nem volt, hiszen elég Szelényi és Konrád a hetvenes évek közepén megjelent könyvére utalni.)

Maguk a kutatások, a rengeteg dokumentumelemzés, az 1985-ig készített (nagyon nehezen tudom most pontosan megbecsülni, de kb. 80-100) interjú nyomán olyan kép rajzolódott ki előttem a helyi és a mögötte láthatatlanul mindig jelenlévő makrotársadalomról, ami arról győzött meg, hogy a korabeli magyar társadalomra is alkalmazandó a weberi szociális osztály fogalma, mert itt – Marx felfogása szerint – „közönséges” osztálytársadalom van, Weber szerint pedig „közönséges” rendies társadalom. A kutatásokban igen jól hasznosíthatóknak bizonyultak Pierre Grémion francia szociológus empirikus vizsgálatai a francia helyi notabilitásokról és bürokratákról¹⁶, aki nagyon alaposan igyekezett feltárni a helyi hatalom cselekvési rendszerét, amire én is törekedtem, s fogalmai alkalmazását számomra megkönnyítette az a tény, hogy a francia közigazgatás erős centralizáltsága miatt talán legközelebb állt a szocialista közigazgatáshoz.

Kutatásaim nyomán a társadalmi struktúráról előttem kirajzolódó kép dióhéjban a következő volt.

Az úgynevezett szocialista társadalom alapvetően osztálytársadalom, és az alapvető osztályok szociális osztályok. Osztályok, mert – Marxban gondolkodva – a termelési és létfeltételek tulajdonlása egyenlőtlenül oszlik el a társadalom tagjai között. Marx-

¹⁵ Róna-Tas Ákos: „Empirikus rétegződésvizsgálat és spekulatív ideológiakritika. Hozzászólás Kolosi Tamás és Nagy Endre vitájához”. *Replika*, 1990, 2, 19.

¹⁶ Grémion, Pierre: *Le pouvoir périphérique. Bureaucrates et notables dans le système politique français*. Seuil, Paris, 1976.

nál, mint közismert, a termelési eszközök előzetes eloszlása „okozza” azt, hogy az értéktöbblet szétoszlik földjáradékra, profitra és munkabérre, amire a járadékos, a tőkés és a bémunkás osztály épül. A kapitalizmusban az előzetes szelekciós mechanizmus a piac, ez azonban a szocializmusban nem működik. Helyette a termelési feltételek szétosztását az uralmat és az uralom realizálásának eszközeit monopolizálók, tehát az erőszak-eszközöket is kezükben tartók végezték el. Egyfelől vannak, akik a termelési eszközöket elsajátítják (anélkül hogy *jogilag* tulajdonosai lennének), és másfelől vannak olyanok, akik a termelési feltételektől el vannak választva. Ezért a szociális osztály fogalmát kétfelé kell bontani, noha Weber csupán a tulajdonos és szerzési osztályoknál különböztetett meg *pozitíve* és *negatíve* privilegizált osztályokat. A pozitíve és negatíve privilegizált szociális osztályok létrejötté a szocializmus terméke. A pozitíve privilegizált szociális osztályokhoz azok tartoznak, akik ténylegesen állami vagy közösségi tulajdon felett diszponálnak, tehát a javak mozgása fölött döntési hatalommal rendelkeznek. Helyi szinten ezeket neveztem – Grémion nyomán – notabilitásoknak. Községi szinten (attól függően, hogy mekkora a község) a tanács elnöke, a téeszelnök, a szakszövetkezeti elnök, a költségvetési üzem vezetője, a ktsz elnöke, akármilyen üzem vezetője, a tanácsai intézmények vezetői (néha az iskolaigazgató), az állami gazdaság vezetője stb. ténylegesen elsajátítják a vezetői pozíciókat, s kezükben egyesítik a gazdasági, politikai, kulturális-kommunikációs hatalmat. A megyei, illetve országos redisztribúció ernyője alatt reciprokativ csatornát építenek ki egymás között, melyben pénz, telek, anyag és szimbolikus javak cirkulálnak. A járás (amíg volt) és a megye felé kinyújtják csápjaikat, beleakaszkodnak a megyei elosztás hálójába („kijáras”), megkeresve a megyei pártszervezet és tanácsai szervezet nagyobb notabilitásait; sőt olykor magasabb szintekre is eljutnak, s mind a megyei, mind a magasabb szinten patrónusokat keresnek, miközben kliensként rendelkezésükre állnak. Közöttük is szubtilis reciprokativ viszonyok szövődnek, aminek nem mond ellent, hogy magasabb és alacsonyabb státu-

szú egyének viszonyáról van szó. A gazdasági antropológiából ismeretes, hogy az egyébként kiegyensúlyozott reciprocitásba kivételes szabályok integrálódnak, amelyek például a fiatalabbak és idősebbek, nők és férfiak egyenlőtlenségét kodifikálják. Mindezek alapján úgy láttam, hogy a Szelényi-féle redisztribúciós modellt ki kell egészíteni egyrészt a vertikális redisztribúciós csatornába beépült, másrészt a megyei redisztribúciós piramis alatt kiépült, horizontális reciprokativ viszonyokkal. Ezt azért tartottam nagyon fontosnak, mert alapvetően éppen ezek a reciprokativ viszonyok konstituálták ennek a pozitíve privilegizált szociális osztálynak bizonyos mértékű kohéziós zárttságát, ami rendies jellegét adta. Mint Webertől tudjuk: minden politikai hatalom birtoklóinak köre hajlamos renddé válni. Nos, a helyi notabilitások politikai-hatalmi pozíciókat sajátítottak ki (még akkor is, ha az közvetlenül egy gazdasági egység vezetőjének pozíciója volt), patrónusaik pedig (akiket az utóbbi időben „vörös, fekete és zöld báróknak” neveznek) ugyanazt tették az országos pozíciókkal. A rend persze nem volt nagyon zárt, de a bejutás feltétele volt a konformitás a rendszerrel, ami helyben és időben változva, stílusban, konkrét követelményekben, jutalmazásban és szankcionálásban megdöbbenő tarkaságot mutatott. Emellett el kellett fogadni, hogy a kölcsönös függőségi viszonyok *személyes* jellegűek, ami ahhoz kellett, hogy érvényesülhessen – ha kell, a szakmai tudás és racionális megfontolások ellenében is – az, amit úgy fejeztek ki, hogy „elvtársak, ez politikai kérdés”.

Az egyik legérdekesebb sajátossága ennek a szociális osztálynak az volt, hogy nemcsak a redisztribúciós hierarchiában elfoglalt hely szerint strukturálódott, hanem *szektorálisan* is. A minisztériumok, országos főhatóságok és alsóbb szerveik horizontális szétválasztottsága (ami egyébként minden államigazgatásnak sajátja) alapvetően rendies volt, mert még az ötvenes évek elején elhatározott fontossági sorrendet – Weberrel szólva: a társadalmi megbecsülés eloszlásának a rendjét – a politikai vezetés saját preferenciája szerint megállapította, ami alapvetően eldöntötte az egyes ágazatok költségvetési részesedését és az

ágazatokhoz tartozók bérarányát. Közismert az infrastrukturális ágazatok maradékelvű részesedése, vagy az, hogy ugyanazon képesítéssel valaki többet keresett az egyik ágazatban, mint a másikban. Vagyis a negatív privilegizált osztályokhoz tartozók (nagyjából: a bérből, fizetésből élők) helyzetének releváns determinánsa volt e szektorális beosztás.

Mindezek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy igazában véve a magyar társadalmi struktúra nem is annyira *társadalmi*, hanem (párt)államszervezeti struktúra. E nézetemben Gombár Csaba egyik tanulmánya erősített meg¹⁷, és erre utalt dolgozatomban az a megjegyzés, hogy spontán társadalmi szerveződés nélkül nem is lehet társadalmi struktúráról beszélni. Úgy láttam, hogy az emberek strukturális helyzetét alapvetően és először az határozza meg, hogy pozitíve vagy negatív privilegizált osztályhoz tartoznak-e, ezen túl pedig az, hogy melyik szektorhoz. A nyolcvanas évek elején kibontakozó második gazdaság persze módosította a képet, de a szektorális determináció továbbra is fontos maradt (gondoljunk arra, hogy a vgm-ekbe való bejutást az üzemi vezetés tartotta kezében, vagy arra, hogy a gmk-k túlnyomórészt az állami vállalatokra „tapadtak”).

Mindezek alapján, úgy hiszem, belátható, hogy az 1986-os tanulmány szerzője nem – mint az ideológiakritikámat egyértelműen elutasító Andorka és Róna-Tas láthatólag véli – *jobbról* bírálta Kolosi koncepcióját, hanem – hogy magamat is megcímkezzem – *balról*. A szerző tulajdonképpen Max Weberrel korrigált „revizionista” marxi állásponton állt. (Ha tetszik, az 1986-os tanulmány szerzője anticipálta Andorka mostani tanácsát, hogy „nem volna-e mégis célszerű visszatérni az osztályfogalomhoz”¹⁸.) A koncepció közel volt Szelényiék hetvenes évek közepi álláspontjához, bár több vonatkozásban túlment rajta. Minden-

¹⁷ Gombár Csaba: *Társadalmunk szerkezete, a történelem és a megértés nehezégei*, in: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződésmodell-vizsgálat I. Társadalomtudományi Intézet*, 1982, 62.

¹⁸ Andorka Rudolf: „Hozzászólás a struktúra- és rétegződéskutatások vitájához a *Replika*-ban”. *Replika*, 1990, 2, 15.

esetre a kettő egy paradigmán belül van, mivel a szocialista társadalmat alapvetően mint osztálytársadalmat írja le. Ennek a paradigmának az eltérését az övétől Kolosi jól jellemzi a *Replika* 2. számában, Szelényivel foglalkozó fejtegetéseiben, amikor azt írja, hogy Szelényi a strukturális csoportok kontúrjainak elmosódottságát „egy új típusú osztályszerkezet kikristályosodásaként értelmezi, én pedig – mondja Kolosi – úgy vélem, hogy ezeket az inkonzisztens strukturális helyzetű csoportokat nem lehet osztályokként értelmezni”.¹⁹ Természetesen ezt a paradigmát akkor nyíltan képviselni nem lehetett, de empirikus verifikálásához pénz nem lehetett volna kapni. Ezt Szelényiék sorsa jól példázta. E sorok írója a nyolcvanas évek közepén megpróbálta megpendíteni ezeket a gondolatokat empirikus kutatásairól írván, az *Új Forrásban*²⁰ és a *Szociológiában*²¹, de mikor az utóbbi folyóirat szerkesztője megüzente, hogy a cikk ideológiai szempontból a közölhetőség határán van, úgy döntött, hogy Kolosi negatív kritikája után lemond a pozitív kritika kifejtéséről (amit főttebb nagy vonásokban felrajzolt); mert publikálni úgysem lehetne. Egyébként az elnyert elméleti alapokon nyugodtan folytatta tovább a helyi hatalomra vonatkozó kutatásait.

Mármost egészében véve belátható, hogy amikor a szerző eljutott az előbb kifejtett álláspontra a nyolcvanas évek első felében, csak elutasítóan viszonyulhatott a Kolosi-féle rétegződéskutatások koncepciójához. Ha tetszik, mint erre Kolosi a válszában ráértett, tényleg „előítéletesen”, vagy mint Kolosi fogalmaz, „előre elhatároztam, hogy mi a véleményem a kutatásairól”. De persze „előítéletem” nem Kolosi személyéből táplálkozott, hanem abból, hogy nem tudtam elfogadni a sztálini „két osztály – egy réteg” formulának a rétegződéskoncepció révén meghaladását, bár tudatában voltam – mint Andorka most írja –,

¹⁹ *Replika*, 1990, 2, 51.

²⁰ Ld. „Kenyer és kalács... (Egy falukutató szociálkrónikája Tardosbányáról és népéről)”. *Új Forrás*, 1987, 2, 38–40.

²¹ „Növekedési pólus, legitimitás, notabilizáció”. *Szociológia* 1985/3–4, 252–253.

hogy „aki réteget mondott, ezzel azt fejezte ki, hogy a magyar társadalom 'elemzésére nem tartja alkalmasnak' a sztálini formulát.”²² De hát persze én, mint látható, pontosan az ilyen meghaladással nem értettem egyet, és kedvetlenül olvastam Kolosinak azokat a fejtegetéseit, melyekben pártkongresszusi állásfoglalásokat idézgetett arról, hogy nálunk csökkennek az osztályok közötti különbségek, vagy ha vannak is ilyenek, akkor ezek nem antagonisztikusak, hogy „napjainkban éljük az utolsó osztályjellegű eltérések megszüntetésének időszakát”.²³ Értettem én persze, hogy mindezzel a rétegződéskutatásokat akarta elfogadhatóvá tenni az akkori viszonyok között. Mégis: éppen ez az önlegitimáló törekvés sodorta Kolosit olyan elméleti pozícióba, amelynek alapjait én egy premarxista elvont egyenlőségeszményben véltem felfedezni. És ez az én „gondolta a fene”-interpretációm, amely túlmegy a Kolosi által intencionált értelmén. Hogy szabatosabban fogalmazzak: Kolosi nem veszi észre, hogy tényleg milyen közel került az elvont egyenlőségeszményhez. Hölott ő, szándéka szerint, csak azt akarta bizonyítani, hogy a szocializmusban még – a klasszikusok tanítása szerint is – törvényszerűen vannak egyenlőtlenségek, és a rétegződéskutatásnak pont az a hozadéka, hogy ezeket feltárja. Mindez annak ellenére van így, hogy ő *expressis verbis* tagadja, hogy az egyenlőségeszmény alkalmazható lenne mint követelmény. Ezért mondja azt, hogy „át kell gondolnunk egyenlőségeszményünket”. Visszamegy Engelshez, aki kimondja, hogy a cél csak az osztályegyenlőtlenségek megszüntetése lehet, nem a társadalmi egyenlőtlenségeké. Ennyiben természetesen sem Engels, sem az őt követő Kolosi nem „premarxista”, hanem – a lukácsi értelemben – ortodox (és semmiképp sem sztálinista) marxista. Ha azonban Engels idevonatkozó fejtegetéseit tovább olvassuk, amelyeket Kolosi egyetértően idéz, azt kell látnunk, hogy – amint ez Marxnál is minduntalan előfordul – visszaesik a tudományból az általa egyébként bírált utópikus kommunizmusba. Engels ugyanis

olyan jövőbeli társadalmat vizionált, ahol – úgymond – az egyenlőség elveszti minden jelentőségét. Ezt nevezi racionális egyenlőségnek. „Kommunista rezsim és megszaporodott segéd-eszközök melletti társadalmi fejlődésnek néhány nemzedéke el kell hogy juttassa az embereket oda, hogy [...] aki köti magát az ő egyenlő és igazságos termékrészesedésének pedáns kiutalásához, a kétszeres adag kiutalásával teszik majd csúffá.”²⁴ Mi ez, ha nem utópia? Igaz, hogy Engels túlmegy bizonyos vonatkozásban olyan utópiákon, mint a Morellyé, Mablyé vagy Buonarottié,²⁵ amennyiben nem egyenlő termékmennyiséget rendel minden emberhez, hanem elfogadja a szükségletek bővülésének („a szabad egyéniség kifejlődésének”) lehetőségét, gazdagodását. Ámde ehelyett előfeltételezi – néhány nemzedék alatt – egy olyan morális maxima általános, „egyenlő” érvényességét, mely szerint igazságos a különböző szükségletek különböző mennyiségű és minőségű javakkal történő kielégítése. Erre mondták azt már a múlt században is a marxizmus kritikusai, hogy a kommunizmus megvalósítható lenne, ha az emberek angyalok volnának. Nos hát, ennyiben Engels is premarxista, és ha Kolosi azt mondja, hogy „Az osztályantagonizmusok felszámolásával azonban megtettük az első lépést afele, hogy a struktúra mindig új szempontú és egyre »igazságosabb« elrendezéseivel elinduljunk az egyenlőség jelentésvesztésének útján” (i.m., 23.), akkor ő is ehhez az engelsi premarxista vonalhoz csatlakozik. Sőt, ebben a szellemben foglalkozik azzal a problémával is, hogy mely egyenlőtlenségek jogosultak és melyek ellen kell küzdeni. Róna-Tas és Andorka állításával ellentétben tehát ő ezt a kérdést „tematikussá” teszi, s nem pusztán metodológiai szempontból foglalkozik vele. Kétségtelen, hogy ez közvetlenül nincs jelen az általam elemzett módszertani alaptanulmányban, de az ezt környező írásokban benne van.

Mindezek alapján nem nehéz válaszolni arra a kérdésre, amelynek már a felvetése is mély averziót váltott ki vitapartne-

²² Andorka Rudolf, i.b., 15.

²³ Kolosi Tamás: *Struktúra és egyenlőtlenség*. Kossuth, Budapest, 1983, 21.

²⁴ MEM, 20. kötet. 673.

²⁵ L. Ludassy Mária: *Az ész államáig és tovább...* Magvető, Budapest, 1979.

reimből, nevezetesen: lehet-e egy metodológia „jobboldali”. Az én felfogásomban a metodológia abban különbözik a metodikától, hogy az utóbbi a technikák mibenlétének és alkalmazásának kérdéseivel foglalkozik, s mint ilyen, teljesen neutrális, az előbbi viszont a módszereket, a metodikát összeforrasztja az elmélettel. Mármost, ha valaki az osztályelmélet talaján áll, ennyiben baloldali még akkor is, ha vannak az osztályok létét elfogadó olyan (például neokonzervatív) elméletek is, amelyek ezután – diametriális ellentétben a baloldali felfogással – az osztálybéke és osztályszolidaritás követelményét támasztják. Baloldali egyenlőtlenségi elmélet volt például a Szelényié, mert – mint ezt Kolosi nagyon világosan már fentebb idézett írásában megjegyzi – ő „implicite az egyenlőtlenségek alakulását az osztályszerkezethől vezeti le”.²⁶ Ebből pedig *a contrario* következik, hogy akinek egyenlőtlenségi elmélete nem osztályelméleten alapul, az nem baloldali, azaz – lévén a balnak a jobb a reflexiós meghatározása – jobboldali. Mindenesetre ez leegyszerűsítően hat, elismerem, s talán nekem is, mint Lukácsnak, idézőjelbe kellett volna tennem a jobb és bal szót. Az általam megidézett helyen, egyik önéletrajzi írásában ugyanis Lukács azt fejtegeti, hogy – mint barátja, Bloch – *A regény elméletében* idealista ismeretelméletet, ontológiát (ez a jobboldaliság) ötvözött romantikus antikapitalizmussal (ez volna a baloldaliság).²⁷ Ebben is leegyszerűsítés foglaltatik, hiszen az idealizmus összefonódhat a progresszióval, a fennálló tagadásával. Éppen maga Lukács fejtegette 1918-ban egy vitában, hogy csak történelmi empirikus véletlen, ha az idáig a progresszió a materialista és pozitivistá világnézettel fonódott össze, és meghirdette a progresszív idealizmus filozófiáját a kanti kategorikus imperatívuszra támaszkodva.²⁸

²⁶ *Replika* 1990, 2, 51.

²⁷ L. Lukács György: *Curriculum vitae*. Magvető, Budapest, 1982, 268-269.

²⁸ L. Lukács György: „Hozzászólás Fogarasi Béla Konzervatív és progresszív idealizmus című előadásához”, in: *Ifjúkori művek. (1902–1918)*. Magvető, Budapest, 1977, 837 sk.

Végezetül ki kell térnem Róna-Tas Ákos élesen exponált averziójára a spekulatív ideológiakritikával szemben. Az averzió teljesen érthető, ha arra a rengeteg bértollnokra gondolunk, akik az elmúlt évtizedekben címkéztek és minősítettek másokat (mondjuk a reakció vagy az imperializmus szakértelőja bélyegével), feltételezve – többek között – azt, hogy valahol valakik fenemód tisztában vannak saját érdekeikkel, s mint monolit gonosz cselekszenek. Ezért tartóztatta meg magát a valamit magára adó gondolkodó attól, hogy a filozófusperben elátkozottakat megtámadja, holott esetleg számos nézetükkel nem értett egyet. Csakhogy az ideológiakritika (eltekintve aljas felhasználásától) teljességgel legitim módja az interpretációnak, s csak annyit jelent: valaki egy értékposztulátumból kiindulva támad egy másik értékposztulátumot. Az olümposzi istenek a földre szállva vívják tovább harcukat mint értékek csatáját, mondja Weber. Nos, ennek a csatának egyik technikája az előrejelzés, amikor a kritikus azt igyekszik kimutatni, hogy valamely értékposztulátumból egy konkrét szituációban milyen negatív konzekvenciák adódhatnak, amivel azt reméli, hogy a negatív konzekvencia a vitapartner számára is evidens, vagyis van közös alap, amin vitatkozni lehet. Hadd hozzam magát Kolosit példaként. Már többször idézett, Szelényivel foglalkozó fejtegetéseiben előadja, hogy azért nem értett egyet *Az értelmiség útja az osztályuralomhoz* koncepciójával, mert ő az értelmiség és a káderelit – mint mondja – „mésalliance”-át mint a hatalom racionalizálódását értelmezte, és (íme az előrejelzés:) a folyamat hatalmi törekvésként való leírása az általa pozitívnak tartott folyamatot akadályozhatja.²⁹ Nos, ez is – Róna-Tas kifejezésével élve – „bizonyítatlan feltevés”.

De hát mi is volt az én „bizonyítatlan feltevésem”? Azt állítottam, hogy a Kolosi-féle rétegződéskutatások hozzájárulhatnak az értelmiségellenes tendenciák felerősödéséhez a politikában. Egy ilyen kijelentés szociológiai szabályszerűségnek tekintti, hogy a szocializmus addigi történetében tendenciaszerűen

²⁹ Kolosi Tamás, *i.m.* 50.

érvényesült az értelmiségellenesség, s. azok a kiinduló feltételek (hogy Poppert idézzem), melyek korábban fennálltak, most sem változtak meg. Nos, bár ismereteim szerint a szocializmusok értelmiségellenes tendenciáiról empirikus kutatás nem volt, ezt „köztudomásúnak” tekintettem. Ha a szociológus csak survey-típusú kutatások alapján tehetne előrejelzéseket, s. vak lenne a szeme előtt feltároló valósággal (amelyet a zszornalisztikától a szépirodalomig számos médium közvetít) szemben, véleményem szerint bornírtásra kárhozná magát. Elég volt összehasonlítani a Bölcsészkar akkori (és mai!) állapotát a Politikai Főiskoláival (a menzát is beleértve), vagy a Művelődési Minisztériumot a Tervhivatallal, hogy az ember erősödni érezze ama gyanúját, hogy a rezsin nem kifejezetten értelmiségpárti. Vagy hogy egy másik adalékot említsek: az 1985-ös pártkongresszus előtt működött egy Értelmiségi Tématanács Huszár Tibor vezetésével, amelynek az volt a feladata, hogy felmérje az értelmiség helyzetét. Elég szomorú kép kerekedett ki az összegyűjtött, majd ennek alapján megírt anyagból.³⁰ Ha viszont utólag megnézzük az 1985-ös kongresszus dokumentumaiban az értelmiségről szóló részt, nyomát sem találjuk benne az abban előadott komor helyzetképnek.³¹

Nem tudom megállni, hogy ne fűzzek megjegyzést Róna-Tas Ákos diákcsinys ötletéhez az „ideológiakritikai programcsomagokról”. Az ötlet engem is felvillanyozott, s. alig tudom megállni, hogy elő ne adjak többet is, kezdve, mondjuk, eggyel az ideológiakritikák fölé emelkedő Elbizakodott Kioktató számára. Csak az tart vissza, hogy méltatlannak tartanám Róna-Tas programcsomagjait alkalmazni, például az ő általa is nagyrabecsült Szabó Miklós neokonzervativizmussal kapcsolatos ideológiakritikai munkásságára. Úgyhogy erre is tekintettel csak egy programcsomagot próbállok – ingyen és bérmentve – előterjeszteni, ab-

³⁰ Később az elkészült tanulmányok külön kötetben is megjelentek, l. Huszár Tibor (szerk.): *A magyar értelmiség a 80-as években*. Kossuth, Budapest, 1986.

³¹ L. *A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa*. Kossuth, Budapest, 1985, 97, 191.

ban a reményben, hogy Róna-Tas Ákos „ki nem fecsegett” ötletei között ez is ott rejtezik:

1. Tisztázd magadban értékposztulátumaidat és higgy is bennük.

2. Támadd meg a tiédvel ellentétes értékposztulátumokat, vezesd le belőlük a szerzőik által nem szándékolt negatív következményeket.

3. Tartsd mindig eszedben, hogy mások számára értékposztulátumaid éppolyan szentek, mint neked a tiéd.

4. Készülj fel arra pszichikailag, hogy olyanok is lesznek, akik az előző pont előírásait nem követik.

Befejezésül szeretném elismerni, hogy vitatott írásommal tragikai vétségbe estem. Mikor ugyanis kéziratomat leadtam, nem gondoltam, hogy mire megjelenik, olyan perzekúciós közhangulatba fog illeszkedni, amelyben a baloldali múltúakat célozzák meg egyesek. Bár szubjektíve nem vagyok ezért felelőssé tehető, objektíve mégis, mert könnyelműen bíztam abban, hogy ez nem következik be. Ez az én hübriszem, amelyért Kolosít ezennel megkövetem. Ma már kétszer is meggondolnám, hogy bírálatom közlétegyem. Abban azért szeretnék bizakodni, hogy tudományunkon belül egy tisztultabb vitaszellelem fog meghonosodni. Ha mégsem, akkor Apollinaire-rel fogom levonni a konzekvenciát:

„Gyalog akarsz ma hazatérni még Auteuil felé
Hogy végül is aludni térj óceániai és guineai
bálványaid közé [...]

Ég veled Ég veled

Véresnyaku nap”

KÉPZELT LEVÉL A POLGÁROSODÁS ÁLLÁSÁRÓL

Kedves szociológus barátom!

Nagy intellektuális élvezetet okoztak nekem az elmúlt másfél évtizedben írott tanulmányaid, melyeket hol száműzetésben, hol külföldön, hol pedig az első nyilvánosságban publikáltál, közös gondunk: a magyar polgárosodás tárgyában. Tudjuk mindketten, jövőnk azon múlik, hogy – miként nevezed – a „*megszakított polgárság polgárosodásának*” szét tépett szálait társadalmunk képes lesz-e összehozni újra; hogy – mint Bibó nevezte – „*a műgonddal dolgozó polgár*” először történelmünkben a maga ökonómiai és civil társadalmi ethoszával mintaadó szociális típusná válik-e. Sok töprengéded az utóparasztságról, második gazdaságról, „parkoló-pályáról”, káderelitesedésről, parasztmunkásodásról, vállalkozóvá válásról, s még sorolhatnám, valamint mives szociográfiai és matematikai statisztikáival felvértezett empirikus vizsgálataid egyértelművé tették számomra, hogy megint igaz az, amit – hogy ismét Bibóra hivatkozzam – 1945 után meg lehetett állapítani: Magyarország a *legnyugatibb* ország Kelet-Európában. Nincsen egyetlen volt szocialista ország sem, amely olyannyira előre jutott volna a demokratikus jogállam és egyben a piaccgazdaság intézményrendszerének kiépítésében, mint hazánk. Nem véletlen, hogy éppen bennünket vettek fel a napokban az Európa Tanácsba.

Mindazonáltal mi, akik belülről szemléljük a dolgok állását, tudjuk, hogy ha a nyugati mintákhoz csinosított is gazdasági és politikai intézményrendszerünk *homlokzata*, a támfalak és a fundamentum sok-sok része *ellentétben áll* a látható külcsínnel. Az

épület jelen pillanatban úgy néz ki, mintha egy román kori alapra és oszlopokra gótikus oldalfalakat és boltozatot húztak volna fel. Ami persze történetileg előfordult, és éppen ezért reményt keltő. Hátha a társadalomépítmény is így készül, ilyen habarékmódra, s talán bízhatunk abban, hogy egy szép, román gótikus, egyedi jegyeket hordozó katedrális lesz belőle, amely épp így fog beilleszkedni, az európaiság stílusjegyeivel, a modern kultúra inventárába. Akik persze távolabbról tekintik a most körvonalazódó épületet, még ha tudják is, hogy most készül, hajlamosak tekintetüket átsiklatni a gyarlóságokon: támvégek, bordázatok, oszlopfők, ablakok hiányoznak még, sőt még a stílusjegyek egyes részletei sincsenek eldöntve. A tervező lassan halad, s azt látjuk, hogy a palérok, építómesterek önhatalmúlag töltik be a tervezet hiányait. Ami persze nem is baj: a magukét, maguknak építik, s azt is tudjuk mindketten, hogy a tervezőnek csak a keretek paramétereit, a statikai egyensúlyok biztonságát kell megterveznie, a többi az építők dolga.

Nem akarom tovább nyúzni most már ezt az architektikus hasonlatot, mert képzavarba keverednék, ha úgy folytatnám, hogy – eltekintve az épület látható részének befejezetlenségétől – a polgárosodás katedrálisának éppen *nem látható részeivel, a fundamentumával vannak bajok*, amelynek az építészetben keménynek és szilárdnak kell lennie, ezzel szemben a polgárosodás alapját olyan puha anyagok alkotják, mint a *mentális és morális* szubsztátum.

Ezek a polgárlét nélkülözhetetlen előfeltételei. És pontosan ezzel kapcsolatban hadd adjak hangot baráti és jóakarátú kritikámnak kutatásaiddal kapcsolatban. Úgy látom, hogy a polgár fogalmát *túl szűken* kezeled, csak gazdasági és társadalmi strukturális fogalomként. Ezen belül, úgy tetszik nekem, hogy minden szempontból kidolgozottabb az agrárszférát megcélzó rész. Az individuális és háztartásgazdaság tökeösszetétele, az állótőke szerkezete és az élőmunka aránya és forrásai, a termékek felosztása az önfenntartás és a piac között, az agrártermelésbe kapcsolódók foglalkozási összetétele, a gazdálkodási stratégiák és

ezzel kapcsolatban a „két lábon állás” (a gazdálkodó tevékenységek felosztása az első és második gazdaság, valamint az agrár- és ipari tevékenységfajták között), a termelés és értékesítés viszonya, utóbbi szervezett formációi, monokulturális vagy plurikulturális termelés, végül, de nem utolsósorban, annak a nagy kérdésnek felvetése és az arra adott válasz, hogy milyen generációs elődök utódai bontakoztatták kis lefojtott, szunnyadó termelési kultúrájukat, nos, mindezek felderítése nélkülözhetetlen alapmunka. De meglátásom szerint arra a képre, mely vizsgálataid nyomán kialakult benned, a polgárosodás fogalmát csak cum grano salis, csipetnyi sóval lehet alkalmazni. Próbáld velem egy kicsit az ételt megszőzni.

Először is hadd idézzem meg közös atyameseterünk, Max Weber árnyát, aki a „*Protestáns etika*” elején németes akribiával tesz igen határozott különbséget a modern és premodern vállalkozók között. Nem győzi hangsúlyozni, hogy a vállalkozás premodern jelenség is, mert hiszen – ahogy ő nevezi – a hivatalvásárlói, adóbérlői, hadizsákmányra számító és kereskedői kapitalizmus sok helyen az ősidőktől fogva felbukkan. E szociális típusok *vállalkozók*, mert tőkét investálnak valamely haszonreményében olyan társadalomgazdasági processzusokba, melynek végén a befektetett javakhoz képest *többet* számítanak. Ha úgy tetszik, racionális tőkeelszámolást folytatnak. Mégis, Weber ezekeket a formákat irracionális kapitalizmusoknak nevezi, részint a belső természetük, hasznot hajtó tevékenységformájuk, részint a külső környezetük kiszámíthatatlan irracionális mivolta miatt. Gondoljuk csak meg, elég egy természeti csapás, útonállók felbukkanása, az adóalanyok elszegényedése, a mindig kockázatos háború elvesztése, s a befektetett tőke oda van. Ebből aztán az is következik, hogy az ilyen kockázatos akcióba bocsátkozó szociális típusoknak olyan *gazdasági etikájuk* alakul ki, amelyet a Weber idézte holland kapitány fejezett ki legpregnansabban, mondván: a haszonért a pokolra is képes leszállni, még ha a viatorlári megpörkölődnek is. Egyszóval: ez a *gátlástalan haszonszerzés* gazdasági etikája, melyet én – Goldner nyomán – a negatív re-

ciprocitás gazdaságetikájának szoktam nevezni. És a protestáns etikának, Weber szerint, éppen az volt a történeti funkciója, hogy a negatív reciprocitás etikáját mérsékelje, megszüntesse, és ehelyett a gazdálkodó belső maximájává tegye a racionális tökeleszámolást, egy *mentális és morális beállítódássá*, amelynek révén a gazdálkodó alany pusztán eszközzé válik a pénzfiadzó pénz szolgálatában. Amiknek következménye az lesz, hogy a termelés a termelés végett folytatódik, s nem a fogyasztási és luxusjavak élvezetéért. Amikor persze már az egész társadalmi-gazdasági környezet az árszabályozó piac uralma alá helyeztetik, az eredeti etika vallásos jellege elenyészik, hogy átadja helyét a bizalmon alapuló „közönséges” üzleti tisztesség etikájának.

Ugye érted, mire gondolok? Gondoljunk csak a vállalkozásellenes környezetre, amelyben mai protovállalkozóink és a most már valódi vállalkozóink kialakultak. Voltak bár kisiparosok, kis-kereskedők, kisserkeztetők, majd gmk-sok, vgm-esek, kisserkeztetők, agrártermelők, agrárvállalkozók, az elmúlt negyven évben körülbelül úgy léteztek, mint – *Marx*-tól vett hasonlaltal – a zsidók a középkori társadalom pórusaiban: *fenyegettségben*. A hatósági árak változtatásai, az adók, a bürokrácia kegyétől függő engedélyezések, a beszerzési piac bizonytalanságai és szűkössége, a hozadék újrabefektetésének jogi korlátai, a helyi és országos politikai urak packázásai, a formális racionális jogrendszer hiánya: éppen olyan irracionális peremfeltételeket jelentettek számukra, mint a prekapitalista társadalmi rendszerek. Nem csoda, ha mindegyik a negatív reciprocitás attitűdjével reagáltak: a kiskapuk örökös keresésével, korrumpálással és a fogyasztók becsapásával. Sohasem tudták, mit hoz a holnap, *kénytelenek* voltak gátlatlanul nyereszkeskedők lenni. Ez már a pária népek történelmi előjoga. Ha az érdekhelyzetek tartósan szembekerülnek a morális standardokkal, utóbbiak engedni szoktak. Mindez az ügyeskedés, ravaszkodás, umbuldázás olyannyira vérrükké vált, hogy most, amikor a környezet megváltozik, már éppúgy nem tudnak változni (hacsak valami ezt ki nem kényszeríti), mint az öreg Jákob a „*József és testvérei*”-ben, amikor József

gyermekai, Efraim és Manassé elébe állnak az elsőszülöttségi áldásért, s ő *keresztbe* teszi kezeit azok fejére, mert hisz ő is ravaszkodással csente el az elsőszülöttséget Ezsäu bátyjától.

Úgy látom tehát, barátom, hogy *nem lehet minden további nélkül polgárnak tekinteni azt sem, aki ma vállalkozói definíciót érdemel*. Tudom, észlelted a problémát, s Bourdieu nyomán bevezetve a habitus fogalmát megpróbáltad a piacra és a gazdálkodói stratégiákra alapozva a vállalkozásszerű gazdasági viselkedéseket tipologizálni, sőt megbolygattad azt a – szorosan a polgárfogalom mibenlétéhez tartozó – kérdést is, hogy vannak-e hát ennek a képződő polgárnak (a nálunk is meghonosodott francia szóval) citoyen-vonásai, hogy tehát a vállalkozó vajon rendelkezik-e közpolgári, a közéletbe bekapcsolódó, kultúrára, művészetre, jólétkonykodásra is ügyelő és áldozó *állampolgári* kvalitásokkal.

Mert nekem, ne neved ki, a polgár szó úgy olvad el a számban, mint a proust-i teasütemény s az én á la recherche du temps perdu-mben polgárházak enteriőrje suhan el előttem, s a falról a Nyolcak egy-egy képe tekint rám, a nyugvó nap fénye függönyök, terítők, teáscsészék pasztellszínein átomolva az épp letett Márai-regényre hullik, miközben valahonnan Richard Wagner zenéje csendül. Ezt persze, tudom, anakronisztikus, igaztalan összevetni mai újjagdagék enteriőrével, mint ahogy Eliot a „*Waste Land*”-ben a szürke kisember sivár szerelmi légyottját Antonius és Cleopátra szerelmével jogtalanul hasonlítja össze. De hát, azt hiszen, értjük egymást. Te mondtad egyszer, hogy polgár az, akinek már a nagyapja is polgár volt. Szóval: azok a bizonyos mentális és morális alapok...

A kép talán túl sötét, amit festek, de természetesen mindketten tudni véljük a megoldást. Ha majd a piaccgazdaság intézményrendszere teljes szélességében, mélységében tagozódva kiépül, a valódi verseny feltételei kialakultak, akkor majd ezek – a pusztulás terhe mellett – *kikényszerítik a gazdasági alanyokból az üzleti tisztesség etikáját*. Én hiszek ebben, de némi kételyeim támadniak a dolog egyszerű bekövetkezését illetően, ha azt látom bizonyos területeken, ahol már lényegében a fogyasztók piaca

létrejött, hogy a szereplők a konkurrenciára nem árharccal, hanem a beidegződött etikának megfelelően „gengszterkedéssel”, a fogyasztó további becsapásával reagálnak, érdekképviselőik pedig céhszerűen zárkozni akar a működési engedélyek kiadásának valamiféle megszigorításával. Ugyanakkor, miként te is, én is találkoztam kutatásaim során olyan vállalkozókkal, akik nemcsak profitjukkal törődnek, de a közösséggel is, melyet hajlandók „társadalmi munkával” is támogatni.

Végezetül engedd meg, hogy elméleted még egy pontjára kitérjek, ami szerény véleményem szerint nincs szabatosan kifejezve, vagy – ahogy én érteni vélem – téves. Ezen általam vitatott ponton azt fejedt ki, hogy a hetvenes évek elejétől kezdve egy „csendes forradalom” zajlott le, melynek során egyre nagyobb számban jelentek meg a *parasztpolgárosodás* útjára lépett föliázók, szarvasmarha-tenyésztők, csirkefarmtartók, törpetraktor-gyárosok, meg ezekhez csatlakozó munkások, kistisztviselők, akik „nem vették be az állam várát”, hanem *megkerülték*, s mellette teremtettek dinamizmust és viszonylagos jólétet. Ez eddig rendben is volna. Ezután azonban azzal folytatod gondolatmenetedet, hogy ez a fajta két évtizedes folyamat rímelt az értelmiség tudati, nyelvi és életmódbeli polgárosodásával, s a két folyamat kulminált az uralkodó rendszer összeomlásában. E ponton úgy tűnik nekem, hogy e két folyamatot *egyenértelmű* faktornak tartod a régi rend megdöntésében. Ha valóban így érted mindezt, eltér a véleményünk. Én ugyanis úgy gondolom, hogy – a legszélesebb értelemben vett – második gazdaság kifejlődése sohasem vezetett volna el a rendszer bukásához *önmagában*, a politikai rendszer *előzetes* megdőlése nélkül. A második gazdaságnak pusztán olyan szerepe volt a termelési mód megváltoztatásában, mint a közép-korban az uzsorának. Hadd utaljak itt Marx *Grundrisse*-beli fejtegetéseire, aki erről azt mondja, hogy az uzsora (meg a kereskedelem, de erre itt nincs hely kitérni) a fennálló termelési módra rátapadva, azt kiszípolyozta, meggyorsította a bomlását, de *önmagában* nem volt képes új termelési módot létrehozni. Szerintem ugyanilyen szerepet játszott a második gazdaság: rátapadt az

első gazdaságra, annak hiányaiba beépült, attól kapott tápláló nedveket s adott neki vissza impulzusokat, de *nem volt képes* azt másik gazdasággá alakítani. Gondoljunk arra, hogy egyes kimutatások szerint a gmk-k közel 90%-ban állami vállalatok szűkegleteit elégítették ki, és nagy mértékben ez volt a helyzet az egész termelő magánszektorral is. A szocialista termelőmód bomlását nem is annyira gazdasági, mint inkább „ideológiai” szempontból segítette elő, amennyiben ország-világ szemeláttára demonstrálta, hogy a szocialista tervgazdaság csak saját halállos ellensége, a magángazdaság segítségével tud fennmaradni a maga vegetálásában. Ebben az értelemben: a második gazdaság legalizálása a *vég kezdete volt*. Még azt is megkockáztatom, hogy ennél fogva saját közvetlen érdekeit tekintve a második gazdaság alanyai *nem voltak inspirálva* az első gazdaság megdöntésére, hiszen éppen az azzal törvényszerűen együttjáró biztonságban voltak érdekelve. Biztosan vannak köztük ma olyanok is, akik, mint az egyiptomi húsosfazekakhoz, *még most is vonzódnak* a korábbi állapotokhoz. Ne felejtjük el, hogy a tradicionális kézműves és kisparaszti rétegek a kapitalizmus hajnalán ellenzői voltak a „nagykapitalizmusnak”.

Ezek alapján én úgy gondolom, hogy a politikai rendszer megdöntése fontosságában, mint előfeltétel, megelőzte – az akármilyen értelemben felfogott – polgárosodást. Az elmúlt politikai rendszert csak az erőszak tartotta fenn, s most szemléljük, hogyan omlik össze egy kísérteties *dance macabre*-ban. Csak aggodunk, nehogy valamely letűnőben lévő múltbeli kísértet újólag megjelenjen, s megint eltemesse a polgárosodásba vetett reményeinket.

Ezeket akartam neked elmondani. Tekintsd e sorokat, mint ama meggyőződéselem parafrázisát, amelyet Szelényi Iván úgy fogalmazott meg, hogy „sokat kell tanulnia a magyar kispolgárnak is, hogy a holland polgárok állampolgári öntudatáig és önérzetéig eljusson”.

Tudom, te is reméled, hogy még megérjük ezt.

100

NÖVEKEDÉSI PÓLUS, LEGITIMÁCIÓ, NOTABILIZÁCIÓ

A gazdasági növekedés problémája már évtizedek óta a közgazdászok érdeklődésének homlokterében áll, nemcsak a nyugati, hanem a szocialista országokban is. Az e kérdéskört megközelítő számos aspektusok egyike, amely a gazdasági növekedést mint *térben zajló* folyamatot tekinti, eredetében gazdaságföldrajzi jellegű, és vizsgálódásaiban arra koncentrál, hogy a gazdasági fejlődésnek milyen előfeltételei és következményei vannak egy földrajzilag meghatározott kisebb vagy nagyobb régióban vagy településen.

Jelen tanulmányunkban azokkal a közgazdasági, politológiai és közgazgatástani elméleti problémákkal foglalkozunk, amelyek részint egy kutatási hipotézis kidolgozása közben, részint az első kutatási eredmények nyomán felvetődtek,¹ s ennek során kísérletet teszünk arra, hogy a lokális gazdasági fejlődésnek a makrotársadalmi környezettel való összefüggéséből néhány döntő mozzanatot legalább vázlatosan tárgyaljunk.

Kutatásunk elméleti hipotézisének kidolgozásakor átvettük a francia térgazdaságtani iskolától és bevezettük a növekedési pólus fogalmát.² Maga a fogalom 1950-ben keletkezett, és a

¹ Ezeket a kutatásokat az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Szociológiai csoportja 1982-ben kezdte el. Az elmúlt két évben a csoport belső és külső munkatársai közel százötven interjút készítettek, dokumentum vizsgálatokat folytattak, s elkészült egy mintegy háromszáz háztartásra kiterjedő kérdőíves felmérés, amely a családokat, a családi gazdaságokat s háztartásokat méri fel. Az eddigi eredményeket egy tucatnyi résztanulmány dolgozta fel.

² A szóban forgó kutatásban a növekedési pólus egy dinamikus agártérség. Utóbbival kapcsolatban L. Enyedi. 1975. 112., s hasonlóképpen Enyedi. 1980. 72-73., Enyedi 1978. 2.

Quarterly Journal of Economics-nak *Economic Spaces: Theory and Applications* című kötetében jelent meg, francia nyelvterületen pedig 1955-ben. Mi a fogalmat F. Perroux és J. R. Boudeville munkáiból vettük át.

De a növekedési pólus, a polarizált tér fogalma nem ismeretlen a hazai gazdaságföldrajzi és közgazdasági szakirodal-munkban sem. Ismerteti a növekedési pólus fogalmát Fodor László,³ s a különböző tértípusokkal foglalkozik Horváth Gyula is.⁴ Komló László a tőkés országok mezőgazdaságának iparosodását tárgyalva használja a növekedési pólusok egyik típusának, az integrációs pólusnak a fogalmát.⁵ Kóródi József a területfejlesztési tervek szintetizálása kapcsán utal a növekedési pólusokra, amelyek „földrajzi helyzetük, gazdasági potenciájuk volume-ne és minősége, valamint társadalmi kapcsolatok intenzitása és jellege szerint *integrált hatást fejtenek ki környezetükre*”.⁶ Egészében érdekes összefüggésben merül fel a növekedési pólus fogalma Forgács Katalinnál, aki – a mezőgazdasági termelés kapitalista viszonyok közötti átalakulását elemezve – rámutat, hogy a munkának a tőkével való helyettesítése, ami a hatalmas technikai fejlődésnek köszönhető, oda vezet; hogy az ún. felső pólusokról, a mezőgazdasági nagyüzemekről a súlypont a családi gazdaságokra, a középszintű fejlődési pólusokra helyeződik át, s e folyamaton belül „állandóan végbemegy a polarizáció anélkül, hogy a régi értelemben vett pólusok kialakulásához vezetne”.⁷

Míndezek ellenére a növekedési pólus fogalmát hazai empirikus kutatásokban még nem alkalmazták, aminek hasonló lehet az oka, mint a telephely-elméletek elvetésének, amelyekről Erdei Ferenc még az ötvenes évek végén,⁸ Enyedi György pedig újab-

³ Fodor L., 1976.

⁴ Horváth Gy., 1980.

⁵ Komló L., 1971. 1982. S. köv., 357. S. köv.

⁶ Kóródi J., 1972. 230.

⁷ Forgács K., 1974. 63.

⁸ Thünenről és „iskolájáról” megállapította, hogy „nem a társadalmi munkamegosztás konkrét történeti folyamatait vizsgálta a technika adott színvonalán és a termelési viszonyok akkori jellegének megfelelően, hanem abszolutizálva a

ban kimutatta,⁹ hogy – mivel kapitalista viszonyok között lettek kidolgozva – a mi viszonyaink között alkalmazhatatlanok. Jogos tehát a kérdés: miért folyamodtunk a növekedési pólus fogalmához?

A válasz tárgyalásához bevezetesként a gazdaságtani és szociológiai megközelítés különbségét kell megvizsgálnunk.

Gazdaságtan és gazdaszociológia

Keynes óta egyre erősödik a szociológusok és a közgazdászok részéről is a közgazdaságtan szociologizálására irányuló törekvés. Csak néhány karakterisztikus elméleti megközelítésre hivatkozunk. G. Eisermann a közgazdaságtan elmélettörténetét tekintve át Keynestől a svéd közgazdasági iskoláig, s arra a következtetésre jut, hogy „a gazdasági valóság társadalmassá embe-reknek időben zajló alkalmazkodási folyamata a folyton változó adottságokhoz”,¹⁰ minél fogva a szociológia és közgazdaságtan szétválasztása elveszítette létjogosultságát. Más megfontolások eredményeként jut hasonló következtetésre T. Parsons. Szerinte ki kell fejleszteni a gazdasági folyamat azon tényezőinek elméletét, amelyek *részben* a gazdaságon kívül helyezkednek el. Ezek a tényezők a gazdasági intézmények, amelyek sematikát alkotnak, amely keretében az aktorok javak termelésével és elosztásával foglalkoznak, s akiknek cselekvése a társadalom egy alrendszerét alkotja. Az alrendszer működését egy általános cselekvésemélet

földrajzi távolság és a szállítás akkori viszonyait a mezőgazdaság területi elhelyezkedésének az általános érvényű, egyetemes törvényszerűségeit kutatta, s így nem jutott máshova, mint egy érdekes formális konstrukcióhoz, amely sem kora viszonyai között, sem később nem ad kielégítő magyarázatot a mezőgazdaság fejlődésére, még kevésbé ad eszközt a mezőgazdasági fejlődés alakításához.” Erdei. 1976.

⁹ L. Bernát I., Enyedi Gy., 1977. 28–49.

¹⁰ Eisermann, G. 1964. 14.

keretében lehet értelmezni.¹¹ Némileg hasonlóan közelíti meg a kérdést J. von Kempfski, aki szerint azonban nincs szükség külön gazdaságszociológiára. A szociológia és a gazdaságtan (valamint a politológia is) a tudományok egy típusába tartoznak, valamennyien cselekvéstudományok. A szociológiának a közgazdaságtan fejlődését kell alapul vennie, s miként pl. a pénzügytan integrálódott a gazdaságtudományba, úgy kell egyesülniük a szociológiának, a közgazdaságtannak (és a politológiának) egy egységes cselekvélméletbe, amelyet ő matematikai szociálteóriának nevez.¹²

Nálunk a legnagyobb hatást az ilyen s hasonló törekvések közül Polányi Károly gazdasági antropológiája gyakorolta, aki az ún. szubsztantív szemléletet javasolja, és ennek alapján igyekszik maga is elemezni a gazdasági jelenségeket. Ez a szemlélet a gazdaság fogalmába integrálja a gazdaságilag releváns intézményeket, mint a gazdaságot integráló képződményeket (egészen hasonlóan, mint Parsons), a rokonságot, az elosztási központokat és az árszabályozó piacot.¹³ Polányi elméletéből főként a redistribúcióra vonatkozó tanokat vette át Szelényi Iván¹⁴ a hetvenes évek közepén, s az ő nyomdokain haladva, majd később tőle alaposan eltérve jártak azok a követői, akik a közigazgatás és az érdekérvényesítés összefüggéseiről folytattak empirikus, majd elméleti vizsgálódásokat.¹⁵

Mi azonban eltérünk ezektől a törekvésektől és Max Weberhez megyünk vissza. Weber szerint abban a felfogásban, amely „abban a hiszemben, hogy a mind előbbre haladó tudományos munkának oly módon kell orvosolnia a gazdasági szemléletmód »egyoldalúságait«, hogy általános társadalomtudománnyá alakítja ki, mindenekelőtt az a hiba, hogy a »társadalminak«, vagyis az emberek közötti kapcsolatoknak a szempontja csak akkor ren-

delkezik a tudományos problémák elhatárolásához szükséges határozottsággal, ha melléje teszünk valamilyen különleges tartalmi állítmányt”.¹⁶ Ezért a gazdaságtan feloldása valamilyen általános cselekvélméletben éppúgy nem fogadható el, mint az, ha valaki azon az alapon, hogy a szociológia az életkor (pl. az öregség) által meghatározott szociális kapcsolatokkal, intézményekkel stb. is foglalkozik, a szociológiát a biológiai tudományokhoz sorolná. Az, hogy az állam egyre nagyobb mértékben részt vesz a gazdasági folyamatokban, még nem jogosít fel bennünket arra, hogy az államot a gazdasági folyamat ugyanolyan integráns részének tekintsük, mint a tőkét vagy a munkaerőt, s ezáltal az uralom és hatalom törvényszerűségeit, a hatalom megszerzésére irányuló cselekvéseket lényegileg azonosnak vegyük a javak és a szolgáltatások feletti rendelkezésre irányulókkal. Más kérdésre válaszol a gazdaságelmélet és másra a gazdaságszociológia. A gazdasági elmélet azt kérdezi: „hogyan játszódnék le a cselekvés ideális és emellett tisztán gazdaságilag irányított célracionális esetében?”,¹⁷ míg a gazdaságszociológia arra keres választ: „mennyiben játszottak egy adott esetben vagy cselekvések átlagában a gazdasági célracionálisokon túl egyéb célszabványok, motívumok stb.?” Ha tehát egy empirikus gazdaságkutatás eltérést tapasztal attól, ahogyan a gazdasági folyamatnak ideális esetben történnie kellett volna, s az ideálistól való eltérés mögött pl. a gazdaságilag célracionálisan irányított viselkedés anyaghiány, üzemzavar, hibás technológiai innováció vagy más, hasonló miatti eltérést találja, még mindig a gazdaság területén mozog. Ha azonban, mondjuk, az anyaghiány mögött politikailag motivált munkalassítást fedez fel, lett légyen bár képzettsége szerint közgazdász, szociológus vagy jogász, a szociológia problémamezőjében mozog, mert egy primeren a javak termelésére orientált gazdasági szervezet és a politikai hatalmi szervezet hatásmechanizmusának területén dolgozik.

¹¹ Parsons, T., 1955. 64–83.

¹² Kempfski, J. von, 1964, 238. S. köv.

¹³ L. Polányi K., 1976.

¹⁴ Szelényi I., 1974.

¹⁵ Róluk I. Nagy E. 1981.

¹⁶ Weber, M. 1976. 26.

¹⁷ Weber, M. 1967. 52.

Mint Weber mondja: „a közösségi cselekvés strukturális formáinak megvan a maguk »öntörvényűsége«, és ettől eltekintve is minden egyes esetben elképzelhető, hogy konkrét alakjuk kidolgozásában a gazdasági okokon kívül más tényezők is közrejátszottak”.¹⁸ *A gazdaságszociológia szférája tehát a gazdaságautonóm és gazdaságheteronóm cselekvések, illetve e cselekvéseket különböző társulási, közösségi és szervezeti formában megvalósító aktorok között helyezkedik el.* Erről nem lehet valami általános cselekvéstudományi szociálteória absztrakciós szintjén általános kijelentéseket tenni. „Ezzel szemben tehetünk általános jellegű megállapításokat a közösségi cselekvés konkrét strukturális formáinak konkrét gazdasági formákkal való kölcsönösségi fokára vonatkozólag, azaz rögzíthetjük általános formában, hogy kedveznek kölcsönösen egymás fennállásának és milyen mértékben, vagy ellenkezőleg, gátolják és kizárják-e egymást, egyszóval: egymásnak megfelelnek-e.”¹⁹ Weber aztán e metodológiai bázison elemzi pl. azt a kérdést, hogy a patrimonális, rendi stb. uralmi típusoknak milyen hatásai vannak természetükből fakadóan a gazdaságra. Nem másnak az általánosításáról van itt szó, mint annak az engelsi fejtegetésnek, amely arról szól, hogy az állam serkentheti vagy gátolhatja a gazdasági fejlődést,²⁰ s nem másról, mint ennek a metodológiai elvnek a konkrét alkalmazásáról van szó Marxnál akkor, amikor a *Grundrisse*-ben kimutatja, hogy a tőke eredeti felhalmozása részben „történelmi folyamatok” eredménye, melynek nyomán egyes rétegeket megfosztottak létfenntartási eszközeiktől.²¹

Nos, a növekedési pólus szociológiájának leírásánál ezt a módszert kívánjuk alkalmazni. A növekedési pólus olyan közgazdasági kategóriákkal írható le, mint a vétel és eladás, innováció, beruházás, a motorikus egység húzóhatása a mozgató egységre, external

¹⁸ Weber, M. 1967. 128.

¹⁹ Weber, M. 1967. 128.

²⁰ Engels, F. MEM 37. köt. 477–483.

²¹ Marx, 1972. 383. „A történelmi folyamat nem eredménye a tőkének, hanem előfeltétele.”

economy stb. A szociológiai elemzés feladata annak kimutatása, hogy a növekedés a póluson belül milyen (politikai, tradicionális, kulturális stb.) tényezőkkel van összefüggésben. Később látni fogjuk, hogy a kauzális összefüggésen belül a szocialista állam specifikus legitimáló tevékenysége gyakorolja a domináns hatást.

A növekedési pólus gyökere és fogalma F. Perroux elméletében

Mint már említettük, a növekedési pólus fogalmát F. Perroux-tól,²² valamint tanítványától, J. R. Boudeville-től²³ vesszük át, aki a növekedési pólus, polarizált tér stb. dinamikus és statikus modelljeit igyekszik kidolgozni. Ám már az átvétel pillanatában megváltoztatjuk a fogalomnak a természetét és ezzel együtt a kutatásban betöltött funkcióját. A Perroux–Boudeville-féle növekedési pólus *modell*, amelynek az a funkciója, hogy szimulálja a valóságot, s mennél közelebb van az empirikus valósághoz, annál jobb. Ezzel szemben mi ugyanezt a fogalmat nem *modell*-ként fogjuk fel, hanem a valóságtól eltérő *ideáltípusnak*. Ennek az a sajátossága, hogy *gondolati konstrukció*, elvonatkoztatás a valóságtól, s ezért abban a formában, ahogyan bizonyos, logikailag egymásnak nem ellentmondó elemekből meg van szerkesztve, a valóságban elő sem fordul. „Minél élesebbek és egyértelműbbek az ideáltípusok, tehát minél *idegenebbek* a valóságtól, annál jobb szolgálatot tesznek mind terminológiai és osztályozási, mind heurisztikai szempontból.”²⁴ A tudományos kutatás folyamán számtalanszor alkalmaznak nem tudatosan ideáltípusokat. Ha pl. egy történész egy csatát elemez, óhatatlanul abból indul ki, hogy felvesz egy ideális helyzetet, amelyben a hadvezérek a sajátjuk és

²² Perroux, F. 1964.

²³ Boudeville, J. R., 1973.

²⁴ Weber, M., 1967. 53.

az ellenfél seregéről minden információval rendelkeznek, s aztán ezt az ideális képet összeveti a csata valóságos lefolyásával és az ideális képtől való eltérés rögzítésére, valamint az eltérés okainak megmagyarázására törekszik.

Természetesen az ideáltípusnak valóságélemeket kell tartalmaznia. Evidens, hogy mondjuk, a reciprocitásnak a primitív népek életéből megkonstruált és azok valóságos csereviszonyait valóságidegen képben összefoglaló ideáltípusa²⁵ nem alkalmas egy mai falu gazdaságának megértésére, de alkalmas lehet arra, hogy egy mai falu rokonsági kapcsolatrendszerének vizsgálatára alkalmazzuk. Az ideáltípusnak tehát egyszerre kell fejtegetett értelemben a valóságidegenség és a valóságközelség szempontjait és követelményét kielégítenie: nos, úgy gondoljuk, hogy a Perroux-Boudeville-féle növekedési pólus, mint ideáltípus, kielégíti e követelményeket.

Perroux maga a növekedési pólus fogalmát általános gazdaságelméletében helyezte el, amelynek magját viszont a neoklaszikus gazdaságelmélet kritikája alkotja. Így például a Walras-féle egyensúlyelmélet egyenleteinek előfeltételeit bírálva kimutatja, hogy azokban eliminálva vannak a gazdasági folyamat valóságos cselekvői, akik eredendően különböznek egymástól szükségleteikben, hatalmi potenciáljukban; ami – egyéb más követelmények mellett – pl. oda vezet, hogy az 1. sz. egyenletben foglalt követelmény („Nothing for nothing”) csak kivételes határesetben teljesül.²⁶ Egy másik esetben Böhm-Bawerk posztulátumait vizsgálja, amelyek szerint:

1. a hatalom nem áll kívül a gazdasági törvényeken,
2. a gazdasági törvények erősebbek a hatalomnál,
3. ezért a hatalom nem tud tartós hatást kifejteni a gazdasági törvényekkel szemben.

Perroux ezzel kapcsolatban kimutatja, hogy a gazdasági alanyok egyáltalán nem egy tökéletes versenyben, csak árakon ke-

²⁵ L. Service, E. R., Sahlins, M. D., Wolf, E. R. 1973. 270–283.

²⁶ Perroux, F., 1960. 103.

resztül érintkeznek egymással, hanem közvetlenül s erőpozíciójukat érvényesítve. Ezáltal lehetővé válik a monopolhelyzet kihasználása. Fellépnek ún. *aktív egységek*, amelyek számára a környezet többé nem paraméterek együttese, amelyekhez nekik alkalmazkodniuk kellene, hanem olyan változóké, amelyeket ők tudnak változtatni.²⁷ Ezek az *aktív, motorikus egységek*, amelyek az általuk mozgatott környezetükre hatnak, s a kettő együttese képezi a *növekedési pólust, mint a geográfiai térben elhelyezkedő régiót*, amely azután a maga részéről más régiókkal szemben a motorikus egység szerepét játszhatja.

A motorikus egység lehet egy cég, vállalatok formális vagy informális, nem intézményesített (pl. egy iparág) csoportja. Ebből már az is következik, hogy azok a húzó és indukciós hatások, amelyek a növekedési pólusból kiindulnak, különböző nagyságrendűek lehetnek. Mármint, a szokásos versenymodellekben a növekedésre, a fejlődésre vonatkozó döntéseket „a vállalat vezetője hozza, a *maximális nyereségre törekvő egység döntéshozó*” szerve, amely a döntést pénzegységben kifejezhető tiszta nyereség maximumának szem előtt tartásával hozza meg”. Ez a modell azonban Perroux-t azért hagyja kielégítetlenül, mert így „kimaradnak az elemzésből a *makroegységek* vagy komplex egységek, valamint a gazdaságon kívüli hatótényezők”.²⁸ E pontban bevezeti az *external economy*²⁹ fogalmát, amely hivatott tartalmazni a gazdaság ama mozzanatát, amelyben a vételi és eladási döntéseket nem pusztán az árak függvényében hozzák meg, a vállalatok, egymáshoz nem csupán az árak révén kapcsolódnak, hanem amikor a termelőegység profitja, függvénye egy másik vállalat vételének és eladásainak. Ez utóbbi esetben két vállalat nem csupán árak révén interdependens, hanem hasznos szolgáltatások vétele és eladása révén is, s így elemeik függenek az általuk

²⁷ Perroux, F., 1973. 737–754.

²⁸ Perroux, F., 1982. 211. Ezért nem elégti ki Schumpeter növekedéselmélete (l. Schumpeter, J., 1980), akit egyébként Perroux igen nagyra tart. L. Perroux, F., 1965.

²⁹ L. Perroux, F. 1964. 144.

alkalmazott technikától és változásaitól. Az aktív egység hatásai ebben az externális gazdaságban bontakoznak ki. „Aktív egységről akkor beszélünk, ha a saját akciói révén és saját érdekében képes környezetét, azaz azoknak az egységeknek a viselkedését, amelyekkel kapcsolatban van, átalakítani [...] Röviden: az aktív egység környezetét alkalmazza saját programjához, ahelyett, hogy ő alkalmazná programját környezetéhez.”³⁰

A motorikus egység cselekvései több szintre tagozódnak, és ennek megfelelően a kutatásnak több dimenziója van. Ezek a következők:

1. Cselekvés árakon; áramlásokon (pénz, tőke, információ) és anticipációkon, azaz olyan növekedési projektumokon keresztül, amelyek egy adott halmaz többi projektumaihoz megfelelően illeszkednek („kreatív anticipáció”);
2. vezetésre és dominanciára irányuló cselekvések (hatalom- és presztízsérvényesítés);
3. cselekvések, amelyek a keynesi fogyasztási, megtakarítási és beruházási hajlamra hatnak;
4. a növekedésre, fejlődésre, haladásra irányuló cselekvések.³¹

Perroux tulajdonképpen ezeken az elemzési dimenziókon keresztül konkretizálja a növekedési pólus és a motorikus egység sajátosságait, amelyeket itt nem részletezünk. Csupán néhány mozzanatot emelünk ki.

Először is, a motorikus vagy aktív egység elengedhetetlen tulajdonsága, hogy növekedési rátája egy adott halmazon belül felülmúlja az átlagot. Másodszor, a növekedési pólus és a motorikus egység különböző nagyságrendű lehet. Motorikus egység lehet egy gyár vagy egy egész kulcsiparág (mint, mondjuk, a múlt században a vasútépítés), s hasonlóképpen, a növekedési pólus is lehet mikrorégió, de egy egész kontinens is. A motorikus régió

³⁰ Perroux, F., 1973. 99. Boudeville a motorikus egységet fejlődési pólusnak nevezi: „motorikus és dinamikus vállalatok tömörülése, amely folytonosan a beruházások révén húzóhatásokat gyakorol a környezetére. Boudeville, I-R. 1973. 143.

³¹ Perroux, F. 1964. 239.

más régiókra húzóhatást három eszközzel fejt ki: városi agglomeráció, meghonosodott motorikus termelési egységek, új iparok létesítése. Egy régió akkor motorikus, ha más régiókban is tartósan megnöveli a fogyasztási és beruházási rátát.³²

Van azonban a növekedési pólusnak a Perroux-féle modellben két olyan sajátossága, amely nagymértékben megkönnyíti az adaptálását, és végső soron ezek a mozzanatok hordozzák magukban a valóságközeltségnek azt az elemét, ami minden ideáltípus alkalmazásánál szükséges. Az egyik az, hogy Perroux az ún. környezeti dinamika egyik elemeként, a népesség és innováció mellett, felveszi az analitikus modellbe az intézményeket is.³³ Mindenekelőtt nagyszámú norma (törvény, rendelet) van érvényben, amelyek a szociális működést orientálják. Másrészt ott van a mai állam, amely asszimilációs tevékenységet folytat, pl. különböző térségekre adókat vet ki, amelyek az egyes területek lakóit hátrányosan, másokét előnyösen érintik, s előbbi esetben a lakosok lényegében valamiféle „elhelyezkedési” járulékot fizetnek. Minden régió „alá van vetve” területi és helyi hatalmaknak, hatóságoknak. Ezek a politikai és közigazgatási hatalmak nem foghatók fel semleges tényezőként. Számunkra ez az elemzési dimenzió teszi lehetővé, hogy kutatásunkba bekapcsoljuk a termelési egység és a helyi, valamint megyei tanács kapcsolatrendszerének vizsgálatát.

A másik fontos sajátossága a modellnek, hogy különbséget tesz a *termelési egység és döntési centrum között*. Egy helyen Perroux kifejti, hogy az aktív egységből kiinduló, „néhány jelentősebb húzóhatás a hatalomnak azokra a tényezőkre vezethető vissza, amelyeket döntési testületeknek vagy csoportoknak is nevezhetünk, s amelyek az árucseré-folyamatok, a termelékenység és a beruházások anticipációinak és megvalósulásának jelentős súlyt képviselő szervei.”³⁴ Másutt arra utal, hogy a motorikus egység technikai és gazdasági okok miatt az, s azért „nem szabad össze-

³² Perroux, F. 1964. 233–237.

³³ Perroux, F., 1964. 204–207.

³⁴ Perroux, F., 1982. 211.

keverni a döntési centrummal, amely hat rá. Gyakran, a fejletlen országokban, a motorikus egység olyan gazdasági és pénzügyi csoportoktól függ, amelyek belső vagy külső közhatalmakkal egyetértésben cselekszenek. Azaz, a legtisztább esetben, nemcsak a növekedést, hanem a terület és népesség fejlesztését is ilyen döntések vezérlik.”³⁵ A növekedési pólus és a döntési centrum közötti különbségtevés és elemzési dimenzió teszi lehetővé számunkra, hogy a vállalat és a gazdaságirányító szerv kapcsolatát vizsgáljuk. A szocialista gazdasági rendszeren belüli növekedési pólus döntő módon éppen ezen a ponton tér el a növekedési pólus ideáltípusától. A nyugati vegyes gazdasági rendszerben is van különbség a vállalatvezetés és döntési centrum között, a manager ott is felel a tulajdonosok nagyszámú csoportjából egynek, tudniillik a részvényeseknek. „De a vállalatvezetés ott mégsem integrált része a gazdaságirányítás hierarchikus rendszerének, mint nálunk. A fenntartások jogosságának elismerése mellett is tagadhatatlan a tőkés vállalati autonómia és a hazai vállalatok önállóságának jelentős különbsége. A vállalati vezetők politikai elkötelezettsége, a párt szerepe az igazgatók kinevezésében, előléptetésében összehasonlíthatatlanná teszi a képet, amihez még az anyagellátás, a hitelforrások és az értékesítési csatornák központi meghatározottsága is hozzájárul.”³⁶ Ilyen körülmények között a szocialista vállalat mint motorikus egység cselekvései közül nyilvánvalóan nem lehet a legjelentősebb az áron keresztül történő,³⁷ hiszen például az állami gazdaságok végtermékeinek 60%-a kötött áras.³⁸ Ezzel szemben úgy látszik, hogy a növekedés a vállalatnak a növekedésre irányuló cselekvéseiből fakad, amelynek fő formája az egy munkaerőre jutó termelőeszközök növelése, hatékonyabb termelőeszközök alkalmazása (a munkaerő növelése

³⁵ Perroux, F., 1964. 168.

³⁶ Hegedüs Zs., Tardos M., 1974. 172.

³⁷ Kornai azt mondja, hogy a szocialista gazdaság „főleg monetarizálta” gazdasági rendszer, amelyben az ár és a pénz nem gyakorol érdemleges hatást a termelés, a beruházás és a foglalkoztatás makrováltozóira.” Kornai J., 1982/1. 101.

³⁸ Csizmadia E., Székely M., 1978. 205.

mellett az extenzív fejlődési szakaszban),³⁹ vagyis a termelő beruházások. Márpedig, mivel a fejlesztési források a szocialista gazdasági rendszerben túlnyomórészt a felsőbb gazdaságirányító szervektől áramlanak a termelő vállalathoz (az állami gazdaságok esetében 1968-ig teljes egészében) a döntési centrum és a motorikus egység között olyan típusú kapcsolat jön létre, mint pl. a tervalku, adminisztratív verseny stb., amelyekre Perroux, bár a szocialista és fejlődő országokkal kapcsolatban utal, de azt a modellbe még nem építette bele. Márpedig a mi viszonyaink között a mikroszintű gazdasági fejlődés döntően a gazdaságirányító szervezetek akcióival függ össze, s ezért a továbbiakban figyelmünket ennek a viszonyrendszernek a tartalmára kell fordítanunk.

A beruházási rendszer és a gazdaságirányítás beágyazottsága a politikai rendszerbe

A hetvenes évek közgazgatási irodalmának áttekintéséből úgy látszik, hogy a szocialista tervgazdaság mechanizmusának titka a beruházási szférában rejlik, mint ahogy valaki megfogalmazta: „A beruházási eszköztevékenység – beleértve a kapacitás kihasználást is – azonosságot mutat a gazdálkodás többi elemével.”⁴⁰ Az sem véletlen, hogy Kornai egyik művében a beruházást modellje „szívének” nevezi.⁴¹

A beruházási mechanizmus lényegi modellje az ún. *tervalku*: „a terv meghatározója azt szeretné, ha a vállalat kevesebb inputból állítana elő több outputot. A végrehajtó pedig az ellenkezőjét óhajtja: kisebb outputfeladatot, de hozzá bőséges inputellátással.”

³⁹ Burgerné Gimes A., 1980. 52. S. köv. A gazdasági növekedéssel foglalkozó újabb hazai irodalomból I. Román Z., 1977. 229. S. köv., Simon Gy., 1983.

⁴⁰ Barát M., 1981. 141.

⁴¹ Kornai J., 1982/1. 46.

tást. Az alkuban a vállalat hangja figyelmeztet a felső tűrési határra, az elszakadásra a normától felfelé: a felsőbb szerv hangja emlékeztet az alsó tűrési határra, az elszakadásra a normától lefele. A kétféle »hang« vitájában alakul ki a kompromisszum, amely a vállalatok összességét tekintve – mintegy »bejártssza«, »bekalibrálja« a tervet a feszítettség normális, elfogadható szintjére.⁴² Szorosan a tervalkuhoz tartozik a *verseny a fejlesztési-beruházási forrásokért*. A szocialista tervgazdasági rendszerben, szemben a kapitalista rendszerbeli beruházóval, a vállalati döntéshozó nem éli át a döntés kockázatát. Egyrészt a krónikus hiánygazdálkodás biztosítja, hogy előbb-utóbb minden termék elkél, másrészt, ha valami oknál fogva pénzbeli veszteségek keletkeznek a beruházás nyomán, az állam a vállalatot kiegészíti nehézségeiből. Nincs igazi kockázat, s ez magyarázza, hogy a vállalat beruházási javak iránti kereslete majdnem kielégíthetetlen.

A közgazdászok leírják a vállalat és a gazdaságirányító szerv törekvéseit a tervalkuban és a beruházási eszközökért folytatott harcban. Ami a vállalatot illeti, annak érdeke „elsősorban a vállalat növekedése, a vállalati presztízs, amely a termelési érték, a vállalati létszám, a korszerű üzemek, a termelő apparátus fejlődéséhez fűződik”.⁴³ Arra is számosan utalnak, hogy az alkupozícióban a nagyvállalati forma előnyös, mert az eddigi tapasztalatok szerint a gazdasági szabályozók a nagyvállalati pozíciót kedvezményezték, sőt bizonyos nagyságon felül megváltozik a vállalat és az állam közötti erőviszony,⁴⁴ s a nagyvállalat már nem a többi vállalattal versenyez, hanem – mint valaki brutálisan kifejezi – az államot „revolverezi”.⁴⁵ „Ezek a nagy egységek tehát a maguk gazdasági és politikai súlyával aktív módon hatnak a gazdaságpolitikai környezet alakulására [...] minél nagyobb a vállalat, vezetői annál kedvezőbben ítélik meg helyzetüket és esélyei-

⁴² Kornai J., 1982/1. 69–70. A tervalkuról l. még töle Kornai J., 1957.

⁴³ Mocsáry J., 1981. 163. (Az eredetiben kiemelve)

⁴⁴ Egyes nagyvállalatok el tudták érni, hogy terveik közvetlenül az állami terv részekévé váljanak. L. Szalai E., 1982. 24.

⁴⁵ Inzelt A., 1968. 64.

ket a további növekedésre.”⁴⁶ Ugyanakkor a gazdaságirányítási szervezetek, miközben az irányításuk alá tartozó vállalatokkal kemény alkut folytatnak, végső soron azonosulnak velük; mert „természetes céljuk, hogy a hozzájuk tartozó területek vállalatai fejlődjenek, és érdekeltek a fejlődéshez szükséges felhalmozási eszközök megszerzésében. A gazdálkodási egységek extenzív fejlesztési javaslatait felkarolják, illetve maguk kezdeményeznek ilyen akciókat”.⁴⁷ Ugyanis a felső gazdaságirányító szervezetek is strukturált közeget alkotnak, közöttük is verseny folyik, eltérő erőpotenciállal rendelkeznek, s érdekük egybeesik az alájuk rendelt vállalatokéval.

Különböző és számos vizsgálat foglalkozik a tervalkuval és a beruházási mechanizmussal, a tervezéssel. Laky Teréz vizsgálatából ismerjük azokat az eszközöket, érvelési típusokat, amelyekkel a vállalatok a tervalkuban élnek.⁴⁸ Bauer Tamás részletesen elemzi a beruházás ciklusait, az ún. folytatási függvény „rejtélyét”, s kimutatja, hogy a beruházási expanzió központi szándékokon való túlfutását a vállalatok olyan cselekvései magyarázzák, mint a járulékos és kapcsolódó beruházások elhanyagolása, a beruházások anyag-, létszám- és importigényének alátervezése, a várható eredmények szépítése, a „tervbeakaszzkodás”, az igények bujtatása.⁴⁹

Mármost a beruházási rendszer kedvezőtlen következményeinek a magyarázatára általában a következő okokat szokták említeni.

Először is a vállalat csillapíthatatlan beruházási éhségét lényegében a vállalattervezők *motivációs struktúrájával* magyarázzák nagyjából úgy, mint J. K. Galbraith a behaviorista szervezetszociológusok (March, Simon) nyomán a technostruktúráét, a szak-

⁴⁶ Varga Gy., 1977.

⁴⁷ Mandel M., 1974. 885.

⁴⁸ Laky T., 1979.

⁴⁹ L. Bauer T., 1981. 535.

értők törekvése a vállalat növekedésére, fejlődésére a vállalattal való azonosulásból, a vállalathoz való kötődésből fakad.⁵⁰

Második típusú okként hozzák fel számosan azt a tényt, hogy a központi döntéshozók törekvéseiben, magatartásában jelentős mértékben fennmaradt a természetes előirányzatok szerepe,⁵¹ hogy a „beruházási célok” természetesen szemlélt termelésnövekedési feladatokhoz kapcsolódtak,⁵² hogy „a beruházás árnyékként kíséri a természetes céloktól vezérelt döntéshozatalt”.⁵³ Ezért a „vállalatok [...] csak a nyereség tömegében érdekeltek, a nyereség rátájában azonban nem. Ezért nem változtatta meg alapvetően a vállalati motivációt a természetes mutató helyett a nyereségmutató: ezért rendelődik alá a nyereségérdekltség a vállalatok növekedési érdekltségének.”⁵⁴ Sós Károly Attila a beruházás ellentmondásainak alapvető okát abban látja, hogy „a nagy számú természetes részegyensúly biztosítására és a hatékonyság növelésére irányuló törekvés ellentmond egymásnak”.⁵⁵ Mit jelent közelebről a természetes mutató? Azt, hogy a felső gazdaságirányító szervezetek „elsősorban a szakágazat egészének fejlődését; az országnak a szakágazat által termelt termékekkel való ellátását, a szakágazat külkereskedelmi egyenlegének alakulását és más társadalminak nevezhető célok teljesülését tartják fontosnak”,⁵⁶ s a nyereség csak másodlagos jelentőségű. Ebből fakad aztán a vállalat ellátási kötelezettsége, amely a vállalat számára ráfizetéses termékek előállítását jelenti (s amivel a vállalatvezetők azonosulnak). A természetes mutatók az okkeresést a mutatók kitűzői felé terelik.

Ezért harmadik típusú okként szerepel a gazdasági intézményrendszer. Bauer azt fejtegeti, hogy a beruházási rendszer ellentmondása „a közvetlen tervgazdálkodás lényegi vonásaival, a közvetlen tervviszony olyan alapvető oldalaival függ össze, mint

⁵⁰ L. Galbraith, J. K., 1970. 159. S. köv, Laky T., 1976. Kornai J., 1982. 77–79.

⁵¹ Barát M., 1981. 149.

⁵² Bauer T., 1981. 459.

⁵³ Belyácz I., 1982. 30.

⁵⁴ Szegő A., 1983. 27.

⁵⁵ Soós Károly A., 805.

⁵⁶ Tardos M., 1972. 912. L. még Falusné Szikra K., 1976. 276., 279.

a tervutasítás jellege, a gazdasági élet szereplőinek, a döntéshozóknak hierarchikus alá-fölérendeltsége”.⁵⁷ Kornai, eltérően korábbi munkáiban képviselt felfogásától, *A hiányban* kifejti, hogy a krónikus hiány oka „az intézményi adottságokban és az általuk kialakított magatartási szabályosságokban keresendő.”⁵⁸

Erről a bizonyos intézményrendszerről azonban a közgazdászok nem sokat mondanak, meglehetősen elvontságban hagyják, nem mondják meg, hogy a természetes célokon túl az intézményrendszer milyen konkrét sajátossága idézi elő a beruházási rendszer kedvezőtlen sajátosságait. Úgy látszik mindenesetre, hogy többnyire a gazdasági intézményrendszerre gondolnak, bár azokban az eszmefuttatásokban, amelyek a gazdaságirányítási rendszer megváltoztatására tesznek javaslatot, kitetszik, hogy a tulajdonviszonyok átalakítását kívánják (Bauer, Tardos és Sárközy is).⁵⁹

A negyedik ilyen típusú okként pontosan a tulajdonviszonyok szerepelnek. Az idévágó nézet legvilágosabban Szoboszlainál és Wienernél fogalmazódik meg. A gazdaságirányítás és önkormányzat kapcsolatát elemezve megállapítják, hogy ezek „működésének feltételeit [...] a társadalom egészének mozgásfolyamata határozza meg, amely – a többi gazdasági-társadalmi formációhoz hasonlóan – a tulajdonformára vezethető vissza. A gazdaságirányítás reformja, valamint az államélet és a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének a koncepciója [...] pedig érintetlenül hagyta a szocialista tulajdon eddigi formáit, csupán az 'alapmodell'-en belüli változatot hozott létre.”⁶⁰

A mintegy tíz éve újra és újra felizzó tulajdonvita mutatja, hogy az okok keresésében a gazdasági-társadalmi formációhoz, illetve a tulajdonviszonyokhoz folyamodó felfogás megy a legmesszebbre, s ennek megfelelően azok a változtatni akaró elképzelések, pl. munkásönigazgatási vagy eszköztulajdonosi (hol-

⁵⁷ Bauer T., 1981. 497., 917.

⁵⁸ Kornai J., 1981/1. 571.

⁵⁹ L. Bauer T., 1982., Tardos M., 1972., Sárközy T., 1979., 1981.

⁶⁰ Szoboszlai Gy., Wiener Gy., 1980. 893.

ding) rendszer bevezetésével, nagy horderejű változásokat hoznának.

Úgy gondoljuk azonban, hogy a problémának a tulajdonviszonyokra való oksági visszavezetése még mindig túlságosan absztrakt szinten tartja magát a problémát. Maguknak az idézett szerzőknek fejtegetésében van egy árulkodó fordulat, amely követeli a további konkretizálást. Azt mondják: az államelmélet és a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének koncepciója lényegesen érintetlenül hagyta a szocialista tulajdonformákat. Ami világosan utal egy koncepcióképző közre, amelynek tudatos döntése volt a tulajdonformák érintetlenül hagyása. S ez csak azt jelenti, hogy a gazdasági intézményrendszer, a tulajdon intézményét is beleértve, a politikai rendszerbe van beágyazva.

Figyeljük csak meg Marxnak idevágó megvilágosító erejű szavait: „mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya [...] az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, s ennél fogva a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának is, egyszóval a mindenkor sajátos államformának a legbensőbb titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk.” Ámde Marxnak egy konkrét szituációt, Louis Bonaparte államcsínyét elemezve, egyáltalán nem jutott eszébe, hogy azt csak úgy általában a tulajdonviszonyokra vezesse vissza. Mert „ugyanaz a gazdasági bázis, számtalan empirikus körülmény, természeti feltétel, jogi viszonyok, kívülről ható történelmi befolyások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amelyet csak ezeknek az adott empirikus körülményeknek az elemzése útján lehet megérteni.”⁶¹ Ezért aztán Marx az államcsíny elemzésében odáig megy, hogy Louis Bonaparténak a párizsi bohém világgal való bensőséges kapcsolatát is figyelembe veszi oksági tényezőként.⁶²

Úgyhogy nem lehet megállni a beruházási rendszer ellentmondásait elemezve a gazdasági intézményrendszerrel vagy akár a tulajdonviszonyoknál, amikor tudván tudjuk, hogy a gazdasági intézményrendszer a politi-

⁶¹ Marx, K., MEM 25. 745–746.

⁶² Marx, K., MEM 8. 150–152.

kai intézményrendszerbe van beágyazva, a gazdasági intézmények a politikai intézmények részei. S mindaddig, amíg a tulajdonviszonyokat az uralmi viszonyok specifikus formája az adott specifikus formákban határozza meg, addig ez a specifikus uralmi viszony specifikus hatásokat fog gyakorolni a gazdasági intézményrendszer rendjére és működésére, és ezen keresztül a beruházási rendszerre is. Gondoljunk vissza fejtegetésünk jelen pontján Weberre, aki szerint „tehetünk általános jellegű megállapításokat a közösségi cselekvés konkrét strukturális formáinak konkrét gazdasági formákkal való kölcsönösségi fokára vonatkozólag; azaz rögzíthetjük általános formában, hogy kedveznek-e kölcsönösen egymás fennállásának és milyen mértékben, vagy ellenkezőleg, gátolják és kizárják-e egymást, más szóval, egymásnak megfelelnek-e vagy sem”.⁶³ A mi számunkra ez azt jelenti, hogy vizsgálunk kell a létező szocializmus uralmi típusának az összefüggéseit a gazdaságirányítás rendszerén, mert enélkül nem érthetjük meg a növekedési pólus növekedését s a lokális gazdasági, földrajzi és politikai térben elfoglalt pozícióját és dinamikáját sem.

Fogyasztás-szimmetrikus beruházási ciklus és legitimáció

Legújabb munkájában Kornai azt vizsgálja egy helyen, hogy milyen visszacsatolások történnek a beruházási folyamatban a gazdasági irányító szervek felé az egyenletes növekedésű, normális beruházási „pályára” való visszaállásra. Három ilyen visszacsatolás van. Az első a háztartás kétféle normálértékével kapcsolatos, melyek közül az egyik a háztartás fogyasztásából és megtakarításából következik, a másik pedig a gazdaságpolitika és tervezés normáit testesíti meg. A második visszacsatolást az a

⁶³ Weber, M., 1967. 128.

döntés valósítja meg, amellyel a gazdasági vezetők, ha úgy érzik, hogy túlságosan elkötelezték magukat a múltban, visszafogják az új beruházások indítását. A harmadik a hiány intenzívebbé válásával, kiéleződésével függ össze, amikor is a normálisnál intenzívebbé váló hiány a beruházások visszafogására készteti a döntéshozókat.⁶⁴

Hallatlanul érdekes az idézett fejtegetésekben, hogy – eltekintve a háztartások akcióitól – a beruházások visszafogására irányuló cselekvések, a szerző többszöri, árulkodó megfogalmazása szerint, mindig akkor indulnak be, amikor vagy központi vagy akár alacsonyabb szintű döntéshozók „úgy érzik”, hogy be kell avatkozni az elszabadult folyamatok menetébe. Ugyanakkor úgy tűnik számunkra, hogy mind az, amikor a beruházási elkötelezettség normál értékétől való eltérés, mind az, amikor a normális hiánytól való eltérés történik, s a döntéshozók beavatkoznak, az első visszacsatolásra vezethető vissza, a központi döntések kialakítóira, akik: „Ha a fogyasztás növekedése elmarad a szokásostól, akkor csökkentik a beruházások bővülését, hogy a nemzeti jövedelemből több maradjon a fogyasztásra. Ha azonban a lakosság »túl jól él«, fogyasztásának növekedése szokatlannul felgyorsult, akkor nagyobb volumenben indíthatók beruházások, mert a tervezők indokoltan érzik, hogy előbb-utóbb erőforrásokat vonjanak el a háztartási fogyasztás elől”.⁶⁵ Annál is inkább a központi döntéshozók felé kell fordulnunk, mert, mint pár oldallal később olvashatjuk: „Az igazi kockázat hiánya magyarázza meg, hogy a vállalatok, közületek, az alsó és középfokú gazdasági vezetők részéről nincsen önkéntes korlátja a beruházási erőforrások igénylésének”⁶⁶, „következésképpen a korlátot csak a központ állíthatja fel. Azaz a központi tervezők, mint a fentebb idézett részben Kornai mondja, ha „úgy érzik”, hogy a lakosság „rosszul él”, akkor csökkentik, ha pedig „úgy érzik”, hogy „túl jól

⁶⁴ L. Kornai J., 1982/2. 54–58.

⁶⁵ Kornai J., 1982/2. 56.

⁶⁶ Kornai J., 1982/2. 59–60. (Az „alsó és középfokú vezetők” kiemelése – N. E.)

él”, akkor növelik a beruházás-indításokat; miáltal – az utóbbi esetben – a nemzeti jövedelemből több marad a fogyasztásra.

A központi döntéshozók ilyenfajta „érzeshullámzásainak” köszönhető a Bauer által „fogyasztás-szimmetrikus” beruházási ciklusnak nevezett jelenség kialakulása. De *mitől* „hullámszerű” az érzések, *mitől* érzik a döntéshozók, hogy egyik esetben így, a másik esetben úgy kell cselekedniük?

A fogyasztási ciklusnak a beruházási ciklushoz kötöttségére a politológusok is felfigyeltek. Bunce ún. fogyasztási politikai ciklusokról beszél, amelyek nála a nehézipar fejlesztési volumenével szimmetrikusak. Mieczkowski és Hanson idevonatkozó elemzéseit felhasználva és korrigálva arra a következtetésre jut, hogy a ciklust meghatározó kulcsváltozó a politikai vezetésben bekövetkező utódlás, amikor is az új vezetés a tömegek megnyerésére növeli a fogyasztási alapot, majd egy bizonyos idő után visszatér a nehézipar preferálásához, a fogyasztás és a fogyasztási cikkeket gyártó iparok hátrányára.⁶⁷

Ez a magyarázat azonban nem látszik kielégítőnek, mert *beruházási ciklus vezetési váltás hiányában is előfordul*, ami jelzi, hogy más magyarázat után kell néznünk.

Bauer a központi tervezők törekvéseit vizsgálva, számos dokumentumot elemezve, mások kutatásaira támaszkodva, könyvének egyik helyén arra a fontos felismerésre jut, hogy „a fejlettebb országok utólerése rövid vagy középtávon szinte öncélként jelenik meg a központi tervezők törekvéseiben”,⁶⁸ vagyis – idézi Goldmannt és Koubát – „a tervszerű irányítás rendszerében uralkodó szubjektív tendenciával” van dolgunk.⁶⁹

Ezzel a létező szocializmusoknak, mint egy meghatározott uralmi típusnak specifikus sajátosságához érkeztünk. Minden uralom fennállásának minimumfeltétele az, hogy az uralmat birtokló döntési centrum parancsainak az uralom szférájába tartozók engedelmeskedjenek. Az engedelmesség biztosításának

⁶⁷ Bunce, V., 1980.

⁶⁸ Bauer T., 1981. 437.

⁶⁹ Bauer T., 1981. 438.

természetesen számtalan módja van, amelyek közül azonban domináns módon emelkedik ki az uralomnak történetileg minden típusában tapasztalható ama sajátossága, hogy felkeltse, táplálja és fenntartsa a körébe tartozókban a hitet, hogy uralma jogosult, hogy van olyan alapja, amelyben az uralom körébe tartozók átlaga egyetért. A létező szocializmusok esetében ez az alap negatívum az, hogy a szocializmus megszünteti az előző társadalmi rendszer szociális igazságtalanságait, pozitívum pedig azt – s ez a létrejött szocializmusoknak ama történelmi sajátosságából következett be, hogy a fejlettebb országokban jöttek létre –, hogy belátható időn belül a gazdasági fejlettség tekintetében utoléri a legfejlettebb tőkés országokat. Ez a létező szocializmusok *specifikus legitimitásigénye*, és ebből a specifikus legitimitásigényből következett az, hogy a gazdaság területén erőltetett fejlődési ütemet kellett diktálni, hogy – mint Kozma Ferenc írta – „a szocialista országok fejlődési modellje nem lehet más, mint egy terméktöbblet-maximalizálásra és koncentrációra felépített modell, amelynek a legfontosabb korlátozó feltétele az adott életszínvonal mérséklése, de állandó emelése”, s ezért „a személyes fogyasztással semmiképpen át nem változó új érték tehát nálunk fontosabb forrása a növekedésnek, mint versenypartnereinknél”,⁷⁰ azaz a fejlettebb tőkés országoknál.

Csak hogy ez a legitimitásigény egy belső ellentmondást tartalmaz: mennél inkább nagyobb rész fordítódik a „behózási stratégia” finanszírozására, annál inkább csökkenteni kell a személyes fogyasztásra fordítható részt, ami a lakosság körében elégedetlenségre vezethet, és a legitimitációs bázis beszűkülését hozza magával. E tényállás következtében a létező szocializmusok legitimitásigénye két tendenciát tartalmaz. Ahogyan létrejönnek a beruházásra orientált növekedési tervek egyfelől, s jóléti, életszínvonal-emelő tervek másfelől (Oliviera),⁷¹ ugyanúgy létezik egyfelől egy jövőre orientált és másfelől egy jelenre orientált legitimitásigény is. Ennek a dilemmatikus legitimitásigénynek

⁷⁰ Idézi Bauer T. 1981. 432.

⁷¹ L. Bauer T., 1981. 432.

azonban messze ható következményei vannak, mivel általában is az „igényelt legitimitás” jellege szerint alapvetően különböző az engedelmisségnek, az engedelmisség biztosítására hivatott igazgatási testületnek és az uralom gyakorlásának a jellege is. Ezzel azonban hatása is”⁷²

E sajátos legitimitásigény következtében az igazgatási testület a gazdaságirányító és politikai irányító szervezeteket összefonja egymással, s az uralom gyakorlása megjelenik a gazdaságirányító szervezetben, amely ily módon *nem csupán gazdaságirányító, hanem legitimáló* tevékenységet is folytat, s hasonló funkciókat kell ellátnia ennek folyamánként *a termelő vállalatnak* is. Ez határozza meg viselkedését az alkupozícióban, amelynek során minden érvelési formája arra az egyre oldódik fel, hogy kimutatni törekszik egyfelől azt, hogy a beruházás megvalósítása végeredményben össztársadalmi érdek, másfelől pedig azt, hogy a beruházás elmaradása milyen „kis” vagy „nagy” társadalmi feszültséget idézne elő, hogy végső soron a beruházás: „politikai kérdés”. Ez nyilatkozik meg abban, hogy a vállalatnak három célja van, amelyek teljesítéséért felelős: nyereség, ellátási felelősség, tőkés export.⁷³ És ezért lehet mondani azt is, hogy a vállalatvezető felelőssége „komplex (kiterjed a gazdálkodás egészének alakulására, az exporttevékenységre, a dolgozók szociális körülményeinek javítására stb.), és ezen belül is elsősorban nem jogi, hanem politikai vonatkozású”⁷⁴

Mínthogy a gazdaságirányítási, közigazgatási és politikairányítási rendszer egyaránt centralisztikus, az uralom specifikus legitimitásigényéből fakadó és jelzett sajátosságok megjelennek a lokális világban is, és ennek következtében a növekedési pólus sajátosságait csakis ebben a kontextusban tudjuk leírni és értelmezni.

⁷² Weber, M., 1967. 70.

⁷³ Schweitzer I., 1981. 7–8.

⁷⁴ Barát M., 150., (kiemelés – N. E.)

Növekedési pólus és notabilizáció

Az a tény, hogy a központi uralomlegitimáló szervezetekben állandóan viaskodik egymással a növekedési és jóléti tervezés, a növekedési és jóléti legitimáció, magát a döntési centrumot belsőleg struktúrálttá teszi, a szervezetei között változó erőviszonyok, érdek- és hatalomérvényesítési törekvések alakulnak ki. Mint a gazdaságpolitikai döntésekre irányuló vizsgálat kimutatta,⁷⁵ az érdekvényesítés lehetőségei s ennek következtében a végső döntés függ a gazdaságirányító szervek által irányított terület nagyságától, a külgazdasági kapcsolatokban játszott szerepüktől, funkcionális vagy ágazati jellegüktől, az irányításuk alá tartozó vállalatok nagyságától stb. Nyilvánvalóan ezeknek a sajátosságoknak valamilyen módon manifesztálódniuk kell a lokális szférában is. Egy másik vizsgálat⁷⁶ ugyanakkor a centrum döntéseiben feltárt egy olyan tendenciát is, amely már közvetlen kapcsolatban van kutatásunk közigazgatás-szociológiai érdeklődésével. A szóban forgó vizsgálat nyomán szabályszerűségnek tekinthető, hogy az erőforrások elosztásában érvényesül a maradványszemlélet: „az infrastrukturális ágazatok csak akkor jutottak fejlesztési pénzeszközökhöz, ha a termelő szférák összes beruházási igényét kielégítették”.⁷⁷ Ez a megállapítás érvényes általában az infrastruktúrára, de különösen érvényes a tanácsi pénzeszközökből finanszírozandó, települési kommunális beruházásokra. Emögött természetesen a növekedés-típusú és jóléti típusú legitimálás ellentmondása húzódik meg. Ez helyi szinten akként jelenik meg, hogy egyrészt a növekedési póluson belül a motorikus egység jogilag nincs a helyi tanácsnak alárendelve, községfejlesztési adóját nem annak fizeti, másrészt pedig amennyiben kapcsolatba kerülnek egymással, ama jogszabályi előírás következtében, hogy a helyi tanács koordinálja a neki alá

⁷⁵ Bihari M., 1979.

⁷⁶ Szoboszlai Gy., Wiener Gy., 1980.

⁷⁷ Szoboszlai Gy., Wiener Gy., 1980: 22.

nem rendelt vállalatokat és intézményeket, a tanács és a vállalat között aszimmetrikus viszony jön létre, amelyen belül a motorikus egysége a domináns pozíció.⁷⁸ Mindazonáltal mindkettőjük számára ennél meghatározóbb jelentőségű a vertikális kapcsolatrendszer, amely a vállalatot a gazdaságirányító szervezethez, a helyi tanácsot pedig a felsőbb tanácsi szervekhez köti, s mivel mind a gazdasági, mind a tanácsi-államigazgatási irányítási rendszerben a fejlesztés forrásai túlnyomórészt felülről áramlanak lefelé, továbbá maga az irányítási rendszer jogi és nem jogi aspektusát tekintve centralisztikus jellegű, mind a gazdasági, mind a tanácsi-igazgatási szférában az egész lokalitást, mint gazdasági, közigazgatási és politikai elemekből álló rendszert, azok a tényezők fogják túlnyomórészt meghatározni, amelyek egyfelől a vállalat és a gazdaságirányító, másfelől a helyi tanács és a felsőbb tanácsi és államigazgatási szervek viszonyrendszerében fellépnek.

Laky Teréz és mások vizsgálatai is jelzik, hogy milyen jelentősége van az alkupozícióban lévő vállalat számára annak, hogy a vállalatvezetők milyen személyi kapcsolattal rendelkeznek felfelé.⁷⁹ A másik, a tanácsi szférában, Vági Gábor kísérelt megadni egy hipotetikus kazuisztikát, mivel e szféra, „a központi forráshoz vezető utak” szférája; a kutatás számára egyelőre szinte áthatolhatatlannak látszik, holott „mintha szórványos anekdotákból rendszeres működési mechanizmussá”⁸⁰ állna össze. A kutatásnak ezt a mechanizmusát, ennek aktorait és a működés szabályszerűségeit kell megragadnia. Evégett folyamodunk a notabilizáció fogalmához, amelyet P. Grémion dolgozott ki⁸¹ annak a

⁷⁸ Régen „a falu a gazdaságok keretét adta, most pedig a gazdaság fog egységbe több falut, amelyekben sokan nem is a mezőgazdaságban dolgoznak. Ohatatlan, hogy a gazdaság nemcsak a mezőgazdaságot, de általában az összetartozó falvak egész életét koordinálja, hiszen lényegesen nagyobb gazdasági erőt jelent, mint a tanács.” Enyedi Gy., 1978. 3.

⁷⁹ Laky T., 1979. 88., Szalai E., 1982. 27–28. Barát Mária az államigazgatási, társadalmi és politikai szervek egyedi beavatkozására utal; Barát M., 1981. 117.

⁸⁰ Vági G., 203.

⁸¹ L. Grémion, P., 1976.

problémának a kapcsán, hogy miként tudja a periféria a centrumban érdekeit érvényesíteni egy centralizált államszervezetben.

A notabilizáció a weberi bürokráciaelméletet érinti. Weber szerint, mint ismeretes, a kapitalizmus kialakulásával párhuzamosan a tradicionális-rendi uralmat a bürokratikus igazgatási testülettel rendelkező legális uralom váltja fel. A bürokrácia, mint egy „lélektelen gép”, racionálisan működik. A racionalitása abban áll, hogy a bürokrácián belül mindenki egy személytelen jogrendnek engedelmeskedik. A hivatalnokok nem rendelkeznek az igazgatás dologi-technikai eszközeivel; azokat a politikai úrtól kapják, s az igazgatást főhivatásként végzik. Korábban az igazgatást laikusok mellékfoglalkozásban végezték, és az igazgatás költségeit részben vagy egészben maguk fizették. A modern racionális állam kialakulásával az ilyen típusoknak, akiket Weber honorációroknak nevez, el kell tűnniük a feladatok mennyiségi és minőségi átalakulása miatt.

A Weber halála óta eltelt időben az államigazgatás hagyományos, túlnyomórészt hatósági funkciói arányukban csökkentek azokhoz a tevékenységekhez képest, amelyek a keynesi beavatkozó szociális állam, illetve a létező szocializmusok államának feladatává lettek. Ennek következtében az államigazgatás valóban egyre inkább közigazgatássá vált, s működését szabályozó *formális jogi racionalitás mellett megjelennek az új, a gazdasági, szervező, területfejlesztéssel kapcsolatos, ezeknek a területeknek a sajátosságaiból következő, szakmai racionalitás-követelmények, amelyek konkurálnak a formális jogi racionalitással.* Ez nyilvánul meg abban is, hogy a jogász korábban élvezett domináns szerepét megkérdőjelezi az igazgatásban, s egyre nagyobb szerepet akarnak juttatni a szakértőnek, a specialistának.⁸² Ugyanakkor, mivel a modern állam gyárszerűen szervezett, a század húszas éveitől kezdve az államigazgatási szervezetben is megpróbálták alkalmazni a tudomá-

⁸² L. erről Nagy E., 1980. „A hagyományos hatósági-rendelkező, pontos ügyviteli szabályok közé szorított közigazgatás fogalmának alkalmazása anakronisztikussá válik.” Szoboszlai Gy., 1982. 218. (jegyzetben)

nyos munkaszervezés elvét és módszereit.⁸³ Ennek az lett a következménye, hogy a jogszerűség és célszerűség elvei a közigazgatáson belül veszélyes ellentétbe jutottak egymással.⁸⁴

Ehhez a tényálláshoz kapcsolódik Grémion notabilizáció fogalma. Grémion azt az empirikus helyzetet vizsgálta, hogy miként sikerült a hatvanas években az államszervezet periferiájának (a département-oknak) a francia regionalizációt megbuktatnia. Az erre vonatkozó tapasztalatokat általánosította, s ez röviden a következőképpen foglalható össze:

A hivatalnokoknak csak egy része az, akik számára a jogi norma kötelező, akik hajlamosak a szabályokhoz való rituális alkalmazkodásra. Vannak azonban a szervezetben olyan helyzetben lévő hivatalnokok, akiknek ez, a pozíciójuk, lehetővé teszi, hogy a jogi norma univerzalizációjától eltérjenek, a jogszabályt rugalmasan alkalmazzák. Ez a képességük nem a személyiségükből fakad, hanem az általuk képviselt szervezetek, közösségek erejéből. Aki pedig a jogszabályt rugalmasan alkalmazza, az kilép a pusztá végrehajtói szerepköréből, s aki pedig a jogszabály megszegését kiharcolja, az notabilitássá válik. Ilyen formán a helyi közösség notabilitása közvetítő feladatot lát el az általa képviselt lakosság és az államszervezet között. E „jogszabályhajlító” tevékenységével megerősíti pozícióját a lakosság felé, ugyanakkor a központ számára is nélkülözhetetlenné válik, mert rajta keresztül lehet bizonyos központi elvárásokat a lakossággal elfogadtatni. Ezáltal kialakul a notabilitások illegitim hatalma, amelyen keresztül a lokális érdekérvényesítés akár a központi elhatározásokat is blokkolhatja. Ez azt mutatja, hogy a bürokrácia nem lélektelen gép, s hogy a helyi közösségekből nem tűntek el a honorációrok; csak most már nem a bíró, a tanító vagy a pap látja el ezt a funkciót, hanem a polgármester vagy a megyegyűlési képviselő.

⁸³ L. erről Lőrincz L., Nagy E., Szamel L., 1976. 169. és köv. oldalak. Nálunk Magyary Zoltán munkásságában, l. Magyar Z. 1942. 25–38. L. még Szamel L., 1976. Szentpéteri I., 1974.

⁸⁴ L. Bibó I., 1944.

Nem szükséges különösebben bizonyítani, hogy a Grémion által leírt jelenség nálunk is létezik a tanácsi-államigazgatási szférában. Ugyanakkor úgy véljük, hogy kutatási hipotézisként *felhasználható a gazdasági szférában* is. Nálunk ugyanis, mint számosan arra rámutatnak, a vállalat és a gazdaságirányító szerv viszonyában számos államigazgatási elem van,⁸⁵ ami a viszonyt az állami-tanácsi szervek közötti vertikális viszonyhoz teszi hasonlóvá.

Mindenesetre rá kell azonban mutatni néhány olyan specifikumra, amely a hazai viszonyokból fakad.

Először is tekintetbe kell venni, hogy a mi viszonyaink között a jogszabály rugalmas alkalmazását vizsgálva jogszabályon semmiképpen sem szabad kizárólag jogi normát érteni. Mind a gazdasági, mind az állami szervezetben jogi normák is meghatározzák az aktorok cselekvését, emellett azonban éppen ilyen vagy esetenként még nagyobb szerepet játszanak az állami és pártszervezetek „állásfoglalásai”, esetleg a párt szervezeti szabályzata, amely az állami szervekhez való viszonyt is szabályozza (hatásköri jegyzék).⁸⁶ Mindezek a nem jogi normák, továbbá a felsőbb szervek konkrét esetre szóló félnormatív utasításai egy olyan – Kulcsár Kálmán kifejezésével élve –, „normatív szituációt”⁸⁷ hoznak létre, amelyben nem formális, bár racionális, ún. empirikus jogalkalmazással⁸⁸ van dolgunk. A döntések meghozatalánál a jogszabály itt szociológiai szempontból éppen úgy a viselkedés egyik oksági tényezője, mint a többi norma. A jog alkalmazója nem annyira univerzális jogi normát vesz tekintetbe, hanem „prejudiciumokat”, analógiákat stb. Emiatt viszont a normatív szituáció a bizonytalanság forrása. Nem véletlenül be-

⁸⁵ L. Harmathy A., 1980. Laki M., 1978.

⁸⁶ L. erről Bihari O., 1982.

⁸⁷ Kulcsár K., 1982. 168. (jegyzetben). Erre vonatkozó jogelméleti és jogszociológiai vizsgálatok nálunk eddig nem voltak. Egyedül a diszkrécionális jogkörrel kapcsolatban történt elméleti (l. Kulcsár K., 1976.) és empirikus (Nagy E., 1972.) vizsgálat.

⁸⁸ L. Weber, M., 1967. 276.

szél Belyácz Iván arról, hogy a beruházási rendszert „egy meghatározatlan, elmosódó döntési típus uralja”.⁸⁹

Másodszor tekintetbe kell vennünk, hogy nálunk a notabilitások által kiépített kommunikációs hálók (Grémion) nem csupán az államszervezetben, hanem a gazdasági szervezetben is kiépülnek, sőt egymással összefonódnak. A növekedési pólus vizsgálatában éppenséggel a horizontális hálók lesznek az érdekesek, így pl. a helyi tanács elnökének és a motorikus egység vezetőjének a kapcsolata, mivel a tanács elnöke nemcsak felfelé, az állami támogatás, az osztott bevételek megszerzéséért folytat akciót, hanem a koordinációs pénzeszközök, a helyi munka és anyag megszerzéséért is.

Végül, mint az eddigi fejtegetésekből látható, a mi viszonyaink között a notabilitási tevékenységen belül bizonyára a „normahajlító” tevékenységnél nagyobb súlya van a fejlesztési források megszerzésének.

IRODALOM

- Barát Mária: A beruházási rendszer elemzése. Közgazdasági Szemle, 1981. 2.
- Bauer Tamás: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Bp. KJK, 1981.
- Bauer Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Szempontok az új gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésére. Mozgó Világ, 1982. 11.
- Belyácz Iván: A beruházási mechanizmus ellentmondásai és az intenzív fejlődés. Közgazdasági Szemle, 1982. 1.
- Bernát Tiadár – Enyedű György: A magyar mezőgazdaság területi problémái. Termelési körzetek és területfejlesztés. Bp. Akadémiai, 1977.
- Bibó István: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. Társadalomtudomány, 1944. 1–3.
- Bihari Mihály: A döntések szervezeti, hatalmi és érdek környezete. Társadalmi Szemle, 1979. 3.
- Bihari Ottó: A politikai szervezetek a szocializmus politikai rendszerében. In: Politikatudományi tanulmányok. Bp. Kossuth, 1982.

⁸⁹ Belyácz, I., 1982. 31.

- Boudeville, Jacques R.: Anémagement du Territoire et Polarisation. Paris, Génin, 1973.
- Bunce, Valerie: The political consumption cycle: a comparative analysis. Soviet Studies, 1980. 2. 280–290.
- Burgerné Gimes Anna: Az élelmiszertermelés gazdaságtana. Bp. KJK, 1978.
- Csizmadia Ernő – Székely Magda: Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban. Bp. Mezőgazdasági, 1978.
- Eisermann, Gottfried: Wirtschaftstheorie und Soziologie. In: Wirtschaft und Gesellschaft. Stuttgart, F. Enke, 1964.
- Erdei Ferenc: A mezőgazdasági területi kérdések. In: Agrárgazdasági tanulmányok. 1. A mezőgazdaság belterjesítése és szakosítása. Bp. Akadémiai Kiadó, 1976.
- Engels, Friedrich: Levél Konrad Schmidthez. 1890. október 27. MEM, 37. 477–483.
- Enyedű György: A magyar falu átalakulása. Földrajzi Közlemények, 1975. 2.
- Enyedű György: A mezőgazdaság fejlődésének hatása a falusi településekre. Városépítés, 1978. 1.
- Enyedű György: Falvaink sorsa. Bp. Magvető, 1980.
- Enyedű Györgyné: Dinamikusan fejlődő agrártérségek Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1978. 4.
- Enyedű Györgyné: Az ország dinamikusan fejlődő térségeinek növekedési tendenciái, ezek hatása a gazdaság és a társadalom területi szerkezetének alakulására, tekintettel a területfejlesztés irányelveinek érvényesítésére közép és hosszú távon. Bp. VÁTI. Kézirat.
- Falusné Székera Katalin: A gazdasági versenyről Közgazdasági Szemle, 1976. 3.
- Fodor László: A termelőerők területi koncentrációja. Az agglomerációk. Bp. Akadémiai, 1976.
- Forgács Katalin: A tőkés agrárfejlődés dilemmája. Bp. KJK, 1974.
- Galbraith, John Kenneth: Az új ipari állam. Bp. KJK, 1970.
- Grémion, Pierre: Le pouvoir périphérique. Bureaucrates et notables dans le système politique français. Paris, Seuil, 1976.
- Harmathy Attila: Az állami támogatások jogi kérdéseiről. Állam-és Jogtudomány, 1980. 1.
- Hegedűs Zsuzsa – Tardos Márton: A vállalati vezetők helyzetének és motivációjának néhány problémája. Közgazdasági Szemle, 1974. 2.
- Horváth Gyula: A területi gazdasági kutatások objektumáról – a gazdasági térről. In: Tanulmányok a területi kutatások módszertanáról. MTA DTI. Közlemények 27. Pécs, 1980. 3–18.

- Inzelt Annamária: A vállalati centralizációról. Gazdaság, 1978/2.
- Kempfski, Jürgen von: Wirtschaftswissenschaft und Soziologie. In: Das Verhältnis der Wissenschafts zur Rechtswissenschaft und Statistik. Berlin, Humboldt, 1964.
- Komló László: A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban. Bp. KJK, 1971.
- Kornai János: Théorie des systèmes économique et théorie générale de l'équilibre. Académie des Sciences de Hongrie. Institut des Sciences Economiques Etude No. 5. Bp. 1975.
- Kornai János: A szocialista gazdaság egy makrodinamikai modellje. Bp. KJK, 1982. (Jegyzetben: Kornai J. 1982/2.)
- Kornai János: A hiány. Bp. KJK, 1982. (Jegyzetben: Kornai: 1982. (1.)
- Körödi József: Területi tervezés, tanácsi tervezés. Bp. KJK, 1972.
- Kulcsár Kálmán: A szocialista társadalom érdekviszonyai és politikai rendszerének fejlődése. In: Politikatudományi tanulmányok. Bp. Kossuth, 1982.
- Laki Mihály: Az állam szerepe az új termék gyártásában, az új technológiák alkalmazásában. Közgazdasági Szemle, 1978. 7–8.
- Laky Teréz: Kötődés a vállalathoz. Valóság, 1976. 12.
- Laky Teréz: Vállalatok alkupozícióban. Gazdaság, 1979/1.
- Lőrincz Lajos: Az amerikai közigazgatás kutatásának irányzatai. In: Lőrincz Lajos – Nagy Endre – Szamel Lajos: A közigazgatás kutatásának tudományos irányzatai. Bp. KJK, 1976.
- Magyar Zoltán: A magyar közigazgatás. A közigazgatás szerepe a XX. sz. államában. A magyar közigazgatás szervezte, működése és jogi rendje. Bp. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942.
- Mandel Miklós: A fejlesztési célok meghatározásának érdekeltiségi vonatkozásai. Közgazdasági Szemle, 1974. 7–8.
- Marx, Karl: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM, 46/1. köt. Bp. 1972.
- Marx, Karl: A tőke. MEM, 25. kötet.
- Marx, Karl: Louis Bonaparte Brumaire 18-ja. MEM, 8. köt.
- Mocsáry József: A beruházási mechanizmusnak a nagyberuházások hatékonyságát gátló ellentmondásai. Közgazdasági Szemle, 1981. 2.
- Mocsáry József: Gazdasági környezet – vállalati magatartás – hatékonyság. Valóság, 1983. 2.
- Nagy Endre: A régiókutatás szociológiai problémái. Pécs, MTA DTI 1981.

- Nagy Endre*: Jogász vagy szakértő a közigazgatásban. Állam és Igazgatás, 1980. 11.
- Nagy Endre*: Diszkréció és bürokrácia. Állam és Igazgatás, 1972. 3.
- Parson, Talcott*: Die Stellung der Soziologie innerhalb der Sozialwissenschaften. In: Wirtschaft und Gesellschaft. Stuttgart, 1964.
- Perroux, François*: Economie et société. Contrainte Echange-Don Paris, Presses Univ. de France, 1960.
- Perroux, François*: Economie du vingtième siècle. Paris, Presses Univ. de France, 1964.
- Perroux, François*: La pensée économique de Joseph Schumpater. Les dynamiques du capitalisme. Genève, Librairie Droz, 1965.
- Perroux, François*: Pouvoir et économie. Paris-Bruxelles-Montrés, Bordas 1973.
- Perroux, François*: Macht und ökonomische Gesetzmässigkeit, In: Macht und ökonomisches Gesetz. Berlin, Humboldt, 1973.
- Perroux, François*: Húzó hatások: az analitikus clemzéstől a kvantitatív mérésig. In: Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékére. Bp. KJK, 1982.
- Polányi Károly*: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Bp. Gondolat, 1976.
- Pomár Zoltán*: Termelékenység és gazdasági növekedés. Bp. Kossuth, 1977.
- Sárközy Tamás*: A gazdaságirányítás és a jog: Közgazdasági Szemle, 1979. 5.
- Sárközy Tamás*: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére. Közgazdasági Szemle, 1981. 1.
- Schweitzer Iván*: A vállalati szervezet és a gazdasági mechanizmus. Közgazdasági Szemle, 1981. 7-8.
- Service, E. R. – Sablirs, M. D. – Wolf, E. R.*: Vadászok, törzsek, parasztok. Bp. Kossuth, 1973.
- Simka István – Tóth Béla*: A gazdaságirányítás új rendszere a mezőgazdaságban. Bp. KJK, 1967.
- Simon György*: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődési törvényszerűségek. Bp. KJK, 1983.
- Sós Károly Attila*: Beruházási rendszerünk néhány általános problémája. Közgazdasági Szemle, 1979. 7-8.
- Szalai Erzsébet*: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Valóság, 1982. 5.
- Szamel Lajos*: A magyar közigazgatástudomány. Bp. KJK, 1976.
- Szegő Andrea*: Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság, 1983. 6.

- Szelényi Iván*: Regionális fejlődés, gazdálkodás, irányítás. Szociológiai szempontok a téma kutatásához. Bp. MTA. állam- és Jogtud. Int. 1974.
- Szentpéteri István*: Az igazgatástudomány szervezésméleti alapjai. Bp. KJK, 1974.
- Szoboszlai György*: Közigazgatás és társadalmi környezet. In: Politikatudományi tanulmányok. Bp. Kossuth, 1982.
- Szoboszlai György – Wiener György*: Önkormányzat és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1980. 7-8.
- Szoboszlai György – Wiener György*: Települési önkormányzat és gazdaságirányítás. Bp. 1980. Államigazgatási és Szervezési Intézet. Kézirat.
- Tardos Márton*: A gazdasági verseny problémái. Közgazdasági Szemle, 1972. 8-9.
- Vági Gábor*: Versengés a fejlesztési forrásokért. Bp. KJK, 1982.
- Varga György*: Vállalati nagyság és rugalmas alkalmazkodás. Gazdaság, 1977/2.
- Weber, Max*: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, Mohr, 1922.
- Weber, Max*: Gazdaság és társadalom. Bp. KJK, 1967.
- Weber, Max*: Állam – politika – tudomány. Bp. KJK, 1970.
- Weber, Max*: Gazdaságtörténet. Bp. KJK, 1980.

KENYÉR ÉS KALÁCS

Egy falukutató szociálkrónikája Tardosbányáról és népéről

Táj és történelem

1984. július 1-je van. Az idén nehezen akar a nyár megérkezni. Állok az óvoda ablakában, nézem a környező hegyek hónaljáig leereszkedett, az erdők fái között surlódó pászmás felhőket, melyek könnyű, ősz-szürke esővel riogatják az aranylő nyáridőt, mely kénytelen-kelletlen várakozik valahol Itáliában, Velence alatt, vagy már Triesztig merészkedve reménykedik, hogy egyszer ide is bevonulhat, a Tardos-Tolnai völgybe, ahol Tardosbánya, a Gerecse hegység legmagasabb fekvésű (292 m), s mintegy ezerhatszáz lakosú falva fekszik.

A hegyek kétharmad részben óvón veszik körül a falut. Ez a táj formálta elsődlegesen az itteni nép lelkét. Ezért az egyszerre nyitott és zárt: a tardosi ember erősen ragaszkodik közösségéhez, és fel-feldobott kőként mindig visszahull szülőföldjére. Amit egy falu népességmegtartó képességének neveznek, nyakatekert kifejezéssel, az nemcsak alapellátás, infrastruktúra, jó közlekedés és munkaalkalom, hanem – előbbi szükséges feltételek mellett – sajátos lelkület is, egy község lakóinak habitusa. Aki Tata felől jön, a hegygerincekre érve látja, hogy a falut jobbra, Vértestolna felé nyitott, széles síkság „határolja”, amelyen keresztül – jelképesen – mindig is kiléptek falujukból az ittlakók, és hozzájuk is benyomult, hol szerencsét, hol átkot hozva, a külvilág. Ahogy mi, szociológusok mondjuk: makro-társadalmi be-

hatások is, mégpedig döntő módon, meghatározták a falu mikro-társadalmát.

A két világháború közötti állapotokat a közigazgatástudomány nemzetközi hírnő professzora, Magyary Zoltán és iskolája munkatársainak Komárom megyei-ténymegállapító vizsgálataiból rekonstruálhatjuk némiképp, akik Tardost is számba vették. Mit is láthattak? A kép eléggé vigasztalan. A föld errefelé sosem volt bőkezűen adakozó művelőjéhez, sem kiterjedése, sem minősége nem volt elég a község eltartásához. Ezt döntően mindig a bánya határozta meg. Az esztergomi érsekség mint nagybirtok szorításában a községi földek 42%-án egy közép- és számos kis- és törpebirtok szorongott. A tardosiak jó része családotól elszegődik summásnak, vagy távolabbi építkezéseken dolgozik. De a kutatók is észreveszik a tardosi közösség megtartó erejét, azt, hogy az emberek mindig visszajönnek a távolból, s ha meg-nősülnek, néha még feleségük családját is magukkal hozzák. „Talán szeretik ebben a hegyekvéde kis faluban, távol csend-örtől-rendörtől, békésen megiszogatni a magukfőzte pálinkát” – vélik a tudós kutatók. Tardos nyomorának felszámolására nem látnak más gyökeres megoldást, mint hogy – az itt lakók minden ragaszkodása, függetlenségkedvelése ellenére – ki kellene telepíteni a község lakosságának 75%-át, mivel semmi reményt nem látnak helybéli ipari vagy más munkaalkalmak megteremtésére.

Állok az óvoda ablakában. Az óvodában, amely száz főre készült, és csatlakozik hozzá egy százötven fő ellátását biztosító étterem. Az óvoda építése megmutatja, hogy miképpen került ki Tardos a két világháború közötti sanyarú helyzetből. Az óvoda durván hétmillió forintba került. Ennyi pénzt egy községi tanács saját forrásokból nem tud előteremteni. Először is meg kell szerezni a felsőbb tanácsi hozzájárulást, ami azt jelenti, hogy valamiképpen bele kell „akaszkodni” a középtávú megyei tervezésbe. Ehhez érvekre van szükség a felső vezetők előtt. Ebben az esetben az érvelés valahogy így hangozhatott: „Ha már korábban hozzájárultatok ahhoz, hogy a helyi kihasználatlan női munkaerő lekötésére egy közel száz főt foglalkoztató szőnyegkivarró

üzemet létesítsünk, be kell látnotok, hogy ha nem akarjuk ennek az üzemnek a kapacitását kihasználatlanul hagyni, ami bűn volna, most az ott dolgozó anyáknak a gyermekeiről is gondoskodnunk kell, nem beszélve a többi munkahelyen dolgozó anyákról, akiken szintén egy csapással segíthetnénk, akkor nincs más megoldás, mint óvodát építeni.” A felsőbb vezetők erre feltehetőleg így válaszoltak: „Rendben van, belátjuk: jogos az igény. No de, ti mivel tudtok beszállni?” Erre a helyi vezetők hivatkozhattak azokra az első helyezésekre, amelyeket a megyei községek társadalmi munkaversenyében már évek óta elértek, valamint azoknak a helybéli gazdasági egységeknek áldozatvállalási készségére, amelyeknek lehetséges alapításáról a Magyary-iskola kutatói a harmincas években nem is álmodhattak. Nem volt KTSZ, TSZ, szőnyegkivarró üzem, csak bánya. Most mindezek az üzemek belenyúltak a pénztárcájukba, és átadták a helyi tanács részére az ún. koordinációs pénzeszközöket, összesen mintegy egymillió-háromszázhatvanezer forintot.

Erre jogszabály adja meg a legális lehetőséget: a helyi tanács illetékességi területén működő, de a tanácsnak alá nem rendelt gazdasági egységek szociális alapjukból a helyi infrastruktúra fejlesztésére vagy a kulturális intézmények fenntartására pénzt adhatnak át, bár az utóbbi években mindenféle megszorítások mellett, a helyi tanácsnak. Ezen felül az üzemek szocialista brigádjai társadalmi munkát is ajánlhatnak fel (ez 1978-ban 148, 1979-ben 224 ezer forint volt), ami persze azzal is együtt jár, hogy az üzem gépével, szerszámaival dolgoznak, üzemi anyagot építenek be (1978-ban 1 millió 248 ezer, 1979-ben 1 millió 879 ezer forint értékben). Egyszerűen a tardosi termelőegységek derekasan közreműködtek az óvodaépítésben. Persze a lakosság is, a társadalmi munka értéke majdnem annyi volt, mint az üzemektől átvett pénz, egymillió-kettőszázhatvanezer forint. A felső tanácsi hozzájárulás kétmillió-ötszázhatvanhétézer forint.

Áll az óvoda. Kevés ilyen lehet az országban: még a lépcsők is márványból vannak. Igaz, építészeti szövegéből az épület állhatna Budapest valamely lakótelepén is. Arról persze a

jó tardosiak nem tehetnek, hogy az épület stílusában nyoma sincs a népi építészet továbbvihető, s itt-ott az országban azért fellelhető stílusjegyeinek; ők örültek, hogy a megyei építőipari vállalat munkatársai társadalmi munkában vállalták a tervezést. Hogy miként és miért, később fogjuk megérteni.

De most ismerkedjünk meg a község vezetőivel. A tanácselnök átlag magasságú, testes ember; dinamikus mozgással és eleven beszédmóddal. A tanácsi vezetőknek ama ritkább típusához tartozik, akiből hiányzik minden bürokratikus beállítottság. Tudja és elfogadja ugyan, hogy egy hierarchikus szervezettrendszer alsó fokú vezetői posztját birtokolja, hogy tevékenységét a jogszabályok behatárolják, olykor gúzsba kötik, hogy sok szempontból végül is csak végrehajtói szerep jut neki. Mégis, azonosulva a község érdekeivel, abban a többdimenziós koordinátarendszerben, amelyben a fő dimenziókat a felső tanács (a városi, mert Tardos régóta városkörnyéki község volt, meg a megyei tanács), a nem tanácsi alárendeltségű gazdasági és az országos hatáskörű szervek dekoncentrált egységei rajzolnak ki, ő mégis valószínűs játéktérrel bír, s ennek is fogja fel. Ez azt jelenti, hogy a térkoordináta közegében alkudni, kérni, követelni, megalkudni, engedelmeskedni, visszavonulni, kompromisszumokat kötni tudni kell. Ez a lokális szervezetszociológiai koordinátarendszer olyan általános törvényszerűségekkel bír, amelyeket nem tanítanak tankönyvek, de amelyeket a gyakorlatban minden helyi vezetőnek, lett légyen állami, párt- vagy gazdasági vezető, el kell sajátítania a maga helyi színeivel egyetemben, különben megbukik. Különböző típusú stratégiákat dolgoznak ki az emberek. A tardosi elnök, már az első találkozás alkalmával úgy látszik számunkra, a konformizmus és rugalmas alkalmazkodás stratégiáját követi. Ő egyébként nem tardosi, hanem tarjáni, onnan jár át naponta. Állítólag úgy került ide elnöknek 1980-ban, hogy korábban mint ÁFESZ kereskedelmi osztályvezető nem tett meg mindent (legalábbis a tardosiak szerint) a község ellátásáért, s ezért, mikor az előző elnök nyugdíjba ment, őt kérték fel elnöknek, azzal a hátsó gondolattal, hogy úgyis mint megyei tanácsstag,

úgy is mint jó kapcsolatokkal rendelkező ember, talán rendbe tudja hozni azt, mit korábban nem tudott vagy nem akart. A dologban lehet valami (már ami az ellátásbeli hátrányos helyzetet illeti), mert egy felmérés szerint az ezer főre eső bolti és vendéglátó-ipari alapterület tekintetében a község 1980-ban a huszonkét megyei alsó fokú központ között a huszonegyedik helyen állt.

Itt van a vb-titkárásszony is. Miként külseje, úgy személyisége és – amennyire beszédéből megállapítható – munkastílusa is pont az ellentéte az elnökének, s ezért a munkában valószínűleg jól kiegészítik egymást. Az elnök az államszervezet nagyvonalú „közigazgatási alkusza”, aki az „üzleti tisztesség” határain belül a kereskedői találmányosságot, fineszességet érvényesíti a községi célok szolgálatában. Ezzel szemben a titkárásszony az önfegyelem, az óvatos mértéktartás által vezérelt normakövető aprómunka embere, aki roppant erőfeszítéssel igyekszik rendet tenni a köz és saját dolgaiban. Az elnök a helyi igazgatásnak inkább a művésze, a titkárásszony inkább a mestere. Most ott ülünk velük szemben. Ők az első tardosiak, akikkel találkozunk. Már megérintett bennünket a község nyájas szelleme, s most mindannyian azért szorítunk, hogy ők megtestesítik-e ezt a nyájas szellemet. De nincs semmi probléma, elnök és titkárásszony úgy kezdenek el beszélni a falu ügyeiről, mintha velünk mint rég nem látott rokonokkal találkoznának, akikkel lehet, hogy régóta nem beszéltek, de a beszéd fonalát ott veszik fel, ahol korábban abbahagyták. Sorjáznak az elnök szavaiban egy község mindennapi igazgatásának problémái.

Egy községnek nemcsak hivatalos vezetői vannak, hanem mint a helyi hatalom kutatói már régen kimutatták, vannak úgynevezett opinion leaderek, közvélemény-formálók, akik nélkül, a velük való előzetes megbeszélés, egyeztetés, alkudozás nélkül, nem lehet helyi politikát csinálni. Csakhogy nálunk, ahol a közvélemény, mint sajátosan intézményesült társadalmi alrendszer, csekély autonómiával bír, pláne egy községben, ahhoz, hogy valaki notabilitás legyen, vagyis helyi befolyásos ember, bizonyos

előfeltételek szükségesek. Franciaországban – mint P. Grémion francia szociológus kifejti – az lesz helyi notabilitás (pl. polgármester), aki közvetít a helyi és a központi állami közigazgatás dekoncentrált szervezeteinek érdekei között. Kettős nyomásnak van kitéve: felülről a központi kormány intézkedéseinek akarnak érvényt szerezni a helyi lakosság körében, alulról viszont a helyi lakosság nyomja, hogy igyekezzék elhárítani a felülről jövő hátrányokat, és próbáljon érvényesíteni felfelé helyi igényeket. Mármint a notabilitás akkor jut illegitim hatalomhoz, ha a fontos vezető megyei hivatalnokokkal (a prefektus, megyei adminisztráció osztályvezetői, igazgatói, adóellenőr stb.) való alku során el tudja érni egy olyan jogszabály általános érvényességének formálisan legális megtörését, amelynek végrehajtása hátrányosan érintené a helyi közösséget. Ezért persze nyújtani is kell valamit, olykor garantálnia kell a vezető hivatalnokok felé intézkedéseik maradéktalan végrehajtását, vagy részükre megszerezni a lakosság támogatását. Ily módon a notabilitás két irányban válik nélkülözhetetlenné. Módszere az, hogy ún. kapcsolati hálókat épít ki a megyei szintig, olykor feljebb is. A notabilitásnak a közvetítő képessége személyes, és át nem ruházható tulajdonává válik, noha ő maga mindig intézményeket képvisel.

A magyar helyi notabilitásnak is ismerve az, hogy képesnek kell lennie a felső szervek rendelkezéseinek olykor ellenállni. De ennél sokkal fontosabb, hogy amolyan kapcsolati hálókkal bírjon megyei, esetleg országos szinten, melynek révén eszközöket tud szerezni a község infrastrukturális fejlesztéséhez, hiszen a nálunk honos újraelosztási rendszerben a nagyobb községi beruházások a megyei elosztási központban dőlnek el a községek számára. Természetesen nemcsak ott, hanem az országos hatáskörű szervek megyei vagy megyeközi központjaiban is. S végül, a hazai notabilitás számára a harmadik hálózat a helyi nem tanácsi alárendeltségben működő vállalatokat és intézményeket fonja be.

Mármint a tardosi építőipari KTSZ volt elnöke – aki mellesleg nyugdíjba vonulása után is megőrzött néhány pozíciót – továbbra is vb-tag, elnöke a víztársulásnak és a tanácsi beruházá-

sok építésvezetője, sohasem volt tanácselnök, a község hivatalos vezetője. A szülei Budapestről jöttek Tardosra még a háború előtt. Apja illegális kommunista volt, talán rejtőzködni jött. Fia megjárta a frontot, a hadifogságot. Kőműves eredetileg, mint az apja is, aki a helyi kőműveseket is kinevelte. Az ötvenes években végigélte a maszekellenes adóprézés időket. Végül megalakította az építőipari KTSZ-t 27 alapító taggal, akik őt akarták elnöknek. Az új gazdasági mechanizmusig nehéz volt a helyzetük. Az elnöknek se szabad szombatja, se vasárnapja. Természetesen már nemcsak építenek, hanem pl. ipari hűtőgépeket gyártottak, lakatosmunkát végeztek, villamosüzemi részlegük volt stb.

Hogyan épülnek a kapcsolati hálók száalai a községből kifelé? A KTSZ a környező településeken is vállalt munkát. Dolgoztak a megyei tanácsnak, a Komárom Megyei Építőipari Vállalatnak. A szénbányászati trösztnek folyamatosan évente mintegy ötven lakást tataroztak, az építőipari vállalatnak pedig úgy segítettek, hogy amikor annak nem volt embere, hogy tűzfalat építsen vagy tetőt rakjon a panelfalak fölé, akkor a KTSZ segítette ki, mert volt szabad munkaerő-kapacitása. Amikor az óvodaépítés napirendre került, akkor a tröszt is besegített, az építőipari vállalat meg társadalmi munkában vállalta a tervezési munkát.

Nos, így vagy ehhez hasonlóan alakulnak ki nálunk a kapcsolati hálók, gazdasági, társadalmi és tanácsi szervezetek között, községek, városok és a megye között. Tulajdonképpen egy szervezeti reciprocitás jön létre: javak és szolgáltatások cirkulálnak az egyes partnerek között, s hosszú távon a javak valahogyan ekvivalenciába kerülnek. A szervezetek vezetői rendelkeznek a javak és szolgáltatások felett, s aki a cirkulációban községi szinten bele tud kapcsolódni, akár tanácselnökként, akár egy helyi üzem vagy termelőszövetkezet vezetőjeként, az nélkülözhetetlenné teszi magát mind a község, mind a felsőbb szervek irányában: notabilitás lesz. De a döntő, hogy a helyi notabilitásnak valamit, valakiket képviselnie kell, valamilyen szervezeti pozíciót kell birtokolnia. Mint egyszer egy másik község tanácselnöke szó szerint mondta: „Nem az embert nézem, hanem a pozíciót.”

A haladás ára és áldozatai

Állok az óvoda ablakában. Az eső elállt időközben. Gyászszene szomorú hangjai vergődnek itt körülöttem, s mint haldokló kapkodnak maradék életük után. Aztán lassan jobbról megjelenik a zenekar, a gyászmenet, s halad lefelé az ABC felé. Vajon kit temetnek?

Másnap megtudjuk, hogy az illető halálát végső soron májzsugor okozta. Az eset nem elszigetelt. A tíz nap alatt, míg Tardoson voltunk, négyen haltak meg, közülük hárman hasonló okokból. Nyilván szerepet játszik a jelenség kialakulásában a hagyomány. A mai és a régi alkoholizálás azonban más talajról sarjad. A háború előtt a falvak népét a nagybirtok szorítása, az elsődleges szükségletek kielégítéséért folytatott megerőltető küzdelem, a demokratikus közélet hiánya szorította olyan reakciók felé, mint egyke, szektaképzés stb., egyszóval önpusztító viselkedésformák felé. Láttuk, hogy Tardos is mint közösség a megsemmisülés szándékának szélén tengődött, a legszegényebb falvak egyike volt Komárom megyében. Csakhogy a helyzet azóta gyökeresen megváltozott. Ma kívülállók elismerően, tardosiak büszkén állítják, hogy a legtehetősebb községek sorába emelkedtek. És ez annak következménye, hogy kemény munkával élni tudtak a makro-társadalmi változások nyújtotta lehetőséggel. Keményen dolgoztak, mert tulajdonképpen egyszerre két dolgot csináltak, mert – jelképesen szólva – egyszerre akartak kenyeret és kalácsot. Egyszerre küszködtek azért, hogy különlegesen hátrányos községi helyzetüket felszámolják, s egyúttal azért is, hogy utolérjék azokat a közégeket, amelyek magasabb szintről indultak. Régen a falusi létből fakadó hátrányos helyzetet a falusi urak tudták egyénenként leküzdeni, egészen úgy – mint Erdei Ferenc szemléletesen írja egy helyen –, „ahogy a gyarmati gentleman kierőszakolja az úriemberi életfeltételeket a trópusi erdőből”. Mármost a nagy harc azért folyik lényegében a falusi társadalom részéről, hogy ezeket a korábban egyeseknek megvalósult „úriemberi” – vagy hogy másként, félre nem érthetően mondjuk

–, civilizált, urbanizált életfeltételeket a maguk számára általánossá tegyék. Ez egyrészt a ma még meglévő szembeszökő hátrányos helyzetek megoldását (mint pl. rossz ivóvíz, rossz és drága közlekedés, csatornázás hiánya stb.) jelenti, másrészt pedig a városlakókkal egyenlő civilizációs és kulturális javak megszerzését. Ebben a nagy küzdelemben illeszkednek a tardosiak is. Mert nemcsak a KTSZ elnöke gürcölt szombaton és vasárnap is, hanem mindenki a faluban, mert kalákában építette nemcsak a saját, hanem természetesen a más házát, s amikor kellett magánemberként vagy szocialista brigádtagként társadalmi munkát is teljesített.

És ez a kalácsért és kenyérért folytatott küzdelem kikezdi az egészséget, az idegeket. Az alkohol relaxációs kompenzáció. Nincs nagy történelmi eredmény, aminek árát meg ne kellene valakinek fizetni. Egyének és családok mennek tönkre; de a tradicionális falusi mentalitás meg van törve: új kulturális és civilizációs igények fogalmazódnak meg, s készítetik a mai generációt önkiszígerelő teljesítményekre.

Állok az óvoda ablakában. A temetési menet lassan elfordul a temető felé az ABC-nél. Akit temetnek, az én szememben a helyi hősi halottja egy országos küzdelemnek, mely a magyarság megmaradásáért és egyben a fejlettebb ipari országokhoz való felzárkózásért folyik gazdasági és kulturális területen egyaránt. Igazságtalanság az a történetírás részéről, hogy csak azokat jegyzi fel, akik pozitív tettel járulnak hozzá egy község fejlődéséhez, s megfigyeljük azokról, akik áldozatai egy közösség fennmaradásának, akiken keresztülgyalogol vagy száguld a történelem, akiknek hullái szükségeltetnek ahhoz, hogy a túlélők rajtuk gyalogolhassanak hitük szerint egy jobb jövőbe. Nem azokra gondolok, akiket „forradalmi tömegek” címszó alatt szokott emlegetni a haladó történetírás, nem is azokra, akik küzdve kórral, bajjal, de valahogy többé-kevésbé normálisan fennmaradnak, s „teszik, amit kell”. Nem, hanem azokra, akikben mintegy perszonalifikálódik a normális emberekben is meglévő kór és baj, és a téboly, a rémület, a bűn, a patológia, öngyilkosság, alkoholizmus,

démona beleköltözik egy élő emberi individuumba, magáévá teszi úgy, ahogyan a régiek elképzelték az ördögtől megszállottat, s nincs senki, akinek hatalom adatott volna, hogy kiűzze ezt az ördögöt. Úgy látszik, itt Tardoson, de az egész világon is még mindig érvényes, amit az ifjú Marx egy kihúzott szövegrészben vadromantikus képpel kifejez: a haladás vérivó bálvány, amely emberi koponyákból issza a nektárt. E májzsugorban meghalt harmincas fiatalember a deviancia negatív lovagja, aki magára vette öntudatlanul és akaratlanul a közösség fizikai és mentális betegségeit, s pusztulásával annyi tisztulást hozott a közösségi szervezetbe, ami egy kicsit hozzájárul a továbbéléshez és fejlődéshez.

De hagyjuk a halottaknak a halottat, s mi kövessük az élőket. Az élőket, például a falu hivatalos vezetését, a tanács szociális albizottságát, amely természetesen mindent megtesz az alkoholizmus sújtotta családokért, veszélyeztetett gyermekekért (ezekből egyébként elenyészően kevés van), a magányos öregekért (szép öregek napközi otthona van). Nem találtunk ebből a szempontból általuk fel nem derített esetet. De hát az országos tendencia ellen, ami ellen egy ország nem találja az eredményes harci eszközöket, az alkoholizmus népbetegsége ellen, nem lehet helyi szinten harcolni; olykor még maguk a helyi vezetők közül is szedi áldozatait. Növekszik a női alkoholizmus is. Más nyugtalanító jelek is vannak: nő az értelmi fogyatékosok száma: a terhesek közt feltűnően sok a veszélyeztetett.

Egyén és közösség: gazdasági és morális lázadók

Kövessük tehát az élőket, s most azokat, akik éppen diametriális ellentétei a közösségi haladás passzív áldozatainak, azokat, akik nem hivatalosan, nem bármiféle funkcionáriusként ténykednek a

közösségért, hanem – noha ők is tudatlanul, mint a deviancia passzív lovagja – a közösség élni akarásának, autonómiacsíráinak inkarnációi, kikben a közösség létének két alapfeltétele: hit és munka perszónifikálódik. A hit először is. Hit abban, hogy a község életének nemcsak anyagi javakra, hanem önbecsülésre, méltóságra és történelmi nemzeti azonosságtudatra is szüksége van. Nyilvánvaló nem ilyen világos fogalmak vezérelték azt a két fiatal munkást, akik megnézvén a televízióban Sára Sándor dokumentumfilmjét a Don-kanyarban elpusztult másfél százezer magyar katonáról, úgy érezték, hogy valamilyen emlékművet kellene szentelni a háborúban elpusztult tárdosiaknak is. Csakhogy nálunk, szemben az első világháborúsokkal, nem sorakoznak a falvakban emlékművek a második világháború áldozatai tiszteletére. Hogy a magyar katonák egy értelmetlen és a magyar nemzeti érdekektől idegen érdekekért folytatott háborúban, a későbbi és mai baráti ország ellen vívott harcban estek el, a magyar társadalomban a háború felejtésének reflexét hívta elő. A csendet Nemeskürty István *Requiem egy hadseregért* című könyve törte meg. Ő találta meg a megnyugtató formulát, amelyben az igazság foglaltatik, és senkit sem sért, és mindenki megbékülhet benne. A háborúba lépést és a hadsereget mint intézményt az urak Magyarországa művének tulajdonította, viszont a katonákat, akik ott veszttek, a népi Magyarország elsíratandó áldozatainak tekintette: „Ezek a jeltelen sírban nyugvó halott katonák is mártírjai a nép Magyarországnak”. Mindazonáltal e formula még nagyon távol van attól, hogy akár a hivatalos, akár a spontán közvéleményben meggyökerezett legyen. Érezték ezt azok is, akikben az ötlet megfogant. Tárgyaltak a helyi és felsőbb tanácsi és pártszervek képviselőivel, a helyi egyházi vezetőkkel, egy szobrásszal, aki vállalta a tervek kivitelezését. Végül is hosszú és bonyodalmas tárgyalások után, melyek az emlékmű alakja (lehet-e szokásos honvéd szoboralak), a felirat tartalma (nem szerepelhet a „hős” kifejezés), vallásos jellege (kereszt?) körül forogtak, azt lehet mondani, hogy egy népfrontjellegű kompromisszumos megoldás született. Az emlékmű egy kb. két méter magas, jó egy

méter széles és egy méternél kevesebb vastagságú, nagyjából szabályos téglalap, melyet a templom előtt állítottak fel. Elülső oldalán a felirat: „A háborúban elesett tardosiak emlékére”. Alatta antikizáló égő mécses vésete, hátsó, a templom felé néző oldalán pedig stilizált kereszt. A kompromisszum létrejöttét nagymértékben elősegítette, hogy Tardosnak nem volt első világháborús emlékműve. Az egyház gyűjtést rendezett a hívei között. Az emlékmű átadásánál a Hazafias Népfront elnöke beszélt.

S most nézzük a munka deviáns pozitív hősei közül is valakit. Nem olyasvalakiról beszélünk, aki egyszerűen „teszi, amit kell”, hanem valakiről, akiben a szokásos munkaképességen túl még szociális innovációs készség is van, aki azért éppúgy konfliktusos helyzetbe kerül környezetével, mint pl. egy alkoholista, csak éppen ő nem önpusztításával áldoz a közösség oltárán, hanem szembeszegül a sorssal, s míg látszólag csak saját érdekeit követi, valójában a közösség autonómiaigényét testesíti meg.

Főntebb már megismerkedtünk a KTSZ nyugdíjas elnökével, s azzal a jelentőséggel, amelyet a KTSZ a falu életében betölt. 1980-ban új elnök került a KTSZ élére. Volt ennek a KTSZ-nek több részlege, köztük egy, amely villamosipari munkákra specializálódott. Nos, ennek a vezetője és tagjai hasonlítottak meg az új vezetéssel, amely szerintük olyan könyvelést alkalmazott, ami egybemosta teljesítményüket a többiekével, s ennek következtében a villamosrészleg látszólag veszteséges lett. Nőtt a bürokrácia, csökkent a részleg belső önállósága. Az ellentétek eredményeként 1982. szeptemberében harmincan kiléptek a tardosi KTSZ-ből, s önálló kisserővezeték alapítottak Tatán. Brigádok szerveződtek 3–10 fővel, melyek komplex feladatokat vállaltak. A brigádba jelentkezők felvételi kérelmét a brigád bírálja el. Ők maguk osztják el a pénzt is egymás között. 1983-ban 1982-höz képest 260%-os teljesítménynövekedést, 180%-os bérnövekedést értek el 25%-os árcsökkenés mellett.

S mindezt nehéz, szorító körülmények közepette. A tardosi KTSZ persze nem fogadta kitörő örömmel a piacon megjelenő

konkurrenset. A kisserővezeték elnöke viszont azt vallja, hogy a hiány szüli a korrupciót. Ellene van elvből a maszekoknak, mert ősrizinte – aki mellesleg párttag, éppúgy, mint a szövetkezet tagságának 20%-a, azonkívül munkás is – szocialista vállalkozókra, illetve ennek olyan kollektív formáira van szükség, mint a szövetkezet. De nem úgy gondolják ezt egyes helyi szervek, amelyek mindenfelé nehézségeket támasztanak, mivelhogy szerintük a kisserővezeték „akadályozza a tervgazdálkodást”. Gépkocsihaszírnálatukat nem engedélyezték, telefont nem kapnak (miközben két maszek kapott), az ÁFESZ egy megürült bérleményét – nem lévén megfelelő üzemhelyiségük – akarták átvenni, de az utolsó pillanatban az ÁFESZ „meggondolta magát”. Erre egy-egy tag házána kívántak volna kis autonóm üzemeket létrehozni, melyeket központi CB-rádió rendszer fűzött volna össze. Ezt sem engedélyezték, mert nem maszekok. Mégis mindezek ellenére '83-ban hárommillió nettó nyereséget könyvelhettek el, a fizetések a duplájára emelkedtek annak, amit a KTSZ-ben korábban értek.

Mint egyikünk megfogalmazza: gazdasági és morális lázadásal állunk szemben. Csakhogy ez a lázadás – bármily furcsának tűnik is első hallásra – egy felülről vezérelt reformfolyamatba illeszkedik. Mert hiszen: nemde az országos gazdaságpolitikai irányvonalába illeszkedik a monopóliumok leépítésére, a verseny kibontakozására törekvés, a hiányhelyzetek felszámolásának szándéka a kisvállalkozások legalizálásával, a vállalkozói szellem felértékelése, a szocialista vállalkozás érvényre juttatásának igénye az első gazdaságban is? Csakhog, amikor valaki itt és most, egy konkrét termelőegységnél, egy településen, adott társadalomgazdasági és politikai környezetben akar a megadott keretek között cselekedni, akkor kiderül, hogy a reform is harc, és számosan vannak, akik szavakban ugyan egyetértenek a reform céljaival, de amikor kiderül, hogy annak realizálása sérti gazdasági és hatalmi pozíciójukat, akkor működésbe lépnek a régi konzerváló reflexeik. Nos, e reflexek ellenében van szükség erkölcsi erőre, kitartásra, ha tetszik: morális lázadásra. Mert minden ha-

talmi helyzet, ami érdemtelen pozíciókat őriz, amely nem a teljesítményhez akarja igazítani a bért, morálisan is igazolhatatlan, s egy ilyen helyzet ellen lázadni még akkor is erkölcsi tett, ha a lázadás alanya csupán a saját jogos bérét védi, s az ellene irányuló jogtalan hatalmi helyzetet támadja. Mert ezzel csak saját emberi méltóságát védte, és minden egyes saját emberi méltóság védelme egyben a szűkebb vagy tágabb közösség méltóságát is védi.

Allok az óvoda ablakában. Még néhány nap, és elmegyünk innen: Tardosbánya pedig tovább folytatja mindennapi életét. hamarosan kész lesz a vízmű. Folytatják a malomvölgyi pihenőpark építését. Talán egyszer a halastavat is megcsinálják, és megépül majd a tornaterem is. Mi búcsúzunk, de egy kicsit immár örökre itt maradunk Tardosbányán.

„SZABAD ÁLLAM ALAPJA A SZABAD KÖZSÉG”

avagy

„Legyen a község közös kisvállalkozás”

Helyesen emeli ki Varga Csaba vitaindítójának végén, hogy a falu közigazgatásának problémája nemcsak falusi vagy közigazgatási kérdés, hanem az egyik nemzeti sorskérdés. Így látták ezt már mintegy másfél száz évvel ezelőtt azok is, akik a legkövetkezetesebben gondolták végig a modernizálódó Magyarország államszervezeti felépítésének lehetséges módozatait, a centralisták, akik éppen nem centralizációt akartak, hanem az erős községi önkormányzatnak a felelős parlamenti kormánnyal való egybekapcsolását a retrográd nemesi vármegyével szemben. Közülük Csengery Antal fejti ki négy cikkében a Pesti Hírlap 1845-ös évfolyamában, hogy a szabad államnak miért alapja a szabad községi rendszer. A kiinduló tényállás az, hogy a község „az első láncszem, mely a család után az embert a státushoz fűzi, s tanulván mások javáért tenni, áldozni, ezáltal a hazafiasságnak, szabadságnak elemi iskolája mindenütt”. Ez az iskola, ahol a nép megszerezheti a közdolgozattal való foglalkozás képességét. Mint a másik centralista, Eötvös József kifejti: „ha azt akarjuk, hogy ezzel bírjon a nép, alkalmat kell neki nyújtanunk, hogy szűkebb körökben foglalkozhassék közügyekkel. Egyetlen eszköz valamely népet politikai szabadságra növelni: a községi önhatóság”.

Nyilvánvaló azonban, hogy a liberális jogállamnak tömegdemokráciává válásával, a szakbürokrácia totálissá válásával, a tömegpártok megjelenésével, a gépi nagygazdaságok működésbe

hozásával, nemzeti méretű tér- és területfejlesztési koncepciók elszaporodásával, a modern termelési, oktatási, kulturális és tömegkommunikációs nagyszervezetek eluralkodásával, s végül a különböző szak- és egyéb érdekszervezetek mindent behálózó jelenléte mellett: a lakóhelyi közösségre épülő önkormányzat nem lehet többé egyetlen iskolája a közdolgokkal való foglalkozásnak. Ám ha az önkormányzati elv el is oldódott egy különös formájától, a községitől, az csak általános érvényűvé válásának a következménye. Amit Csengery hajdan csak a megyére gondolva mondott, ma már az egész politikai berendezkedésre érvényes: „Mert az önkormányzat elvének alkotmányos ország minden institúcióján át kell szövődni, s különben ismét ott leszünk, hol valánk, azon rendszer mellett, mely a hon lakosait adminisztrálókra és adminisztráltakra, gyámokra és gyámság alattiakra osztályozza”.

Ebben áll a sorskérdés, de nemcsak a község és a nemzet, hanem ezen túl, Kelet és Nyugat számára egyaránt: megtalálni az adminisztrálókra és adminisztráltakra, gyámokra és gyámoltakra szakadás kiküszöbölésének technikáit és formáit. A különböző szintű, típusú és egymásra épülő önkormányzatok kiépítése e szakadás megszüntetésének nem egyféle jobbik megoldása, hanem az egyetlen megoldás.

A szerkesztőség által vitára tűzött téma, a falu és közigazgatás problémája, véleményem szerint az imént vázolt általános problémának a része, s helyesen csak innen közelíthető meg. Ezért találok egyoldalúnak Vági Gábor problémafelvetését. Nem mintha nem értenék egyet mondandójának azzal az irányával, amely a hátrányos helyzetű falvakra hívja fel a figyelmet. Ezzel nagyon is egyetértek. Vági szerint a községek polarizálódnak, mint régen a birtokos parasztok és agrárproletárok. „A falurendszer leghátrányosabb települései mindinkább a társadalmi hátrányos helyzetek gyűjtőhelyeivé válnak.” Ezeken persze nem lehet segíteni „engedélyezett demokráciával”, idézőjelbe tett demokratizálással. Ezt Vági statisztikai adatokkal igyekszik igazolni, s ezzel akarva-akaratlanul azt sugallja, mintha a hátrányos helyzetű falvakon nemcsak a demokratizálás, de a demokrácia sem segí-

tene. Sőt, Vági egy sommás megjegyzéssel a hátrányos helyzetű falvak elemzéséből nyert eredményeit módszertani szempontból megalapozatlanul túlajtva az egész faluhálózatra von le következtetést, mondván, hogy a mai falurendszer „a közhatalom gyakorlatának mintaszerű megújulására nem a legalkalmasabb terep”. De ahogy joggal emelnénk kifogást azzal az eljárással szemben, amely, mondjuk kizárólag a körte elemzéséből kiindulva nyújtana a gyümölcs fogalmát, vagy valaki csak a mozgás-sérültek vagy a cigányok szempontjából kiindulva próbálná elméletileg és gyakorlatilag a hátrányos helyzetűek problémáját kezelni, éppúgy hibásnak kell tartanunk a falu és közigazgatás kérdéskörének leszűkítését a hátrányos helyzetű falvak problémájára. Úgy gondolom, hogy a községi önkormányzat kérdése nem egy szociális probléma alárendelt mozzanata, hanem pontosan megfordítva: a hátrányos helyzetűek problémakörét kell az országos szintű önkormányzati rendszer konstrukciójától függően és azon belül elhelyezni.

De mi is az önkormányzat? Vági az önkormányzatot hallgatólag azonosítja az önfinanszírozással, s ebben az esetben persze egy ezer lakosú falu nem sokra megy az önfinanszírozási joggal. De az önfinanszírozás, mely kétségtelenül az önkormányzat egyik, talán legfontosabb eleme, abban a formájában, ahogyan a múlt századi klasszikusok felfogták, ma már nem tartható fenn. Ugyanúgy elavult, mint az az eleme, melyet az angol önkormányzat múlt századi tudora, R. Gneist még elengedhetetlennek tekintett: a tisztségek ingyenes ellátása. A modern szakszabvány olyan társadalmi folyamatok kifejlődésének következménye, melyek visszafordíthatatlanok. De továbbra is érvényes az, hogy a fizetett hivatalnokok kiválasztását, alkalmazását és a felettük való ellenőrzést olyanok kezébe kell letenni, akik e funkciókat lényegében ingyenesen látják el. Hasonlóképpen kell megtalálni az önfinanszírozás máig érvényes mozzanatát. E ponton egyetértek Vági Gáborral: kapjanak a hátrányos helyzetű falvak „garantált állami támogatást”, melynek normatív alapja van. Csak az a kérdés: lehet-e nálunk garantálni bármilyen jogi norma tartós

érvényességét? Azért is merem e kérdést felvetni, mert éppen Vági Gábor írja könyvében (*Versengés a fejlesztési forrásokért*), hogy a centralizált újraelosztási rendszerben „még a legmagasabb szinten megfogalmazott (testületi) döntések is módosíthatók, ha valamely pillanatnyi – és ugyancsak magasabb rendűnek, tehát pl.: népgazdasági szintűnek nevezett – érdek ezt kívánja”. Utaljunk a félszáz ipari nagyvállalatra, amelynek a hetvenes évek elején kivívták maguknak a különleges bánásmódot? Vagy a háztáji elleni támadásra ugyanebből az időből? Úgyhogy én nem sok garanciát látok a mi politikai és jogrendszerünkben arra, hogy bármilyen jogszabály érvényességét ne lehessen egy másik jogszabállyal, sőt e nélkül is, nem jogi eszközökkel bármikor lerontani.

De, tegyük fel, hogy ez az elképzelés megvalósítható! Ebben az esetben sincs elvi akadálya annak, hogy pénzügyi szempontból különválasszuk a fejlődő falvakat a hátrányos helyzetűektől. Kapjanak a hátrányos helyzetűek garantált állami támogatást. De mindenképpen fenn kellene tartani az önkormányzati elvet abban, hogy a községek is nagy szabadsággal kezeljék mind az állami támogatást, mind a saját bevételeiket: dönthessenek a költség hova fordításáról, ha akarja, tartalékolhassá, esetleg más községnek kikölcsönözhesse, vehessen fel banki hitelt stb., egyszóval: gazdálkodhasson a saját javaival. Ezért mondjuk: legyen a község közös kisvállalkozás. Arról van szó, hogy mindaz a tehetség, szorgalom és leleményesség, ami a második gazdaságban megnyilvánul, kapjon lehetőséget arra, hogy a helyi közéletbe áttevődjék. Ehhez természetesen a helyi társadalomnak is át kell alakulnia. Úgy látom, Varga Csaba vitaindítója ennek módjait, lehetőségeit is keresi.

Másik fontos eleme az önkormányzatnak az önzervezési vagy önszervezési jog. Ez eredetileg azt jelenti, hogy pl. a község maga választja tisztségviselőit, eljáró közegeit, és ellenőrzi tevékenységüket. Ez az elv már 1867 utáni jogunkban súlyos csorbát szenvedett. Ami a mai szabályozást illeti, pl. a tanácselnök választásában érvényesül az önkormányzati elv, őt a tanács tagok

titkos szavazással választják (1983. évi 26. sz. tvr. 5). Ettől kezdve a tanácselnök megszűnik önkormányzati tisztségviselő lenni, és sokkal inkább az egységes államszervezet hivatalnokává válik. Ezt mutatja pl. a 2/1983. (XII.28) MT TH Rendelet 6.§-a, mely szerint a községi tanácselnököt a megyei tanács elnöke minősíti. Ebből az következik, hogy a tanácselnök elsősorban nem a választóira tekint, hanem felfelé, azok felé, akiktől jutalmazása, előremenetele stb. függ. A minősítést nyugodtan rá lehet bízni a választók képviselőire, a tanács tagokra, akár olyan formában, hogy ők állapítanak meg – a törvény korlátai között – a tanácselnök fizetését, ők szavaznának meg neki jutalmat stb., ha pedig az egységes állami akarat vagy törvényesség szempontjából a felső szervek kifogásolni valót találnak a tanácselnök tevékenységében, a megyei tanácselnöknek úgyis megvan az a joga, hogy fegyelmi eljárást kezdeményezzen, ráadásul a fegyelmi jogkört a megyei tanács végrehajtó bizottsága gyakorolja (1983. évi 26. tvr. 9.§).

A másik sajátossága a mostani szabályozásnak a túlbiztosítás. Nézzünk erre is példát. A tanácsnak joga van rendeleteket alkotni. Ez hozzátartozik a klasszikus önkormányzati jogokhoz. Az új 50/1983. (XII.28) MT. sz. rendelet 14.§-a előírja, hogy a tanácsrendeletek tervezetének előkészítésekor véleményt kell kérni az illetékes ügyészségtől és a megyei szakigazgatási szervtől. Ez teljesen fölösleges művelet, hiszen a megyei tanács végrehajtó-bizottságának titkára a jogszabálysértő rendeletet még a kihirdetés előtt felfüggesztheti, s ha a tanács ennek ellenére sem változtatja meg, a megyei tanács végrehajtó-bizottsága megsemmisítheti (13.§). A túlbiztosításra még több példát lehetne felhozni, ami az előzetes véleménykérés, tájékoztatási stb. kötelezettségekben nyilvánul meg. Mindez azt mutatja, hogy fennáll a község gyámság alá helyezése.

A mai szabályozást tehát egy olyan régi szellem hatja át, amely hajdan a szocialista társadalomban homogén egészt szeretett volna látni, és ezért a konfliktusokat természetellenes, beteges tüneteknek tekintette, s következetesen nem a felszínre

hozatalukra, hanem az eltusolásukra törekedett. Ma már azonban elfogadott az a nézet, hogy a szocialista társadalomban is lehetnek eltérő érdekek, ezek körül szerveződő csoportok, közöttük konfliktusok, amelyeknek nem eltussolására, hanem demokratikus vitában való kompromisszumos egyeztetésükre van szükség. Az a benyomásunk, hogy a jogalkotót ennek az újabb szellemnek a lehetete alig érintette. A túlbiztosítás mögött indokolatlan félelem húzódik meg attól, hogy a községi önkormányzat kisiklik a centralizáció ölelő karjai közül. Pedig, mint már Csengery is látta: „S bár annyira életbevágó, s úgyszólván alapja az egész státuszszervezetnek, nincs nagyszerűbb reformkérdés, melynek megoldása kevesebb veszéllyel járna, mint éppen a községek rendezése. A községnek szélesebb hatáskört bátran engedhetni. A helyi érdeket a tömeg is felfogja, a kérdések, melyek az érdekekből támadnak, általában olyanok, hogy a nép tárgyalni képes, mert elemeit ismeri, s mert feloldatásuk jólétükre közvetlen befolyást gyakorol. S a község, nemcsak művel aránylag kicsi, s nem árthat a statusnak, hanem természeténél fogva is demokrata elv alapján rendeztethetik.”

„A FORRADALOM ÉS A TŐKE KORA”

Rendszerváltás előtt egy községben

„Valóban, ha valamely állam igazi kultúrshívnóvalát és emberi mértékét meg akarod mérni, akkor sohasem a fővárosát tanulmányozzad, hanem átlagos helyzetű községeinek helyzetét és közösségi szellemét. És ha úgy találsz, hogy a községek nem élnek intenzív lokális életet, biztosra veheted, hogy az összállam demokráciája is meglehetősen fejletlen lesz.”

Jászi Oszkár

A műfaj: szociokronika

Az ifjú Lukács nem-tragikus drámának, sőt románcnak nevezi azt a műfajt, amelynek esetében a történet magán viseli ugyan a tragédia minden jellemzőjét, de a tragikus vég valamilyen deus ex machina következtében elmarad. Fellép a színen valamilyen isten vagy bölcs, mint például Prospero, aki a szereplők élethálarcát kisdéd játékká fokozza le. Mert arról a magasabb nézőpontról, amelyről ő tekinti vagy irányítja az eseményeket, a Jó és a Rossz engesztelhetetlen bajvívása, a Bűn, a Gonosz, a Szenvedés csak eltűnő műfaj, s Jób története lehetne az archetípusa. A drámai hősök Jóbbal kiáltanak fel: „De a bölcsesség hol található meg, és az értelemnek hol van a helye? Halandó a hozzávivő utat nem ismeri, az élők földjén az nem található.” (Jób, 28. 13-14.) Ámde a románcban megtörténik a csoda, az értelem meg-

lehetséges, hogy cselekvésének vélt értelme – mint egyesek róla állították – az volt, hogy az újonnan önállósult községeknek ő legyen a tanácselnöke. Ugyanakkor arról is van tudomása, hogy a társközségek újraönállósodási törekvései országos méretűek; vagyis, hogy ő része valami szociológiai tömegjelenségeknek. De az már túl van az ő elérhetőségi horizontján, hogy itt valójában a nép öndeterminációs jogának visszaszerzéséért folyik a küzdelem, a szuverenitásról a lokális önkormányzat kivívásáig. Nos, ez mint motívum a cselekvőknél alig vagy egyáltalán nem működik. Jól mutatta ezt történetünk egy másik szereplőjének őszinte megdöbbenése, amikor a kutatás végén saját tevékenységét az előbbi mondatban foglaltaknak megfelelően interpretáltuk számára, mondván, hogy ő erre nem is gondolt.

Az ilyen kutatás műfaját, melyet fentebb csontvázszerűen megrajzoltunk, nevezzük szociokrónikának. A szociokrónika tulajdonképpen aktuáltörténeti vagy – argóban szólva – sztori-szociográfia. Egy történetnek az elmondása köznyelvi terminusokban; ennyiben volna krónika, s attól válik „szocio”-vá, hogy utána a szociológiai tömegjelenségek terminusaiban interpretáljuk.

A színhely

Egy Balaton-felvidéki kb. 1200 lelkes község a Káli-medencében, nevezzük K.-nak. Homályba vesző és a történelem kedvezőtlen fordulataiban felperzselt múltjában egy XIX. századi mezőváros színes társadalma sejlik fel. Három templom és három vallás (evangélikus, katolikus, zsidó), 8 egyesület, 54 bolt, algimnázium és alispáni székhely örökítik a dicső hajdankort. Az ekkor még kb. 200 fős lakosság főként szőlőtermelő kisparasztokból és kisnemesekből, kézművesekből, iparosokból, boltosokból, kereskedőkből áll. Közöttük mintegy 80 családban élő, és az összlakosságnak kb. egynegyedét kitevő zsidó népességgel. Ez idő tájt a mostani székhelyközség: R. lakossága K. község

külterületeként kb. 30 főből álló vincellért számlál, s csupán kikötőként szolgál a somogyi partra szállítandó és onnan érkező termények számára. A filoxéra járvány, a Balaton-parti turizmus, de főként az 1908-ban megépített, K.-t elkerülő Balaton-parti vasút indítja meg a község társadalmának erózióját. A két világháború között a lakosság tehetősebb része a Balaton-parti R.-en épít házakat; és vagy maga költözik oda, vagy nyaralóként hasznosítja.

Mindez a község lassú eljelentéktelenedéséhez és elszegényesedéséhez vezet. 1945 után kisnemesi-polgári öntudata éppúgy pernyévé enyészik, mint teljes zsidó lakossága. A községet természetesen megerősokolják téjeszesítéssel, és mintegy két évtizedig a nagyhatalmú téeszelnök és klánja uralja a falut. Megaláztatása akkor következik be, amikor a '70-es években elveszíti önállóságát – a szép fekvésű medence több más kisközségével együtt –, s R.-hez csatolják. Itt van téeszközpont, megtartja nyolcosztályos általános iskoláját, egész a legutóbbi időkig saját gyógyszerháza van, nemrég felújított művelődési háza, mely a több társközség felé „alközponti” funkciókat lát el. Van jól menő vendéglője, mely nyári időszakban zsúfolásig telve nyugati vendégekkel, és ezen kívül még egy másik kocsmája is.

A szereplők felvonulása

A történet kezdetén hőseink, jórészt budapesti értelmiségiek, akik a Toscani tájat idéző s őket igéző medence több kies községben, így K.-n is, elhagyott parasztházakat vettek meg, s békés reciprokativ viszonyokban, azaz munka- és pincszer-cserékben érintkeznek egymással. A későbbi ellenfelek közül, Népi Művész – aki Képzőművészeti Főiskolát végzett feleségével együtt, s már 1976-tól a községben lakik –, fizikai munkát végez szíves-ségből és barátságból a későbbi Feltörekvő Vállalkozónak, aki ekkor még Trabanttal jár. A bennszülött lakosság ezeket a pesti

ingatlantulajdonosokat „bebíróknak” nevezi (a szó etimológiáját nem sikerült megfejteni), és ezzel az egész társasággal szemben a Németh László által leírt „kritikus magyar” attitűdjével viszonyul. Úgy, ahogyan szerte az országban, legyen szó városi vagy községi őslakosokról, akik megfelelő távolságot tartottak a Pestről lejövő, s számukra, a tőlük mindig okosabbnak lenni akarókkal szemben. A bebírók persze szeretnék jól érezni magukat, és kinyújtják csápjaikat a helyi elit felé, amely azonban érzi kulturális és életmódbeli különbségeit, s ha létre is jönnek érdek által motivált alkalmi reciprokativ kapcsolatok, a helyi társasági érintkezés fő színterei, a pincészek, szegmentálódnak a bebírók és a helyi elit – és persze az egyszerű nép – között. A bebírók közül egyesek kifejezett népbárátok, akik a nép pallérozását, kulturális és ízlésbeli emelését többé-kevésbé küldetésüknek érzik. Feltörekvő Vállalkozó eredetileg építész, de a népi építészetből doktorált; Vállalkozáspárti Környezetvédő, bár eredetileg villamosmérnök, kiegészítő szakon néprajzot végzett (sőt az elmúlt évben véglegesen K.-ra költözött). Megtaláljuk közöttük Urbánus Népbárátot, aki fogorvos, de négy év teológiát és marxista egyetemet is végzett, Jászit és Bibót vallja szellemi vezércsillagának, s aki a '80-as évek elején kész volt a községi fogorvosi állást megpályázni. De a letelepedéssel kapcsolatban felmerült komplikációk miatt mind a mai napig megmaradt bebírónak. Urbánus Népbárát azon a véleményen van, hogy a nemzeti kultúra majdnem teljesen azonos a népi kultúrával. Nem K.-án lakik, hanem egy szomszéd községben, de szorosan a körhöz tartozik Népi Teológus, aki portáját népi építészeti stílusban gazdagítja a házi oltártól a melléképületig, s mellesleg grafikusként tartja fenn magát. A bebírók e köréhez tartoznak olyanok is, akik már letelepedtek a községben, mint Népi Művész vagy mint Szolid Kisvállalkozó, aki műszaki egyetemet végzett, de természetközeli életre vágyott, és most lovat tart. E küldetéses tudatú értelmiség persze tenni is akar valamit az egyszerű népért, ez hozzátartozik, mondhatnánk, mentálhigiénéjéhez. Urbánus Népbárát például 1983-tól nyaranta a portáján lát vendégül ingyenes fafaragó tá-

borokat, idén a repertoárt táncházzal bővítette. Voltak egyéb népboldogító akciók is, melyekkel azonban beleütköztek az ősrégi problémába: a nép maga menekül mindentől, ami a régi paraszti alávetttségére emlékezteti. Az értelmiségiek a maguk házait a régi népi építészethez híven restaurálták, miközben a nép kockaház monstrumokat épít. Népi Teológus kivitelezésében albumot jelentettek meg, amely tanácsot ad a helyi lakosságnak, miként legyen hű a helyi építészeti hagyományaihoz, amit persze utóbbi – mint az egy VB-ülési hozzászólásból kiderül – esztétikai terrorként él meg.

Mármost ez a társaság a '80-as évek elején elhatározta, hogy létrehoz egy, az egész kies medencére kiterjedő, egyesületet. Azzal kezdik, hogy a lengyel Szolidaritás által küldött gyerekeket próbálnak meg üdültetni. A spátszocialista hatalom azonban a KÖJÁL segítségével – nem tűrhethén, hogy a gyerekek Szolidaritás-jelvényekkel ékítve közlekednek – brutálisan felszámolja az üdülőtábor. 1983-ban már odáig jutnak, hogy összehívják egy alakuló ülést, de feláll ekkor a községi párttitkár és – mint a később megalakuló környezetvédő társaság elnöke, Vállalkozáspárti Környezetvédő fogalmaz, – „elküldi őket melegebb éghajlatra”. Végre 1985-ben megalakulhatnak mint a Káli-medencei Környezetvédő Társaság. Van két nagyobb sikeres akciójuk: egyrészt az ún. kötengeri, másrészt sikerül fölszámoltatni a sokáig tehetetlenkedő tanáccsal egy, a nyári időszakban kilométerekre elbűzhödő szeméttelep. A társaságnak mintegy 150 tagja van, ide számítva a szomszédos községeket is.

Nos, a történet folyamán e társaság vezető aktivistái hasonlóan meg egymással. Egyik részük, a vállalkozás pártiak Feltörekvő Vállalkozó körül tömörülnek, míg a másik részük a helyi hatalmi elit társközségi képviselőinek egy részével, nevezetesen Elöljáróval és az előjárósággal, s az így létrehozott közöspárti és közösségi autonómiapárti – nevezzük így – lokálkollektivistá koalíció vívja ki – népi támogatással – K. község újraönállósodását, elszakadását a székhelyi községtől. Ebben a folyamatban, mint mindjárt látni fogjuk, fontos szerepet játszik

Elöljáró és felesége, akik eleinte a régi rendszerbeli beidegződöttségektől indítva ellenzik az újraönállósodást, s csak amikor a lokálpatrióta értelmiségiek aláírásgyűjtő akciója meggyőzi őket a nép támogatásáról, akkor vállalják az önállósodás ügyét.

A történet előjátéka, avagy tárgyi főhősünk bemutatása

Történetünk tárgyi főhőse egy parasztbarokk ház, hajdani tulajdonosáról elnevezve, a Kernács-ház. Már a '30-as években szerepel a Népi Építészet Inventárjában. 1945 után védetté nyilvánítják, és fölkerül a műemlék jellegű épületek listájára. Lakói azonban kihálnak, s az örökös egy zongorahangoló. Történetünk kezdetén Budapesten él. Ettől kezdve a ház, amely Vicispán-ház néven is felbukkan az iratokban, feltehetőleg azért, mert K. község a múlt században mintegy 10 évig alispáni székhely is volt, magára hagyva enyészkedik, romosodik, pusztul, egy olyan utcában, melyet a régmúltban hasonló típusú kisnemesi porták szegélyeztek. A ház enyészkedése annál is inkább bekövetkezik, mert egy pontosan meg nem határozható időpontban egyszer valaki – nevezzük így hazánk műemlékeinek gondozását szemmel tartó szervet – a Műemléki Főhatóságnál lehúzza a műemlék listáról.

Feltörekvő Vállalkozó már a '70-es évek közepétől értő és aggódó – rossz nyelvek szerint vágyakozó – tekintetét ráveti a Kernács-házra. Először maga tárgyal az örökössel, aki azonban túl magas árat kér a házért, s amikor Feltörekvő Vállalkozó másokat biztat megvételre, egyre feljebb srófolja az árat, és valahol már 800 ezer forint körül ját. Ekkor Feltörekvő Vállalkozó taktikát változtat. A Műemléki Főhatóság részéről pénzügyi támogatást ígér. Így is tesz. A tanács annak rendje-módja szerint levélben fordul segítségért a Műemléki Főhatósághoz, amely 1986.

május 20-án kelt levélben értesíti a Tanácselnököt, hogy 400 ezer Ft. támogatást ad elszámolási kötelezettséggel s olyan feltétellel, hogy a tanácsot terheli a támogatási összegben felüli tulajdonszerzési (kisajátítási, vételi), illetve helyreállítási, tervezési, valamint belső berendezésre fordítandó költség. E megjegyzés már sejteti, hogy a támogatási összeg nem lesz elég a felújításra. A tanács mindenesetre az örököstől megveszi a házat, mégpedig 180 ezer forintért, amibe eladó minden további nélkül belenyugszik. Ami legalábbis meglepő ahhoz képest, hogy eredetileg a házat 800 ezer forintba tartotta. Egyesek szerint ebben az alacsony kisajátítási összegben is Feltörekvő Vállalkozó játszott a háttérben döntő szerepet.

I. felvonás: A cselekmény folydogálni kezd, avagy felújítás a postszocialista tanácsi igazgatási rendszerben

A tanács ekkori becslése szerint az összes felújítási költség kb. 700 ezerre fog rúgni. Ezért Tanácselnök 1987. április 8-án a megyei főépítésznek írott levelében pénzügyi támogatást kér a megyétől. Ugyane hó 17-én ír Feltörekvő Vállalkozónak, informálja a megyei pénzügyi támogatásért való folyamodványról, továbbá közli Feltörekvő Vállalkozó „elvtárral” (a megszólítás érthető, ha meggondoljuk, hogy ez idő tájt Feltörekvő Vállalkozó párttag, sőt a felesége a Műemléki Főhatóság párttitkára), hogy célszerűnek tartaná, ha leülnének megbeszélni a „Műemlékház felújításával kapcsolatos tervezési, művezetési, kivitelezési és szervezési feladatokat”. Az – ekkor még természetesen nem – Feltörekvő Vállalkozó örömét fejezi ki afelett, hogy a ház állami tulajdonba kerül, kilátásba helyezi, a Műemléki Főhatóság igazga-

tójjával történt megbeszélésre utalva, a további szakmai és gazdasági támogatást. Egyben azt is tudtára hozza Tanácselnöknek, hogy 1987. augusztus 1-jével állást változtat ugyan, de ez nem érinti további kapcsolataikat. A kifejezés: állásváltogatás, nem egyszerű álláscsere, hanem valójában arról van szó, hogy Feltörekvő Vállalkozó egy kissovetkezetet gründol, amelynek ő a vezetője. Még csak 1987-ben vagyunk, és hol van még az 1988. májusi pártértekezlet? De a mi Feltörekvő Vállalkozónk most kezd el vállalkozóvá válni, már most konvertálja a gazdasági-hatósági vezető pozícióját (ti. az említett szervezetben műszaki igazgató).

Gyorsan lép. Már augusztus 31-én elküldi a tanácsnak a szerződés tervezetét, amelyet azonban a tanács szeptember 8-án módosításra visszaküld, mivel „felújítási szinten való elkészítése (sic!) illetve ennek árajánlata túlzott”. Ezután az események menete némileg lelassul, december 4-ig csak annyi történik, hogy a tanács a megyétől ígéretet kap a pénzügyi támogatásra (de csak 1988-ra), valamint a tanács haladékokat kap a Múemléki Főhatóságtól kapott pénzzel való elszámolásra.

December elején a kissovetkezet elküldi a tanácsnak a költségvetési kiírást, amely alapján december 4-én egyeztető tárgyalást tartanak a tanácson, ahol Feltörekvő Vállalkozót a helyettese képviseli. Itt megállapodnak abban, hogy a konyha helytörténeti múzeummal alakítandó, míg a terem kutatószoba, illetve fürdőszoba lesz, a tervek szerint. Tulajdonjogi átruházásról és költségvetésről nincs szó.

1988. február 26-án a Múemléki Főhatóság a kissovetkezetnek megadja a műemlékvédelmi hatóság hozzájárulást a felújításhoz. Március 16-án a tanács megkéri a fölöttes városi tanács műszaki osztályától – mellékelve a tervdokumentációt – az építési engedélyt, amellyel kapcsolatban az március 28-án hiánypótlást kér, majd június 16-án megadja az engedélyt. Ebben kivitelezőként a kissovetkezet szerepel. A felújítási költség a már említett költségvetési kiírás szerint 1.600.000 Ft. A tanácsnak azonban nincsen ennyi pénze, még támogatással sem.

És ekkor Feltörekvő Vállalkozó siet segítségére a Tanácselnöknek egy levélben. Bevezetőjében elmondja, hogy ő és barátai már 20 éve kísérik figyelemmel a Kernács-ház „folyamatos romlását, pusztulását”. Ő persze tudja, hogy a tanács minden tőle telhetőt megtett, mint ahogy ő is segített a korábbi és mostani állásában egyaránt. Ezután felajánlja, hogy „a tanács eddigi ráfordítási szintjén, értékén kissovetkezetünk megvásárolná az épületet, és másfél éven belül teljes értékűen melléképületeivel együtt helyreállítaná”. A levél augusztus 5-én kelt.

Augusztus 14-én ülést tartott a Környezetvédő Társaság a szomszédközségben lakó Népi Teológus kertjében, ahol egyetlen téma a Kernács-ház felújítása. Odáig jutnak, hogy a résztvevők közül mindenki már határidős részfeladatokat vállal (pl. ács; szakiparosok szervezése.) Ekkor még nem tudnak Feltörekvő Vállalkozó augusztus 5-ei ajánlatáról. Utólag, Szolid Kisvállalkozó szerint, a társaság elnökének, Vállalkozáspárti Környezetvédőnek már tudnia kellett róla, ő azonban egy szót sem szólt. A megbeszélést egyébként azért hívták össze, mert a tanács felkérte őket, hogy a szeptemberi VB-ülésen számoljanak be a Társaság tevékenységéről.

A nap folyamán némi vita támadt Népi Művész és Feltörekvő Vállalkozó között. Előbbi szemére vetette utóbbinak, hogy a Kernács-ház tervezését, bár eredetileg ingyenesen ígérte, mégis fölvetett kb. 80 ezer Ft-ot. A szemrehányást Feltörekvő Vállalkozó azzal hárítja el, hogy a pénz a külsősök kifizetésére kellett. E kis intermezzo a későbbi vihar előszele volt.

Augusztus 17-én Tanácselnök augusztus 25-re megbeszélésre hívja Feltörekvő Vállalkozót, hogy tárgyaljanak augusztus 5-ei ajánlatáról. A megbeszélésről nem találtunk feljegyzést, de nyilván megegyezés született, mert a kissovetkezet már augusztus 31-i dátummal egy budapesti jogtanácsosi előszerződést készít, amely jogilag egy megállapodástervezet a tanács és a kissovetkezet között.

A megállapodás mindenképpen Feltörekvő Vállalkozó egyértelmű sikerének tekinthető. A Tanácselnök a szerződés-

tervezet szerint belement abba, hogy a Kernács-ház, nem mint ahogyan azt Feltörekvő Vállalkozó javasolta, vagyis a tanács eddigi költségeit megtérítve, hanem térítésmentesen fog átmenni a kisszövetkezet tulajdonába. Azzal a kikötéssel, hogy – mint ezt az 1987. december 4-i megállapodásban rögzítették – az első részen tájmúzeumot alakítanak ki, melyre vonatkozóan a tanácsnak 10 évre szóló használati joga lenne. A berendezéssel és a fenntartással kapcsolatos költségek a tanácsot terhelnék. Ráadásul van egy klauzula a szerződésben, amely kimondja: „amennyiben [...] a szerződés aláírásával az azt követő 10 éven belüli a kisszövetkezet létét is érintő pénzügyi gondjai keletkeznének, és emiatt az épület elidegeníteni kényszerülne, ehhez az elidegenítéshez a R.-i tanács VB hozzájárul.” Még azt is rögzítik, hogy a tanács 700 ezer Ft-ért eladja a kisszövetkezetnek a község másik tulajdonát, a volt mozi épületét is, és a vételárat a kisszövetkezet 3 év alatt fizeti ki.

Nos, ez a szerződés vált Érisz almájává a történetben, s ezzel lépünk be a második felvonásba.

II. felvonás:

A konfliktus kibontakozása, avagy a lokálkollektivisták ellenakciója

A történet az eddig szokásos tempóban haladt, mint minden beruházási és felújítási ügy ezerszer és ezerszer az ország különböző tanácsait megjárva. Általában nagyobb beruházásoknál az 5 éves megyei tanácsi tervbe kell beleakaszkodni, hogy a beruházás megvalósítására esély legyen. Itt viszont csak felújításról van szó, ami előre be nem tervezett költség volt, s a tanácselnöknek, mint sorstársainak szerte az országban, pénzszerző körútra kellett indulnia. Ilyenkor a tanácselnök mobilizálni szokta a már létező kapcsolatait, vagy hivatalos levelekben présel ki pénzt

nem-tanácsi közigazgatási szervekből (pl. vízügy, közlekedés, áramszolgáltató vállalat) vagy gazdálkodó szervektől. Mindez a lakosság számára hozzáférhetetlen módon zajlik, a színpalak mögött. Patrónusok és kliensek, hűbérurak és vazallusok intern módon mindent „előkészítenek” a nép és a formális képviselői testületek tudta nélkül, s ha a kisurak a nagyurakkal megegyeztek, a döntést „behozzák a tanácstestületi ülésre, melynek tagjai mindent megszavaznak. Eddig itt is mindig minden így történt. Egyetlen új elem: a késő Kádár-korszak terméke, a problémamegoldás „piacosítása”, azaz Feltörekvő Vállalkozó, illetve kisszövetkezetének belépése az ügybe. Utóbbi viselkedése teljesen a rendszerhez idomul, tanúsítva ezzel Marx örökbecsű tanítását arról, hogy uzsora és kereskedelem nem képes új termelési módot létrehozni, legfeljebb a régre rátapadva azon élősködni, s ezáltal hozzájárulni annak felbomlasztásához. Ezt ékesen bizonyítja az a '80-as évek közepéről való adat is, hogy gmk-k kb. 90%-ban állami gazdasági szervekkel álltak kapcsolatban, azoknak szükségleteit elégítették ki. Ha és amennyiben persze a piac integráns része volna az adott gazdasági rendnek, akkor megtörténhetne a termelési mód átváltozása. A kereskedelem azonban immanens lényegét, az árszabályozó piacot nem képes antipálni, csak ha külső politikai és történelmi fejlemények a piacokonform környezetet tőle függetlenül megteremtik. Úgyhogy a piacosítás ebben az értelemben idézőjelben értendő, mert valójában nem árszabályozó piac kialakításáról van szó, hanem állami monopólium magáncégnek való kiosztásáról.

Még az is tipikusnak tekinthető a történetben, mint mindjárt látjuk a II. felvonásban, amit társadalomintegratív vétőemelésnek nevezhetnénk, ami legalábbis, ha konfliktus bontakozik ki, elő szokott fordulni, a konfliktusos esetek típusaként. E sorok írója több olyan esettel találkozott falusi és városi környezetben is, hogy egy, már intern módon eldöntött tanácsi beruházási döntést valamely lakossági akció meghiúsított, mégpedig valamilyen már meglévő és egyébként gittegyletként működő szervezetre (Hazafias Népfront, Városszépítő Egyesület) támasz-

kodva. Az is előfordul persze, hogy a nép spontán lázadása hiúsít meg valamit (mondjuk, a hivatalos jelöltet a tanácsstagi jelölőgyűlésen leszavazzák). A végkifejlet persze más lesz, mert történetünkben a szociális integráció községi szintre allokálódik, és K. község újraönállósodásához vezet. Nos, nézzük tovább az eseményeket! Szeptember eleji vb-ülésen a Társaság megtartja beszámolóját eddigi tevékenységéről. A Társaságot Vállalatbarát Környezetvédő Népi Teológus és Népi Művész képviseli. Utóbbi kettő kissé meglepődik, hogy Feltörekvő Vállalkozó megveszi a Kernács-házat, bár az ingyenes tervezési ígérletéről már korábban is tudtak. Ezután megint összejön a Társaság egyik filmrendező barátjuknál egy kerti partin, ahol ismét némi affér támad Népi Művész és a Feltörekvő Vállalkozó között, úgyhogy ezek után utóbbi szükségét érzi, hogy Népi Művészt és feleségét lakásukon felkeresse, és megnyerje támogatásukat a Kernács-házzal kapcsolatos tervének. Népi Művész és felesége még nem ismerik az augusztus 31-i tervezetet, amelyben, mint látjuk, lényegében térítésmentes átruházásról van szó, és végül is elfogadni látszanak, hiszen múzeum lesz benne stb.

Szeptember 12.: Tanácselnök átadja Elöljárónak az augusztus 31-i szerződéstervezetet azzal, hogy a két nap múlva esedékes előjárósági ülésen szavaztassa meg. A térítésmentes átadás azonban már sok volt az előjáróságnak, úgyhogy nem szavazzák meg. Ezzel a mozzanattal eddig csupán a Társaság kebelében lappangó konfliktus hivatalosság, formálissá válik.

Erről mit sem tud Népi Teológus, akihez a tanácsról átszivárog az augusztus 31-i szerződéstervezet híre. Szeptember 17-én, tehát három nappal az előjárósági ülés után átjön K.-ra, s először Feltörekvő Vállalkozót, majd Vállalkozásbarát Környezetvédőt keresi. Nem találván azonban otthon őket, Népi Művészhez megy, s arra biztatja őket, hogy sürgősen menjenek Elöljáróhoz, hogy az ügylet megakadályozásához megnyerjék. Népi Művész és felesége át is mennek Elöljáróhoz és feleségéhez, akiket eddig nem nagyon ismertek, s előadják az ügyet. Elöljáró megnyugtatta őket, hogy az előjáróság elvetette a Ta-

nácselnök tervét. Népi Művészek még aznap este elmennék Szolid Kisvállalkozóhoz, akinek a belépésével a probléma egy másik dimenzióba kerül. Ő ugyanis rögtön a székhely község tanácsai vezetése ellen fordítja a dolgot. A beszélgetés folyamán felmerül, hogy az egész ügy nagyon kezd hasonlítani a két évvel ezelőttihez, amikor a község gyógyszerárát a lakosok minden ellenállása ellenére, gazdaságtalanságra hivatkozva megszüntették. „Ez a mi Bős-Nagymarosunk” – fogalmazódott meg a tanakodás közben.

A szerződés jövőjére nézve baljós jelként értékelhető az a levél, amelyet szeptember 19-én a megyei főépítész küld Tanácselnöknek. Előadja, hogy Feltörekvő Vállalkozó leveléből értesült az augusztus 31-i szerződéstervezetről, s bár megerősíti, hogy a megye által adott 400 ezer forint a rendelkezésére áll, de megjegyzi: ... az eredeti elhatározást érzésem szerint a lakosság véleményének meghallgatása nélkül nem szabad módosítani.

Október folyamán, november elején megindul a látens koalícióképződés. Népi Művész, Szolid Kisvállalkozó tudakozódnak a falu lakosai között, vajon támogatják-e vagy elvetik a Kernács-ház eladását. Velük szemben állnak Feltörekvő Vállalkozó, Tanácselnök és a helyi hatalomtól kisebb-nagyobb mértékben függő vagy benne részesülő funkcionáriusok. Utóbbiakhoz közelít egyre inkább Vállalkozásbarát Környezetvédő, akiről az ősz folyamán az a pletyka terjedt el, hogy „köze van” Feltörekvő Vállalkozó kisservezetkezéséhez.

A fejlemények láttán végül is Tanácselnök úgy dönt, hogy falugyűlés elé viszi az ügyet, melynek napját november 28-ára tűzi ki. Falugyűlés előtt lázas tárgyalások folynak hőseink között. November 19-én összeül a Környezetvédő Társaság vezetősége. Ezen az elnök amellettt érvel, hogy a legelőnyösebb megoldás a Kernács-ház eladása a kisservezetnek. Érvei között szerepel, hogy a falu lakossága közömbös, társadalmi munkára megnyerni őket nem lehet, a tanácsnak nincsen pénze, a drága épület pedig közben egyre inkább pusztul. A vitában a mérleg szerepét Népi Teológus játssza. Miként a „Béke Barátja, Bagarja” a Helység

kalapácsában. Feltörekvő Vállalkozó és Népi Művész között egyetértést akar létrehozni. Egyfelől azért, mert őt tökéletesen megnyugtatta az a körülmény, hogy Feltörekvő Vállalkozó nem térítésmentesen veszi át a Kernács-házat, sőt még azt is vállalta, hogy múzeumot létesít benne 10 évig, másrészt – ő nem lévén K.-i lakos – mikrorégióban gondolkodott. Utóbbiból fakadt koncepciója, a faluszövetség gondolata, amelyet majd Vállalkozáspárti Környezetvédő fog történetünk vége felé kifejtteni. E koncepció premisszája a Környezetvédő Társaság községgel való interaktív tevékenysége volt, s amely Népi Teológus megítélése szerint történetileg először hozott létre némi kohéziót a községek között. Korábban vallási, szociális és közigazgatási státuszbeli különbségek választották el egymástól a falvakat, s a kommunikáció csupán egy-két községi, gazdagparaszti vékony rétegre korlátozódott. Erre építi eszményét, a mikrorégiális kollektív tudat létrejöttét, amelynek esélyeit rontaná egy község önállósodása, sőt már maga a hasadás is a Társaság vezetőségének kezében. Végül, harmadszor, Népi Teológust az is motiválta, hogy nem látott garanciát a Kernács-ház társadalmi munkával történő helyreállítására, bár kifejtette, hogy ha ezt biztosítva látná, inkább a közösségi felújítás és a ház községi tulajdonában maradása mellett volna. Ami azt bizonyítja, hogy lelke mélyén ő is lokálkollektivistá. Végül is – megtámogatva a Vállalkozóbarát Környezetvédő által – még jelenlévő Népi Művész is megszavazza azt, hogy a falugyűlésen a Társaság elnöke mint a társaság kollektív véleményét képviselve ezt az álláspontot. A vezetőség ülésén nem vett részt Szolid Kisvállalkozó.

Hazatérve Népi Művész beszámol feleségének a történetekről. Utóbbi keményen megfeddi, mondván, hogy döbbenjen már rá: lényegében arra szavazott, hogy a község tulajdonát elkótyavetyéljék. Népi Művész felocsúdva a felesége véleményét magáévá teszi.

November 22-én összeül az előjáróság, melyre meghívják – bár nem tagok – Szolid Kisvállalkozót és Népi Művészt is. A Kernács-házzal kapcsolatban alapjában egyetértés van, vagyis az

eladást nem támogatják, de sokat már nem tudnak tenni, hiszen egyszer már éltek az októberi vb-ülésen vétőjogukkal, ám a legközelebbi tanácsülés, ahol a K.-iak kisebbségben vannak, leszavazhatják őket. Ekkor Szolid Kisvállalkozó felveti megoldásként a különválás gondolatát, mondván, hogy mindez a probléma nem állna fenn, hogyha K.-nak saját, önálló tanácsa volna. Az előjáróság és maga Elöljáró ezt az ötletet azonban még nem vallja magáénak, főként mivel úgy látja, hogy önállósodással, pénzügyi szempontból a község nem járna jól, továbbá az akkori politikai légkörben ez még pártellenes lázadásnak számított volna.

27-én vasárnap Szolid Kisvállalkozónál tanácskozássra gyűlik össze Népi Művész és felesége, továbbá Vállalkozáspárti Környezetvédő és élettársa. Nagyon kemény vita folyik közöttük. Vállalkozáspárti Környezetvédő, mint a Környezetvédő társaság elnöke, felrója Népi Művésznak, hogy a 19-ei vezetőségi ülésen egyszer már elfogadta a Kernács-ház eladását, akkor most milyen alapon visszakozik. Szolid Kisvállalkozó kifejti, hogy őt mint a vezetőség tagját szintén köti a vezetőség határozata. Mire utóbbi kijelenti: őt csak a lelkiismerete kötelezi. A többiek Vállalkozáspárti Környezetvédőnek azt mondják, hogy azért van amellett, hogy a Kernács-házat a kisszövetkezetnek eladják, mivel ő a kisszövetkezet alkalmazottja. Mire ő kívágya eléjük az asztalra a személyi igazolványát, bizonyítván, hogy igenis a Műemlék Főhatóságnál dolgozik. (Majd 2–3 hét múlva tényleg belep a kisszövetkezetbe.)

Elérkeztünk a falugyűlés napjához, november 28-ához. Első napirendi pontként Elöljáró beszámol a község számos eredményéről és problémájáról, melyek között tájékoztatja a lakosságot, hogy az előjáróság nem javasolja a Kernács-ház térítésmentes átruházását a kisszövetkezetre. Megjegyzi, hogy ha az előjáróság saját anyagi eszközökkel rendelkezne, megvédhetnék a községi tulajdont (a Kernács-ház mellett a volt moziépületet is). Közli azt is, hogy az előjáróság nem támogatja a község visszaönállósodását, de az R.-i tanácstól több anyagi eszközt követel.

Ezután hozzászólások következnek, megszólalnak főhőseink is. Elöljáró felesége így érvel: „inflációs időkben épületeket eladni nem szabad. Ha a kisszövetkezetnek megéri, és üzletet lát benne, akkor a falunak is megérné [...] ne csak szövegeljének a demokráciáról, legyen a gyakorlatban is, tájékoztassák a lakosságot előre minden fontos dologról. Feltörekvő Vállalkozó elmondja, hogy nem ingyen kapnák meg a Kernács-házat, mert hisz felajánlották, hogy azt kifizetik, amit a tanács befektetett.

E két hozzászólás után a falugyűlés éppen kezd panaszáradatba fulladni a lakosság részéről, amikor szót kér Szolid Kisvállalkozó. Nem foglalkozik a Kernács-házzal, hanem azonnal az önállóság kérdését veti föl, melyet tülemelkedve a helyi szinten – országos kontextusba helyez: „a jelenlegi kormány sem érez felelősséget a régi dolgokért. A környezetében lévő dolgok arra intik, hogy nem ismeri K.-iek gondját, ezért az itteni ügyekben helyben kell dönteni. Legyen K. községnek saját tanácsa. A félelem csak úgy oszlik el, ha (az emberek) maguk döntenek saját ügyeikben. Így nem kell attól tartani, hogy az itt keletkezett pénzeket máshol használják fel. A székhelyközségek, sőt azok inkább sorvadnak.” E pillanatban egy helyi szintű formátumos politikus jelent meg, és bár még nem dőlt el a falugyűlésen a Kernács-ház sorsa, mostantól fogva már nem ő a főszereplő, mert kiderül, hogy csak egy mozzanat, bár kétségtelenül fermentáló mozzanat volt a község újraönállósodásának folyamatában.

De nézzük tovább a falugyűlésen történeteket. Rögtön Szolid Kisvállalkozó után Vállalkozáspárti Környezetvédő szólal föl. Felolvassa a Környezetvédő Társaság vezetőségének az állásfoglalását, amelyről már tudjuk, hogy egyetért a Kernács-ház eladásával. Ezen túl hangsúlyozza, hogy a község is jól jár, hiszen az épület nem romlik tovább, és 10 évig falumúzeum is lesz az épületben. Néhány hozzászólás után kér szót Népi Művész, aki Vállalkozáspárti Környezetvédő legnagyobb megrökönyödésére nyilvánosan megtámadja a vezetőség állásfoglalását, melyet pedig maga is megszavazott s kijelenti, hogy nem ért egyet a Kernács-

ház eladásával. Ugyanakkor állást foglal a visszaönállósulás mellett: „ha a falu nem válik le, akkor arra sincs biztosíték, hogy ne K.-t rabolja a székhelyközség”. Mondandójának élet némileg tompítva hozzáfűzi, hogy nem tarja tisztességtelennek a kisszövetkezet ajánlatát, „de a falu adja ki magából azt, amire képes”. Ismét pár hozzászólás után Népi Művész felesége jelentkezik, és bár a Kernács-házzal kapcsolatban szordinóval szól (az első tervét gyalázatosnak, a másodikat jobbnak minősíti), nem hagy kétséget afelől, hogy a Kernács-házat a község tulajdonában akarja megtartani, valamint egyértelműen síkra száll az önálló tanács visszaállítása mellett.

A falugyűlésen végül is nem születik döntés sem az önállóság, sem a Kernács-ház ügyében. Mint láttuk, Elöljáró és az előjáróság tagjai még határozottan elutasítják az önállóságot, ámde a Kernács-ház ügyében már lényegében a megtartás mellett döntöttek. A többi hozzászóló, aki nemcsak panaszkodott, hanem a kérdésekről is véleményt nyilvánított, hol így, hol úgy foglalt állást mindkét ügyben, bár inkább az a tendencia látszik igazolódni, hogy a lakosság inkább támogatja a Kernács-ház megtartását s kevésbé az önállósulást. Egy vélemény szerint ebben még az is szerepet játszott, hogy jelent volt a községi párttitkár, akitől egyesek tartottak. A tanácsigazgatás jelenlévő képviselői (pl. egy megyei tanács tag) meggondolásra és megfontolásra intik a jelenlévőket, és a szétválásnak inkább várható hátrányait ecsetelik.

Felmerül egy-egy érdekes ötlet a falugyűlésen. Valaki felveti például, hogy nem lehetne-e a Kernács-házon a tanács részére biztosított 10 éves használati jogot tulajdonjoggá változtatni, és a házat mint a tanács és a kisszövetkezet közös tulajdonát fenntartani. Ez azonban lekerül a napirendről, mert Tanácselnök tájékoztatása szerint nem osztható ingatlanon állami és nem állami közös tulajdon nem lehetséges. A másik érdekes ötlet, hogy írjanak ki nyilvános pályázatot a Kernács-házra. Az ötlet mind a lokálkollektivisták, mind a Feltörekvő Vállalkozó részéről visszhangtalan marad. Feltörekvő Vállalkozónak természet-

sen nem érdeke, hogy harcba szálljon valamiért, ami már lényegében a kezében van. Lokálkollektivistáknál viszont az eszmei indíték a fontos: számukra a közösség mint olyan az érték, a társadalomintegráció. Számukra az emberek közötti érdekhelyzet meghatározta, kontraktuális integráció nem olyan magasrendű, mint az értékracionális szolidaritás (községi autonómia és demokrácia), márpedig a versenypályázat kiírása kockáztatná a szerződő közösséget. Hogy is mondta a Népi Művész?: „A falu adja ki magából azt, amire képes”.

Vállalkozópárti Környezetvédő nem bírván megemésztetni Népi Művész pálfordulását, még aznap feddő levelet ír neki: „valószínű emlékszel, szombaton a vezetőség megegyezett abban, hogy pártoljuk a két épület hasznosítását az akkor elhangzott feltételek mellett [...] A gyűlésen Te ennek ellenére változtatlanul mondtad a magadét, lejárta a Társaságot és személy szerint engem, aki írásba adtam a közösség véleményét. Ezt a jövőben és most is kikérem magamnak! [...] Csak egy példát. Ha valaki régen a kisköz vagy bármelyik párt tagja volt, és megegyezés után más ügyet képviselt, akkor az illetőt kipenderítették soraikból!”

A falugyűlés egészében véve mindenesetre megmutatta Feltörekvő Vállalkozónak, hogy tervének megvalósítási akadályokba ütközhet. Szolid Kisvállalkozó fellépése a községi önállósítás mellett, Népi Művész nyílt lázadása a Társaság határozata ellen, nyilvánvalóvá tette a veszélyt. És ekkor Feltörekvő Vállalkozó kísérletet tesz a lokálkollektivisták feltartóztatására. December 17-én levelet ír Elöljárónak, mivel úgymond a falugyűlésen nem volt alkalma álláspontjának részletes kifejtésére, s ezért a község vezetőit és a lakosságot „érdemben” szeretné tájékoztatni. Kimutatja, hogy igaz ugyan, hogy a Kernács-házat csak 310 ezer forintért akarják megvenni, de a teljes helyreállításra 2,5 millió forintot szándékoznak költeni. Hasonlóképpen a volt mozi épületet 700 ezer forintért veszik meg ugyan, de több mint 10 milliót akarnak befektetni a házba: videomozi (magyar és idegennyelvű feliratos filmek), butik (felnőtt és gyermekruhák,

iparművészeti egyedi sorozatok), játékkerem (biliárd, sakk, kártya, elektromos játékok), boowling-pálya lesz benne terveik szerint. Hangsúlyozza, hogy az általuk javasolt hasznosítási elképzelés mindkét épületnél elsősorban a helyi közösség és az idegenforgalom érdekeit szolgálja. Még hozzáfűzi, hogy a kb. 4 éves helyreállítás 8–10 fő, az üzemeltetés pedig 4–6 fő számára teremtené munkaalkalmat. Végezetül kéri, hogy hívják meg a legközelebbi előjárósági ülésre és falugyűlésre. Az is figyelemre méltó, hogy kinyilvánítja: amennyiben a közösség saját vállalkozásában akarja a két épületet felújítani, a „maguk munkájával támogatják azt is”.

De mobilizálódik a lokálkollektivisták értelmiségi-kisvállalkozói frakciója is. A falugyűlésen végeredményben a kérdés akörül forgott, hogy vajon képes-e a falu és a tanács a helyreállításra, mert ha nem, akkor még mindig jobb a Kernács-házat eladni, mint további romosodásra megtartani. Hogyan lehetne felrázni a lakosságot? Ez volt a kérdés. Ekkor Népi Művész és felesége felkeresik – nevezzük így – Népi Szószólót, aki a népmozgalmából indult hajdanán, részt vett a népfőiskolai mozgalomban, s ilyen indítással ő volt az, aki történetünk kezdete előtt két évvel a lehangosabban tiltakozott a gyógyszerár elvitele ellen. Emiatt a helyi hatalmak ferde szemmel néztek rá, elkeseredett, visszavonult, s most sem akarta magát az ügyben nyilvánosan exponálni. Viszont azt a tanácsot adta, hogy társadalmi munkavállalási aláírásokat kell gyűjteni, mégpedig azoknál a fiataloknál kezdve, akik házat építettek, mert róluk feltételezhető, hogy hosszú távon a községben képzelik el jövőjüket. S az ötlet beválik, néhány napon belül a község lakosai közül mintegy 20-an jelentkeznek kb. 40 nap társadalmi munka vállalására. Erre annál is inkább szükség van, mert a február közepi faluszemináriumon, amely többek között a községek idegenforgalmi lehetőségeivel is foglalkozott, nyilvánvalóvá vált, hogy még semmi sem dőlt el. Népi Művész felesége az egyik előadás után felveti, hogy a tanács nem igazi gazdája a falunak, több hiányosságot felsorol, közöttük a moziépület és a Kernács-ház sorsát is, felemlgeti a

vízproblémát, ami nincs megoldva, miközben idegenforgalmi álmokat dédelgetnek. Az általános művelődési központ vezetője azonban mindezt megcáfolja, és senki sem akad, aki Népi Művész felesége mellett kiáll. Február 17-én a Tanácselnök nyitja meg az előadást. Beszél a Kernács-ház ügyéről, mondván, hogy reméli: a falu végül is támogatni fogja a tanács javasolta megoldást. Népi Művész felesége aztán viszi a hírt a többi lokálkollektivistának, hogy a kérdés még nem dőlt el. Erre az aláírásgyűjtő akciót tovább folytatják. Az az álláspontjuk, hogy ők megszervezik a társadalmi munkát, de a kivitelezést a tanácsnak kell vállalnia. Elöljáró ezután szóban értesíti Tanácselnököt az aláírásgyűjtési akcióról, aki azonban nem pártolja ezt a megoldást. Mármint ez az aláírásgyűjtési akció nemcsak abból a szempontból volt döntő mozzanat, hogy a Kernács-ház ügyét a lokálkollektivisták javára döntötte el, hanem amiatt is, hogy Elöljárót ez bátorította fel arra, hogy a községi önállósodásba is belegondoljon. Mint láttuk, a novemberi falugyűlésen még ellenezte az újraönállósodást, most viszont, februárban már meg is változtatta álláspontját. De amikor Elöljáró hivatalosan is benyújtotta a társadalmi munkát felajánlókról a mintegy 70 fős listát a tanácshoz, az anti-lokálkollektivisták vállalkozáspárti tábor – beleértve Tanácselnököt is – kénytelen meghátrálni a „népakarat” előtt.

A lokálkollektivisták két frakciója – az Elöljáró, elöljáróság mint a formális helyi politikai elit, valamint az értelmiségi-kisvállalkozói elit – között a koalíció egyre szilárdabb lesz; s most már egyre inkább a község újraönállósodására törek.

A községi önállósodásról a tanácsnak február 17-én kellett döntenie. A tanácselnök a Kernács-ház ügyéről beszélt, és remélte, hogy a falu végül is támogatni fogja a tanács javasolta megoldást. Népi Művész felesége aztán viszi a hírt a többi lokálkollektivistának, hogy a kérdés még nem dőlt el. Erre az aláírásgyűjtő akciót tovább folytatják. Az az álláspontjuk, hogy ők megszervezik a társadalmi munkát, de a kivitelezést a tanácsnak kell vállalnia. Elöljáró ezután szóban értesíti Tanácselnököt az aláírásgyűjtési akcióról, aki azonban nem pártolja ezt a megoldást. Mármint ez az aláírásgyűjtési akció nemcsak abból a szempontból volt döntő mozzanat, hogy a Kernács-ház ügyét a lokálkollektivisták javára döntötte el, hanem amiatt is, hogy Elöljárót ez bátorította fel arra, hogy a községi önállósodásba is belegondoljon. Mint láttuk, a novemberi falugyűlésen még ellenezte az újraönállósodást, most viszont, februárban már meg is változtatta álláspontját. De amikor Elöljáró hivatalosan is benyújtotta a társadalmi munkát felajánlókról a mintegy 70 fős listát a tanácshoz, az anti-lokálkollektivisták vállalkozáspárti tábor – beleértve Tanácselnököt is – kénytelen meghátrálni a „népakarat” előtt.

III. felvonás:

a nem drámai végkifejlet, avagy a lokálkollektivisták diadala

A február közepétől április közepéig terjedő két hónapban a visszaönállósodás gondolata erjedni kezd a községben. De egészen természetes, hogy azokból, akik a Kernács-ház ügyében szembekerültek a lokálkollektivistákkal, formálódnia kellett egy ellenkoalíciónak, az anti-lokálkollektivisták koalíciójának is. Hiszen amennyiben a község visszaönállósodik, valószínűleg a lokálkollektivisták veszik át a hatalmat. Kiből állt össze a tábor?

Magától értetődő, hogy a Feltörekvő Vállalkozó, valamint bebírókból álló barátai ellene vannak az önállósulásnak. De ugyancsak ide tartozik a Környezetvédő Társaság vezetőségének jó része, legelsősorban elnöke, aki időközben belépett a kisszövetkezetbe. E kérdésben Népi Teológus is melléjük állt, a már korábban tőle idézett érveléssel. A K. község visszaönállósulására reagáló ellenkonceptiót Vállalkozáspárti Környezetvédő következőképpen fogalmazta meg. Abból indult ki, hogy K. község a medencebeli szomszédos társközségekkel, amelyek szintén R-hez vannak csatolva, szerves egységet alkot történetileg is, s K. község egyedüli visszaönállósodása e községek cserbenhagyását jelentené. E helyett a medence 8 községének, megvárva az új önkormányzati törvényt, faluszövetséget kellene alakítania már csak azért is, „mert a 8 község ki tud állítani annyi embert, amennyi el tudja kormányozni ezt a területet. K. önmagát nem fogja elkormányozni, nincs meg hozzá a felkészült ember”. E véleményüket elmondták a tanácsnak, a párt végrehajtó bizottságának is. De különösebben nem exponálták magukat, mert ez egyrészt nem az egész kb. 150 fős társaság véleménye volt, másrészt attól tartottak, hogy a helybeliek ezt az ötletüket a pesti „gyüttmentek” okoskodásának fogják felfogni.

A faluszövetség elképzelése talán megvalósítható lett volna, ha például a Környezetvédő Társaság a többi községben is meg-

szervezte volna az elválási akciót, de ehhez semmiképpen nem volt meg a lehetősége, főként, mivel a Társaság úgyszólván kivétel nélkül bebírókból áll. A lokálkollektivisták álláspontját e kérdésben Népi Művész fogalmazta meg a később tárgyalandó májusi társadalmi vitán, mondván, hogy szeretne többet tudni a faluszövetségi elképzelésről, szívesen hajlik bármilyen megoldásra, csak előbbre jutást lásson. De leszögezte, hogy ő különben elváláspárti. Végül is a faluszövetségi elképzelés, ami Vállalkozáspárti Környezetvédő és Népi Teológus távlatos gondolkodásmódjáról tanúskodik, elkészt a lokálkollektivisták akciójának előrehaladottsága miatt. Volt még az anti-lokálkollektivistáknak egy úgyszólván láthatatlan frakciója is, melynek tagjait nehezet lehet azonosítani. Ezek pl. azzal riogatták az öregek napközi otthonában az embereket, hogy ha szétválnak, nem fog jutni pénz a segélyezésre, magára a napközi otthonra, étkeztetésre stb. Pletykák keringtek a községben arról, hogy azokat, „akik nagyon ugrálnak, ki fogják nyírni”. Mindenesetre a májusi társadalmi fórum jegyzőkönyvéből – egyébként nagyon érthetően – az a tendencia látszik kirajzolódni, hogy a szétválással kapcsolatban ellenvetést, aggályokat azok hangoztattak, akik pozíciójuk révén közelebb állnak a székhelyközségi tanácsi és pártvezetéshez, vagy egyszerűen régi beidegződöttségek működtek bennük, melyek azt sugallták nekik, hogy az ilyen önállósodási törekvés lázadás a fennálló rend ellen. Ne felejtjük el, hogy mindez akkor zajlott, amikor még országosan is tartani lehetett a visszarendeződéstől.

Áprilisban újraválasztották a Népfront Bizottságot, amelyet társadalmi vitával kötöttek egybe. Az önállósodás ekkor már külön téma volt. Elöljárót megbízták, hogy tájékozódjék a megyei tanácsnál a feltételekről és a várható pénzügyi következményekről. Elöljáró a megyénél azt a tanácsot kapta, hogy várjanak az önkormányzati választásokig, nem sokkal ezután azonban arról értesítették őket, hogy a kérdésről lehet tárgyalni. Ebben az időszakban érdekes módon nem Elöljáró, hanem Népi Művész adja tudtára a Tanácselnöknek, hogy az elöljáróság, illetve a

Népfront Bizottság komolyan napirendre akarja tűzni a leválás kérdését.

Ebben a helyzetben Tanácselnök május 9-ére kitűz egy társadalmi vitát a kérdésről, amelyre a község mintegy 80 számottevő emberét hívják meg, akiknek kb. fele meg is jelenik.

Az ülés bevezetéseként Elöljáró beszámol az eddig történetekről. Ezután Tanácselnök ismerteti a Megyei Tanács elnökének leiratát, amelynek az a lényege, hogy a Belügyminisztérium illetékes államtitkára május 25-ig kér tájékoztatást az önállósági törekvésekről. Ez azt jelenti, hogy e napig e kérdésben a lakosság véleményét falugyűlésen kell kikérni, majd ennek eredményétől függően ki kell írni a népszavazást. Tanácselnök a kérdésben semleges álláspontot ad elő: a lakosságban tudatosítsák a problémát, és ha úgy érzik, hogy nekik önálló tanács kell – döntenek úgy. Még azt is hozzáfűzi, hogy szerinte 4 fős igazgatási apparátus és tiszteletdíjas tanácselnök el tudná vezetni a községet. Későbbi hozzászólásában már azt javasolja, hogy a kérdés eldöntésével várjanak 2 évet, míg „kiforrja magát a társadalom”. Ezen túlmenően magáévá teszi Vállalkozáspárti Környezetvédő faluszövetségi koncepcióját: „Ha nincs integráció, szövetség, nem lehet fejlődés”, amit viszont csak az új tanácstörvény fog szabályozni. Úgyhogy ez is indokolja azt, hogy várni kell.

A 26 hozzászóló közül – beleértve Tanácselnököt, vb-titkárt, Elöljárót – mindössze 7-en szóltak az újraönállósodás ellen. Vagy erős kételyüket, vagy határozatlanságukat hangoztatták, de 1 fő kivételével megszavazták, hogy rendkívüli falugyűlést kell összehívni.

Ami a lokálkollektivistákat illeti, itt már nyilvánosan kiegészülnek egy harmadik frakcióval. Elöljáró – a községi formális politikai elit részéről teljes határozottsággal előadja, hogy a tanácsok összevonása nem volt helyes döntés, továbbá, hogy nemcsak érzelmi alapon kell viszonyulni a döntéshez, hanem „a gazdasági alapot is ismerni kell”, mindenesetre úgy gondolja, hogy az anyagi oldal is megteremthető, és ezért az elválás mellett van. Hasonlóképpen nyilatkozik Népi Művész is. Szolid Kisvállalko-

zó keresztény természetjogi elemekből kiindulva jut el a közösségi autonómia követelményéig.

Színre lép a lokálkollektivistákat támogató harmadik frakció. Minden községben a község nagyságától függően van tíz-húsz olyan ember, akinek nincs okvetlenül közeleti hivatalos funkciója, bár gyakran egyszerű tanácsstagok. Népfrontaktivisták, utcabizalmiak stb., akik élen jártak a társadalmi munka felajánlásában, ők szólnak fel a falugyűléseken, „izgágáskodnak” jólfésült tanácsüléseken, egyszerűval kisebb-nagyobb mérvű közeleti érdeklődést és aktivitást mutatnak. Nos, itt a falufórumon a szétválás mellett szólók ebből a körből kerültek ki, akik foglalkozásukat tekintve cipész, lakatos, éjjeliőr, juhász, fuvaros, adminisztrátor, raktáros, nyugdíjas, katonatiszt, traktoros, téesz-ágazatvezető. Utóbbi éppen tanácsstag, a nagyapja bíró volt. Homályosabb vagy tisztább tudomásuk van arról, hogy milyen volt, amikor a község még önálló volt. Mint „A grófi szérűn” koldusserege „érzi titkon, hogy övé a bús élet s a kalász”, őbennük is él a titkon a dicső múltra támaszkodó érzés, hogy a község valahol mégiscsak az övék, amit elvettek tőlük. Egyikük – nevezzük Kisnemesi Nagyöregnek – így fogalmazza ezt: „Koránál fogva teste földbe, de lelke mennybe vágyik... oda irányították a falut, ahová akarták... a születés és a halál sem itt történik... a vasútállomásról levették a K. feliratot... az állampolgári fegyelem is lazult... az ÁFÉSZ sem különb a tanácsnál... a község vezetők nélkül maradt... a házhelyek gazosan állnak gazdátlanul... Pedig – íme a történelem romjai alá temetett kisparaszti-kisnemesi községgel újra feltörő szava – K. tősgyökeres ősi község... A tanácsnak a település közepén kellene lennie, nem ott, ahol most van, mint a szív az emberben vagy ország fővárosa az ország közepén... A község jellege megmaradt volna, ha itt marad a tanács... Legyen székhelyközség K. ... részünk minden nyomor, de szabadok vagyunk” – idézi Petőfit.

A fórum után összehívják a mindent eldöntő falugyűlést. Itt egyértelművé válik, hogy a többség válni akar, s ezért úgy döntenek, hogy ki kell írni a népszavazást a leválásról. Ezt június 4-

én tartják meg. A mintegy 580 szavazatból mindössze 27-en vannak a leválás ellen.

* * *

Most pedig a kutató kilép a történetből, s magára hagyja hőseinket, menjenek tovább a maguk útján a realitásban, s ők szenvedélyeiktől, érdekeiktől, eszményeiktől hajtva tovább keresik helyüket a Nagy Transzformációban. Hogy ők és millió hozzájuk hasonló mindennapokban önmaga helyét és túlélési lehetőségeit kereső lakosa az országnak mit fog tenni, s mire jut, nos, ettől függ a jövő.

Feltörekvő Vállalkozó

Mint láttuk, Feltörekvő Vállalkozó egy monopolhelyzetben lévő vállalat és hatóság, Műemléki Főhatóság igazgatóhelyettese volt, párttag, a felesége pedig ugyanott párttitkár. Feltörekvő Vállalkozó szereti a népi építészetet, annak szakértője. Mint más budapesti elit értelmiségiek a Káli-medence apró falvaiban, ő is megvesz egy elárvult parasztházat a hetvenes években K.-n, melyet felújít, átalakít stb. Azt is láttuk, hogy 1987-ben kiválik az állami szervből, s barátaival, ismerőseivel kisserőkezetet alakít. Kvázi állami koncessziót szerez – állítólag egyedül az országban mint magáncég – műemlékek felújítására. Szimbolikus tőkéje három részből áll: szakértelem műemlékvédelmi területen, a terület fontos kezelőjéhez kiépített kapcsolatai hálói vannak, rendelkezik továbbá – nevezzük így – „szocialista szervezetszociológiai” tudással. Feltehetőleg a kisserőkezet tagjai is hasonló – és természetesen valamennyi materiális – indulótőkével rendelkeznek. Tevékenységük országos szintű, de bennünket ebből csak K.-községbeli működésük érdekel. Láttuk először azt is, hogy az üzleti tőkebefektetés hiánygazdagsági környezetben történt. En-

nek jellemzője, hogy a Kernács-ház elnyerésére irányuló befektetési akciója intern módon a Tanácselnökkel való „határbeszélgetésekben” történt. Nem működik tehát a beruházási javak pia- ca, ahol a tőkeberuházási esélyekért nyilvános versengés foly- na, ahol az eladó, a tanács a legtöbbet ígérőnek adná el a létesít- ményt. Itt tehát egy olyan tőketulajdonos van adva, aki nem vál- lalkozóként funkcionál, amennyiben a tőkéje még nem mint ilyen lép be a folyamatba, hanem még pusztán csak re-tőkeként felhalmozott kincs. Következésképp úgy viselkedik, mint min- den prekapitalista tőke, melyek legfőbb típusaiként Weber a ke- reskedelmi, a háborús, a hivatalvásárlási, az adóbérleti és az uzsorás kapitalizmust sorolja föl. Ezek is vállalkozások, de premodernek, mert nem állótőkére, modern, racionális üzem- szervezetre és vállalkozói éthoszra vannak alapozva, és bár raci- onális tőkeelszámolással dolgoznak, azaz a folyamat végén a be- fektetett tőke pénzben kifejezhető hozadéka, egyszóval profit- ra törekszenek, nyereséget nem árszabályozó piacon, konkuren- cia és árharc közepette realizálnak. Ezért ezeket a premodern tí- pusokat durván zsákmányoló kapitalizmusnak nevezhetjük. Ez gyakorlatilag abban mutatkozik meg, hogy a termelő alanyokat (legyenek azok adóalanyok, leigázott lakosok, hivatali kliensek, adósok stb.) egyenlőtlen cserére kényszeríti, vagy más szorult anyagi helyzetével vagy tudatlanságával, járatlanságával, informá- cióhiányával stb. él vissza. Ezen kívül a premodern tőke mindig óriási rizikót vállal, mert természeti csapások, rossz termés, a háború elvesztése, jogbizonytalanság a kizsákmányolt alanyokat úgy elszegényítheti, hogy a vállalkozó pillanatok alatt minden tő- kéjét elveszítheti. Ezért aztán mindig extraprofitra törekszik. Biztonságát nem szavatolja formálisan racionális jogrendszer, és ezért van az, hogy „vonzódik” ennek pótlékeként a fegyveres erőszakhoz, autokratikus, diktatórikus és despótikus kormány- formákhoz. Ebből az is következik, hogy minimum közömbös, maximum ellenséges a demokráciával szemben. Ezért látjuk azt a történelemben, napjainkban is a nemzetközi tőke esetében, hogy előszeretettel pártfogol diktatúrákat, s menekül olyan álla-

mokba, ahol nemcsak az olcsó munkaerő garantált, hanem ép- pen a demokrácia hiánya szavatolja a „jogbiztonságot”. Ami a modern kapitalista kultúra tőkéjét illeti, mindenütt azt látjuk, hogy kibékült a demokráciával ott, ahol a demokrácia szilárd, mégpedig abban az értelemben, hogy nincs reális esély a politikai rendszer kommunista megdöntésére. Mert itt szervezkedési sza- badság van a tőkés osztályok számára is. Nem véletlenül veszi föl Weber a szerzési osztály definíciójába azt, hogy „politikai és másfajta szervezetek gazdaságpolitikájának befolyásolásával is biztosítják maguknak a nyereség, illetve keresetszerzési lehetősé- geket.” Márpedig a kifejlett és stabil demokrácia ezt lehetővé te- szí. Ahol azonban túl erős szakszervezet van, magasak az adók, melyek a vállalkozókat sújtják (ami azt jelenti, hogy a politikai szervezet gazdaságpolitikáját nem képes befolyásolni megfelelő- en), a tőke máris menekülni kezd, mint ahogy az Svédországban a hetvenes évek második felében történt.

Mármost ennek a zsákmányoló kapitalizmusnak megvan a maga gazdasági etikája, ami az előbb elmondottakból egyenesen következik, a melyet Gouldner nyomán a negatív reciprocitás etikájának nevezhetünk. A bizonytalan és vállalkozásellenes kör- nyezetben a tőle minimum az erkölcsi közömbösségre, maxi- mum a partner kijátszására, becsapására, lelki kényszer alá helye- zésére, erőszakkal való fenyegetésére törekszik, és így jut lénye- gében ellenszolgáltatás nélkül vagy csak képletes, látszólagos el- lenszolgáltatás révén nyereséghez. A negatív reciprocitás szem- léltető példája a gang, mely védelmet ígér rendszeres „védelmi díj” ellenében a vendéglősnek, ami valójában zsarolás és azt je- lenti, hogy ha a vendéglős nem fizet, a gang szétveri a berende- zést. Persze a valóságban folyékony átmenetek vezetnek a nega- tív reciprocitástól a valódi egyenértékek cseréjéig.

Nézzük most Feltörekvő Vállalkozót ebből a gazdaságtörté- neti és gazdaságantropológiai szempontból. Ő és még számos sorstársa (nevezzük őket egyszerűen második gazdaságnak), nem vállalkozásbarát környezetben nőttek föl. A hivatalos ideológia még mint létező, de majd kiküszöbölendő szükséges rossznak

ítélte a kisiparost, kiskereskedőt, a kisszolgáltatót és az összes hasonló típusokat, és türte részint illegális, majd legális létezésüket. Gazdasági életmódjuk olyan volt, mint a zsidóké a középkorban: egy szerzésellenes gazdasági, társadalmi, politikai rendpórusaiban éltek, ügyeskedőknek bélyegezve, de nélkülözhetetlenek voltak. Egyrészt, mivel az erőforrás-korlátos gazdaságban normál állapot az áruhiány és pénzfölösleg a fogyasztónál, és ezért állandóan vannak kielégítetlen fizetőképes keresletek, amit a kényszerhelyettesítés még tovább indukál, s ami – Weber fogalmával kifejezve – „megteremti a társadalomgazdasági tényállást”: az emberek szükségletei kielégítésére a természettel való harcra, munkára és másokkal való együttműködésre van szükség. Feltörekvő Vállalkozó és sorstársai tehát egy vállalkozásellenes környezetben gazdálkodtak, és viszonyuk is hasonló volt hozzá, mint a zsidóké a középkorban a társadalomhoz: nélkülözhetetlenek voltak egymásnak, de utálták is egymást (azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a rituális elkülönülés problémája elesett, minek következtében az érintkezés a zsákmányoló tőke és a politikai elit között létre kellett, hogy jöjjön). De hangsúlyozni kell: ez prekapitalista koalíció a tőke és a hatalom között. Egyszerűen arról van szó, hogy a nagy nyereséggel kecsegtető befektetéshez meg kellett vesztegetni az engedélyező hivatalnokot vagy főnökét a középső vagy felső államigazgatási és pártvezetésben (az iparengedély vagy frekvenciát területen kereskedelmi jogosítvány ténylegesen az állam által adományozott monopólium volt). Nem arról van szó, mint Hankiss Elemér véli, hogy a tőke és a felső állami és pártbürokrácia közötti nagy koalíciós összefogás már végbe is ment, és ők lesznek elemei az új gazdasági rendben a hatalmi elitnek, éppen ellenkezőleg: ez a koalíció a jogállamiság hiányából fakadó. A politikai hatalom megkérdőjelezhetetlen uralmában érdekelt premodern vállalkozó szövetségbe kerül bárkivel, aki garantálja, hogy legalább egy ideig működni tud. Ezért kötött szövetséget a Váci butikos a ködbe vesző, megfoghatatlan hatalmi elit függésre alapozott viszony volt. Bár a koalíció békés jelleget ölt, de a lényegét tekintve el-

lenséges, antinomikus ellentétet rejt magában. Mert mihelyst kialakulnak a piaci intézmények, a tőke biztonságának garanciája elveszti személyi függésre alapozott jellegét s ezt, valamint a hosszú távú előrealkulálhatóságot a személytelen, formális, racionális jogrendszer, a jogállamiság garantálja. A negatív reciprocitást pedig az érdekhelyzetből fakadó üzleti tisztesség etikája fogja felváltani.

Feltörekvő vállalkozónak tehát két lelke van, mint Faustnak (Zwei Seelen wohnen, ach, im meiner Brust!). Egyfelől – belelógva még a pártállam, pártgazdaság, pártkultúra szentháromságába – beleszövődik a régi rendbe. Nem kap egyáltalán az ötleten, mely falugyűlésen felvetődött, hogy ti. nyílt pályázaton mértesse meg magát. Nem, neki jobb az intim módon kapott koncesszió, ami nem más, mint az államtól kapott monopólium. Ez az, amit Weber irracionális kapitalizmusnak nevezett, amely utoljára a Bank of England ügyletben öltött testet Angliában, s tulajdonképpen az államtól kapott monopólium a racionális kapitalizmus keletkezésének hajnalán. Ezzel álltak a modern, mert csak a piaci esélyekre kalkuláló, puritán kisvállalkozók szemben, és belőlük lettek a modern tőkés vállalkozók. Feltörekvő Vállalkozó régi lelke még a monopóliumhoz kötődik, amit az is mutat, hogy magáncégként csak ő, illetve a kisszövetkezet rendelkezik országosan műemlék-helyreállítási jogosítvánnyal, amelyeket nyilván a Műemléki Főhatóság kapott. Ezért és ennyiben jön ki rosszul a demokrácia, a lokálkollektivisták ellenakciója. Eme régi attitűdjének titkát mondja ki brutális egyszerűséggel nem ő, hanem helyettese, amikor a vele készült interjúban így fakad ki a lokálkollektivisták ellen: „Pukkadjanak meg a maguk öntörvényű demokráciájában.” De másfelől jelen van már új, modern lelke is, mely értékeli a változást. Vajon nem a régi rendtől való elfordulás sejtelve ölt-e testet a már idézett 1988. december 17-ei levélben, amelyet a lokálkollektivistává lett előljáráshoz intéz? Vajon nem békülékeny ajánlatnak tekinthető-e az a demokrácia felé? A lokálkollektivisták persze még ellökik a feléjük nyújtott kezét, most még nem bíznak benne, s a Kernács-ház ügyében

nem is visszakozhattak. De vajon nem tekinthetjük-e egy későbbi nemzeti középosztály csírájának a tőke és a demokrácia között azt a gesztust, amellyel Feltörekvő Vállalkozó továbbra is felajánlja szakmai és egyéb segítségét akkor is, ha úgy döntenek, hogy maguk hozzák rendbe a Kernács-házat, sőt azt, hogy a helyreállítás továbbra is az ő terveik alapján és a kisszövetkezet helyettese által nyújtott segítséggel történik? Tehát ennek lehet értékelni.

Feltörekvő Vállalkozóban tehát gazdasági síkon a monoplista-irracionális és a piaci esélyekre kalkuláló modern vállalkozói ethosz, politikai síkon pedig az autokrata hatalom és a demokrácia iránti affinitás ütközik össze. A jövő kérdése: Hangenström lesz-e vagy Buddenbrook? Koalícióra fog-e lépni a demokráciával, vagy a tőkeértékesülést valamely jobboldali autokratikus rendszerben látja garantálva? Nagy kérdés ez, és megoldása a mi individuális vállalkozónknál nagyobb makrotársadalmi és nemzetközi összefüggésekben fog eldőlni.

Teljesen természetes tehát, hogy a jelenlegi helyzetben a garanciát Tanácselnökkel való személyes megegyezés jelenti. Eddigi tapasztalatai alapján tudja, hogy ez a megegyezés elegendő arra, hogy sikert érjen el, mert a formáljogilag döntő népképviselői testületek: a tanács, a társközségi eljáróság tagjai Fejbólgató Jánosokként szoktak viselkedni. Teljesen természetes tehát, ha elszámítja magát, mert közben beindult a Nagy Transzformáció a magyar társadalomban, ami többi között abban is jelentkezik, hogy az eddig formális létre kárhoztatott intézmények – mint pl. az eljáróság – elkezdenek élni eddig papíron maradt jogaikkal, és a látszatedemokrácia kezd valódivá alakulni. Egyre fenyegetőbb közelségbe kerül a demokrácia ama tulajdonsága, hogy benne a nép leválthatja a legitimitásukat vesztett vezetőket. Nem volna még az sem meglepő, ha Feltörekvő Vállalkozó a majdani önkormányzati választásokon, a jelenlegi Tanácselnök újraválasztását akarná anyagilag is támogatni. Hiszen az árszabályozó piac intézményrendszere még jó ideig nem fog felállni (nem beszélve arról, hogy még abban is vannak állami koncesz-

ziók, kamatgaranciák, ipartámogatások, adókedvezmények stb.) De mihelyst észre fogja venni, hogy a zsákmányoló kapitalizmusnak bealkonyult, majd le fogja vetni magáról keserédesen szeretett hatalmi elitjét, mint kígyó a bőrét levedli, és a saját lábára fog állni. De addig ez a premodern tőkeképző vállalkozó averzív arroganciával fog reagálni a demokrácia kiépülésének jeleire, aminek már voltak szembeszökő példái. Az egyik magáncég képviselője például ingerülten reagált a helyzetre, amelyben Szegeden megtámadták a tanács vezetőjét, akivel ő valamilyen módon megállapodott, hogy finanszírozza – nyilván tetemes profitban reménykedve – a Szegedi Szabadtéri Játékokat. A demokráciának eme támadása tőkebiztonságának személyi garanciájától foszthatja meg úgy, hogy a rádión keresztül megüzente a szegedi polgároknak: döntsék el, mit akarnak, de ha leváltják a tanácselnököt, ő visszavonul az üzlettől.

Mindazonáltal Feltörekvő Vállalkozó, bár genezisében a múlt társadalomgazdasági rendszeréhez kötődik, már mutatja a piacorientált, piaci intézményekben gondolkodó, piaci esélyekre kalkuláló gazdasági attitűdjét is. Feltörekvő Vállalkozó K. községben épületbe kívánt beruházni. Az egyik a Kernács-ház volt, amelynek egy részében vendégszobát kívánt létesíteni. A község tulajdonában lévő volt mozi épületében videohelyiséget, játéktermet stb. akart berendezni, szemmel láthatóan kalkulálva a nyugati gazdagabb turisták fizetőképes keresletére. Kinyújtotta ugyanakkor kezét a hajdani virágzó zsidó közösség szomorú mementójaként roskadozó zsinagógája felé is, de törekvése éppúgy, mint a mozi épületére irányuló, meghiúsult. Sikerül viszont megszereznie a községben egy magántulajdonú ingatlant, amelyet éppen a nyár folyamán újított föl, ahol ősszel népi építések, régészek stb. európai konferenciáját kívánta megrendezni. Egy szóval expanzív vállalkozóként viselkedik, s természetesen mint a tőkefunkció megszemélyesítője, közömbösen kell, hogy viszonyuljon a használati értékhez. Miután nem sikerült megszereznie a Kernács-házat, az arra szánt pénzüsszeget más községbe há-

rom másik ingatlanba fektette, ami egyébként megítélése szerint a Kernács-háznál jóval előnyösebb visszatérüléssel kecsegtet.

Amde ugyanakkor – mint már a neoklasszikus közgazdaságtan bírától is tudhatjuk – a vállalkozó nem redukálható a pusztán profitmaximalizáló motívumra. Feltörekvő Vállalkozó akkor is tudta, amikor a Kernács-házat meg akarta szerezni, hogy van előnyösebb befektetési lehetőség is, mégis belevágott, sőt ezt az előnytelenebb befektetést még a kisszövetkezet tagjaival is el kellett fogadtatnia, mert mint műemlékes érzelmileg és eszmileg, valamint úgy is mint K. község bebírója, azaz polgára, úgy érezte, hogy kötelessége támogatni ezt a faluközösséget: azaz az adott esetben kész volt lemondani a profit egy részéről. Ugyanerről a non-profit beállítódás tanúskodik az a tény is, hogy a községben ingyenes tanácsadással, tervezéssel segítette azokat, akik mint ugyancsak bebírók, megüresedett parasztházakat vásároltak és újítottak fel, pusztán azért, hogy a község arculatának hagyományos népi építészeti jellege fennmaradjon.

Mint látható, Feltörekvő Vállalkozó bizonyos áldozat vállalására is hajlandó volt, és elment addig a bizonyos határig, amíg alapvető érdekeit a tőkeértékesítésben veszélyeztetve nem látta. Mindez arra utal, hogy megvannak benne a valódi polgári citoyen-vonások is, s az ő esetében majdnem biztosak lehetünk abban, hogy képes lesz a tőkével a közjót is szolgálni. Az előjáróhoz intézett 1988. december 17-ei beadványában felsorolja, hogy mit tett a községért: elkészítette a Káli-medence vizsgálatát, melyet ingyenesen a tanács rendelkezésére bocsátott, házhelyválasztási területbejárásban vett részt, s ugyancsak ingyenesen véleményezte a községrendezési tervet, társadalmi munkában készítette el a zsinagóga és a Kernács-ház műemlékjegyzékbe vételéhez szükséges dokumentációt, 100 ezer forint vissza nem térítendő támogatást ajánlott fel a zsinagóga közösségi célú helyreállítására, több községi lakosnak ingyenesen végzett tervezési és műszaki vezetési munkát, a művelődési ház felújításához térítésmentesen készített engedélyezési terveket, a környezetvédelmi társaság részére finanszírozta a népművészeti alkotótábor

kiadványát, a falugyűlésen az elhurcolt zsidó lakosság részére az előjáróság által javasolt emlékműkészítés gondolatát azonnal felkarolta, erre áldozni is hajlandó, és másokat is erre szólít fel, mert mint kijelenti: „ez is a nemzeti öntudathoz tartozik”. Beadványának végén büszkén jelenti ki: „úgy érezzük, erkölcsi jogunk van ahhoz, hogy magunkat K. polgárainak tekintsük, és elvárhatjuk, hogy a helyi közösség javaslatainkat bármiféle hátsó gondolat nélkül, egyéni sérelmeket és érdekeket félretéve tárgyalja meg.” Remélni szeretnénk, hogy e szavakban egy új magyar polgári középosztály reneszánszának hangja szólal meg.

Adott helyzetben azonban szükségképpen konfliktusba kellett kerülni a lokálkollektivistákkal, akiket hálátlanoknak érez, hiszen ő csupán segíteni akart a pénzzsűkében lévő közösségben s nem érti őket, hiszen ha még az ő tulajdonába kerül volna is a Kernács-ház, az mint értékes műemlék „a faluban maradt volna”.

A Tanácselnök

Próbáljuk most megérteni Feltörekvő Vállalkozó fő szövetségesét, a Tanácselnököt: mi motiválhatta, mi volt cselekvésének „vélt értelme”? Valószínűleg számos más esetben az összefonódás úgy keletkezik, hogy a hatalmi elit képviselőjét megvesztegetik, lehet, hogy nem is materiális, hanem csupán szimbolikus javakkal, mondjuk azzal, hogy az úgazdagokat beveszik a „jó társaságba”. A mi történetünkben ennek még nyomát sem találtuk, bár ellenérdekű lokálkollektivistáink nem fukarkodtak a másik félnek adresszált ok-tulajdonításokkal. Tanácselnök cselekvése azonban, úgy gondoljuk, abban az objektív értelemösszefüggésben, amelyben a tanácsi vezetés a szociális környezetével egy rendszert alkot, érthetővé válik. A tanácsok gazdálkodását már a nyolcvanas évek kezdetétől a pénzügyi kormányzat restriktív politikája sújtja. A védekezési reakció a tanács részéről korábban a megyei öt éves tervbe „akaszkodás” és tervalku akcióinak fo-

kozásában és a kijárásokban öltött testet. A tanács vezetője – vagy a község nagyságától függően más helyi notabilitás – kapcsolati hálókat épített ki a megyei és az országos redistribúciós központok felé. Ezek a notabilitások állami, szövetkezeti stb. vezető pozíciókat sajátítottak el nem jogi, hanem gazdaságszociológiai értelemben (mivel rendelkeztek materiális és szimbolikus javak felett), és így abba a helyzetbe kerültek, hogy forrásokat tudtak szerezni a kommunális racionális jogrendszer hiányából adódó lehetőségekkel – számos esetben „jogalkuba” bocsátkozva a felső állami és pártbürokráciával, a helyi lakosságra hátrányos jogi előírásokat és politikai normatív követelményeket „elhajlították”, „elerőtlenítették”. Cserébe viszont alkalomadtán szállítaniuk kellett a fentről jövő népszerűtlen intézkedésekhez a lakosság passzív beletörődését. A helyi vezetők e felfelé és lefelé magukat nélkülözhetetlenné tevő közvetítő tevékenységét nevezem – P. Gremion nyomán, aki a fogalmat a weberi bürokrácia-konceptió korrekciójaként az erősen centralizált francia közigazgatási rendszer megfigyelése révén kidolgozta – notabilizációnak, s tevékenységük végeredményét a notabilitások illegitím hatalmának. E notabilitások az országos és megyei redistributív „ernyő” alatt egymással reciprokativ viszonyra léptek – kb. megyei szintig bezárólag – és ennek révén sajátították ki a gazdasági, politikai, kulturális és presztízből fakadó hatalmat. Ők tartották kezükben országosan a helyi végrehajtó hatalmat, s napjaink nagy kérdése az, hogy sikerül-e e kisajátítót kisajátítani.

Az elmúlt néhány évben azonban a horizontális reciprokativ csatornák működésében „zajok” kezdtek mutatkozni, mert a pénzügyi restriktciók a termelővállalatokat is elérték, és így egyre kevésbé voltak hajlandók a helyi tanácsot pénzzel, úgynevezett helyi anyaggal és társadalmi munkával támogatni. (Csak példaként említjük, hogy volt olyan téesselnök, aki saját erőből tanácsházat és faluközpontot épített, cserébe viszont ő szabta meg, hogy ki legyen tanácselnök.) Az utóbbi néhány évben a tanácselnökök szerte az országban arra panaszkodtak, hogy példá-

ul nem lehet tervezni az ún. koordinációs pénzeszközöket (így nevezték a termelővállalatoktól a tanácsoknak előbbiek szociális-kulturális alapjából jogszabályilag engedélyezetten közvetlenül átadható pénzeket), mert a vállalatvezetők egyre inkább vonakodtak a tanácsot segíteni, a társadalmi munka iránti hajlandóság csökkent a lakosság részéről (aminek persze fő oka a második gazdaság volt), hogy felső tanácsai hozzájárulást csak akkor kapnak, ha lent bizonyítják, hogy saját pénzeszközeik vannak és a lakosság kész az áldozatvállalásra (ami persze a TEHÓ-val országosan látványos vereséget szenvedett, egyik közép városunkban például a tanács helyett utolsó nagy kampányaként a városi pártbizottság aktivistái győzködtek házról-házra járva az embereket, amire nem is annyira a pénz miatt volt szükség, hanem a felsőbb szervek felé annak demonstrálására, hogy egy ilyen áldozatkész lakosságot nem lehet cserbenhagyni, egyszerűen a pénzügyi támogatás elmaradása „politikai kérdéssé” válna).

Ebben a helyzetben a pénzügyi kormányzat új filozófiát hirdetett meg a tanácsok felé, melynek lényege abban ragadható meg, hogy a központból megoldhatatlan kommunális-infrastukturális problémákat „lepasszolta” a perifériára a nemes jelszó alatt: „növeljük a helyi önállóságot!” „Enrichessez-vous” helyett azt kiáltotta a tanácsok felé: „piacosodjatok”. Belső használatra pedig valószínűleg azt hajtogatta magának: a problémák nem azért vannak, hogy megoldjuk őket, a problémák majd maguktól megoldódnak.

Nos, a tanácsai pénzügyek piacosításának ez a lelkesítő filozófiája ragadhatta magával a mi székhelyi községi Tanácselnökünket is, aki nem véletlen hangoztatja a jelenlegi politikai helyzetről és a jövő kilátásairól elmélkedvén, hogy nincs „harmadik út”. Popperrel szólva szituacionális logika alapján cselekszik, amikor úgy gondolkodik, hogy: ha egyszer adva van a romba dőlő Kernács-ház, és felújításra a tanácsnak nincs pénze, kézenfekvő megoldás, hogy el kell adni valakinek, aki rendbe hozza. Mint gondos atyja a helyi lakosságnak még azt is kiköti Feltörekvő Vállalkozóval készített szerződéstervezetben, hogy 10 évig tájjellegű mű-

zeumnak kell lennie a parasztkorok emlékező jellegű házában. Csakhogy időközben beindult a Nagy Transzformáció, megroppant a régi politikai rendszer, ami olyan akciókban öltött testet a nép részéről, amire a helyi notabilitások abszolút nem voltak felkészülve. Így például székhelyköziségben a nyári csúcsideőben vízhiány lépett fel, ami igen hátrányosan érintette különösen a nyaraltató ingatlan tulajdonosokat, és persze a helyi lakosságot is. A civil társadalom szervezkedni kezdett. Küldöttség kereste fel Tanácselnököket, hogy gondoskodják vízről. Hiába magyarázta a vele tárgyaló lakossági küldöttségnek, hogy a vízhiány és a magas fokú vízszennyezettség nem az ő, hanem az illetékes vízügyi hatóság hatáskörébe tartozik, a küldöttség vezetője így állította élére a kérdést: „Maga ennek a községnek a gazdája? Ha igen, és mégsem tud intézkedni, mondjon le!” Ezután pedig autós demonstrációt szerveztek, amihez még a tévét is mozgósítani tudták. A demonstráció éle ettől kezdve a tanács vezetése ellen irányult, a küldöttséget fogadó és a néphez szólni akaró Tanácselnököket a tömeg lényegében lehurrogták. Bár ez az esemény később történt, mint amikor a mi történetünk zajlott, de jól jellemzi a helyi társadalom átalakulását, s „műfajában” jól beleilleszkedik K. község önállósulási törekvéseinek sorozatába a civil társadalom szerveződésének és a szociálintegratív vétónak ez a megjelenése.

Miként Feltörekvő Vállalkozó, úgy Tanácselnök is átmeneti figura. Utóbbi a politikai és közigazgatási szférában produkálja egyszerre a korábbi és az eljövő politikai rendszerbe illő cselekvéseket.

A korábbi politikai rendszerben hiába tartozott bele a községi tanácselnök is a notabilitások hatalmi elitjébe, mindenképpen a kliens szerepére volt kárhoztatva a patrónus rendbe tartozókkal szemben. Utóbbiakhoz nemcsak a felsőbb tanácsai és párt-szervek vezető káderei tartoztak (és nagyon sokszor a tanácselnök egy megyei tanácsai csoportvezetővel szemben volt kénytelen a „szegény rokon” szerepét játszani), hanem a nem tanácsai közigazgatási és közszolgáltatási szervezetrendszerrel szemben.

Utóbbiak egyfelől mint hatóságok, másfelől mint szolgáltató és beruházó szervezetek illetékességi területe akár megyei szintű (mint pl. a Volán vállalatok), akár megyék fölötti szintű (vízügyi igazgatóságok, postaigazgatóságok, KPM ügyi hivatalok) legyen is, mind-mind saját ágazati költségvetéssel, valamint fejlesztési forrással rendelkeznek, és helyi szinten érdemi alkuba csak az illetékes megyei tanácsai ágazati szakigazgatási szervekkel, illetve elsősorban a megyei tanácsai és pártvezetéssel bocsátkozott. Velük szemben egy községi tanácselnök teljesen kiszolgáltatott helyzetben volt. A mi Tanácselnökünknek a vízhiánnyal és vízszennyezéssel kapcsolatban a május 9-ei társadalmi fórumon valaki azt veti fel, hogy, ha K. község önállóan hozta volna létre a vízműtársulatot, jobban járt volna (ami természetesen a székhelyköziség tanácsára akarja hárítani a felelősséget). Tanácselnöknek kell az illetőt felvilágosítani a tanácselnök általános helyzetéről a magyar szervezetszociológiai valóságban: „Abban az időben ezt tervezőasztaloknál döntötték el, a vezetőknek nem volt beleszólásuk.” Az út, a víz, a telefon, a közlekedés és a bolti ellátás (hogy a községi áruellátást monopolizáló ÁFÉSZ-ről se feledkezzünk meg), nos, ezek alkotják a községlakosok életvilágának legszűkebb primér szükségletekre orientált elvárásai horizontját – hogy Dantonnak a történeti narratív magyarázattal kapcsolatos elméletéből vegyünk kölcsön egy fogalmat. Elég átnézni ugyanis bárhol, az ország bármely községi tanácsán a falusi jegyzőkönyveket, a közérdekű bejelentések és panaszok nyilvántartását, hogy közvetlenül érzékelhessük: a legtöbb probléma éppen ezeken a területeken mutatkozik. Márpedig a helyi lakosság elvárásai horizontja olyan értékekből áll, amelyek azon axiómán nyugszanak, hogy a közellátásért a legszélesebb értelemben a helyi tanács a felelős. A mindennapi élet, a józan észjárás normákat, maximákat stb. derivál valamiféle általa elképzelt eszményi szükségletkielégítettségi állapotról, amiből összeáll egy eléggé elasztikus, de mégiscsak létező rend (ami az elvárásai horizont tartalma), s amit nem jog, még csak nem is szokás, hanem egy szociálpszichológiai közhangulat ítél meg, és a rend megsértését

„rossz közösségi hangulattal” szankcionálja. Mármint ez a teljesen képlékenynek tűnő (pláne, ha a jogrendet szankcionáló legitim erőszak elkülönült testületeivel vetjük össze) közhangulat a legerősebb cselekvésmotiváló tényező egy tanácselnök számára. Ebből következik az, hogy a legtöbb esetben a tanácselnökök – persze egymástól sokféle okból különböző elánnal – lelkesen végzik sokszor megalázó, kijáró tevékenységüket. Ami persze beleütközik a vázolt nem-tanácsi hatósági és/vagy szolgáltató szervezetrendszer kemény közegébe.

Történetünk Tanácselnöke érzékeli ugyan a politikai rendszer átalakulását, ugyanakkor azt is tapasztalja, hogy ez nem nagyon halad előre a nem-tanácsi szervezetrendszerben. Ezért bár élére állhatott volna a vízügyi demonstrációnak, és annak élet a valódi ellenfél, a vízügy urai ellen fordíthatta volna, csak hogy ő – mint a vele készült interjú során elmondta – nem szállhatott velük szembe, mert neki életbevágóan fontos a jó kapcsolat. Ha ugyanis a vízügy urai megsértődnek, a közösségi főnyomócső eltörésénél nem 2 óra, hanem 2 nap múlva fognak megjelenni, hivatkozva más sürgős munkákra, amelyek valódiságáról nincs mód meggyőződni. És akkor őt valóban elsöpri a népharag a „rossz közösségi hangulat” szankciójával.

Ennyiben tehát szemmel láthatóan Tanácselnök a korábbi politikai-közigazgatási rendszer szövevényébe van beágyazva, s így módon a szituáció logikájának megfelelően kell viselkednie. A szituáció pedig minden téren, tehát politikai síkon is átmeneti jellegű, ami K. község önállósodási törekvésével kapcsolatban is szükségképpen ambivalens attitűd kialakulásához kellett, hogy vezessen nála. Elviekben, az új szellemnek megfelelően, ő is a közösségi önkormányzat híve. Azt is világosan látja, hogy mérhetetlen ballépés volt K.-t és a többi társközösséget R.-hez csatolni, hiszen e községek gazdasági és szociális körülményei, a felmerülő problémák és problémakezelési szociális, politikai technikák, valamint a pénzügyi megoldási lehetőségek teljességgel mások a társközösségben, mint székhelyközösségben, amely lényegében egy üdülőtelep. Ebből logikusan következik, hogy neki K.

község önállósulási törekvéseit támogatni kellene. Ennek számos jelét is adta. A május 9-ei falufórumon például kifejtette, hogy ha K. község lakosai önállósulni akarnak, akkor ő ennek nem áll útjában, sőt az önállósuláshoz a maga részéről a támogatást megadja. Sőt nemcsak ő, hanem a székhelyközösség tanácsa apparátusának dolgozói még örülnek is, hogy megszabadulhatnak K. község problémáitól (mint ezt magánbeszélgetésekben meg is fogalmazták).

Mégis, nem véletlenül érzékelték úgy Szolid Kisvállalkozó, hogy Tanácselnök szavakban mellszélességgel kiállt ugyan a község önállósodása mellett, de a gyakorlatban ennek ellenkező jeleivel találkozott. Ilyen jelnek érzékelték pl. azt, hogy a leváltás ügyében a népszavazást túl gyorsan akarták lebonyolítani, szerinte azért, hogy a kollektivistáknak ne maradjon elég idejük az agitációra (holott Tanácselnök kijelentette, hogy „a kérdést a lakosságban tudatosítani kell”). Mert bárhogy is forgatjuk a dolgot, egy község elvesztése Tanácselnök számára presztízavesztést jelent, hiszen kevesebb ember feletti hatalom kisebb hatalmat jelent.

A Tanácselnök korábbi helyzetben érdekelt attitűdjét támogatták az anti-lokálkollektivisták is, mind K. községben, mind a székhelyközösségben. Hiszen anti-lokálkollektivisták túlnyomó részt még a fennálló régi intézményrendszerben kisebb-nagyobb vezetői funkciókat töltöttek és még ma is töltenek be. (Hazafias Népfront elnöke, iskolaigazgató, öregek napközi otthona vezetője, tévészelnök, párttitkár stb.), akiknek pozícióját a politikai-közigazgatási és gazdasági intézményrendszer megváltozása fenyegeti. Érdekhelyzetük által megszabott kötődésük és természetes védekező reflexeik érthetővé teszik olyan irányú cselekvéseiket, hogy egyrészt a Kernács-ház ügyében Tanácselnök mellé álljanak, másrészt a községelválasztási akcióval tevőlegesen szembe helyezkedjenek. Úgy véljük, ez a tényállás további magyarázatot nem igényel.

A lokálkolektivisták

Népi Művész és felesége, Népi Teológus, Szolid Kisvállalkozó, akik a lokálkolektivista koalíció kezdeményezőinek kemény magvát alkotják, nem ideológiákból építkeznek. Nyomát sem találjuk náluk a népi irodalom, Németh László vagy a harmadik út elképzeléseinek. Népi Művészt egyetemista korában az új baloldali kommunamozgalom ragadta meg. Csupán annyi történt, hogy amikor a kommuna létesítése kifizethetetlennek bizonyult számukra, a kommunaközösséget felcserélték a faluközösséggel. Konkrét élethelyzetek, ebből adódó kihívások és döntési kényszerek előtt álltak, és a konkrét helyzetet igyekeztek a maguk számára megoldani. A kisközösség, a táj, a népi művészet esztétikai értékelése motiválta őket abban, hogy Népi Művész K.-n házat vásárolt magának 1976-ban. De a népi művészet kedvelése nem kapcsolódik össze náluk valamiféle magyar etnocentrizmussal és különösebb hazafias érzelmekkel. Ráadásul ők maguk is kisvállalkozók, mégpedig cserépkályha-készítésben tevékenykednek, házat renoválnak, bővítenek, ápolják kertjüket és gyereket nevelnek. Tulajdonképpen olyan kispolgárok és vállalkozók, mint Szolid Kisvállalkozó. Egyszóval életvilágbeli szituációkból fakadó mindennapi életreceptek és „kasideológiák”, tényleg nem valami „szellem” mozgatja őket, hanem a természetközeli élet, a vidéki nyugalom, a kisközösségi környezet s a megmunkálendő anyag mint komplex életegység termel ki számukra döntési helyzeteket, és ezekben keresnek eszmei és anyagi érdekeiktől hajtva megoldásokat. Ők tulajdonképpen gazdasági síkon a tisztességes üzlet etikája szerint végzik a dolgukat – amennyire ez egyáltalán a hiánygazdaság körülményei között lehetséges. Politikai-közéleti síkon pedig magukban hordozzák a polgár citoyen mozzanatát.

Hasonló szociális típust testesít meg Szolid Kisvállalkozó is. Miként Népi Művész, úgy ő is ellenszenvvel viseltetik a Feltörekvő Vállalkozó által képviselt személytelen és expanzív tőkével szemben. Általában és mindenütt a hozzájuk hasonló tradicionális kézműves és iparos réteg a modern kapitalizmus hajnalán

szabadversenyes volt (miként a kisparaszt is). Szolid Kisvállalkozó etikájának hátterében azonban vallási alap húzódik meg. A májusi falufórumon a keresztény természetjogból kiindulva igyekezett alátámasztani a község önállósodási törekvését, arra hivatkozva, hogy „a Teremtő az embert szabad akaratral ajándékozta meg”, és ebből vezeti le a közösségi autonómia legitimitását. Ez a vallási etikára támaszkodó kisvállalkozói típus szerte az országban megtalálható.

Tulajdonképpen Népi Teológus is kisvállalkozó, bár inkább „kézműves”, vagy még pontosabban művész, önálló egzisztencia. Ő eszmei okokból költözött falura, „kulturkritikai” ideológiából indítva választotta a természetközeli életet: állatot tart, kertet művel, s a saját zöldségét, gyümölcsét fogyasztja. Véleménye szerint regenerálni kell régi alapján a faluközösséget, mint fennálló fogyasztó- és kulturális közösséget. A falusi nép itt elmaradott abban az értelemben, hogy még mindig tömegesen menekült a faluról a városi panellakásokba, mikor nyugaton már megindult a visszavándorlás a falusias környezetbe. A világ a vesztesébe rohan a környezetszennyezéssel, a silány városi tömegkultúrával, fegyverkezéssel. Ő és Szolid Kisvállalkozó tehát – ellentétben Népi Művésszel – mint ősbudapesti lakosok – valószínűleg egyénileg eltérő és közvetlen személyes indítékok nyomán – menekültek a városból, s ez tipikusan értelmiségi menekülés a „világtól” vissza a „romlatlan” falusi környezetbe. Van szemük persze, és tudják, hogy ez a falu nem az a falu, amire vágytak. Nem olyanok ők, mint Tolsztoj *Kaukázusi történetének* főhőse, aki azért menekül távoli vidékre, hogy ott „integrálódjék” a természetbe, mert ők tudják, hogy nincs többé az a természet. Ezért ők arra éreznek indíttatást, hogy tegyenek valamit a lokális közösségért. Szolid Kisvállalkozó egy realiztikus minimumprogramot vállalt föl, amikor a közösségi önállóságáért szállt síkra, míg Népi Teológusnál a posztmodern filozófia nyomait találjuk. A negatív reciprocitás gazdasági etikájának leküzdése, illetve a tisztességes üzleti morál kialakulásának esélye szempontjából hajlamosak lennénk Heideggerrel azt mondani: „Már

csak egy Isten menthet meg bennünket.” Lehetséges persze, hogy hatása lesz a keresztény-szociális tanítások újraéledésének, különösen annak a gondolatnak, hogy a magántulajdont a közjó szolgálata legitimálhatja, sőt még az is elképzelhető, hogy ehhez csatlakozva a protestáns etika, mégpedig eredeti vallási érdelemben, fog szerepet játszani. Ám mégis: egy vallási alapú etikai forradalomra szekularizált világunkban aligha számíthatunk reálisan. És különben is, mint Weber kifejti, a protestáns etika csak a kapitalizmus genezisében működött közre, és a saját lábán megálló kapitalizmusnak – amikor már kifejlesztette piaci intézményrendszerét – nincs többé szüksége vallási etikára. Az üzleti tisztesség morálja a gazdasági alapok érdekhelyzetéből következik, és az azzal szembehelyezkedőket a gazdaság automatizmusa szelektálja ki magából. Reálisan csak erre lehet számítani. Kérdés viszont, hogy mennyi idő szükséges ehhez.

Töprekedő befejezés

A mostani átmeneti szituációt még a korábbi hiánygazdaság negatív reciprocitási etikája jellemzi, nyomokban persze a tisztességes üzlet etikájával.

Közönséges uzsorások, üdülőövezetek ingatlantulajdonos úrgazdagjai, mindenféle járadékosok, műkincskereskedésbe beruházók és hagyatékfelvásárló spekulánsok, mindenféle ingatlanjáradékosok, kisparaszti földművelő vállalkozók, kiskereskedők, kisiparosok, kiskereskedők, illegális építési vállalkozók, építkezésekben közreműködő monopolisztikus képzettségű munkások, szimbolikus tőkéjüket áruba bocsátó értelmiségiek az ügyvédektől a sztárművészekig stb. fortynak a készülő új világ retortájában, hogy járadékos és vállalkozó osztályokká váljanak. Ezt a tarka kavalkádot, mely jórészt az elmúlt 10–15 évben alakult ki, hajlamosak egyesek kispolgárosodásnak vagy polgárosodásnak nevezni. Mindebben sok igazság van, de ha a középosz-

tályon jórészt vállalkozó polgárokat értünk, e megállapítás csak cum grano salis fogadható el. Mégpedig azért, mert: 1. a tulajdonszerzési és tőkebefektetési jogi korlátok miatt nem interiorizálták a tartósan racionális tőkeelszámolás normáját; 2. gazdasági mentalitásuk főként alkalmi vállalkozásokra orientált; 3. működésük célzata nem a profit újrabefektetése, hanem a luxusfogyasztás; 4. gazdasági etikájuk a negatív reciprocitás; 5. hiányzik belőlük a polgár citoyen mozzanata, amely a nyugat-európai városfejlődés községpolgár fogalmában öltött testet, sőt saját általános érdek, az osztályérdek képviselője is csak gyermekcipőben jár (vállalkozói szervezetek, kamarák stb.).

Ez az egész érdekhelyzetek és érdekirányok szabdalta masz-sza, mely fél lábbal a múlt, fél lábbal az alakuló jövőre támaszkodik, Hajnal Istvánnal szólva, most végzi a formaképződés nehéz munkáját. Belőlük lehet persze egy új nemzeti középosztály, de inkább a gyerekeikből vagy unokáikból. Szelényi Iván mondta nemrég szellemesen egy rádióinterjúban, hogy polgár az, akinek már a nagyapja is polgár volt. Úgyhogy mi, a mai generáció csak reménykedhetünk, hogy valódi vállalkozói középosztály nagyapja, vagy esetleg szerencsés helyzetben apja legyünk. Nem ringathatjuk magunkat abban az illúzióban, hogy egy-két éven belül kialakul mind szélteben, mind mélységében a piacgazdasági tagok intézményrendszere, mely felszámolhatná a negatív reciprocitás gazdasági etikáját, amihez a Nyugatnak évszázadokra volt szüksége. Valószínűleg először „nyerskapitalizmus” fog kialakulni, mint a monarchia korában az állam által támogatott eredeti tőkefelhalmozás esetén, amire Erdei azt mondta, hogy nálunk a kapitalizmus kialakulása „ridegebb formában” ment végbe. Vannak, akik abban reménykednek, és azért küzdenek, hogy a formák ne nyers kapitalista jelleget öltsenek, hanem, hogy a mai modern nyugati társadalmisult tőketulajdonosi típusok jöjjenek létre. Ismét mások munkás önkormányzatot, munkás részvénytulajdont akarnak, megint mások pedig az ún. társadalmi örökségrészekből összeálló kollektív tőketulajdonokban re-

ménykednek. Sokan pedig a szociális államban és a magánjótékonykodás enyhítő hatásaiban.

De mi lesz, ha ez ország lakosai kisebbségben maradnak saját hazájukban, ha nem is úgy, ahogy Németh László gondolta? Ha gazdag külföldiek fogják felvásárolni a Kernács-házakat, a régi nemesi kúriákat, a Balaton-parti szállodasorokat és a nagy profitot hozó termelővállalatokat, miközben a bennszülöttek gyermekei fillérekért fogják kínálni a népi bizsutárgyakat, dúslevelű gyümölcsseinket a boldog idegeneknek, amikét – mondjuk – a lagosi néger gyerekek banánfüzereket a boldogan sütkérező fehér turistáknak? – Hogy Lagos messze van? Ne higgyük. Mint a Népsport 1989. november 21-ei számában olvashatjuk, a lovasberényi tanács a községben lévő lerobbant volt Cziráky-kastélyt és parkot 60 évre bérbe adja egy FONS nevű cégnek. A cég hatalmas vállalkozásba fogott. „A kastélyt zárt klubba kívánják alakítani, s a bérbe vett parkterület is zárt egység lenne, ahová csak a klub tagjai léphetnek be. A hírek szerint a tagdíj 1500 dollár lesz [...] az ízekekről külföldi szakács gondoskodik majd, s a kaszinó-termek krupiéi is szakemberek lesznek.” A cég képviselője elmondja: „akiket alkalmazni fogunk valamilyen munkára – pl. takarítónő vagy kertész –, azok is bejárhatnak, meg a helyi római katolikus papnak is lesz engedélye, mert ő misézik majd a kastély mellett újjáépülő kápolnában.” A falusi lakosok között elterjedt hírek szerint „állítólag nem lesz fizetés 200 dollár alatt”.

Úgyhogy az elfogulatlannak lenni akaró és értégmentességre törekvő szociológus mindezt látva csak József Attila szavait mormolja maga elé: „Multunk mind össze van torlódva,/ s mint szorongó kívánczorlókra,/ ránk is úgy vár az új világ.”

(1989)

SZOCIOPOLITIKA

A CIVIL TÁRSADALOM ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

A civil társadalom gondolatát disszidens lengyel értelmiségiek vetették fel (Michnik, Kuron stb.), akiket hamarosan magyarok (Bence, Kis) követtek, a hetvenes évek végén (lásd Frentzel-Zagorska 1990, Arató 1990). A civil társadalom témája mágnesként vonzotta a politikai törekvéssel bíró értelmiséget, és a vitákban összekapcsolódott az emberi jogokkal, a gyülekezési joggal, az alternatív média és a szabad hírszolgáltatás igényével, de a hatalomra töréssel nem. Távolról sem. Az ellenzéki értelmiség képviselői azzal szereztek a legnagyobb meglepetést a kommunista vezetésnek, hogy komolyan vették a „szocialista” alkotmányt, mely a „felszínen” imitálta ugyan a nyugati parlamentáris demokráciák berendezkedését, látszólag garantálva az emberi jogokat, ezek azonban elvesztek a tételes jog útvesztőiben, vagy – hogy egy érzékletes példát mondjunk – a rendőri gyakorlatban. Így hát a civil társadalom koncepciója „bársonyos” forradalmat vetített előre a kommunista rezsimmel szemben, amennyiben csak az „anomáliák” és „diszfunkciók” felszámolását célozta meg. A rendszer ellenzői csakúgy, mint abban az időben bárki, nem számolhattak a Szovjetunió felbomlásával, a javaslatokat tehát szükségképpen elfogadták.

Ha valaki véletlenszerűen belelapoz bármely, az 1989-es kelet-európai változásokról szóló tanulmányba, találni fog egy eleméletet arra nézve, miért vált a civil társadalom a kommunizmus végét előrejelző csatakiáltássá. B. Ackermann a következőket írja: „A kelet-európaiak a civil társadalomnak gazdag irodalmát fejlesztették ki, hangsúlyozva annak döntő szükségletét, hogy az állam totalitáriánus követeléseivel szemben lökhárítóként mű-

ködő intézményi tereket alakítsanak ki. Céljuk egy mérsékeltbb politikai beavatkozás bemutatása, melyben a polgárok kontrollálni tudják az államot anélkül, hogy identitásuk felolvadna a kollektív egészben.” (Ackermann, 1992, p. 33.) A magyar ellenzék képviselői például egy röpiratban azt javasolták a párt vezetőinek, hogy osszák meg a politikai hatalmat, és így a Kommunista Párt megőrizné szuverenitását a külügyekben (nagyrészt a Varsói Szerződéshez és a KGST-hez kapcsolódó döntésekben), a többi területen viszont átengedné a hatalmat a társadalomnak (lásd Kis, Kőszeg, Solt, 1987, p. 10.) Ezt az ajánlatot a nyolcvanas évek második felében tették, és ahogy az korábban elképzelhetetlennek tűnt, ha a pártelit elfogadja, hosszútávon a politikai rendszer megváltozását eredményezte volna. Ez a koncepció valóban meghaladta a civil társadalom Ackermann által leírt „lökhárító” funkcióját.

Ugyanakkor a fent vázolt visszafogott politikai célok mellett Kelet-Európában egy másik, régebbi elképzelés is létezett a civil társadalomról, a gazdasági megközelítésű. Mint tudjuk, Marx és Hegel elméleteikben nem civil, hanem burzsoá társadalomról beszéltek, melyet Marx a kapitalista gazdasági szférával azonosított. A francia nyelvben rejlő lehetőségekhez nyúlva először, még filozófiai korszakában az önző burzsoát és az altruista citoyent állította szembe, és az utóbbi győzedelmeskedését kívánta vagy egy igaz, rousseau-i közvetlen demokrácia, vagy a görög poliszok demokráciájának keretei között. Később, a hatvanas évek elején írt *Grundrisse*-ben, már a citoyent is megvetette, és arra igyekezett rámutatni, hogy a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget támogató törekvésük nem más, mint titkolt szándékuk megnyilvánulása, hogy az önző burzsoákkal együtt irányítsák a társadalmat. Minthogy pedig a burzsoák – és maga a kapitalizmus – létének alapja a magántulajdon, ez utóbbit a munkások forradalmának el kell törölnie.

A nyolcvanas évek végén tehát, amikor a rendszerváltozás napirendre került Kelet-Európában, a civil társadalmi mozgalom logikus következménye volt, hogy ez a másik, a gazdasági oldal –

a magántulajdon visszaállítása és a piacgazdaság igényével – beolvaszt a civil társadalom koncepciójába. Timothy Garton Ash, aki egészen közről vizsgálta Kelet-Európát, átlátta a civil társadalom két oldalának viszonyát: „Amiért az ellenállási mozgalmak Kelet-Európa szerte és az őket nagyrészt támogató »nép« valójában szót emelt, a következőképpen hangzott: Igen, Marxnak igaza van, a két dolog szorosan kapcsolódik egymáshoz – és mi mindkettőt akarjuk! Polgári jogokat és tulajdonjogot, gazdasági és politikai szabadságot, pénzügyi és szellemi függetlenséget, melyek mind egymást támogatják. Tehát igen, polgárságot akarunk, de ugyanakkor középosztályt is, abban az értelemben, ahogy az Európa szerencsésebbik felén élő polgárok többsége a középosztályhoz tartozik. We want to be Bürger AND bürgerlich! Tom Paine-t akarjuk, de Thomas Mannt is.” (Ash, 1990, pp. 148–149.)

Ennek a nézetnek megvoltak az előzményei. Szociológusok már a hetvenes években észlelték egyfajta „gazdasági civil társadalom” kialakulását, kivált Magyarországon. A szocializmus története során az államilag kontrollált gazdaság mellett létezett egy másik, úgynevezett „árnyékgazdaság”, mely nem felel meg teljes egészében a „feketepiaci gazdaságnak”. A legális és részben magángazdálkodás legfontosabb formája a háztáji volt. A földterület a termelőszövetkezet tulajdonát képezte, de családok termeltek rajta. A termelőszövetkezethez szorosan kötődő háztáji gazdálkodásból a családok vetőmaghoz, tenyészállatokhoz és értékesíthető terményekhez stb. jutottak. A kétféle gazdaságnak ez a szimbiózisa Magyarország legsikeresebb termelési ágazata lett, míg más kelet-európai országok gyakran küzdöttek élelmszerhiánnyal. A nyolcvanas évek közepén bizonyos agrárszektorok termelésének egyharmadát kisgazdálkodók állították elő, és ezzel együtt a magyar mezőgazdaság egésze a nemzeti gazdaság egyik legexportorientáltabb ágazatává vált. Később a háztáji gazdálkodókat magánkézben lévő ipari kezdeményezések követték, gazdasági szövetkezetek, ipari szövetkezetek, kisvállalkozások stb. A Magyarországon mindig is létező szakemberek és

kereskedők egy kis csoportja is csatlakozott hozzájuk. Lényegében tehát ezeket a gazdasági tevékenységeket értjük a „második gazdaság” fogalma alatt.

Szelényi Iván – a hetvenes évek közepén kivándorolt szociológus, aki jelenleg a Los Angeles-i egyetem tanít – ezt a folyamatot körvonalazódó polgárosodásnak nevezte. A középosztálynak egy olyan fajta kialakulását látta benne, amelyről T. G. Ash beszélt a fenti idézetben. Szelényinek megvoltak az előfutárai, akik felismerték az új középosztály felemelkedését (Zsille, Juhász, Lengyel, Magyar), melyet azonban ők az „eltorzult”, „tökéletlen” és az adott politikai körülmények között „egyoldalú” jelzőkkel illették. Mint azt Kemény István világosan megfogalmazta esszéjének címében (az esszé egyébként kiválóan összefoglalja az ide vonatkozó szakirodalmat, lásd Kemény, 1991, p. 131–146.), a folyamat nem volt más, mint „kapitalizálódás polgári jogok nélkül”. Szelényi nagyrészt a gazdasági jelleget hangsúlyozta. Átvette Juhász Pál elméletét az úgynevezett megakasztott kapitalizálódásról (eszerint a kommunisták állították meg a fejlődést a negyvenes évek végén), és empirikus módon ellenőrizte azt. Míg az új középosztály kialakulását igazolni tudta, eredményeit egy másik, meglehetősen „ideologikus” szintre transzponálta, és azt állította, hogy a folyamat a kapitalizmus és a szocializmus közötti „harmadik útra” vezethető vissza, egy elméletre, mely igen népszerű volt a II. világháború előtti „népi” írók körében. Míg a szociológusok többsége üdvözölte az új gazdasági szereplőket, az államtól független vállalkozókat életre hívó folyamatot, Szelényi „szocialista vállalkozóknak” tekintette és nevezte őket. (Szelényi, 1987) Szerinte a „szocialista kapitalizálódás egy sikeres, alulról induló, csendes forradalom” volt, mivel „az osztályok azért küzdöttek, hogy olyan kompromisszumokat érjenek el, melyek megváltoztatják a hatalom osztályok közötti eloszlását a termelés tekintetében és egy alternatív gazdasági rendszer létrehozása által”. Hozzátette, hogy „Kelet-Európában a politikai-közéleti szféra az, ahol a legkevesebb esemény történik” (Szelényi, 1987, p. 8.). Így aztán Szelényi bí-

zott benne, hogy a kelet-európai társadalmak nem csatlakoznak majd a nyugati típusú piacgazdaságokhoz, hanem hosszútávon kialakítják saját gazdasági-társadalmi formációjukat, mely sem nem kapitalista, sem szocialista. A kommunizmus összeomlása után módosította álláspontját, és így a kis emberek, a parasztok és munkások forradalmának tulajdonította a rendszer aláadását, akik nem támadták szembe az államot, de „bejutottak a hátsó bejáraton”.

Kevés szó esett akkoriban a kapitalizálódás problematikus oldaláról, de Szelényi célzott rá, hogy a burzsoának nemcsak vállalkozónak, de citoyennek is kell lennie. Egy rádióinterjúban bölcsen rámutatott, hogy „az a burzsoá, akinek már a nagyapja is az volt”. Még a kapitalizálódás morális és politikai tökéletlenségei mellett is. Valóban voltak nyugtalanító előjelei a problémának. M. Sozan, a magyar származású amerikai etnográfus számos fajtáját vázolta fel azoknak a csalásoknak, melyek széles körben elterjedtek a különböző társulások tagjai között, és empirikus kutatásainak eredményét a következő állításban foglalta össze: „Each knows well [...] not steel enough” (Sozan, 1985, idézve Kemény, 1991, p. 108.). De idézhetnénk más formáit is a „negatív reciprocitásnak”, utalva M. D. Sahlinsra, az amerikai szociálintropológusra, aki A. Gouldner nyomán alkotta meg a primitív törzsek körében fennálló csereviszonyok tipológiáját (Gouldner, 1960, Sahlins, 1965). Sahlins szerint a negatív reciprocitás akkor jelenik meg az általánossal és a kiegyensúlyozotttal szemben, amikor az árucseré szereplői immoralisan cselekednek. Magától értetődően a negatív reciprocitás mint gazdasági mentalitás nem korlátozódik a különböző társulások tagjaira, megtalálható a társadalom körein belül is. Természetesen léteztek kivételek, maga a tanulmány szerzője is találkozott empirikus kutatásai során elszórva néhány vállalkozóval, aki túllépett közvetlen anyagi érdekein, és egyszerre tudott burzsoá és citoyen lenni. Ugyanakkor ez nem kérdőjelezi meg az állítás érvényességét, hogy a társadalom egésze a negatív reciprocitás mentalitásával volt jellemezhető.

Ezt a döntő jelentőségű problémát véleményem szerint a civil társadalommal és kapitalizálódással foglalkozó szociológusok nem vették figyelembe, de a politikatudományt megvizsgálva sem találjuk nyomát a kérdés komolyabb megragadásának. A politológusok mindig inkább a különböző társadalmi csoportok úgynevezett „érdeknyilvánítására” helyezték a hangsúlyt, legyen szó akár már létező „hivatalos” szervezetekről, szakmai kamarákról, akár ezek megalapításáról. A már korábban létező testületeknek mindig igazodniuk kellett a pártpolitikához, a civil társadalom lelkes hívei viszont azt akarták, hogy a párttól függetlenül, szabadon képviselhessék érdekeiket. Soha nem merült fel viszont a kérdés, hogyan lehet megóvni a különböző testületeket a helyi vagy szakmai szülőköröségtől.

Összefoglalva tehát két ponton hiányosak a civil társadalommal foglalkozó elméleti és empirikus munkák. Az egyik pont a gazdasági vonatkozást, a kapitalizálódást érinti. A negatív reciprocitást mint gazdasági mentalitást nem szabad összekeverni a weberi kapitalizmus „szellemével”. Max Weber leírta a prekapitalizmus különböző formáit (pl. háborús vagy kereskedelmi kapitalizmus), melyek akadályt jelentettek a modern kapitalizmus kialakulása számára. E korai formák szellemének jellemzésére Weber a holland hajóskapitány szimbólumát használta, aki „a nyereségért az alvilágba is elhajózott volna, még ha a vitorláit is elégnék az úton”. Ez a mentalitás, tette hozzá, a mai napig ismerős lehet mindazok számára, akik kapcsolatba kerültek már nápolyi sofőrökkel vagy hajósokkal, nem is beszélve a hasonló ázsiai esetekről. A határtalan (így pl. morálisan nem korlátozott) „nyereségvágynak” és „szerezni akarásnak” valójában semmi köze sincs a modern kapitalizmus szelleméhez, melynek, létrejötte érdekében, az európai modernitás hajnalán győzedelmeskednie kellett felettük. A protestáns etika volt végül, ami a modern kapitalizmust kialakulását elősegítette a korlátlan „pénzszerzési vágygal” szemben. A XIX. század elején viszont, amikor a kapitalizmus már biztosan gyökeret vert, nem volt szükség többé a vallásos megalapozottságra, a személytelen gazdasági

mechanizmus addigra már kikényszerítette a tisztességes üzleti magatartást. De a későbbiekben felszámolható-e vajon az a mindenek felett álló negatív reciprocitás, melynek számtalan megnyilvánulását mind a turisták, mind az üzletemberek tapasztalhatják, ha érintkeznek Kelet-Európa gazdasági körülményeivel és szereplőivel? Elképzelhető-e ez egy szekularizált világban, ahol a vallás már elvált a gazdasági tevékenységtől?

A második pont, melyen hiányosak a szociológusok és politológusok elméletei, szorosan kapcsolódik az elsőhöz, és a morál Kelet-Európa szerte nyomorúságos állapotát érinti. Kétségtelen, hogy voltak olyan szerzők, akik hangsúlyozták az erkölcs szerepét a kommunista rendszer elleni felkelésben, de még ők is inkább a társadalmi, mint a gazdasági hátteret vizsgálták. Jadwiga Staniszkis például, a lengyel Szolidaritás korábbi tanácsadója, számításba vette a morális komponenst, és a következőképp írt róla: „Olyan pillanat volt ez, amikor az egyének, akik a totalitáriánus környezetben nevelkedtek (melyet a köztudatban élő erkölcsiség és az »objektív értelem« nevében előírt szabályok közötti szakadék jellemzett), túl tudtak lépni erkölcsi közönyükön a társadalom és saját maguk iránt. A Szolidaritás tüntetések erkölcsi tapasztalata ugyanakkor különleges kognitív tapasztalat is volt. Az emberek felfedezték, hogy kockáztatni is képesek az értékek nevében, és hogy mások is hasonlóan cselekednének.” (Staniszkis, 1991, p. 237.) B. Ackermann hasonlóképpen idézi fel Vaclav Havel jelmondatát: „igazságban élni” (lásd Havel, 1988). Ackermann interpretációjában ez „a legjobbat váltja ki a liberalista szellemiségből a bürokratikus totalitarizmus elnyomó közhelyeivel szembeni ellenállás során” (Ackermann, 1992, p. 32.). Szintén utalt a Konrád György által használt „antipolitika” kifejezésre, mely „etikai forradalmat” hirdetett a politikai életben belül. Konrád ugyanolyan megvetéssel tekint a keleti és a nyugati politikusokra, az egyénekhez szól, és arra hívja őket, hogy változtassanak személyes életükön az intim szférától kezdve a környezetvédelemig. Kelet-Európa értelmisége tehát morális forradalmat hirdetett meg, hiszen akkoriban a szovjet biro-

dalom belátható időn belül nem tűnt meghaladhatónak. 1989-ben pedig, az „igazság pillanatában”, amikor a kommunista rezsim megfélemlítő gyorsasággal omlottak össze, a morális tényezők, mint az igazság utáni vágy következtében olyan szerepet játszottak a rendszer felszámolásában, mint tették azt 1956-ban, Magyarországon. Emlékezzünk Polányi Mihály *A magyar forradalom üzenete* című írására, melyben magyar és más kelet-európai írókat és költőket idézett, akik elhatározták, hogy „erős szövetséget kötnek az igazság terjesztése érdekében” (Polányi Mihály, 1969, p. 20.). Az 1989 és 1956 közötti egybeesés kristálytisztán látható. Mindig fontos volt az olyan morális értékek helyreállítása, mint az igazság, igazságosság és szolidaritás. A nép pedig megértette az értelmiség tanítását, és felkelt a szervezett hazugság rendszere ellen, a „letarolt erkölcsi környezet” (Havel) ellen.

Az értelmiség és a tömegek összefogása azonban nem tartott örökké. Ez összecseng a „morális forradalmak” általános természetével. A későbbi elemzések szerint a kelet-európai rendszerváltás az értelmiség műve volt (lásd Ash, 1990, p. 135–136.). Drámaíróké, színészeké, filozófusoké és közgazdászoké, akik kezdeményezték, támogatták és meghírdették a „morális forradalmat”, felkavarták a tömegeket és biztosították a békés hatalomátvételt („kerekasztalok” Magyarországon és Lengyelországban). De kezdetben mindez „anti-politikai” volt, lévén semmilyen erőből sem várhatták a harc megkezdését a siker valódi reménye nélkül.

Ez az „anti-politikai”, morális attitűd a történelem során mindig is az értelmiség jellemzője volt, miként azt Max Weber is bemutatta vallásszociológiájában. Weber szerint az értelmiség arra törekszik, hogy valamilyen értelemmel töltsen meg a kaotikus univerzumot, amikor viszont ez a törekvés szükségszerűen szembesül a valós világban uralkodó társadalmi és gazdasági renddel, átveszi helyét a világból való menekülés vágya. Ekkor menekülhetnek a rousseau-i „romlatlan természetbe”, „morális öntökéletesítésbe” kezdhetnek (mint Tolsztoj), vagy csatlakoz-

hatnak a eltorzító emberi hagyományoktól érintetlen „néphez” (mint az orosz národnyikok), de a menekülés tisztán vallásos formát is ölthet, magában hordozva az egyéni jóvátétel vagy a világ megváltoztatásának igényét, nem társadalmi és politikai, hanem kollektív morális forradalom révén (lásd Weber, 1964, p. 381–392.).

A kelet-európai értelmiség tehát, amely morális forradalmat hirdetett, a világból való menekülésnek egy olyan formáját választotta, amely bizonyos történelmi körülmények között élő bizonyos értelmiség sajátja. Ezt a feltevést azonban pontosítani kell. Igaz ugyan, hogy a szóban forgó értelmiség a weberi terminusnak megfelelő „kollektív etikai forradalmat” indított el, ám míg az elnyomó és totalitáriánus államhatalmat elutasították, a közszférát és magát a „társadalmat” nem vetették el. Ideológiájuk pedig ezen a ponton tette lehetővé, hogy szabad civil társadalomra törekedjenek. Ebből következik, hogy az „anti-politika” mint jelszó alapvetően „elhalasztott” politikát jelent, a totalitárianizmus elleni burkolt politizálást. Amint Staniszkis rámutat, a civil társadalmi mozgalmak „készek voltak átvenni az állam funkcióját” és kiderült, hogy ez „a politikai küzdelemnek egy hatásos eszköze” (Staniszkis, 1991, p. 182.).

1989 óta azonban elvesztek az erkölcsi ideálok. Az értelmiség, amely elismerte a morális feltételek szerepét a kommunizmus összeomlásában, és ezáltal a középkori keresztény egyházhoz hasonlóan töltötte be a morális autoritás pozícióját, lassan kezdett eltekinteni az erkölcsi megfontolásoktól, és ehelyett egyre többet beszélt gazdaságról, pártpolitikáról és az anyagi érdekek kifejezéséről. A már többször idézett Staniszkis például a morális komponenst végül „neo-tradicionalizmussá” egyszerűsíti, hozzáadva anti-szekularizációt, anti-individualizmust és anti-kapitalizmust (lásd Staniszkis, 1991, p. 236.). Figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az erkölcsi tényező – Max Weber alapján – előfeltétele volt egy működő piacgazdaság kialakulásának. Hozzá hasonlóan Ackermann is leszűkíti a Havel féle „igazságban élni” érvényességi körét azt állítva, hogy „a liberális forra-

dalom célja nem a kollektív igazság, hanem az egyéni szabadság – minden egyes személy szabadsága, hogy kifejezze morális ideáljait, akkor is, ha a szomszédja szerint azok hamisak” (Ackermann, 1992, p. 32.) – mintha a morális ideálok, köztük az igazságé magánügy lennének, minden univerzális érvényesség nélkül.

Az erkölcsi megfontolások feladása 1989 óta az értelmiség egyik torz jellemzője. A másik, hogy ez az értelmiség, amely a forradalom alatt egy szekularizált papság szerepét töltötte be, elvesztette az erkölcsi tekintély karizmáját, azáltal, hogy belebojnyolódott a mindennapi politikába. Egy másik, és valószínűleg nagyobb hányaduk ugyanakkor megundorodott a politikai civalkodástól (ami egyébként kikerülhetetlenül minden parlamentáris demokrácia velejárója). Következésképp az átlagemberek, akik a forradalom varázslatos napjaiban egybeolvadtak az értelmiséggel, most magukra maradtak, és olyan kellemetlen helyzetekkel kellett szembenézniük, melyekre nem voltak felkészülve (elszegényedés, munkanélküliség stb.).

Most pedig az is kiderült, hogy ezek a népek nem tudták maguk mögött hagyni azt a visszamaradott politikai kultúrát, mely a kelet-európai régiót jellemezte a kommunisták 40-es évekbeli hatalomátvétele előtt. Bibó István, az 1956-os Nagy Imre-kormány egyik minisztere, aki november 4-én utolsóként hagyta el az addigra már a Vörös Hadsereg kezére került Parlament épületét, és akinek szociológiai és politikai írásai a leginkább befolyásolták a 70-es és a 80-as évek magyar közgondolkodását, feltárta Kelet- és Közép-Európa politikai kultúrájának alapvető visszamaradottságát. Elkalandoznánk a tárgytól, ha részletesen ismertetnénk az itteni embereket kínzó nyomorúságokat, ahogyan Bibó nevezte őket, mégis meg kell említenünk néhányat, hogy feltárjuk azokat a történelmi gyökereket, melyek meghatározzák Kelet- és Közép-Európa népeinek cselekvését most, hogy visszanyerték szabadságukat. Bibót idézve: a visszamaradott politikai kultúra megnyilvánulásai a „zavaros és hamis politikai filozófiák”, az „anti-demokratikus nacionalizmus” és „a politikai karakter torzulásai”. A következményekről ezt a tömör

összefoglalást adja: „Azok a torz pszichológiai tünetek, melyek a vágyak és a realitás közötti egészséges egyensúly megtartására való képtelenségre utalnak, tisztán egyértelműen megtalálhatók a régió népeinek önellentmondásos magatartásában: túlzott öndokumentáció és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és hirtelen önálázás, az eredmények folyamatos felemlegetése és az eredmények valós értékének nyilvánvaló hanyatlása, morális követelések és morális felelőtlenség ... Ilyen feltételek között a politikai értékek érzékelése háttérbe szorul.” (Bibó, 1991, p. 45–46.)

Hihetjük-e vajon, hogy a politikai kultúrának mindezen torzulásai nyomtalanul eltűntek a kommunizmus évei alatt? Aligha. A megváltozott történelmi feltételek ellenére tovább élhetnek az emberek lelkében, tudatában, attitűdjeiben és mentalitásában. A *Magyar forradalom üzenetében* Polányi felsorolt néhány veszélyforrást a jövőre nézve. Tartott a bigott vallásosságtól és kivált attól a nemzeti érzéstől, mely „a múltban nem bizonyult mentőövnnek a dinamizmus hanyatlása morális inverzióba” (Polányi, 1969, p. 22.). A *Személyes tudásban* ezen kívül a „polgári gondolkodás” torzulásának lehetséges veszélyére is figyelmeztet bennünket, a lojalitás, a tulajdon és a tekintély intézményei ugyanis könnyen átalakulhatnak lokálpatriotizmussá (nevezhetjük nacionalizmusnak is), mohó falánksággá vagy puszta erőszakká, mivel „végső soron olyan tényezőkön alapulnak, melyek lényegüket tekintve ellentétben állnak a szellemi és erkölcsi mértékek univerzális céljaival.” (Polányi, 1962, p. 215.) Ha pedig vetünk egy pillantást Kelet-Európa országainak mentális panorámájára, érzékelhetjük a Polányi által előre jelzett tényezők jelenlétét, melyeket már napjaink megfigyelői (lásd Ash, 1990, pp. 143–149; Staniszkis, 1991, pp. 236–237.) is észrevettek.

Most, hogy röviden számba vettük Kelet-Európa népeinek morális helyzetét, valamint az értelmiség sajátos erkölcsi attitűdjét, bátran állíthatjuk Polányival együtt, hogy „a fordulathoz minden logikus előzménye jelen van ma, csakúgy, mint korábban” (Polányi, 1962, p. 22.). Azzal az uralkodó meggyőződéssel

szemben, mely szerint egy szabad társadalom alapját a szabad érdeknílvánítás és a piaccgazdaság jelenti, ő mindig és rendszeren azt hangsúlyozta, hogy a szabad társadalmat „transzcendens értékeknek”, valamint „az erkölcs és az értelem parancsainak” kell vezérelniük, és ekkor a piac is betöltheti azt a gyakorlati feladatát, hogy „keretet adjon a megélhetésnek” (Polányi, 1945, p. 1).

A „KORASZÜLÖTT JÓLÉTI ÁLLAM” VÉGE?

Az 1995. március 12-én bejelentett új kormányprogrammal az ország olyan radikális változások elé néz, amelyek kétségtelenül át fogják alakítani a magyar társadalomnak nem csupán gazdasági és szociálpolitikai rendszerét, de nagy valószínűséggel társadalomlélektani és morális állapotát is meg fogják változtatni. A kormányprogram jelentőségét minden politikai és társadalmi erő felismerte az első pillanatban. Volt, aki „puccsról” beszélt, volt, aki alkotmánybíróági keresetet helyezett kilátásba a „szerzett jogok” elvétele miatt, volt, aki szerint „most ért véget a Kádárkorszak”, s voltak, akik a tettek mezejére léptek, s demonstrációkat szerveztek vagy helyeztek kilátásba, s voltak olyanok is, akikből a „végre!” sóhaja szakadt ki. Az elmúlt hónapokban az ún. Bokros-csomag hatásaként számos politikai fejlemény következett be: a miniszterelnök kormánystruktúra-átalakítási kísérlete és ennek megtorpanása a koalíciós partner részéről, platformosodási tendenciák kibontakozása az MSZP-n belül, a kormányzó pártok viszonyának a szakítóhatárig történt feszítése, demonstrációs és sztrájkhullám kibontakozása. Az alkotmánybíróság döntései pedig több ponton mutatták ki a csomag alkotmányellenességét.

Valójában, az történt, hogy a közvélemény most szembesült először közvetlenül egy olyan társadalmi problémával, amivel a Nyugat körülbelül húsz éve küszködik, s előre látható volt vagy lehetett volna, hogy amennyiben az ország semmilyen komoly társadalmi és politikai erőtől kétségbe nem vontan „Európába igyekszik”, akkor valamikor ennek az Európának a problémáival is meg kell küzdenünk.

A problémát tulajdonképpen a hatvanas években diadalra jutott jóléti állam sikerei váltották ki. Már a hatvanas évek végén, főként a diákmozgalmak, egy baloldali színezetű posztmateriális értékrend alapján zúdítottak tüzet a jólétre, de a támadás magát a szociális szférát nem érintette. Ugyanebben az időben azonban már elméleti tanulmányok kezdtek beszélni a „keynesiánus állam” kudarcáról, majd színre lépett a monetarizmus fő teoretikusa, Milton Friedman, aki F. A. Hayek és mások eredeti szocializmus-kritikájához fordulva, onnan muníciót merítve az eredeti, „klasszikus” liberalizmust felújítva totális támadást indított a jóléti állam vívmányai ellen. Ettől kezdve a neoliberalizmus tulajdonképpen konzervativizmussá válik a szociáldemokrácia és szocializmus ellenében. M. Friedman Nagy-Britannia, Svédország és az Egyesült Államok társadalombiztosítását, segélyezési és egészségügyi ellátási rendszerét elemezve mindenütt negatív következményekre bukkant. Ezek röviden a következők: a magas adók elégedetlenséget váltottak ki, az állami egészségügyi rendszerrel szemben egyre többen fordulnak a magánbiztosítókhoz és magánkórházakhoz, egyre nő a munkanélküliség és az infláció, a termelékenység és reáljövedelem stagnál vagy visszaesik, a jóléti kiadások tetemes részét nem a rászorultak, hanem az egészségügyi bürokrácia emésztí föl stb. Az elméleti támadás gyakorlati megvalósítására került sor akkor, amikor Reagan és Thatcher uralomra került, Svédországban pedig 1976-ban megbuktak a negyven éve kormányzó szociáldemokraták. A szociáldemokrácia egész Európában defenzívába szorult. A folyamatot a neokonzervatív társadalomelméletek és filozófiák kórusa kísérte. Franciaországban az „új filozófusok”, Németországban olyan klasszikus konzervatívok mellett, mint Carl Schmitt vagy Ernst Forsthoff, Schelsky, új – korábban baloldali – konzervatívok hangja hallatszott, mint E. Toppisch, H. Lübke, Amerikában pedig Daniel Bell mellé baloldali múltjukat megtagadva szintén felnőttek olyanok, mint I. Kristol, Christopher Lash.

Mindez persze azzal is szorosan összefüggött, hogy „a reálistan létező szocializmus” országaiban az ún. extenzív fejlődés

korszaka után a hetvenes évek második felére kiderült, hogy a remélt „intenzív fejlődés” nem következik be, sőt mindenütt csak szerény fejlődés mutatkozott, miközben a szociális juttatások nőttek. Lassan kiderült, hogy az állami redistributív rendszer nem volt képes a szegénységet sem megszüntetni, az egészségügyi ellátás egyre több kritikára adott alkalmat, a juttatások értéke pedig lassan erodálódott. Magyarországon 1960 és 1976–77 között a bruttó hazai termék mintegy 150 százalékkal nőtt, 1977 és 1989 között viszont csak mintegy 60 százalékkal. Eközben a bruttó hazai termék százalékában mért beruházási arány az 1978-as 34 százalékos csúcstről 1989-re körülbelül 22 százalékra zuhant. A rendszerváltás óta eltelt időben 1993-ra a bruttó hazai termék az 1977-es szintre esett vissza, miközben a szociális kiadásoknak a nemzeti össztermékhez mért aránya a legfejlettebb nyugati országokéval vetekedik, s csak Svédország múlja felül lényegesen.

Az eddig előadottakból remélhetőleg két dolog világossá vált. Először is az, hogy Magyarországnak nem valami ismeretlen, sohasem volt problémával kell szembenéznie, mert a probléma már húsz év óta foglalkoztatja az elméleti és gyakorlati szakembereket, valamint a politikusokat. E problémát szinte a megengedhetetlenségig leegyszerűsítve abban lehetne megfogalmazni, hogy vajon van-e, és milyen mértékben van egyértelmű összefüggés a gazdasági fejlődés üteme és a szociális juttatások tömege között, azaz: igaz-e az a tétel, mely szerint a magas jóléti juttatások fékezik a gazdasági fejlődést.

Hadd szemléltessük két szerzővel és két idézettel az e ponton fennálló ellentmondást a liberális konzervatív és a szocialista-szociáldemokrata pozíció között. Steven Lukes így fogalmazza meg a szociáldemokrata programot: „Ami a szocializmusból megmarad, az erősen egalitárius, liberális és individualizmus ellenes politikai etika, mely sajátos intézményi újításokra és programokra sarkallhat bennünket. Nagy-Britanniában ma egy sor fontos kérdésről kell döntenünk: a piac behatolásáról a közjavak területére, mely a szegényeket arra kényszeríti, hogy fizessenek

az egészségügyi szolgáltatásokért, az oktatási rendszeren belül pedig kiélezi a társadalmi különbségeket; az állami lakásszektor, az ingyenes jogsegély és a közkönyvtárak visszaszorulásáról; a legalsó rétegek – a hajléktalanok, a kisemmizettek, az alulképzettek és a munkanélküliek – kilátástalanságáról, vagy arról, hogy mi az igazságosabb: ha az állam eladósodva a jelenlegi fogyasztást finanszírozza, vagy ha közületi beruházásokat hajt végre. Ha szembenézünk e problémákkal, két dolog világossá válik: az egyik, hogy a bal–jobb alapon felrajzolt térkép a mai politikában sem vesztett értelméből, a másik, hogy a baloldal a jobb.” Ezzel szemben vitapartnere, a mai jeles angol konzervatív gondolkodó, R. Scruton ekként szögezi le ellentétes nézetét: „A jobboldal nagyra tartja a jótékonyságot, de kétli, hogy azt az államnak kellene érvényesítenie. Nem törekszik az egyenlőségre öncélúan. Lukes maga sem mondja meg, miért kellene az egyenlőséget, mely egyébként a legkönnyebben az általános elszegényedés révén érhető el (a szocialistáknak is ez volt a bevált módszerük) értéknek tekintenünk... Együtt érezni a szegényekkel nemes érzés. De mi a helyzet a gazdagokkal? Nem lenne nyomorúságos egy olyan világ, melyben a rokonszenv csupán a sajnálatot jelentené, nem pedig a csodálatot, melyet mindenki megérdemel, aki a tehetségével élni tud, ápolja erőnyeit, és rajta hagyja keze nyomát a világon?”

A második dolog, amelynek világossá kell lennie számunkra, hogy Magyarország a vázolt problémával való szembesüléskor speciális helyzetben van. Mert nemcsak azzal a problémával kell szembesülnie, ami körül a neokonzervatívok és a szociáldemokraták csatáznak Nyugaton, hanem ezt a piacgazdaságba való átmenet körülményei között kell tennie, amikor napirenden van a privatizáció, a piaci intézményrendszer kiépítése, amikor az országot súlyosan megterheli az adósságszolgálati kötelezettség, a lakosság túlnyomó többsége pedig – mint azt egy 1992-es felmérés kimutatta – egyértelműen az állami szociális ellátórendszerek szükségessége és a magas, általa megszokott szociális ellátások fenntartása mellett van.

Ez utóbbi, speciális magyar kontextus érzékeltetésére két hazai gondolkodó, egy közgazdász és egy szociálpolitikus vitáját választjuk ki, mert az ő nézeteik jól reprezentálják a lehetséges álláspontokat. Először a közgazdász Kornai János felfogását ismertetjük, mivel tőle származik a címben idézett „koraszülött jóléti állam” kifejezés, és a magyar gazdaság helyzetéről és az általa javasolt alternatíváról cikksorozatban számolt be a Népszabadság hasábjain.¹ A szociálpolitikával kapcsolatos nézeteire Ferge Zsuzsa, a kiváló szociálpolitikus reflektált kritikusan ugyancsak a Népszabadságban.²

Kornai egész cikksorozatának mottója az, hogy a helyzet kulcsa a tartós növekedés. Magyarországon a fő probléma az, hogy ennek nincsenek meg a feltételei, aminek oka a reálbéreknek és a reálfogyasztásnak a közgazdaságilag indokoltnál magasabb szintje. Így ugyanis hiányzik a növekedés forrása, a beruházás. Közül egy grafikont, mely kimutatja, hogy 1975 és 1993 között a beruházási alap a bruttó hazai termék (GDP) százalékában körülbelül 33 százalékról 18 százalékra esett vissza, miközben például Japánban ez a mutató kisebb-nagyobb ingadozásokkal 30 százalék körül alakult. Mivel a növekedés minimális volt, hiába csökkentek 1989 óta az állami kiadások (1993-ban 20 százalékkal voltak alacsonyabbak az 1989 évinél), mégis nőtt a költségvetési hiány. Ezért nem lehet a költségvetési hiány problémáját pusztán az állami kiadások csökkentésével megoldani.

A költségvetést legnagyobb mértékben a szociális kiadások terhelik. Ezek a GDP százalékában mérve vetekednek Hollandiáéval és Norvégiáéval, miközben maga a bruttó nemzeti termék a fele Portugáliáénak és Görögországnak, s nagyjából ötször kevesebb, mint például Hollandiáé. Ha a szociális ráfordításokat Magyarországon 139 egységnek vesszük, akkor ez a szám Portugáliában csak 75, Görögországban pedig 100 körül van, a legala-

¹ 1994. augusztus 29. – szeptember 2.

² 1994. szeptember 29.

csonyabb pedig Ausztriában (60), az Egyesült Államokban (65) és Japánban (55).

E mögött a tény mögött az áll, fejti ki Kornai, hogy az ország olyan szociális modellt követ, amely olyanokat is támogatásban részesít, akik nem szorulnak rá, mivelhogy rendelkeznek bizonyos kvalifikációval, például: anyák, sokgyermekes családok, egyetemisták, betegek vagy egyszerűen csak állampolgárok. E modell égisze alatt jött létre a „koraszülött jóléti állam” még a szocializmus idején, amelynek nem volt meg a gazdasági háttere, s amelyet a rendszerváltás után sem építettek le. Sőt a családi jövedelmeken belül tovább nőtt a nem munkához kapcsolódó jövedelemrész aránya, s így a munkából származó jövedelemrész aránya körülbelül 52 százalékra csökkent. Gyakorlatilag minden második forint megszerzése független a munkateljesítménytől. Ez sokak erkölcsi érzékét is sérti Kornai szerint, mert megkérdőjelezi, hogy ugyan miért is kell támogatni az adófizetők pénzéből azokat, akik nem szorulnak rá.

Ezen előbbi „paternalisztikus” szociális modellel állítja szembe a „rászorultsági” elvet, melyben csak a valóban rászorultakat támogatják. Kornai tisztában van vele, hogy a rászorultsági modell bevezetése nemcsak a szociálisan hátrányos helyzetűeket hozná nehezebb helyzetbe, hanem főként azokat a középrétegeket fenyegeti legjobban, akik nem minősülnek rászorultaknak, de akik számára száz vagy ezer forint kiesése „kínosan érezhető hátrányokat okozna”.

Ezért a rászorultsági modellt csak fokozatosan lehet bevezetni, s a bevezetésnek abszolút előfeltétele a gazdasági növekedés megindulása, mivel az emberek ebben az esetben, növekvő bevételek mellett könnyebben elviselik a szociális juttatások elvesztését. Végezetül álláspontját dióhéjban a következő idézet summázhatja: „Akárcsak a bérek elszaladása, a túl magas adóterhek is nehezítik az életképességhez, különösen pedig a bővítéshez, új munkahelyek megteremtéséhez szükséges jövedelmek küszöb elérését. Végső soron fékezik, visszatartják a növekedést. Minél nagyobb mértékben sikerülne csökkenteni a

kötelező adókkal finanszírozott jóléti kiadásokat, annál inkább csökkennék a foglalkoztatáshoz kapcsolódó termelési költségek, ami kétségtávolan ösztönzi a munkahelyek teremtését, a termelés bővítését, és végső soron gyorsítja a növekedést”.

A szociálpolitikus Ferge Zsuzsa a közgazdász elemzési hatókörét túl szűknek tartja, s a gazdaság és szociálpolitika összefüggésének problémakörét széles társadalmi kontextusba helyezi. Az ő központi fogalma nem a tartós gazdasági növekedés, hanem a demokrácia. A „köznek köze kell hogy legyen a közpénzek felhasználásához” – szögezi le demokratikus értékposztulátumát. Ezután pedig kimutatja a közvélemény-kutatásokból, hogy az emberek a rászorultsági elv érvényesítését – ami gyakorlatilag segélyre szorított szociálpolitikát jelent – gyűlölik és megaláznak tartják. Ugyanakkor a segélyezési szociálpolitika az össztársadalmi szolidaritás csökkenését váltja ki, mert hasadás-hoz vezet a társadalomban: „a szegényeket eltartó jobb módúak mindinkább szembefordulnak azokkal, akiket óhatatlanul és erősödően parazitának látnak”. Továbbá: azt az érvelését Kornainak, hogy az állampolgári jogon járó szociális juttatásokról (mint volt idáig a családi pótlék) a gazdagok úgyis könnyű szívvel lemondanak, szintén közvélemény-kutatásokra hivatkozva igyekszik meggyengíteni. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy a társadalom 51 százaléka még azt sem tartja elfogadhatónak, hogy a jobb módúaktól megvonják a családi pótlékot, sőt egy másik kutatás szerint az emberek 84 százaléka többé-kevésbé egyetért azzal a megállapítással, hogy nemcsak a legszegényebbeknek kell támogatást nyújtani.

Ezután fordul Kornai ama fő tétele ellen, mely szerint a jóléti kiadások csökkentése a gazdasági növekedés előfeltétele. A kérdést Ferge úgy exponálja, hogy vajon a szociálpolitika „lyukas vödör” vagy „öntözőrendszer”, majd így folytatja: „Ha lyukas vödör, akkor Kornainak van igaza, a szociálpolitika aláássa a gazdasági növekedést. Ha öntözőrendszer, akkor indokolt növelni az erőfeszítéseket, arra fordítani a pénzt, hogy a lakosság képzetesebb, egészségesebb, elégedettebb legyen – mert mindez

segít a gazdaságnak.” A szakirodalomra és tapasztalatokra hivatkozva végül arra a következtetésre jut, hogy „szociálpolitika mégis egy kicsit inkább öntözi, mint kiszáritja a gazdaságot”. Ami pedig Kornai ama másik fő tételét illeti, mely szerint növekvő gazdaság mellett az emberek könnyebben mondanak le bizonyos állami ellátásokról, Ferge ismét közvélemény-kutatásokra hivatkozva leszögezi, hogy „két évtizede minden közvélemény-kutatás a nagy rendszerekhez ragaszkodásról, a jobb állami szociálpolitikai igényekről tanúskodik”.

Kornai és Ferge mérsékelt álláspontot képviselnek a maguk tudományán belül. Kornai nem radikális monetarista, hanem tulajdonképpen a szociális problémákra is érzékeny közgazdász. Legutóbb, a vele készült interjúban nyíltan is elmondja, hogy a jóléti állam híve, és azt a XX. századi civilizáció nagy vívmányának tartja.³ Okfejtésébe még morális elemeket is belevisz, például amikor ahhoz a tényhez fűz kommentárt, hogy a teljes családi jövedelmen belül a munkából származó hányad csak 52 százalékot tesz ki: „Hogyan fér ez össze a munka megbecsülésével? ... Teljesen időszerű, szükséges, nélkülözhetetlen mind közgazdasági szempontból, ösztönzési szempontból, mind etikai szempontból, hogy a munka kapjon nagyobb megbecsülést.” Ezen kívül azt is váltig hangoztatja, hogy a restriktív (ő erősebb kifejezést használ: kontrakciós) lépéseket „tapintatosan, emberségesen, megértve az emberek gondját és megtárgyalva velük” kell megtenni. Mert tudja, hogy ez sok fájdalommal jár: „teljes mértékben együtt érzek az érintettekkel”, teszi hozzá.

Másfelől Ferge Zsuzsa sem képvisel radikális, akár poszt-materialista újbóloldali álláspontot. Nem akarja megszüntetni a piacot, a nem csak arra hívja fel a figyelmet, hogy – miként idézett vitairatának alcíme is mondja – „a szükségletek piacosítása bizony kudarcokkal jár” (amire a magán-nyugdíjbiztosítást hozza példaként). Nem hirdeti továbbá, mondjuk, a nulla-növekedés elméletét, csak azt állítja, hogy a szociálpolitikai juttatások egé-

³ Új Magyarország 1995. április 11.

szében véve inkább serkentik, mint akadályozzák a gazdasági növekedést. Vitáikéből legfeljebb azt hiányoljuk, hogy nem szembesült Kornai ama fő tézisével, amely a „koraszülött jóléti államról” szól, hogy tudniillik mit kellene tenni egy olyan helyzetben, amelyben ma az ország van, ami viszont Kornainak a fő gondja. A szembesülést Ferge azzal hárítja el, hogy a napi politikába nem akar beleavatkozni, arra a kérdésre kísérelvén meg a választ, „hogyan lehet a mind kevesebből mind jobb szociálpolitikát csinálni”.

Úgy tűnik tehát, mintha a fő értékeket mindketten elfogadnák. Mindketten hívei a gazdasági növekedésnek, a jóléti államnak, a demokraciának, úgyhogy első pillantásra inkább csak hangsúlybeli eltérések látszanak közöttük. Ez azonban csupán látszat, mert másként fogják fel a növekedés versus jóléti kiadások, valamint a demokrácia versus növekedés dilemmáját, és másként rangsorolják őket. Kornai értékpreferenciájának csúcson a gazdasági növekedés áll, s ha ez konfliktusba kerül a jóléti célokkal, akkor nagy súlyt helyez a hatékonyság növelésére. Ha azonban a demokrácia veszélybe kerülne a drasztikus gazdasági intézkedések miatt, akkor óvatosabb haladást javasol gazdasági téren, konfliktusuk esetén pedig a legfontosabbnak a demokrácia intézményét tekinti.⁴ Kornainál tehát a demokrácia demokratikus politikai berendezkedést jelent, értékvilágában pedig „határérték” funkciója van: mindaddig elhalasztódik jelenléte, amíg létét a gazdasági fejlődés irányába tett intézkedések nem veszélyeztetik.

Ezzel szemben Ferge Zsuzsánál a demokrácia pur et simple áll az értékhierarchiája csúcson, s elsősorban nem demokratikus politikai berendezkedésként jön számba, hanem mint közvélemény, amit az is mutat, hogy érvelésében jórészt közvélemény-kutatásokra támaszkodik. Kornai látenszen feltételezi, hogy a közvélemény tévedhet, amit úgy fejez ki, hogy „közgazdasági elméletek felett nem szoktak szavazni”. Ferge pedig a közvéleményt feltétlen követendőnek látszik tekinteni.

⁴ Ld.: Kornai János: Útkeresés. Századvég, Budapest, 1993. 174.

A másik fő különbség (ami az első, értékpreferencia-rangsorral függ össze) a kívánatos szociálpolitikai rendszerről való nézeteikben lelhető fel. Kornai a rászorultsági elv híve az állami szociálpolitikában, továbbá, többszektorú, egymással versengő szociálpolitikai rendszert látna szívesen. Ezzel szemben Ferge lényegében az állampolgári jogú állami szociálpolitika híve, a rászorultsági elv rendszerét a segélyezéssel azonosítja, s ehelyett – mint más írásaiból tudjuk – az úgynevezett normatív ellátási rendszert pártfogolja. Bár nem ellenzi a többszektorú szociálpolitikai rendszert, mégis inkább a piaci elven működők kudarcaira hívja fel a figyelmet.

Végezetül még egy jelentős különbség van a két felfogás között, mégpedig etikai síkon. A különbséget úgy lehetne kifejezni, hogy míg Kornai szerint elsősorban az egyénnek vannak önmagával szemben kötelezettségei, addig Ferge szerint elsősorban a társadalomnak az egyénnel szemben. Vagy másképpen: Ferge individuális síkján az értékhierarchia csúcsán a megkülönböztetés nélküli emberi méltóság áll, és ennek kívánatos „egyenlő társadalmi eloszlása”, a szolidaritás, s ezért kijár mindenkinek a szociális ellátás, aki valamely ossztársadalmi konszenzussal megállapodott szint alatt, hátrányos helyzetben van – teljesen mindegy, hogy önhibájából vagy anélkül. Ez teljes egészében megfelel a keresztény szociális etika lényegének, amelyet egyszer Max Weber a költő Baudelaire kifejezésével úgy jellemzett, hogy az „szent prostitúció”, azt értve ezen, hogy a kereszténynek önmaga felebaráti szeretetét és segítségét oda kell adnia mindenkinek, az akármilyen okból bajban lévőnek – nem vizsgálva azt, hogy bűnös-e vagy büntelen, miként azt az irgalmas szamaritánus tette –, mert Istennél az ítélet, az ember ne ítélkezzék.

Fergétől eltérően Kornai a jóléti szolgáltatások kérdését explicit kapcsolatba hozza a morál problémájával. Kornainál – akinek az utóbbi években közzétett írásai nemcsak szociológiai, történeti, társadalomlélektani, hanem morális aspektusokkal is

gazdagodtak⁵ – az individuális értéketika fő posztulátuma a munka. Ezért tartja ebből a szempontból aggályosnak, hogy a családok jövedelmének majdnem a fele nem munkából származik. Szerinte tehát a saját sorsáért az egyén felelős, és a társadalmi felelősség csak ott lép fel, ahol az egyén önhibáján kívül jut szociálisan nehéz helyzetbe. Végső soron, vallási szempontból szemlélve a kétféle etika különbségét, azt mondhatjuk, hogy Ferge Zsuzsa szemlélete inkább a katolikus, Kornai Jánosé pedig inkább a protestáns etikához áll közel.

⁵ Ld. például a közmorál fontosságáról: Útkeresés id. kiad. 217.

and the fact that the Government has not been able to secure the necessary funds to carry out its program of social reform, it is not surprising that the Government has been unable to carry out its program of social reform.

a liberális pártok e kettő között fölmorzsolódnak? Mindenesetre a szabaddemokraták belépése az abszolút többséget szerzett szocialisták formálta kormányba ezt látszik igazolni. Aki barátja a liberalizmusnak, és abban reménykedett, hogy most ők fogják átvenni a kormányrudat, s megmutatják a világnak, hogy a liberalizmus legalább is egyenértékű erő lehet a szociáldemokráciával és konzervativizmussal egy volt szocialista országban – mert itt olyan sajátos problémák merülnek fel, melyek kezelésére egy erős liberalizmus sajátos válaszokkal rendelkezik –, csalódottan látja, miként törődött bele a legnagyobb liberális párt saját márkáns külön útjának feladásába. Mert lehetséges szép ürügyeket és indokokat találni arra, hogy miért kellett kormányszövetségre lépni egy abszolút többséget szerzett párttal, lehet ehhez őszintén hitt és átélt argumentációt szolgáltatni, de a ténynek szimbolikus üzenete van: a magyar liberalizmus meghasonlott, és lemondott arról, hogy a következő választásokig vállalt további ellenzéki tevékenységgel meggyökereztetni a magyar társadalomban soha mélyen gyökeret nem vert liberális ethosz értékeit.

Mindez a fejtegetés a liberalizmussal kapcsolatban csak látszólagos kitérő. Azért kellett elmondanom, mert Szilágyi Ákos publicisztikai írása, feltehetőleg műfaji korlátaiból következően, nevezetesen abból, hogy csupán egy témára koncentrált, elmulasztja a jobboldaliság szociológiai és politikai kontextusát felvázolni, és talán ebből kifolyólag megmarad egy elvont baloldaliság aspektusában. Azt vélhetjük, hogy az írásában idézett Ungvárral ő is felfedezte magában, hogy a baloldalon áll. De ha nincs is így, akkor is süt az írásából, hogy ez az absztrakt baloldali pozíció legalább is az ő – Popperral szólva – „nem ellenőrzött peremfeltétele”. Azért mondjuk, mellel, hogy „absztrakt baloldaliság”, mert egyrészt éppen olyan lebegő-cseppfolyós marad nála is, mint Ungvárinál, akinél a baloldaliság egyben demokratságot, kereszténységet, magyarságot, tisztességet és valami homályos politikai egyenlőségvallást jelent, azaz a politikai mezőben lokalizálhatatlan s inkább csak valamiféle érzelmi kötődést és érzelmi elhatárolódást jelent, másrészt pedig azért, mert a

baloldaliság manapság helyenként úgyszólván egymással összeférhetetlen politikai nézetrendszereket jelent, mondjuk, mint pl. egy szociáldemokrata párt és egy posztmodern antiinstitucionalista alternatív mozgalom esetében (miként ez a Lányi András által – akinek írását alkalmam volt a megjelenés előtt megismerni – baloldallal adott tipológiájából is kiderül). Eme lebegő baloldaliság elmosódottsága csak azáltal a végtelen negativitás által kap szilárdabb alakot, hogy markánsan szemben áll a korábbi kormánykoalícióval és ezen belül különösen az MDF-fel. Ismételjük: mivel a szerző elmulasztja explicite definiálni magát (amirehhez mellel, teljes joga van) akár a szocializmushoz – baloldalisághoz, akár a liberalizmushoz, kénytelenek voltunk azt értelmezéssel kiszabizálni, és ennek nyomán pozícióját absztrakt baloldalként azonosítani. Annál is inkább, mivel javaslatát arról, hogy egy „parlamentáris, demokratikus és modern jobboldalra” szükség van, inkább egy ehhez az egyelőre Magyarországon szerinte virtuális jobboldalhoz való kötődésre nem engednek következtetni, sőt inkább világosabban sugallják az ő nem idetartozását. Márpedig, ha a szerző nem konzervatív, nem liberális, akkor csak a szocialista pozíció marad számára. Feltételezhetjük ugyan, hogy a szerző pártokon felüli vagy egyáltalán politikai világnézeten felüli semleges pozícióban lévőnek kívánta tételni magát, mikor cikkét megírta, de ennek olyannyira ellentmondanak az MDF-fel kapcsolatos határozottan kritikai-emfatikus attribútumai, hogy e neutrális pozíciót meglehetősen nehéz lenne feltételezni. Elképzelhető persze az is, hogy a szerző bizonyos vonatkozásokban és területeken szocialista, másokon liberális és ismét másokon konzervatív, miként Daniel Bell, aki *The Cultural Contradictions of Capitalism* című művének előszavában a kultúrában konzervatívnak, a szabadságjogok terén liberálisnak, a gazdaságban pedig szocialistának vallja magát. Még ez is lehetséges tehát. De mivel Szilágyi Ákos ilyesmi közelebbi meghatározásokkal nem bíbelődik, csak azt a benyomásunkat rögzíthetjük, hogy a szerző egy kritikus baloldali állásponton áll és ebből pozícióból elemzi a „létező” magyar jobboldalt. Ezt azért boncol-

gatjuk itt, hogy rámutassunk: csak ezzel az elfogult beállítottsággal tudjuk magyarázni, hogy a különben éles szemű kritikus nem veszi észre, hogy az az „ásatag” konzervativizmus, melyet az MDF-ben felfedez és megbélyegez, éppen úgy jelen van a baloldalon is, csak éppen a referencia-modellje ennek a konzervativizmusnak, eltér ama konzervativizmustól, vagyis hogy a magyar baloldal a paralelje a reálisan létező magyar jobboldalnak (amelynek jelenlétéről már eddigi kormányzati tevékenységük során szemléltető példákat adtak, de ez most nem témánk).

Nem az a problémánk tehát a cikk írójával, hogy van egy, bár elmosódott, de mégis politikai világnézeti pozíciója. Legyen bár a miénkéthől eltérő, elfogadjuk legitim álláspontnak bármilyen elemzéshez. E ponton teljesen egyetértünk Max Weberrel, aki egy alkalommal kifejtette, hogy pl. egy anarchista tudományosan érvényes megállapításokat tehet az államról, amelyet elvileg ellemez, mert és éppen mivel ezen álláspontja teszi lehetővé számára, hogy olyasmiket vegyen észre az állammal kapcsolatban, amelyeket az államhívók hajlamosak nem észrevenni. A probléma akkor keletkezik, ha egy adott politikai világnézet híve átmegegy a harcos politikai aktivista pozíciójába, és ez megakadályozza, hogy olyan tényeket, argumentumokat is számításba vegyen, amelyek álláspontjának nem kedveznek, aminek következményeként az általa elemzett tényállások nem reprezentálják a valóságot. Sajnos, több esetben ez történik Szilágyi Ákossal is.

Ez abban nyilvánvaló, hogy tényeket nem vesz figyelembe, azokat koncepciójának megfelelően átrendezi, s végül el-lentmondásokba bonyolódik, ezeknek azonban nincsen tudatában. Sokszor úgy beszél, hogy nem tudja, hogy mit mond.

Szilágyi Ákosnak az a fő tézise, hogy az MDF 1990-ben „pragmatizmust, szakértelmet, türelmet”, valamint azt ígérte, hogy „a gazdaságot és magánéletet megkötő utolsó politikai és ideológiai béklyókat is leoldja”, amelyben diktatúraellenesség, demokrácia-pártiság rejtett, s amelyben „plebejusok, baloldali és jobboldali populisták, reformkommunisták és úriközéposztálybeliek” gyülekeztek. Csak hogy ez a párt az utolsó másfél évben

nyíltan antidemokratikusan terjeszkedett s „ideologikus erőszakoskodást, folytonos hatalmi hazudozást, átnevelést, kioktatást, indoktrinációt, a magánember molesztálását, a megosztást, kirekesztést, magyarozást-idegenezést, a civil kezdeményezések átpolitizálását, a kliensrendszert, az alattvalóvá degradálást, a közszolgálati média megszállását és elbutítását” hozta magával.

Hogy ezen jelenségek időnként felütötték a fejüket az MDF egyes reprezentánsainál, nos ez aligha tagadható. A megkonstruált kép azonban így és egészében diabolikus rémkép, amit az is mutat, hogy a cikk írója csak valami deus ex machinaként tudja értelmezni azt a tényt, hogy ez a politikai szörnyszülött, az MDF belement a választásokba, és a választási eredményt nyugodtan tudomásul vette. Hiszen, mint ironikusan írja, a hatalom demokratikus átengedése az ellenségnek nem más, mint segédkezés a nemzetgyilkosságban, ha egyszer a politikai ellenfelet az MDF-en belül a nemzet ellenségének tekintették. Csak hogy itt Szilágyi Ákos nem jár el fair módon a politikai ellenféllel szemben. Mert nem fair dolog a politikai ellenfelet (vagy bármilyen politikai mozgalmat) a szélsőségeivel azonosítani, s ezen az alapon elverni a port a mérsékeltéken is. Mert hogy az MDF-ben – és általában a volt kormánypártokban – van egy alapvető, hogy úgy mondjam konstitucionális torzulás, az nem kétséges. Az nevezetesen, hogy számot nem vetve a magyar társadalom szekularizációjával és – Hegel modorában szólva – a világszellem állapotaival, a kereszténységet belerángatták a pártpolitikai csatározásokba, hogy továbbá magukat „nemzetinek” titulálván a többi pártok nemzeti elkötelezettségét megkérdőjelezték, és ennek folyományaként a „ki a magyar” kérdést újratematizálták. Ez valóban megérdemli Szilágyi Ákos „ásatag” jelzőjét, sőt ez megérdemli a bibói „hamis konstrukció” leírást, annyira inadekvát. Ugyanakkor a volt kormánypártok alkati hibájától még hosszú út, és nem is szükségszerű út vezet addig a stádiumig, ahogyan az MDF-et a szerző leírta. Ugyanis a rémkép az ún. keresztény nemzeti erők szélsőjobbára illeszthető, amelyet egy quid-pro-quo-val Szilágyi Ákos az egészre átvisz, s így persze érthető, ha a

választások nyugodt tudomásulvétele, mint valami csodaképződmény jelenik meg, ami persze tényleg nem levezethető azokból, akik a hatalmi hazudozást, az átnevelést, a kioktatást, az indoktrinációt, a magánember molesztálását stb., stb. testesítették meg. Hogy az egész MDF-ről festett kép diabolikus, jól mutatja Szilágyi oknyomozása, amikor azt keresi, hogy minek köszönhető mégis a választások megrendezése. Elemzése során ugyanis azt találja, hogy az MDF-en belül kiegyensúlyozták egymást a „rendies és modern, az ideologikus és pragmatikus erők”, valamint az, hogy „a legnagyobb kormánypártnak sikerült lemetesznie magáról a jobboldali radikalizmust”. Márpedig, ha figyelembe vesszük, hogy a „jobboldali radikalizmust” 1993 januárjában sikerült magáról az MDF-nek lemetesznie, akkor legalább is problematikussá válik a szerzőnek ama másik tézise, miszerint az utolsó másfél évben vált „az MDF-kormányzat mind féktelenebbé”. Mármost itt van az egyik ellentmondás, amit Szilágyi nem vesz észre. Mert vagy az igaz, hogy az MDF mind féktelenebbé vált, vagy az, hogy kiegyensúlyozódtak benne a féktelen és mérsékelt erők. Ha a „mind féktelenebbé vált” tézis az igaz, akkor – a szerző logikáján belül maradván – a választások elfogadása deus ex machina, vagy ha az a tézis igaz, hogy „kiegyensúlyozódtak”, akkor pedig a diabolikus kép az MDF-ről nem igaz.

De ezen a ponton megmutatkozik a másik argumentációs hiba is, nevezetesen a tények hozzáigazítása a konstrukcióhoz. Az „MDF féktelenné válásáról” szóló tézist a szerző azzal is igyekszik alátámasztani, hogy „előbb szorultak a pártban perifériára a modern, konzervatív-liberális és/vagy nemzeti-liberális erők, mint a jobboldali radikalizmus, s előbb hagyták el a pártot a plebejus demokraták, liberális nemzetiek, mint a fasisztoid jobboldal”. Csakhogy ez ténybelileg nem igaz: a pártban már kezdettől fogva háttérbe voltak szorítva a „plebejus demokraták” (mert pl. Antall József a kormány közelébe sem engedte őket, ami alól bizonyos fokig Andrásfalvy és Für volt kivétel), mások pedig, mint Bíró Zoltán, évekkel ezelőtt önként távoztak, továbbá, hogy még mind a mai napig vannak benne mind plebejus demokraták,

mind liberálisok, továbbá a nemzeti liberálisok két vezéralakja (Elek és Debreceňi) csak a „jobboldali radikalizmus” kiszorítása után távolítottatott el. Nem volt tehát egy lineáris fejlődési (vagy, ha tetszik, visszafejlődési) vonal az MDF dinamikájában, vagy ha igen, akkor az pontosan a szélsőjobb fokozatos háttérbe, majd kiszorítása. Ha ennek ellenére Szilágyi Ákos lát féktelenedési tendenciákat az MDF utolsó másfél évében, az persze nem optikai csalódás, csak éppen másról van szó, ami nem illik bele a lineáris tendenciába. Ha például a Csúcs-féle rádiós tisztogatásra gondolunk, akkor ez úgyszólván klasszikus esete egy olyan szociális cselekvésnek, amikor a tett senki által előre nem látott következményekhez vezet. Mert, ha előre lehetett volna látni azt, ami bekövetkezett, valószínűleg Göncz Árpád sem nevezte volna ki Csúcs Lászlót a rádió alelnökének, aki éppen a botrányos ügy kapcsán kibocsátott elnöki megnyilatkozásában éleselméjűen leszögezte, hogy az még a kormánypártok – miként szó szerint mondta – „nemes konzervativizmusát” is fenyegette.

Hogy az ilyen eljárás, mely az elemzésben a világnézetileg prekoncepciókhoz igazítja a tényeket harcos politikai aktivista beállítódásából következően, avagy, általánosabban kifejezve, egy történeti individuumból, amelyből később különböző irányzatok divergáltak, az eredeti individuumból absztrakt potencialitásból egy erőltetett extrapolációval szükségszerűnek mutatja ki a bekövetkezett negatívumot, milyen hamis következtetésekre vezethet, mutatja Szilágyinak az okfejtése, mely azt állítja erősen, hogy „a régi vágású, rendies, demokrácia előtti jobboldaliság” céljait „az azonosítás (vagyis kirekesztés és diszkrimináció) ideológiai-morális terrorjával és az állam totális erőszakával igyekszik elérni”. Továbbá, hogy „akár eljut a totalitárius azonosítás zsarnokságának fokáig, akár megmarad az »ancien régime« ellenállásának politikai fokán, akár átcsap a jobboldali radikalizmus modern áramlataiba, mindig úton van efelé”. Nos, ez erőltetett extrapoláció. Mert igaz ugyan, hogy a „rendies jobboldaliság” Magyarországon a neokonzervativizmusból nőtt ki a századelőn, s megtette az utat – mint Szabó Miklós egy ta-

nulmányában kimutatta – a girondizmustól az ébredő magyarokig, de már amikor átcsapott nyilas mozgalomba, akkor nemcsak a baloldalisággal fordult szembe, hanem a neokonzervativizmusból szintén kibontakozott két világháború közötti ama „fontolva haladó” úri konzervativizmussal is, amelyet mondjuk Bethlen István és Teleki képviselt, igazolván ez esetben is a fiatal Marx ama mélyértelmű megfigyelését, hogy a társadalomtörténeti folyamatokban gyakorta „a konzekvencia küzd a premisszája ellen”.

Úgyhogy az a megállapítás, hogy a jobboldal mindig úton van a toatalitarianizmus zsarnoksága felé, legalább is extravagáns elméleti általánosítás. Mít szólna Szilágyi Ákos ahhoz a tézishez, ha valaki abból, hogy mindenesetre a bolsevik totalitarianizmus a szocialista mozgalomból nőtt ki, oda konkludálna, hogy minden szocialista párt úton van efelé. Azon állítás ez, amelyet Szilágyi joggal kifiguráz mint jobboldali extravaganciát, hogy ugyanis „a baloldal kormányzati hatalma »visszarendeződést«, »kommunizmust«, »új Trianont«, »verőlegényeket« és »ÁVH-t« jelent”, de logikai szerkezetében ugyanaz, mint a Szilágyi Ákosé, csak éppen az ellenkező oldalról fogalmazza meg. Ez természetesen „rémlátomás”, mely kifejezést Szilágyi használja ama kép jellemzésére, amelyet az előző mondatban tőle idéztünk. És persze ugyanúgy hamis konstrukció. Csakhogy az így gyártott hamis konstrukciók az elmúlt időkben bőségesen termettek, s nemcsak a kormánypárti, hanem az ellenzéki oldalon is: Aki bejáratos volt mindkét irányzat hívei közé, tapasztalhatta, hogy milyen evidenciaként használtatik egyik oldalon a „liberális”, a másik oldalon az „MDF-es” nem egyszerűen politikai beállítódás, hanem valami jellemhiba konstatálásra. Mindkét oldalon szentül hitték, hogy tisztességes ember csak az ő oldalukon lehet, s már azt is, aki az ő álláspontjuk tisztaságában, tökéletességében stb. kételkedni mert, vagy „lelkesedni rest” volt – Radnóttal szólván –, „gyűlölték, akár a pestisest”.

Mondhatja azonban Szilágyi, hogy ő a demokrácia előtti jobboldaliságról állította, hogy mindig úton van a totalitarianiz-

mus zsarnoksága felé, de akkor viszont megmagyarázatlanul, indokolatlanul marad az a reménye, hogy ebből a demokrácia előtti jobboldaliságban fogant MDF-ből milyen alapon reméli kibontakozni ama „parlamentáris, demokratikus és modern jobboldalt”, amelynek létrejöttét olyan súlyos kérdésnek tartja, hogy a parlamentarizmus létét vagy nem létét teszi függővé ettől. Megint csak oda lyukadunk ki, mint a választások MDF általi „nyugodt tudomásul vételénél”: deus ex machina.

Mindezen inkonzisztenciák, rejtett ellentmondások, ténybeli tévedések lényegében két forrásból erednek Szilágyinál. Egyfelől abból, hogy cikkét kettős lelkülettel írta meg. Egyik lelke az absztrakt baloldali politikai aktivizmusa, amely az ellenfelet le akarja győzni, és a harc logikájában gondolkodva önkéntelenül is csak olyan fegyvereket használ, amelyek e harc diadalmas megívásához sikeresnek látszanak. Ez a „bias” vonul végig egyfelől az íráson. Másfelől ott van a kitűnő esszéista Szilágyi Ákos, az éles elméjű megfigyelő és realista gondolkodó, aki ebben az írásban is minduntalan kibújik a politikai aktivista Szilágyi köpenye alól, és közbekiabál.

És azt mondja, hogy az MDF-ben léteztek „elevenek” (szemben a „zombi-szerű” hatalométvágyúakkal), modernnek és pragmatikusnak. De hogy ezek hogyan keveredtek a „zombik” közé, s hogy mit csináltak azonkívül, hogy rejtélyes módon elintézték a zombikkal, hogy törődjenek bele abba, hogy lesznek választások: semmit sem tudunk.

Ennek pedig az az oka (és ez a második forrása az inkonzisztenciáknak), hogy Szilágyi elemzései megmaradnak a pártpolitika síkján, elvonatkoztatva az ország általános politikai és szociológiai állapotától. Ennek következtében a hatalmi hazudozás, kioktatás, kirekesztés stb., tehát mindazon negatívumok, melyeket Szilágyi és mások is az MDF számlájára írnak, úgy jelenik meg, mint valami sorscsapás, ami csak úgy lebeg a társadalom fölött, s szinte érthetetlen, hogy honnan is támadt mindez. Ebből aztán olyan illúziók támadtak, hogy ha majd a kormányt leváltják, ezek a negatívumok egy csapásra el fognak tűnni. Pedig,

aki képes volt túltekinteni az országos politikán, és szertenézett széles e hazában a helyi hatalom körül, láthatta, hogy a klientalizmus, a magánérdek közérdek rovására érvényesítése, kirekesztés, alattvalóvá degradálás, korrupció stb. úgyszólván mindenütt megtalálható teljesen függetlenül attól, hogy melyik párt kezében van a helyi hatalom. Úgyhogy az MDF – és persze a többi párt is, beleértve a győztes szocialistákat is! – ennek a társadalomnak a része, és csak azt produkálja, amit az egész magyar társadalom produkál. Hogy milyen a magyar társadalom erkölcsi-politikai állapota abba itt természetesen nem mehetünk bele, csak formálisan utalunk Bibó leírására a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról, a politikai kultúra eltorzulására, s feltesszük a kérdést: vajon az elmúlt negyven év alkalmas volt-e arra, hogy ezeket a nyavalyákat kiküszöbölje népünkben? Vajon nem az-e a helyzet, hogy még mindig nem gyökeresedett meg pl. az egyenlő emberi méltóság tulajdonítása mindenkinek? Nincsenek-e előítéletes megkülönböztetések? Nincsenek-e ma zavaros politikai filozófiák? Csak pontosan kell feltenni a kérdéseket, hogy világosan lássuk a dolgokat. Csak nem gondoljuk komolyan, hogy a magyar társadalom deficitjei csak és kizárólag bizonyos embercsoportra koncentrálódnak, az MDF-re és szimpatizánsaira, netán szavazóira? Nem, józanul gondolkodva erre csak azt válaszolhatjuk, hogy: nem. S e ponton megint csak Bibó egy társadalomlélektani fejtegetésére utalnék, nevezetesen a tömeghisztéria kibontakozási folyamatáról mondottaira. Rámutat ugyanis egy helyen arra, hogy a tömeghisztéria ellen nem lehet úgy küzdeni, hogy „likvidáljuk” azokat az embereket vagy embercsoportokat, akikben a tömeghisztéria inkarnálódott. Nem, mert akkor „teljesen normális” hatgyerekes családnyákban és tisztességes tanároknak fog kiütközni – mindaddig, amíg az egzisztenciális fenyegetettség érzése meg nem szűnik. Hasonlóképpen: a társadalmi nyavalyák nem szűnnek meg azáltal, hogy az MDF elveszítette a hatalmat, mert jóval szélesebb körre terjed ki, mint e párt tagsága és vonzáskörzete. Vajon pl. amit klientalizmusnak nevezünk, nem üti-e fel fejét mindenhol a kontraszelekció legnagyobb győ-

nyörűségére egészen fel az egyetemekig? Kérdem: hypocrite lecteur! – frère menteur de mon âme?

Ezzel kapcsolatban kell kitérni egy meglehetősen általános beállítódásra az értelmiség részéről az úgynevezett nép felé.

Hogy a népies bal-, közép- és jobboldalon a népet óvakodnak kritizálni, az még érthető. Az is érthető, hogy akiknek éppen a népítélet kedvez, nem győznek áradozni a nép bölcsességéről. Korábban Antall József fejtegette, hogy az 1990-es választásokon a magyar nép bölcsessége nyilvánult meg abban, hogy több, mint negyven év után ugyanúgy a jobboldalra szavazott, mint 1945-ben. Most először a szabaddemokraták kezdték dicsérni a népet, azért, hogy az első fordulóban kifejezésre juttatták, hogy a kormányt le akarják váltani, s felszólították, hogy a második fordulóban szavazzanak rájuk, ha ellensúlyozni akarják az egyoldalú szocialista dominanciát. Na most a népből a második fordulóban még háromszázezerrel többen szavaztak az MSZP-re, illetve jelöltjeire. Erre ők megszüntek dicsérgetni a népet, mostanság pedig természetesen baloldaliak bizonygatják, hogy nem „nosztalgiaszavazás volt”, s – mint a baloldallivá való reflektálatlan átváltozás illusztrációjául és Szilágyi által koronatanúként megidézett Grunwalsky Ferenc mondja – „tulajdonképpen jól vizsgázott az ország”. Grunwalskynál aztán megjelenik a nép egyszerű fia, az „egyszerű pali”, akit ő szemmel láthatólag mint a politikai bölcsesség non-plus-ultráját ekként font dicsfénybe: „az egyszerű pali köp egyet s azt mondja: menjetek a picsába! Nincs több mondanivalója. Ennyi. Csinálni kellett volna egy kisfilmet róluk, amint hazamennek, letolják a gatyájukat, ülnek pizsamában az ágyuk szélén, és fogalmuk sincs semmiről... Hát ki nem szarja le őket? A népies-urbánus vitán keresztül a nemzetfelfogáson át egészen a hatyúk taváig”. – Ha szocialista lennék, valószínűleg felháborodnék ama sejtetés fölött, hogy én az ilyen „egyszerű palik” szavazataival kerültem a hatalomba, nem a megfontolt és bölcs állampolgárok szavazataival, hanem azokéval, akiknek „fogalmuk sincs semmiről”. Magyar állampolgárként viszont csak eljátszom a gondolattal, hogy vajon mit szólnának Lassalle,

Lafargue vagy Jászi Oszkár, az általános és titkos szavazati jog élharcosai s számos névtelen elvbarátuk, ha látnák ezt az eredményt. Nem esünk-e kísértésbe, hogy Lucifer szavait idézzük fejükre: „Ne oly vágatva, még jókor beéred, / Talán előbb, a célt, hogysen reméled, / És sírni fogsz majd, látva, hogy mi dőre, / Míg én kacaglak”? Meg az is eszébe jut az embernek, hogy voltak itten „gondolkodó magyarok”, akik nem ajnározták a drágalátos magyar népet műveletlenségéért, hanem keményen megfeddették számos hibájáért az „iszákosságtól” (mondjuk, Zrínyi Miklós) a „szalmatűzig” (mondjuk, Széchenyi István), és a politikai jellemeltorzulásáig (mondjuk, Bibó István), s eme feddésük után volt bátorságuk felszólítani, hogy „jobbítsuk meg magunkat”, s akkor – de csak akkor! – „egy népnél sem vagyunk alábbvalók”. Suetonius a *Cézárak életében* sok szennyesét kitergeti a római császároknak, úgyszólván a tacitusi sine ira ac studio szenvtelen modorában. De van egy dolog, amit érezhetően megvetőleg ró fel néhányuknak, ez az, hogy „hízelt a népnek”. Ma nálunk ez, úgy látszik, program.

Eme kis exkurzus után térjünk vissza Szilágyi legeslegfőbb téziséhez! Ez úgy szól, hogy az előző kormányzat olyan rossz volt, hogy időközben a társadalom „reflektálatlanul” balra tolódott, sőt még azok is elmentek balfelé, „kiknek soha eszükbe se jutott, hogy baloldaliak lennének, ha ugyan nem egyenest jobboldalinak vallották magukat”. E magyarázat véleményem szerint csak ama feltétel teljesítése mellett tarthatna igényt érvényességre, ha csatlakozna hozzá egy kiegészítő magyarázat arról, hogy a kormányzatból kiábrándult szavazók miért az MSZP-hez, s miért nem a liberálisokhoz, vagy azon belül az SZDSZ-hez, mentek át. Ilyen magyarázatot azonban Szilágyi meg sem kísérel adni. Ezért aztán, álláspontom szerint, Lányi András (akinek írását még a megjelenés előtt alkalmam volt elolvasni) közelebb jár az igazsághoz, amikor azt állítja, hogy a szavazók arra adták voksukat, amely a legközelebb állt a jobboldalhoz, mert mind 1990-ben, mind most arra szavaztak, amely pártól úgy vélték, hogy a gondoskodó államot fogja megtestesíteni. Van ugyanis egy „ál-

lamerősségi skála”, fejtegeti Lányi, „amelyen a fokozatok (visszafelé) az abszolutizmustól a civiltársadalom önrendelkezése és önazonosítása felé mutatnak”. Az MDF-nek és az MSZP-nek, mondja, közös a társadalmi bázisa: a gazdasági, politikai illetve hivatalviselő elit szoros összefonódása. Ilyen helyzetben egy baloldali politika eme elit felbontását kellett volna, hogy megcélozza, de ilyen párt nem volt.

Ezen okfejtéshez a következőket fűzném hozzá. Valóban, a magyar társadalom egyfelől individualista abban az értelemben, hogy őt hagyják békében (s mint Grunwalsky „egyszerű palija”, mindenkit melegebb éghajlatokra küld), másfelől abban az értelemben pedig kollektivista, hogy gondoskodó államra vágyik. Ne gondoljuk azonban, hogy ez utóbbi paternalisztikus beállítódás újkeletű, mintha az utóbbi negyven év „szocialista” gondoskodó államnak társadalomlélektani szurrogátuma volna. Nem, már a század elején hallhatóak a panaszok arról különböző körökben, hogy „nálunk mindenki mindent az államtól vár”. Ami egyrészt annak következménye volt, hogy a múlt században elindult modernizáció erős állami segédlettel történt (pl. ipartámogatási törvények), másrészt a pusztuló dzsentri is az államtól kapott támogatást (megyei hivatalok elfoglalása), harmadrészt pedig az igen erős neokonzervatív irányzat nyomán erős volt a kapitalizmusellenesség, amit mintegy boldog örökösként a „szocializmus” vitt tovább. Úgyhogy a Lányi-hivatkozta kutatások, melyek a kollektív tulajdon mellettségre és piacgazdaság-ellenességre utalnak, a magyar társadalomnak mélyen fekvő premodern, rendies – Márkus István terminusával élve: utórendi – beállítottságát igazolják. Vagy legyünk óvatosak: a nagyobb többségéét. Mert hogy van elmozdulás, méghozzá nemcsak szűk körű, a piacgazdasági-vállalkozói mentalitás irányában, azt a közel száz ezer vállalkozás mutatja. De nem ők a többség. A kijött választási eredmény tehát a piac könyörtelen személytelen ítéletétől, azaz a létbizonytalanságtól való félelemnek, a konstituálódó „nyerskapitalizmus” gyakori nem szívderítő látványainak köszönhető. Ha nem így volna, ha tehát a választók csak az előző kormányt

akarták volna leváltani, mert szerintük nem kellően animálta a nyugati piacgazdasághoz való csatlakozás folyamatát, akkor nem az MSZP-hez, hanem a liberális oldalhoz csatlakoztak volna. Úgyhogy bármennyire is kényelmetlen ezt a győzteseknek és szimpatizánsainak elfogadni, a választáson tényleg „nosztalgiaszavazás” történt, méghozzá – öntudatlanul – nem is a Kádár-rendszer háromhatvanas kényér világára, hanem egy százéves antikapitalista társadalmi folyamatra.

A HÁROM NEM: 1990, 1994, 1998

Apokrif politikai esszé

Többen feltették már a kérdést a legutóbbi választások után: van-e valami közös bennük? Nos, a válasz az, hogy van. Mert:

Háromszor mondott nemet a magyar társadalom az elmúlt nyolc évben a választásokon a hatalmon lévő kormányzatra; háromszor utasította el magától politikai vezetőit; háromszor minősítette a hatalmi elit teljesítményét elégtelennek; háromszor vonta meg bizalmát azoktól, akik magukat vezetésre elhivatottnak gondolták; háromszor írta fel az égre a választói voksokkal a bibliai ítéletet: Mene, tekél, ufarszin: Megméréttél és kevésnek találtattál!

A három „nem”-nek azonban különböző volt a társadalomlélektani bázisa, a motívuma, a tartalma és a – mindenkori győztesekhez tapadó – mitológiája.

A társadalomlélektani bázis

A múlt századi reformkor óta eltelt idő társadalomtörténeti tanulsága az, hogy a magyarság alapvetően mérsékeltén konzervatív beállítottságú. Nem szereti, ha túlzottan megbolygatják. Inkább a fontolva haladást szereti. Társadalmi és pártharcokat országon belül egymás ellen csak csínján vív. Nagyon nem szereti a „túlfeszült lényeglátókat”. Már az 1848-as első népképviselői választásokon is azt csinálta, hogy mindenütt képviselővé vá-

lasztotta (mint Kemény Zsigmond elmondja) a volt földesurait, a „hözöngő” Petőfit pedig éppúgy nem szavazta be a parlamentbe, mint az elmúlt választásokon azokat, akik harsányságukkal túlzottan kitűntek. Azokat meg kifejezetten megbünteti, akik „féregirtó” beszédekkel riogatják. A magyar nép azonban csak általános attitűdjét tekintve, mentálisan, de nem politikailag tradicionalista. Tradicionalizmusával azt a politikai irányzatot jutalmazza, amelyiknek sikerül őt megszólítania. 1990-ben az első választási forduló után az SZDSZ győzelemre állt ugyan, a második fordulót mégis elvesztette, mert addig tanúsított harcias antikommunizmusa több kalamajkát sejtetett a jövőben, mint a korábban egy Pozsgay-vezette koalícióban részvételre hajló MDF, amely „nyugodt erőt” sugárzott. Csakhogy Magyarországon kétféle vonatkoztatási korszaka van a tradicionalizmusnak: egy kádárista és egy antikommunista. A 90-es és 94-es választásoknál a kérdés az volt, hogy melyik vonz nagyobb tömeget. A kétféle tradicionalizmus szépen megfigyelhető azokban a megyékben, amelyek általában véve is tradicionálisabbak. Így pl. az 1994-es választásokon Nógrád megye szavazatai kétféle polarizálódtak: egyfelől az MSZP-re, másfelől a Kereszténydemokrata Néppártra leadott szavazatok magas számában. A kétféle tradicionalizmus a szavazatok korcsoportos megoszlásában is megmutatkozott 1994-ben. A középkorúaktól a 70 évesekig minden korcsoportban az MSZP győzött, azon felül viszont mindenütt veszített. Utóbbiak tradicionalizmusa antikommunista volt. Azonban bármennyire ellentmondásosnak tűnik is a magyar társadalom mentalitása, s bár általában tradicionalista, ugyanakkor szubverzív-revolucionista is. Miközben nagy és hosszú konszolidációs korszakokban képes évtizedekig „hamis realitákat” uralmon tartani (pl. Tisza Kálmán 40 éves uralma, a két világháború közti kormánypárt rendíthetetlen szilárdsága, vagy a Kádár-rendszer iránti, noha nem szabad választásokon kimutatott, de Kádár népszerűségében legalább két évtizedig érezhető konszolidációs korszak, amelyről Illyés Gyula, mint „szélnyervek” korszakról beszélt dicsérőleg), egyszer csak fel-

támad, és csinál egy felfordulást, egy forradalmat. A forradalmak törvényesek, úgyszólván szervesen nőnek ki a korábbi társadalmi és hatalmi struktúrákból. Inkább a megelőző reformkorszakok protestáló kulminációi. Így volt ez 1848-ban, amikor a pesti eseményekben kisülő reformkori törekvéseket a rendi országgyűlés annak rendje-módja szerint az áprilisi törvényekben kodifikálta; így volt 1918-ban, amikor az őszirózsás forradalmat József főherceg legitimálta Károlyi miniszterelnökké történt kinevezésével; így 1944-ben, amikor a – bár nem a klasszikus szabályok szerint választott, de azért mégis csak – népképviselői országgyűlés Debrecenben összeült egy új politikai és társadalmi berendezkedés alapjainak lerakására; így volt 1956-ban, amikor a Nagy Imre-kormány egy nem-legitim egypártrendszerből nőtt ki; s pláne így volt 1989-ben, amikor a szocialista parlament féllegitimítása szentesítette a kerekasztal-tárgyalásos forradalmi változások eredményeit. Nos, a legutóbbi választások előtt minden arra mutatott, hogy megint a tradicionális mentalitás diadalmaskodik, s ott fog lehorgonyozni, ahol 1994-ben: az MSZP partjainál. Most azonban előtört a forradalmi mentalitás. A magyar társadalom azonban most meglepetésszerű győzelmet aratott önmaga felett. Kiderült, hogy a magyar társadalom nemcsak a fontolva haladó Tiszák, Horthy Miklósook és Kádár Jánosok népe, de a Kossuthoké, Károlyi Mihályoké és Nagy Imréké is.

Pedig minden előjel az ellenkezőjére mutatott. A közelmúlt közvélemény-kutatási eredményei, a kormányzó koalíció magabizonyossága és ennek demonstrálása, pl. a kormány számos második félévi terveinek közzétételével (mint pl. a szakértői vizsgálatok lebonyolítása a Duna-ügyben), a lehetséges választási eredményeket meglátoló politológusi vélemények többsége, sőt a kormánykoalíciót leváltani akarók rezignált gesztusai is, mindmind az MSZP-SZDSZ-kormány hatalmon maradását prognosztizálták. A magyar társadalom azonban megmutatta, miként Hamlet Rosencrantznak és Guildensternnek, hogy nem lehet rajta, mint holmi „rossz sápon” bármilyen dallamot eljátszani. Mert öntörvényű realitása van, mint Hamletnek, mint minden

valóságos és nagy személyiségnek. Egy személyiséget akkor tartunk valóságosnak, ha előre ki nem számítható módokon fog megnyilvánulni, és akkor tartjuk nagynak, ha a benne rejlő és a közönséges értelmi megközelítés számára ellentmondásosnak tűnő tulajdonságait személyisége erejével egységben tudja tartani. Így lehet a magyar társadalom egyszerre tradicionalista és szubverzív-forradalmista. Így énekelheti egyszer azt, hogy „Kossuth Lajos katonája vagyok”, majd egy idő múlva azt, hogy „Ferenc Jóska katonája vagyok”. Mert, mint egyszer Szekfű Gyula kifejtette, nem „kismagyar”, hanem csak „nagy magyar” történelem van, amely se nem kuruc, se nem labanc, hanem mindkettő, amelyben ott található egymás mellett Kossuth és Deák, Tisza István és Károlyi Mihály, Rákosi Mátyás és Nagy Imre stb. S ebből a tradícióból kell és lehet – mint Paul Feyerabend biztatott bennünket – szabadon, ki-ki á son gré, választani, s nem lehet a magyar történelmet és magyar alkatot csak úgy, az ún. haladó hagyományokból megkonstruálni. Az igaz az egész – mondá Hegel.

A mostani választások aztán gyönyörűen példázzák a magyar társadalom ellenmondásos egységét. Az történt ugyanis, hogy a kisebbség lett a többség. Ezért mondjuk, hogy a magyar társadalom győzött önmaga felett, s nemcsak a meglepetésszerűség, az előre-nem-jelzettség miatt. A magyar választási rendszer hihetetlen bonyolultsága miatt (melyet megismerve egy amerikai állítólag azt mondta, hogy most már megérti, miért egy magyar találta ki a Rubik-kockát) ugyanis a győztes párt mind az első, mind a második fordulóban kevesebb szavazatot kapott, mint a második. Ez úgy lehetséges, hogy ott, ahol az MSZP jelöltje győzött a második fordulóban, a győzelem számtani aránya felülmúlta azon győzelmek számtani arányát, ahol a FIDESZ jelöltjei győztek. Es ezzel létrejött az a különös eset, amikor Rousseau tanítása arról, hogy a közakarat (volonté de tous) nem azonos a közösség valódi akarásával, az általános akarral (volonté général), gyakorlatilag igaznak bizonyult. Úgy látszik, hogy a közmondás: a nép szava, Isten szava, igazsága fölötté áll a matematikának.

A nemek motívumai

Az első elvetés politikai volt, a második szociokulturális, a harmadik pedig morális. Először a szabadságnélküliségre mondott nemet a nép, mert tudta: nem igazságos, ha egy nemzet nem szuverén, és nem lehet minden ember mint ember és polgár olyan szabad, mint azok, akik pár száz kilométerrel nyugatabbra szerencsétlettek valamikor egy ezredév előtt vagy korábban letelepedni. Másodszor azért mondott nemet a magyar társadalom, mert úgy érezte: nem igazságos dolog vele szemben, ha őt, akinek e század folyamán a nagyszüleit, szüleit és őt magát többször megfosztották szabadságától, összegyűjtött földjét és vagyonát lebombázták, elrabolták és elrekvirálták a legkülönbözőbb hazai és külföldi hatalmak, őt magát háborúba vitték, legyilkolták, fogságba vitték s ott éhhalálra ítélték, emberségében százszor pusztán azért megalázták, mert egy nemzethez vagy mert egy fajhoz tartozott, vagy mert más politikai nézetet vallott, mint valamely éppen-urak: most még a szabadság örve alatt újabb súlyos anyagi áldozatokra akarják kényszeríteni, fenyegetven azt a kis anyagi biztonságot is, amit a „gulyáskommunizmusban”, a „szocialista tábor legvidámabb barakkjában” elért (amire igen: szemérmesen, de igenis büszke volt). Ráadásul egy olyan hangulat-háló kezd befonni, melyben azt kívánják tőle: tagadja meg, amit elért, mivelhogy állítólag megalkuvó módon csak túlélni akart, s nem volt harcos antikommunista (ő, aki '56-ban megmutatta, hogy Don Quijoteként képes szembeállni az akkori világ egyik felének katonai hatalmával – bízva a szabad világ segítségében). Végül, harmadszor azért mondott nemet a magyar társadalom, mert minden morális deficitjei mellett is maradt annyi erkölcsi érzéke, hogy megítélje: nem tisztességes dolog először is szociális biztonságot ígérni, majd a világgazdaság imperatívuszaira hivatkozva (melyről korábban nem tudtak?) áldozatokat követelni, a baloldali hagyományokra hivatkozva saját kiemelkedő szociális érzékenységről szavalni, és közben a szociális és egészségügyi juttatásokat a kapitalizmus építésének ne-

hézségeire hivatkozva radikálisan megkurtítani, és nem szép dolog luxuslakások építtetése és zsíros pozíciók kebelbelieknek osztogatása mellett szomorkás arccal és együttérző hangon azok áldozatvállalásáról elismerően beszélni, akik mindebből kimaradtak, s végül nagyon-nagyon lenéző (hogy ne mondjuk: a társadalmat hülyének néző) azt harsogni napi bankrablások, napi robbantgatások és egyáltalán: a magyar nép által még soha nem látott bűnözési hullám és közbiztonságromlás mellett azt megtenni jelszónak, hogy jó úton haladunk.

A protestálások tartalma

A bukott kormányok mindháromszor meghajoltak a kemény népítéletben megfogalmazott népakaratnak, elfogadták vereségüket, folyton hangoztatva, hogy a demokrácia hívei, és ezért tiszteletben tartják a számukra kedvezőtlen döntést, de úgyszólván öntudatlan manifesztációikban kifejezésre juttatták, hogy valahol a döntést igaztalannak tartják. Mindegyik kormány úgy gondolta: ígéreteikből, amit lehetett az adott keretek között, beváltak, a rájuk zúduló súlyos örökségből, amit lehetett, eltakarítottak, illetve szanáltak, s mindent összevetve a majdnem lehetetlen helyzetből egy lépést legalább tettek a jó irányban. Vagy arra hivatkoztak (mint a Németh-kormány), hogy ők megteremtették a többpártrendszer és a piacgazdaság előfeltételeit, átvezetve az országot a poszt-totalitáriánus autokrata Kádár-rendszerből a nyugati típusú liberális demokrácia előszobájába. De egymást közt maguknak bevallották, hogy a népítéletet igaztalannak tartják, mert „az elmúlt negyven évet” – pedig aztán önekik ahhoz semmit közük, hiszen nem, vagy alig éltek, amikor elődeik az embereket Recskre, a Hortobágyra telepítették, és pufajkában végigbotozták az „'56-os tragikus eseményekben” játszott – úgymond – rendszer- és hazaáruló tevékenységük miatt, méltánytalanul nekik rótták fel. „Mi közöm hozzájuk, nem is él-

tem”, mondták, akik tényleg nem éltek, csak azt felejtették el, hogy soraikban ott vannak, akik viszont nemcsak hogy éltek, de tevélegesen éltek ama recski és pufajkás időkben. „De hát a nép már csak ilyen igaztalan quid-pro-quo-kat csinál” – mondták maguk között titokban (már aki tudta, mi az a quid-pro-quo), „nekünk rója fel, mit ósátyáink, kik – mi tagadás – nem szabadon éltek, haltak (bár velünk most már szolgaföldben tényleg nem nyughatnak) követtek el, nekünk, akik mint hajdan a reformkori nemesség a reformországgyűléseken átvezette az országot a feudalizmusból a kapitalizmusba, a rendi államból az alkotmányos monarchiába, úgy vezettük át az országot a szocializmusból vissza a kapitalizmusba”. Aztán némi melabúval így folytatták: „Most pedig elmegyünk”. A „nomenklatura” végrehajtotta a látszat-konverziót. Volt, aki tisztos alkalmazotti pozícióba bandukolt, volt, ki pompás banképület kapui mögött hágtott egyből a csúcspozícióba, volt, ki kisvállalatot alapított, volt, ki a korábbi lózungok szerint átkozott multik egyikénél lett szolid fizetés mellett közvetítő, volt, ki az előprivatizációban „kima-zsolázott” piacképes vállalatát növelte naggyá, volt, ki megmaradván valamely állami vállalat élén, csendesen meglapult vagy saját zsebre privatizált, volt ki megmaradt bürokrataként szabotált, volt, ki a győztes párthoz állt át bűnbánóan, hol őt keresztényileg fogadták (mert hisz már az Írás is megmondta, hogy a mennyek országában nagyobb öröm van egy megtért bűnösön, mint 99 igazon), volt ki az ősi konspiratív ösztöntől hajtva más pártok háza táján fejtett ki aknamunkát, s volt, ki hőiesen kitartott a látszat szerint fragmentummá vált párt vékony soraiban. De kerültek bár bármelyiken bárhová, volt egy kincsük, amit semmiért nem adtak, amit úgy őriztek és védtek, mint a költő Nagy László fogai közt a szerelmet, hogy azt majd átvi-gyék – ha újra jön az ő idejük – a túlsó partra, s mely kincset befelé magukban megénekeltek, mint a *Nabuccoban* a rabszolgák kórusa a szabadságot, csak a „Szállj gondolat” helyett az ő szövegük így hangzott: „Nem adjuk a kapcsolati tőkénket semmi áron!”

Aztán jött az Antall-kormány. A győztesek azt hitték, hogy a népi nem egyben nekik szóló igen is volt. Történész miniszterelnökük felidézte az 1945-ös választásokat, amikor a polgári oldal a maga antikommunizmusát a Kisgazda Pártra adott 59 százalékos voksolással revelálta, s ebből arra a következtetésre jutott, hogy az 1900-as – a koalícióra adott összes – 52%, ugyanazt az antikommunizmust fejezi ki, mint az 1945-ös 59%. Nagy reputációjú, Nyugatra száműzött szociológus is volt az idő tájt, aki szintén azt állította, hogy amikor negyven év után lezajlottak az első szabad választások, s a függöny újra felgördült, kiderült, hogy a függöny mögött állókép rejtkezett, s a magyar társadalom azt folytatja, nevezetesen a megszakított polgárosodást, amit a negyvenes évek végén abbahagyott. Mint az események hamarosan megmutatták: ez vaskos tévedés volt. A győztes koalíciónak is megvolt a maga quid-pro-quo-ja, mégpedig kettősen. Először is a késő-kádári autokratizmust felcserélték a totalitarianista rákosizmussal, ami abban jutott kifejezésre, hogy úgy támadták, azzal a vehemenciával az utóbbit, mintha az előbbi lett volna. Ezt viszont a társadalom igen zokon vette, amely ugyan nem volt kiképzett politikus vagy politológus, de annyi józan politikai érzéke és egészséges helyzetmegítélése volt, hogy észrevegye: ha őt, aki az ötvenes éveket kegyetlenül megszenvedte, az ötvenhatos megaláztatást elszenvedte, azután pedig politikai közömbösséggel és az ideológia elvetésével (ami pl. abban jutott szellemes kifejezésre, hogy ki Bécsbe ment, hazajöve az ismerőseinek „gemütlich” azt mondta: „kiugrottam már egy kicsit Bécsbe megnézni, hogy hogyan rothad a kapitalizmus”) értésre adta, hogy őtöle uraik most már azt csinálhattak, amit akarnak, ő túljár az eszükön, csak hagyják békén a családjában, meg a második gazdaságban, nos, ez a magyar (kétségtelenül nem köz-, nem állam-, hanem) civil polgár, súlyosan megsértve érezte magát. Ő volna bűnös (kérdezte emígyen füstölve magában), aki tisztos, bár igen szerény, az osztrák sógorokéhoz ugyan nem fogható, de azért szolid, többnyire a szüleiét meghaladó jólétet teremtett családjának és gyerekeinek, ő aki otthon rendszerellenes vicceket

mondogatott, bár a politikába sohasem ártotta magát, s ha bé is lépett a pártba, legfeljebb az állása miatt, nos, őt most kollaboránsként kezelik, mintha Ávós lett volna, és lekommunizázzák? Nem, mondta a civil polgár és munkás már 1990 őszén, és vagy tüntetőleg nem vett részt az önkormányzati választáson, vagy az új hatalom ellen szavazott, majd taxis blokádot csinált. A második quid-pro-quo pedig abban volt, hogy bár a kormányzat férfiai az 1945 és 1947 közötti demokrácia és az '56-os forradalom örököseinek mondták magukat, könnyelműen hagyták, hogy egyes kebelbéliek részint szimbólumértékű gesztusaikkal, részint a politikai kereszténység nyílt felújításával, a két világháború közti keresztény kurzusos Magyarországhoz való kötődésüket kommunikálják (melynek elítélésében, közbevetőleg szólva, annak idején olyan különböző gondolkodók értettek egyet, mint Székfű Gyula, Németh László vagy Bibó István, sőt maga Antall József is). Azt kellene inkább mondan: metakommunikáltak. A nyilvánosság szférájában gyakran bekövetkezik a Karinthy-féle eset, hogy ugyan mindenki Krisztust kiált, de az összkórusból a Barabás neve hangzik. Pláne, ha a kórus nem is egységes, és vannak, akik tényleg Barabást kiáltanak. A szavak grammatikai jelentése elűt a mondat akusztikájától. Hiába deklaráljuk, hogy nem vagyunk irredenták, nem akarunk keresztény kurzust, nem vagyunk antiszemita, ha megtűrjük a sorainkban azokat, akik könnyelműen azt sejtetik nyilvánosan: határrevíziót akarnak, keresztény középosztályt proklamálnak, és sanda célzásokat tesznek egyesek zsidó származására. S ha festékszórós felírások árasztanak el egész városrészeket üvöltő antiszemitizmussal (pl. SZDSZ-zsidók), akkor valahány parlamenti képviselőnek társadalmi munkában kellene eltüntetni a nemzetre szégyent hozók förmedvényét, s nem lehet elnézően mosolyogva azt mondogatni, hogy „hát, mit csinálunk, minden politikai erőnek megvan a maga alvilági csöcseléke”, meg hogy „az ellenséges média felnagyítja a dolgokat”, hanem akkor haladéktalanul oda kell rohanni az ocsmány falfelirathoz és szentséges saját kezünkkel, ha kell a tíz körünkkel kivakarni. Hiába mondták leg-

jobbjaik politikai ellenfeleik denunciózó kórusa ellenében, hogy ők mindenkit magyarnak tekintenek, ki annak tartja magát, meg hogy szociális piacgazdaságot akarnak, meg hogy közelednek Európához, meg hogy végül is leválasztották magukról a szélsőjobb radikalizmust, a balliberális médiás és nem médiás értelmiség a későbbi koalíció csírájának tekinthető Demokratikus Charta szervezésében több tízezres tüntetővel demonstrálta, amit a korabeli közvélemény-kutatások is megerősítettek, azt, hogy a demokráciát tőlük kell féltetni, úgyhogy mire a választásokra sor került, már a szavazás-nem szavazás határán tanyázó s bizonytalan szavazók is azzal kezdték fontolgatni esetleges voksaikat, hogy – mint e sorok írójának a 'szomszéd idős háziasz-szony mondta – „az MDF-re, ugye, nem lehet szavazni”. A választásokon kiderült: a hajdanvolt keresztény társadalom szekularizálódott; a nemzetfogalom pedig deszakralizálódott.

Aztán jöttek a régi-új győztesek, s már a győzelem éjszakáján rázendítettek a dalra (miként azt a Dzsumbujról készített dokumentumfilmben látható volt): „Újra itt van, újra itt van a nagy csapat”. A Nagy Csapatról ugyan rögvést kiderült, hogy nem elég nagy, és ezért abszolút többsége mellett ősi ellenségét kell segítségül hívnia a kormányzáshoz. Ezen annyira meglepődtek maguk is, hogy vagy nyolc hónapig semmit sem csináltak a költségvetés szükségtelen módosításán, a melázáson és az előző kormány gucsmolásán kívül. Kormányzó partnereik meg magukban egy kis ideig azon álmélkodtak el, hogy a választók miért nem őket tüntették ki bizalmukkal, őket, akik az avantgárdját alkották az előző kormány ellenzékének, s ezért értetlenül konstataáltak, hogy parlamenti helyeik egynegyedét elveszítették, de aztán gyorsan amnéziások lettek e kis fiasok. Még szabódtak elébb kicsinyég, holmi szalonképtelen múltat emlegettek a Nagy Csapat egyes vezetőinél, de aztán egyszer csak felfedezték, hogy a választók akarata előtt, akik őket koalícióra ítélték (hogy ez miből derült ki, sohasem volt világos, mert még a másodlagos pártpreferenciák se ezt mutatták), meg kell hajolniuk, s ekkor felfedezték küldetésüket: nekik kell a Nagy Tüskének lenni a

Nagy Csapat húsában. Ők fognak beleszúrni a szakszervezeti lobbiba, ha az visszaidézné az osztogatós késő-kádári államot; ők fognak beleszúrni az olyan miniszterjelöltbe, aki nekik nem konvenial; ők fognak szúrni akárkibe, ha megkontrázná a neoliberalis gazdaságpolitikát; ők fognak szúrni a kerékkötőkbe, akik az Európa felé haladó szekeret akadályoznák. Aki közülük esetleg felemlegette, hogy talán mégsem kéne azokkal szövetkezni, akik ellen rendszerváltást csináltak, azzal szerelték le, hogy ezek már nem azok, s ha netán valaki erre sem nyugodott meg, országos fórumukon demokratikusan leszavazták. Szurkáltak is jó ideig, becsülettel, de a Nagy Csapat csak annyiba vette őket, mint a régi parasztyerek a tüskét a talpában: amit lehetett kipiszkálta, ami nem ment, bedörzsölte, mert tudta, előbb-utóbb magától is kijön. Kezdték is egyes mértékadó figurák az MSZP-ben arról pusmogni, hogy nem törvényszerű az, hogy nekik csak Nagy Tüske lehet a partnerük a kormányzásban. Ettől aztán egy idő múlva megjuhászodtak, mert attól tartottak, hogy – miként ezt e sorok írójának egyik parlamenti képviselőjük annak idején kifejtette – kikerülve a hatalomból az összes pártban ellenük meglévő zsigeri averzió szétporlasztaná őket. Így maradtak, s asszisztáltak ahhoz, ahogyan a Nagy Csapat elkezdte működtetni a megóvott kincsét, a kapcsolati tőkét. És ekkor kiderült, hogy a párt nem más, mint egy nagy érdekszervezet, mégpedig kiké is? Nem, nyájas olvasó, ne tessék arra gondolni, hogy a munkavállalóké, a bérből és fizetésből élőké, hiszen akkor arra biztatták volna pártlistán parlamenti képviselők, ké avanszált érdekszervezeti vezetőiket, hogy csináljanak már valami munkahelyi érdekvédelmet is, de ezt szemmel láthatóan nem forszírozták. Nem, ők alapvetően az új technokratikus pártelit pártja, mely a nyolcvanas évek közepére egyre több vezető és állami funkciót szerzett meg a régi pártelitől (s tegyük hozzá mi, hogy nemcsak az országos, hanem a lokális elit is így járt el), s a rendszerváltás után mindenféle vállalkozóvá vagy szimbolikus és kapcsolati tőkéje révén vállalkozóvá transzformálódott. Most, hogy együtt volt újra a Nagy Csapat fent és lent,

meg lehetett csinálni annak paralleljét, hogy alkalmazotti státuszukat vállalkozóira cserélték – a marxi tőkeelmélet cáfolatát. Marx ugyanis azt tanította, hogy a kapitalizmusban eldologiasodás van meg árufetisizmus, s az emberek közti viszonyok mint dolgok közti viszonyok jelennek meg. Nos, ők, bebizonyították, hogy olyan kapitalizmust tudnak csinálni, amelyben nem uralkodik a személytelen piac. Ha a piac a valódi kapitalizmusban úgy szól az emberekhez, mint az Úr Madách Ember tragédiájában, hogy ti.: „A porba szellem, előttem nincsen nagyság”, úgy ők most megmutatták, hogy az általuk teremtett színlelt kapitalizmusban a piac nem személytelen erőként jelenik meg a gazdaságban, mint annak integráló ereje, hanem mint személyközi finom hálók szövevénye, melyben a piacképes javak nem a spon-tán kereslet-kínálat játékban létrejött árakon cserélnek gazdát, hanem úgy, ahogyan azt a kapcsolati tőkestulajdonosok akarják. Mert a kapcsolati tőke itt nem pusztán információbirtokosságot jelent, hanem piacmanipuláló információs monopóliumot. Mert a monopólium az, ami nem piackonform. Neki a gazdasági környezet nem paraméter, amit számításba kell vennie, hanem az a valami, amit ő formálni tud. Így aztán utólag az is kiderült, hogy a Nagy Csapat már a nyolcvanas években sem volt szocialista, nem hitt semmilyen eszmében, csak az érdekharcban. Ha valaki mégis azíránt érdeklődött, hogy hát akkor mi is bennük a szocialista, azt a választ adták, hogy a szociális érzék és a hátrányos helyzetűekkel való szolidaritás különbözteti meg őket a többi párttól, csak most pillanatnyilag az a helyzet, hogy – mint ezt e sorok írójának egy most parlamenti képviselővé választott és eleméletileg igen képzett hívük egy szép május elseji napon kifejtette – a világállapot egy ideig a kapitalizmus építésének feladatát rója rájuk. Először is le kell építeni az állampolgári jogú szociális és egészségügyi juttatások és ellátások rendszerének számos elemét, aminek az a taktikai előnye is volt, hogy gúnykacajok között lehetett mutogatni az ellenzékre, mondván, hogy jó, mily szocialista lett egyszerre. Különben is, mondták, hagyjuk az ideologizálást, épp elég volt belőle az elmúlt négy (sic! tehát nem

negyven) évben. Úgyhogy megesett az a furcsaság, hogy egy aktualizált szocialista doktrína lehetőségére, sőt annak bizonyos vonatkozási pontjaira, mint pl. a nyugat-német szociáldemokraták egy-két történetileg jelentős dokumentuma (pl. a Bad Godesberg-i program), egy egyébként inkább mérsékeltlen jobboldali irodalmár próbálta volna felhívni a figyelmet a Magyar Nemzet hasábjain. Erre persze oda sem figyeltek, fontosabb dolgokkal voltak elfoglalva. Először is, felül kellett vizsgálni az előző kormány által lebonyolított privatizációs ügyeket. Hogy miért vonták meg az időbeli határt az Antall-kormány tevékenységénél, s nem mentek vissza a Németh-kormány alatti előprivatizációra, azt az ő titkuk maradt. Nyilván magukról feltételezték a tisztakezűséget. Mikor semmi látványos korrupciót nem sikerült felmutatni az előző kormány privatizációs tevékenységében, inkább a privatizáció saját kezű folytatására koncentráltak. Ezt sikeresen, egyesek szerint túl sikeresen is folytatták. Ha valahol a korrupció gyanúját fogalmazták meg, a kormányfő azonnal elrendelte a vizsgálatot, amelyek rendre-másra azzal végződtek, hogy bár az ügylet morálisan kifogásolható, de jogilag támadhatatlan volt. Ahol ez nem sikerült, ott az ügyet államérdekre hivatkozva titkosították. A rosszmájú nép persze ezt úgy fordította le magának, hogy a hatalmon lévők a jogot is maguk szája íze szerint magyarázzák. Ahol pedig már ez sem sikerült, mint az elhírhedett Tocsik-ügyben, készek voltak az ügyetleneket beal-dozni, akik azzal packáztak a bíróságon, hogy most ők mondták, hogy ők jogilag korrekten jártak el, s igazában véve ők nem bűnösök, csak egy polgári jogvitájuk van a bírósággal, úgyhogy nem is értük, miért büntető s nem peres viszonyban vannak az állammal. Ha pedig egyesek a korrupció elharapódzását általában lobbantották a szemükre, azzal válaszoltak, hogy a nemzetközi statisztikák szerint nem az elsők vagyunk a korrupciós ranglistán, hanem még 27 másik állam megelőz bennünket.

A mitológiák

Minden országban van egy látens közvélemény. Ez millió kommunikációs aktusból formálódó és örökké változó képződmény, melynek szintézise – mint egyik kiváló hazai kutatója fogalmazza – „csak kivételes pillanatokban, a választásoknál, vagy a népszavazások esetében válik többé-kevésbé láthatóvá”. A látens közvélemény a nyilvános közvélemény tudatalattijaként működik. S miként a kollektív tudattalan saját maga számára is átláthatatlan, s nem csupán az ősmítoszokat, az őskomplexusokat, hanem az egész történelmet magában foglalja (mint ezt az anti-freudianus francia neo-nietzscheánusok állítják), tele van úgynevezett irracionálisokkal és egészen modern mítoszokkal (ld. Roland Barthes könyvét a hétköznapi mítoszokról). Ezért a látens közvélemény folklorisztikus: megtalálhatók benne torzulva, roncsoltan vagy áthangszerelve, modern hiedelmekkel feltöltve, az ősi mítoszok, de az újak is, lehetnek hétköznapiak és ünnepiek, de mindenképpen az a sajátosságuk, hogy – miként Mircea Eliade meggyőzően bizonyítja – „kijavítják” a történeti és empirikus tényeket, hozzáigazítják az igazabbnak érzett valósághoz. A mítoszok – nem empirikus-tudományos, hanem a világnak való értelemadás szempontjából – igazak. Azt sugallják az egész modern abszurd irodalmi és posztmodern filozófiai fejlődés el- lenében, hogy a világ nem lehet abszurd.

Nos, ebben a folklorisztikus, látens közvéleményben dől el, hogy ki kire fog szavazni. Azt csak az olyan racionalisták, mint Mannheim Károly német–magyar–angol nagyhírű szociológus vagy egynémely mai politikusok hiszik, hogy a demokrácia „értelem-demokrácia” és nem hangulat-demokrácia kell legyen, s az emberek a pártprogramokat elolvassák, majd elmennek szavazni arra, akié meggyőzőbb. Nem, a nép, a köz, a választóközönség mítikus tudása szerint szavaz. Ki tudná megmondani, hogy pl. az egyik esetben miért sikerül a televíziós befolyásolásnak, a pártkampánynak ilyen vagy olyan irányban befolyásolni az embereket, s máskor miért nem? Csak találgathatunk.

E sorok írója 1994-ben, a választások előtt megkérdezett egy autóstoppos fiatalembert, hogy kire fog szavazni a választáson. Mire ő azt válaszolta, hogy ugyan nem megy el szavazni, mert egy szavazat úgyse számít, de a szülei elmennek, és a Horn Gyulákra fognak szavazni. A miéltre szó szerint ezt válaszolta: „Azt mondják, hogy majd Horn Gyula hazahívja Angliából Németh Miklóst, és ők ketten rendbe teszik a dolgot”.

Nos, kérem, ez egy mai hétköznapi, politikai mítosz. Számos elemző az 1994-es választások után azt mondta, hogy a szavazók nosztalgiából juttatták ismét hatalomra a korábbi rendszer politikai elitjét. Ami igaz is volt. Ez azonban heves indulatokat és ellentmondást váltott ki a másik oldallal szimpatizáló politikusok, elemzők és értelmiségiek körében. E megállapításban a nép lebecsülését gyanították. Ők a szocialisták győzelmét – éppúgy, mint Antall József az MDF-ét 1990-ben – a nép bölcsességének tulajdonították. Pedig a nosztalgiában sok az igazság, s ezért ezen nem kellett volna felháborodni. Csak tovább kellett volna gondolni, hogy mi is rejlik a nép nosztalgiázása mélyén. Nos, válaszunk az, hogy a nosztalgia mélyén egy mítosz rejlik. Ugyanúgy, ahogyan a pusztában vándorló zsidók visszavágytak az egyiptomi húsosfazekak mellé, a szolgaság házába, ahol legalább a „szakértő” urak tudták a dolgukat, szemben az elhivatottságról és az Ígéret Földjéről fantáziáló Mózással, aki ellen ezért többször fellázadtak, ugyanúgy vágytak a magyar cívis-mentalitású polgárok a maguk, családjuk és munkahelyük hajdanvolt biztonságára. Csak nekik nem volt egy olyan Uruk, aki mannát adott volna nekik. S ezért megképződött bennük a nem túl távoli múlt megszépült víziójából a jövő mítikus képe.

Ha megnézzük a szavazatok területi, korcsoportos és iskolai végzettség szerinti eloszlását, akkor nagyjából egy olyan átlag szocialista szavazó képe bontakozik ki előttünk, aki főként 35 és 70 év közötti, az ország depressziós (mint pl. Szabolcs-Szatmár-Bereg), volt szocialista nagyipari (pl. Borsod-megye), állami mezőgazdasági (pl. Kisbér és környéke Bábolna miatt) vagy bányavidékén (pl. Komló és Pécs) vagy valamely néprajzi szempont-

ból tradicionális (pl. Nógrád-megye) vidéken él, alacsony, közép vagy kisebb részben felsőfokú végzettségű (az MSZP kapcsolati tőkével s részben az országos és helyi hatalommal összefonódó „vállalkozó” szimpatizánsai), és többnyire lakótelepen lakik.

Érdekes megnézni ebből a szempontból az 1994-es őszi önkormányzati választások Budapest-térképét a választókerzeti győzelmek szerint. A már akkor formálódó, bár még kisgazdák nélküli, polgári koalíció győzött az újjgazdag és régi polgári tradíciójú kertés-családi házas budai hegyvidéken, a régi polgári tradíciójú Nagykörúton belül, míg a szocialisták győztek Angyalföldön, Újpesten, Csepelen, Kőbányán és Soroksárt. Igen beszédes a III. kerület, ahol a Bécsi út volt a választóvonal. Tőle nyugatra a kertés családi házas vidéken túlnyomó volt a polgári erők győzelme, míg tőle keletre, ahol az óbudai lakótelepek vannak, markánsan győzött az MSZP (a kis régi Óbudán vegyesen voltak a polgári választási szövetség és az SZDSZ szavazói).

Némi leegyszerűsítéssel a következőket lehet mondani: Ha lakótelep – MSZP, ha kertés-családi ház: FIDESZ (vagy még különösen 1994-ben: SZDSZ). Ha munkavállalói és hivatalnoki attitűd: MSZP, ha – mindenféle értelemben – vállalkozói attitűd: FIDESZ (korábban: SZDSZ). Ha pedig a korcsoportokat nézzük: ha közép- és időskorú: MSZP, ha fiatal felnőtt és antikommunista idős: FIDESZ.

Országosan pedig, mint köztudott, a legfejlettebb, legpolgárosultabb nyugati megyék voltak mindig a polgári erők bástyái, 1990-ben és 1994-ben az SZDSZ, 1998-ban pedig a FIDESZ. De volt-e mítosz 1990-ben?

Az 1994-es mítosz a száműzött királyfi patternjének szerkezetét vette fel. Olyan volt, mint hajdan az emigrációs Kossuth vagy a száműzött Rákóczi utáni vágyakozás, vagy a Szent István utáni, mint az egyházi népének mondja: „Hol vagy István király, téged magyar kíván”. Ezzel szemben az 1990-es választásoknál nem nagyon látszik még így utólag sem mítoszképződés, nincsenek népi elbeszélések, mondások, melyekben valami politikai világtértelemezés megfogalmazódott volna. Legalább is ilyet nem

ismerünk. De mégis van egy, már a választások után keletkezett történet, egy mitikussá magasztosult kép, amely olyan jellemző a korabeli magyar társadalomra, mint a szélmalom Don Quijotéra vagy a juharlevél a kanadaiakra. 1990 őszén magaslott fel a magyar horizonton a kispolgár, ahogyan a már szabadon átjárható osztrák határon jön vissza egy-két órás bevásárló útjáról a Trabantján, melynek csomagtartójára oda van kötözve a Gorenje hűtőszekrény. Nem érdekli, hogy milyen címere van az országnak, nem vesz részt az önkormányzati választásokon, nem megy el az október 23-i ünnepségekre, nem érti, mi végre az egész többpártrendszer és a politikusok acsarkodása, nem érti az egészet, csak egyet tud évezredes ösztöneivel: túlélni kell. Lehet, persze, nem lelkesülni e semmiképpen sem citoyen magatartás felett, de ne felejtjük: ilyen túlélésekből él ezer éve magyar nemzet e tájon. Mint József Attila megénekelte: „öltek, öleltek, teték, ami kell”.

Az 1990-es jóléti, s az 1994-es húsosfazék-mítosz után ma még nem látszik, hogy miféle mítosz munkál a néplélek mélyében. Ha munkál egyáltalán. Ma még talán a kollektív tudattalan mélyén fortog, mint tűzhányók mélyén a későbbi erupció.

De e sorok írója visszaemlékszik egy asszonyra 1989-ből, akit több akkori tüntetésen látott. Az asszony elnyúlt arcú volt, úgy jó ötvenes, inkább munkás kinézetű. Kezében egy táblát vitt. A táblára az volt írva, amit időnként hangosan is elkiáltott: „Orbán Viktort miniszterelnököknek!”

Lehet, hogy a következő mítosz a népmesék legkisebb testvér meséjének szerkezetét fogja mintázni? A legkisebb fiút, aki miután bátyjai elbuktak a próbákon, győz, megörökli atyja királyságát, s népét boldoggá, gazdaggá és elégedetté teszi.

De ilyen csak a mesékben és mítoszokban van.

A CIVIL TÁRSADALOMTÓL A POLGÁRI TÁRSADALOMIG

A civil társadalom eszméjét a hetvenes években karolták fel lenygel ellenzéki gondolkodók (Michnik, Kuron stb.), akiket gyorsan követtek a hetvenes évek végén a magyarok is (Bence György, Kis János) (ld. Frentzel-Zagorska, 1990; Arató, 1990). A civil társadalom mint jelszó vonzóvá vált mindazok számára, akik ellenzéki politikai aspirációval bírtak, s az emberi jogok, a sajtószabadság, az egyesülési jog, gyülekezési jog stb., egyszóval a klasszikus „ember és polgár jogai” hiányát panaszolták fel a „létező szocializmus” akkori viszonyai közepette, de távolról sem tették publikussá rejtett álmaikat (másokkal egyetemben, akik szintén ugyanígy gondolkodtak, de nem voltak aktív ellenzékiek), melyek a rendszer összeomlását vizionálták – a beláthatatlan messzeségben. A rezsim korabeli vezetőinek minden bizonnyal nagy meglepetésére az ellenzéki értelmiségiek „komolyan vették” a szocialista alkotmányokat, amelyek mint ama példabeszédbeli meszelt sírok ragyogtak a fehérségtől, úgy voltak kiglancolva a klasszikus polgári és parlamentáris demokráciák mindenféle jogaival, sőt büszkén megfejelve az olyan papiros szociális jogokkal, mint a munkához vagy az üdüléshez való jog, s elkezdették ezek megvalósulatlanságát a rendszeren számon kérni. Mert hogy e jogok ragyogását elhomályosította már az a tény is, hogy a szocialista papiros-alkotmányok magukban foglalták a párt vezető szerepéről szóló passzust (amiről így utólag jegyezzük meg, hogy öntudatlanul cinikus és naiv beismerése volt annak, hogy a hatalmat, mint hajdan a nemesség részére, most rezerválták egy politikai rend részére). De igazában a valós helyzetet az a – hetvenes években általam egy ügyvédőtől hallott

– halálosan komoly vicces mondás fejezte ki, mondván, hogy nálunk a jogszabályok hierarchiája – a demokráciák alkotmányának hierarchiájával szemben, ahol a csúcson az alkotmány van – úgy néz ki, hogy legalul van az alkotmány, és legfelül az eljáró rendőri közeg utolsó utasítása. Úgyhogy a civil társadalom koncepciójának felújítása tulajdonképpen „bársonyos harcot” foglalt magában a rendszer ellen, hiszen senki sem várta a közeljövőben a szovjet birodalom szétesését. E stratégia – figyelembe véve az emberi extrapolációs képesség természetes határait – utólag is igazolható.

Ha mármost találomra belenézünk egy könyvbe, mely az 1989-es változásokkal foglalkozik, könnyen találhatunk magyarázatot arra, miért vált a civil társadalom a rendszer összeomlását előrejelző harci kiáltássá. B. Ackermann pl. a civil társadalom problémáját ama marxista tanítás kontextusába helyezi, mely a „szocialista ember típus” szükségességének kineveléséről szolt hajdan, akinek a társadalom egésze oltárán fel kell áldoznia magánérdekét, majd ekként fejtegeti a témát: „A kelet-európaiak gazdag irodalmat termeltek ki a »civil társadalomról« azt hangoztatva, hogy sürgető szükség van egy intézményes tér kialakítására, amely lökhárítóként szolgálna az állam totalitáriánus pretenciói ellenében. A cél itt a politikai involváltság egy szerény fajtájának meghatározása, melyen keresztül a közpolgárok (citizen) anélkül tudnák ellenőrizni az államot, hogy saját identitásukat belemerítenék a kollektív egészbe.” (B. Ackermann, 1992. 33. o.) Az utóbbi törekvésre példaként hozhatjuk fel a *Társadalmi Szerződés* szerzőinek azt az ötletét, hogy a külpolitikai kompetenciát úgy kellene megosztani a „civil társadalom” és a Párt között, hogy a utóbbi foglalkozna a KGST és a Varsói Szerződés ügyeivel, míg a külpolitika többi része előbbire maradna (a parlament alakjában) (Kis, Kőszeg, Solt, 1987. 10. o.). Ez a nyolcvanas évek második felében előterjesztett javaslat hosszú távon valószínűleg a rendszer megváltozásához vezetett volna – ha a pártvezetés akceptálja. Bár a *Társadalmi Szerződés* szerzői közvetlenül mérsékelt politikai célokat tűztek ki, kifejez-

ték hűségüket az '56-os forradalom iránt, s leszögezték, hogy távlatilag olyan követeléseik vannak, mint többpártrendszer, parlamentáris demokrácia, munkahelyi és területi önkormányzatok, nemzeti szuverenitás (ld. i. m. 8. o.). A szerzők azzal számoltak, hogy még hosszú ideig e célok nem lesznek napirenden. Utólag nem róhatjuk fel nekik azt, amit csak a történelem bölcsessége tanított meg velünk: amit kompromisszumos javaslaik első pontjába foglaltak, nevezetesen „a párturalom alkotmányos korlátozását”, az összeférhetetlen magával az egypárturalommal, mert a rendszer lényege éppen ez volt: a joguralommal való összeférhetetlenség. Az állami szervrendszer mellett kiépített pártapparátus lényegi tevékenysége éppen az ún. jogpolitikában kulminált, ami azt jelentette, hogy a megfelelő pártszervek nemcsak a jogalkotás, hanem a jogalkalmazás területén is mindenbe, amit ún. politikai kérdéssé minősítettek (ami lehetett pl. az, hogy egy vitatott magatartás bűncselekménynek minősítendő-e vagy sem), beavatkozhattak. A francia szervezetszociológus, Michel Crozier jól látta, hogy a bürokrácia hatalmát csak így lehet korlátozni (ld. *A bürokrácia jelensége*. KJK. Bp. 1982.)

Mindazonáltal már ezelőtt a program előtt létezett Magyarországon egy másik civil társadalmi koncepció, noha nem artikuláltan, kidolgozottan, mégpedig mint a második gazdaság teoretikusan nem kimunkált referencia-ábrándképe a polgárosodásról. Az úgynevezett megszakított polgárosodás gondolatát eredetileg Juhász Pál vetette fel, aki azonban nagyon hamar észrevette, hogy a vállalkozóvá válás szocialista korszakbeli alakulásából hiányzik az, ami egyébként a magyar szóban mindaddig benne is volt, míg a vulgármarxista „teoretikusok” nem azonosították a csúnya kizsákmányoló kapitalistával, nevezetesen, hogy a magyar polgár szóban – „minden ellenkező híresztelés dacára” – egybefonódik az, ami a franciában citoyenre és bourgeois-ra vált szét, vagyis a az autonóm gazdálkodó alany és a politikai jogokkal rendelkező polgár. A reformkor óta a szó: polgárosodás, egyszerre jelentette a civilizálódást, az autonóm vállalkozói tulajdonosi osztály fennálltát és a szavazóképes polgárt is, és mint

ilyen, normatív töltetű volt (ld. Szelényi Ivánnak a kérdés terminológiai aspektusait érintő fejtegetését, Szelényi, 1992. 84–87. o., továbbá: Bill Lomax, 1997. 58–60. o.). A kettőt aztán szétválasztották, azon vitatkozva, hogy a leendő polgárság Besitzbürgertum vagy Bildungsbürgertum kell legyen (elfelejtve sokan Max Weber klasszikus definícióját: a polgárok a vagyon és/vagy műveltség emberei, ld. Max Weber, 1979. 252. o.). Különösen Szelényi Iván lamentált afölött, hogy mennyi időre lesz szükség, amíg a valódi Besitzbürgertum a maga masszivitásában létre fog jönni hazánkban, bár ugyanakkor ő volt talán az első, aki ennek keletkezését a Kádár-korszakban *Szocialista vállalkozók* című művében markánsra tette. A rendszerváltás után retrospektíve még jobban kidomborította utóbbi folyamat jelentőségét: „a legdöntőbb szerepet a kommunizmus felbomlásztásában a második gazdaságot létrehozó kisemberek, parasztok és munkások játszották. A kommunizmus elleni harc legfőbb hősei ezek a névtelen hősök, akik nem nagy politikai ideálokat követve, hanem tisztességes életlehetőségekért s valamivel nagyobb autonómiáért harcolva áldozták életüket. Nem bitófán vagy börtönben haltak meg, hanem a 12–16 órás munkanapok árát fizetve ötven évesen, szívtrombózisban, máj- vagy tüdőrákban.” (Szelényi, 1992. 91. o.)

Nos, ez a „Rekviem egy leendő kispolgárért”, a maga bourgeois tónusával rögvést kiváltotta a magukat a szocializmus s marxizmus őreinek tekintő travesztált pöttöm-révaik gyanakvasát, akik észlelték, hogy a civil társadalom hirdetői szociológiából szőtt köpönyegük alatt a burzsoá társadalom falovát rejtegetik, melyből a kapitalizmus danaoszlai fognak előtörni, ha beengedik a szocializmus Trójájának falai közé, hogy azt aztán porig égezzék (ld. Illés, L.: *Societas civilis – hic et ubi*. Kritika 1985/3. 6. o.). Térségünk akkori éles szemű angol figyelője, Thimoty Garton Ash persze szintén látta ezt, s emígyen önté világos szavakba: „Mert amit a legtöbb kelet-európai ellenzéki mozgalom és az őket támogató »nép« nagy része valójában (effektíve) mondott, az ez volt: Igen, Marxnak igaza van, a két dolog intim

módon összetartozik – és mi mindkettőt akarjuk! Állampolgári jogokat és tulajdonjogokat, gazdasági szabadságot és politikai szabadságot, finánciális függetlenséget és intellektuális függetlenséget, egyik a másikat támogatja. Úgy bizony, mi állampolgárok (citizen) akarunk lenni, de középosztály is, ahogyan az állampolgárok nagy része az Európa boldogabbik felén. Bürgerek és bürgerlich akarunk lenni. Tom Paine, de Thomas Mann is.” (Ash, 1990. 148–149. o.)

Mindazonáltal voltak olyanok, akik szembeszálltak ezzel a felfogással, mely – különösen Szelényinél látható módon – olyan polgárosodást igenelt, mely a gazdasági oldalra helyezte a hangsúlyt. Így pl. Kemény István egy 1991-es cikkében diszkvalifikálta az „elképzelést, mely „polgárosodásról beszél polgári jogok nélkül” (Kemény, I. *Közletről s távolról*. Bp. 1991. Gondolat. Bp. 131–134.). Azt lehetne mondani, hogy Kemény a polgárosodáson belül a közpolgáriságra helyezte a hangsúlyt, és ezzel belesimult a kelet-európai civil társadalmi mozgalom fősodrásába, mely tulajdonképpen a Locke civiltársadalom-fogalmát adoptálta, akinél még a polgári társadalom azonos volt a politikai társadalommal. „Azok vannak egymással polgári társadalomban – állapítja meg Locke –, akik egy testületté egyesültek, akiknek van közös, elfogadott törvényük és igazságszolgáltatásuk, amelyhez fordulhatnak, s amelynek hatalma van ahhoz, hogy eldöntse a köztük előadódó vitákat, és megbüntesse a vétkeket; akiknek viszont nincs ilyen közös igazságszolgáltatásuk – úgy értem: földi igazságszolgáltatásuk –, amelyhez fordulhatnának, azok még a természeti állapotban vannak, mivel más bíró híján mindegyik a maga bírója és a maga ítéletének végrehajtója.” (J. Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat. Bp. 1986. 98. o.) Nos, ez a fogalom szolgált alapjául a rendszerváltás előtti kelet-európai értelmiségieknek civil társadalmi kezdeményezésekhez, vagyis amikor a civil társadalom lényegileg a nyilvánosság szférájában tevékenykedő, a köz dolgait szabadon megalatoló közpolgárok egyeteme, akiknek magánszférája indifferens e vonatkozásban. Ezzel szemben Szelényi Iván a Hegel-féle polgári társadalom fo-

galmát vette alapul, amikor főntebb hivatkozott és korábban az *Embourgeoisment*-ben éles különbséget húzott tulajdonos polgárság és állampolgárság között (Szelényi, i. m. 86. o.). A locke-i vonalon a polgárban a közpolgáriság, a hegeliben a tulajdonos-osztály-polgáriság a lényeg. Hozzá kell ehhez tenni: igazában véve, ha Hegelt alaposan elolvassuk, a polgári társadalom nemcsak a gazdaságot („szükségletek rendszere”) foglalja magában meg az osztályokat, hanem még nála is, mint Locke-nál, a polgári társadalom része a jogszolgáltatás, a rendészet, sőt Hegel egy helyen azt mondja, hogy a polgári társadalom a „külső állam” (ld. *Jogfilozófia* 183. szakasz). Csak Marx Hegel-interpretációjában szűkült le a polgári társadalom a gazdaságra és osztályviszonyokra (s voltaképpen ezt a marxi interpretációt ragadja meg Szelényi, nem a Hegelét; de ezt csak mellékesen jegyezzük meg). Végeredményben azonban Hegel szilárdan elváltatja az államot a polgári társadalomtól (míg Locke-nál pl. a törvényhozás egyértelműen a civil társadalom része, csúcsszerve, s csak az tekintethető a civil társadalom tagjának, aki valamilyen módon részt vesz a törvényhozásban), és világosan megmondja, hogy a polgári társadalom végső soron a partikuláris csoportérdekek szférája, melynek szükségképpen át kell mennie az államba, mint az erkölcsi eszme valósága. Mert a polgári társadalom önmagában nem képes megoldani a benne keletkezett partikuláris érdekek ellentétét. De a modern állam lényege Hegel szerint éppen abban van, hogy szemben az antik állammal, ahol – Marx szellemes kifejezésével – a polgári társadalom a politikai állam rabszolgája volt, „a szubjektivitás elvét a személyes különösség önálló szélsőségévé engedi tökéletesedni, s egyúttal a szubsztanciális egységbe vezeti vissza,” mert a modern állam célja, hogy „az általános legyen kapcsolatos a különösség teljes szabadságával és az egyének jólétével, hogy tehát a család és polgári társadalom érdekének az állammá kell magát összefognia; hogy azonban a cél általánossága nem haladhat tovább a különösség saját tudása és akarása nélkül; a különösségnek meg kell tartania jogát... Csak ha mindkét mozzánat a maga erejében fennáll, te-

kinthető az állam tagolt és valóban szervezett államnak” (Hegel, i. m. 260 szakasz, 269–270. o.).

Nyomatékosan ki kell emelni a paradigmátikus különbséget a civil társadalom locke-i és hegeli fogalma között. Locke-nál a civil társadalom még koextenzív fogalom a politikai társadalommal, még antikvitás-terhelt, annak mintegy megújított változata, mégpedig abban az értelemben, ahogyan az antikvitásban csakis azok integrálódtak a politikai (azaz: polis) élet szférájába, akik teljes jogú polgárok voltak, s az idegenek, rabszolgák stb. ki voltak zárva belőle. Hasonló, bár nem azonos a helyzet a XVIII. században, amikor a „társadalom alatti osztályok” ugyanúgy ki voltak zárva a közéletből, mint az antikvitásban. Ezért mondja joggal és meggyőzően M. Riedel: *hé polis kai hékoinonia hé politiké, civitas sive societas civilis sive respublica* – ezek a tradicionális európai politikai filozófia klasszikus formái az állam és társadalom közötti modern különbségtevés előtt, ahogyan érvényben voltak Arisztoteléstől Albertus Magnusig, Aquinói Tamásig és Melanchtonig, sőt Bodintól Hobbesig, Spinózáig, Locke-ig és Kantig (M. Riedel, 1984. 136. o.). Bár a klasszikus és neoklasszikus civil társadalom–állam viszony két paradigmája között öntörvényű képletként található a középkori paradigma (melyet számosan, mint pl. nálunk Bibó és nyomában Szűcs Jenő – utóbbi Braudel helyeslése mellett – oly szépen kiemezték), jelen célunk szempontjából nem szükséges részletesebben tárgyalni (annál is kevésbé, mivel másutt megtettük, ld. Nagy E. 1991.), mivel számunkra itt az a lényeges, hogy belássuk: *a kelet-közép-európai országokban a későtotalitáriánus pártállami rendszerekben felújított civil-társadalom-fogalom a locke-i vonalat folytatta és nem a hegelit.* De nem is tehetett másként, hiszen a civil társadalom bázisa, nevezetesen a hegeli partikuláris és autonóm csoportérdek legitim módon nem artikulálódhatott, a gazdálkodó polgár – még a második gazdaság legalizálása után is – csak nagyon korlátozott autonómiával rendelkezett. Ezt mutatták a pártállam részéről azok az ingerült, olykor erőszakos rendőri akciók, melyek a pártjóvághagyt nem óhajtó, spontán egyesülések, szerveződések

csiráinak az elfojtására irányultak (egészen a lengyel Szolidaritás szakszervezet katonai puccsal történt eltiprásáig). Ennek a helyzetnek azonban volt egy elméletileg ironikus mozzanata, mégpedig az, hogy ezáltal visszatérés történt a fiatal Marx prehegelianus álláspontjára. Marx ugyanis csak annyiban fogadta el Hegel modern megkülönböztetését polgári társadalom és állam között, hogy e distinkció empirikusan helyes. Valóban kifejezi a modern hasadást polgári társadalom és állam között. Marx azonban meg akarja Hegelt haladni, mégpedig – hite szerint – előre felé. Ez világosan látszik Marxnál már az 1843 nyarán írott *A hegeli államjog kritikájában* is, ahol a polgári társadalom és a burzsoá már le van értékelve. „A mostani polgári társadalom – írja Marx – az *individualizmus* végigvitt elve: az egyéni egzisztencia a végső cél, tevékenység, munka, tartalom stb. csak eszközök.” (Marx. 1957. 287. o.) A polgárt pedig – egy túlfeszített Hegel-intertpretációban úgy jellemzi, hogy „a magánönmzés a polgárok patriotizmusának a titka” (Marx. 1957. 245. o.). Hasonlóan viszonyul a „közösségi különös ügyeket” (azaz: a partikuláris csoportérdekeket) artikuláló civil társadalmi képződményekhez, a korporációkhoz is. Míg Hegel a korporációkat máig is relevánsan a civil társadalom önkormányzataként fogja fel, addig Marx a valóságos közérdekkel szembenálló és magánérdekeket szolgáló testületként. És végül: Marx számára az állam a bürokráciában teljesül ki, ami viszont maga az állam polgári társadalma, azaz, a bürokraták kollektív magánérdekének artikulációja: „A »bürokrácia« az »államtudat«, az »államakarát«, az »államhatalmiság«, mint *egy korporáció*” – fejt ki egy helyen. (Marx, i. m. 249. o., ld. még: H. Lefebvre. 1982. 140. o.)

Bár Marx itt már szemmel láthatóan közeledik a „marxizmushoz” (amikor majd a polgári társadalom részint a gazdasági alappal, részint a kapitalizmussal válik azonossá, mint *A tőke* előszavából kitetszik, ld. erről: K. Priester, 1977. 515–517. o.; továbbá: J. Keane, 1988. 58–59. o.), még megmarad a radikális demokrata állásponton belül. Ez manifesztálódik főként az államformával kapcsolatos gondolatmenetében. „A demokrácia a

monarchia igazsága, a monarchia nem a demokrácia igazsága... A monarchiát nem lehet, a demokráciát lehet önmagából kifejteni [...] A demokrácia a berendezkedés (az eredetiben: *Verfassung* = alkotmány) neme.” „A monarchia egy faj, mégpedig rossz faj [...] Ilymódon a demokrácia *minden államberendezkedés lényege*, a társadalmasított ember mint *különös* államberendezkedés [...] A demokrácia úgy viszonyul a többi államformához, mint a maga ótestamentumához. Nem az ember létezik a törvény kedvéért, hanem a törvény az ember kedvéért, a törvény *emberi létezés*, míg a többi államformában az ember a *törvényi* létezés. Ez a demokrácia alapidifferenciája.” (Marx. 1957. 231–232. o.) A pár hónappal később fogalmazott híres *A zsidókérdéshez* című cikkben azonban világossá teszi, hogy a modern világot, amelyben az ember kettészakadt citoyenre és burzsoára, elutasítja, s a politikai forradalmon túl társadalmi forradalmat akar, amelyben ez a szakadás megszűnik, s burzsoá és citoyen újraegyesül az emberben. „*Minden* emancipáció az emberi világnak, a viszonyoknak a *visszavezetése magára az emberre*. A politikai emancipáció az ember redukálása egyrészt a polgári társadalom tagjára, az *önző független* egyénre, másrészt az *állampolgárra*, az erkölcsi személyre. Csak, ha a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt, és, mint egyéni ember, a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között az emberi nem lényévé vált, csak ha az ember a maga »force propre«-jait *társadalmi* erőkként ismerte fel és szervezte meg, s ennél fogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a *politikai* erő alakjában, csak akkor valósult meg az emberi emancipáció.” (Marx, i. m. 371. o.)

Miközben *A hegeli államjog kritikájában* többször azon élcelődik, hogy Hegel visszaesett a hűbéri állapothoz elméletileg, maga nem veszi észre, hogy ő meg az antikvitásba hullik vissza (mint ezt többen kimutatták, ld. J. M. Barbalet, 1984. 16–19. o.), Hegelnek abba az ifjú korszakába, amikor két nagy barátjával, Schellinggel és Hölderlinnel teológushallgatókként szabadságfát állítottak a francia forradalom tiszteletére, mert azt remélték,

hogyan restaurálni fogja a poliszdemokráciát. Hegel azonban angol közgazdászok tanulmányozása nyomán már jénai korszakában eljutott A. Smith álláspontjára (ld. Lukács Gy. 1976. 342. o., továbbá: J. Habermas, 1998. 36–37. o.), s *A szellem fenomenológiájában* pedig ezen túl arra a meggyőződésre, hogy az antikvitásnak fel kellett bomlania: a szellemnek „tovább kell mennie annak tudatához, ami ő közvetlenül, meg kell szüntetnie a szép erkölcsi életet” (ez volt az antikvitás) „s alakok során át el kell jutnia önmagának ismeretéhez” (Hegel, 1973. 227. o.). Bár *A szellem fenomenológiájában* még nem jelenik meg a polgári társadalom terminus, abban a fejezetben, mely „A műveltség és valóságbirodalma” címet viseli, Hegel már felmutatja az állam és társadalom szétválását, mint az államhatalom és gazdagság ellentétét, s gazdagság mozzanatában már felmutatja a későbbi polgári társadalom gazdasági alanyának beállítódását: „Ebben a mozzanatban minden egyes azt hiszi ugyan, hogy *önzően* cselekszik” (ahogyan Hegel a szubjektív tudat szempontjából azt szellemi állatvilágként bemutatta korábban), „mert ez az a mozzanat, amelyben az a tudata van, hogy magáért-való, s azért nem veszi valami szelleminek; ámde ha csak külsőleg tekintjük is, kitűnik, hogy a maga élvezetében mindenki mindenkinek nyújt élvezetet, munkájában is mindenkéért dolgozik éppúgy, mint magáért, és mindenki őerte. *Magáért-való-léte* tehát magánvalósága szerint *általános*, s az önzés csak gondolt valami, ami nem juthat ahhoz, hogy megvalósítsa azt, amit gondol, tudniillik, hogy olyasvalamit tegyen, ami ne mindenkinek válnék javára” (Hegel, i. m. 256. o.). Az öreg Hegel főművében, *A jogfilozófia alapvonalaiban* aztán egy külön „világot” foglal el a polgári társadalom, amelynek interpretációjába itt külön nem kell belebonyolódunk, mivel csak azt kívánjuk megvilágítani, hogy amit Marx olyannyira kárhoztatott, a citoyenre és burzsoára való szétválása az embernek, a modern kornak az emberiség történetfolyondárjától letéphetetlen ága, s megszüntetésének követelése a fejlődés visszafordításának követelése. Marx, miközben azt hiszi, hogy Hegelen túlment, mögé esik vissza. Hegel ugyanis – *A szellem fenomenológiájának* nehéz és

bonyolult nyelvezetétől eltérően – üdítő egyértelműséggel fogalmaz: „A szubjektum *különösségének* joga, hogy megtalálja kielégülését, vagy ami ugyanaz, a *szubjektív szabadság* joga a forduló- és középpont az *ókor* és a *modern* kor közötti különbségben.” (Hegel, 1971. 142. o.)

Hogy Marx e ponton mennyire elveszítette realitásérzékét, azt az mutatja leginkább, mennyire nem volt képes érzékelni annak a folyamatnak a kikerülhetetlenségét, amit majd később Max Weber a „racionális állam kialakulásának” nevez (ld. pl. M. Weber 1987. 269 sköv.), vagyis a bürokratizálódást. Amikor Hegel arról beszél, hogy minden polgár államhivatalnok lehet, aki letette a szakvizsgát, Marxnak éktelenül ironizáló kedve támad. „Nem hallottuk, hogy a görög és római államférfiak vizsgákat tettek. De persze, mi is egy római államférfi egy porosz kormányzati férfiúhoz képest” – kiált fel maró gúnnyal. És későbbi művei is, az *Osztályharcok Franciaországban*, a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ája*, aztán az ún. *Bakunyin konspektusok*, mind-mind azt mutatják, hogy – pont megfordítva, mint ahogy Engels képzelte – intellektuális útjuk a tudománytól az utópiáig vezetett, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kommunizmus szép eszménye ollóként működött, mely elvágta tőlük a valósághoz vezető analízis szálait

Tudásszociológiai tanulságot is le kell ebből vonnunk (mellesleg), azt nevezetesen, hogy az ún. haladó osztály álláspontjára helyezkedés, melytől Marx azt remélte, hogy garantálja a tudományosan helyes felismerést, vagy késői és mai követői, az ún. kritikai tudomány- és filozófiaművelők, akik – mint Adorno egyszer kifejezte – a fennállóhoz csak mint a „nem-igaz”-hoz való viszonyulást tudják tudományosan is elfogadhatónak tekinteni, nem képeznek panaceát a tévedések ellen. Tanulságos ebből a szempontból Lenin is, aki az *Állam és forradalom*ban azzal kezdte, hogy szét kell zúzni az államapparátust, s a forradalom után hamar azzal végezte, hogy a szovjet hatalommal szemben nem elengedhetetlen szakembert rendesen meg kell fizetni.

ALKOTMÁNYON KÍVÜLI ÁLLAPOT
ÉS POLITIKAI ERKÖLCS

Az eddigi általam meghallgatott, majdnem összes előadásnak volt egy nagyon szimpatikus hangvétele, amely egy bizonyos inkarakterisztikában jelentkezett. Nevezetesen abban, hogy akik a polgári engedetlenséghez, ehhez a bonyolult kérdéshez, részint pedig az ennek kapcsán kézenfekvő példához, nevezetesen a taxisblokádnak problémájához hozzászóltak, megengedték maguknak azt a luxust, hogy saját nézeteikhez is kétellyel viszonyuljanak. Bence György tegnapi előadása tulajdonképpen kérdőjelekkel végződött, az általa fölvetett kérdésekkel kapcsolatban azt mondta, hogy nem tudna határozott választ adni. Ez itt majdnem, sőt mindenkinek az előadásában tetten érhető volt, és ezt azért mondom, mert én is egy nagy kérdőjelet szeretnék tenni az általam előadottak végére. Én is természetesen sok ponton bizonytalan vagyok. Az általános hangvétel alól Varga Csaba előadása volt kivétel, aki számomra meglepő módon azt a benyomást keltette, hogy neki végleges és megfellebbezhetetlen ítélete van mind a polgári engedetlenség, mind pedig a taxisblokádnak kérdésében, ami bizonyos értelemben, úgy gondolom, némileg diszsonáns ennek a konferenciának a hangnemében. Én tehát szeretném a kérdőjelet kitenni, sőt spanyol módra az előadásomnak az elejére és a végére is, annál is inkább, mert bár előadásom alapvetően a joghoz ragaszkodik, azonban, mint a címe is mutatja, ami legalábbis arra utal, hogy a jog fogalmát egyik esetben normatív értelemben, másik esetben pedig szociológiai értelemben fogja ez az előadás használni. És miután senki sem állíthatja biztonsággal, hogy ezeknek a kérdéseknek minden területén a szakértője, a kérdőjelekkel ezt szeretném tulajdonképpen ré-

szemről bevallani. A vezérfonalat, amelyet szeretnék követni, abban fogalmazhatnám meg – némileg átalakítva Hegelnek azt a mondását, hogy a bölcsességnek kezdete az Úr félelme, de nem a vége –, hogy egy ilyen jelenségnek, mint a polgári engedetlenség, úgy gondolom a kezdete, hogy jogi aspektusból megítéljük, de természetesen nem a vége; mint ahogy ebben itt mindenki tulajdonképpen egyetértett.

Azzal kezdeném, hogy a taxisblokádnak számunkra természetesen az eddigi előadásokból leginkább kitűnő jellege az volt, hogy ez ambivalens esemény volt. Nevezzük, mondjuk, egy szociális szövedéknek, amellyel itt birkóztunk.

Én azonban rögtön előrebozsátva a fő tázisemet, azt mondanám, hogy az ambivalenciának a lényege abban ragadható meg, hogy ez az akció alapvetően akonstitucionális, tehát alkotmányon kívüli helyzetet hozott létre. És ugyanakkor maga az akció természetesen jogellenes volt az összes benne és vele kapcsolatban fellépő aktorok részéről. Nemcsak azok részéről, akikkel főként foglalkoztunk, tehát magának a taxisblokádnak a résztvevői részéről, hanem, amire majd igyekszem rámutatni, azoknak az alkotmányos tényezőknek részéről is, akiknek ebben az esetben föl kellett volna lépni, illetőleg föl is léptek, de ahogy fölléptek, az véleményem szerint alkotmányon kívüli volt. Viszont ezzel nagyon szorosán összetartozik, hogy bár alkotmányon kívüli módon zajlottak az események, mégis úgy, mintha a jog talaján mentek volna végbe. És ez az ambivalencia, amelyre itt utalok, föllépett nemcsak a jog területén, hanem a politikum, a morál vagy a társadalom-lélektan és a szociológia mezején is, de ezekre nem különösebben óhajtának kitérni.

Hallottuk Varga Csabának az előadásában, és különböző helyeken ezt publikálta is, hogy többek között a taxisblokad nem felelt meg a polgári engedetlenségi mozgalmat jellemző kritériumoknak. Volt néhány olyan sajátossága még ennek a szövedéknek, amelyről itt már szó esett, de amelyeket egy-két adalékkal szeretnék kiegészíteni. Tehát az egyik dolog, amire természetesen itt utalás történt, hogy a polgári engedetlenségi moz-

galomnak az intenciója univerzális, és ez különbözteti meg, mondjuk, a sztrájktól. Van ugyan egy intentio rectája, egy konkrét törvény, egy kormányintézkedés, de a polgári engedetlenségi mozgalom résztvevői valamely, az ő partikuláris érdekeiken túlmenő, általános érdekre hivatkoznak, melyet a hivatalos állami szervek szerintük megsértene. S ők maguk kisebbségben is ennek a magasabb, össztársadalmi érdeknek vagy valamely morális standardnak a képviselőiként állítják magukat, s szegülnek szembe az állammal, illetve a formális többség akaratát kifejező kormánnyal. Azt lehetne mondani, hogy a polgári engedetlenség aktusai – ez is többször elhangzott – nem támadják a rendszernek az egészét, hanem valamely konkrét intézkedés visszavonását követelik, vagy valamely intézkedést akarnak kikényszeríteni, amellyel szerintük egy igazságtalan helyzet megszüntethető (mondjuk, házfoglalási akciók), de nem vonják kétségbe a politikai rendszer egészének legitimitását. Tehát ebben az értelemben tulajdonképpen részlegitimitás-visszavonásokról van szó, delegitimációkról van szó, a legalitás kerül szembe a legitimitással. A kívülálló szociológus vagy politológus a polgári engedetlenségi mozgalmakat persze értékelheti legitimációs válságként. Szociológiailag ez volna az objektív értelem, de erre a következtetésre maguk az aktorok ritkán jutnak, s ha mégis, akkor már nem engedetlenségről, hanem lényegében forradalmi mozgalmról van szó.

Valójában a polgári engedetlenségi mozgalmak álláspontom szerint annak a képviseleti demokrácia inherens lényegében adott ellentmondásnak újabb manifesztációi, melyet a klasszikus angol alkotmányteoretikus, Dicey, mint a jogi és politikai szuverenitás közötti ellentmondást vagy elválást ír le. Jogi szempontból a parlament a szuverén, Angliában a király, a lordok háza és az alsó ház, mivel az, idézem őt: „oly testület, mely minden törvényt alkothat és eltörölhet, s melyet ennél fogva nem korlátozhat semmi törvény”. Ez volna tehát a jogi szuverenitás.

Ezzel szemben a politikai szuverenitás a választópolgárok akaratában testesül meg s mint ilyen, külső korlátokat támaszt,

mégpedig az engedelmisség megtagadásának a fenyegetésével, a jogilag szuverén parlamenttel szemben. Dicey rámutat például, hogy: „A parlament törvényesen felállíthatja Skóciában a püspöki egyházat, megadóztathatja a gyarmatokat, jogsértés nélkül megváltoztathatja a trónöröklést, vagy eltörölheti a monarchiát, de tudjuk, hogy a világ mai állapotában az angol parlament ezek egyikét sem fogja megtenni. A mondott esetek mindegyikében tág körű ellenállást szülne az olyan törvényhozás, mely a jog szerint érvényes volna; de túllépné a parlamenti hatalom határait.”

Ebből a nézőpontból tekintve a polgári engedetlenségi mozgalmak tulajdonképpen jelzések a politikai szuverenitás „mozgolódásáról”, tisztán jogi értelemben természetesen per definitionem törvénytelenek, de ugyanakkor indikátorai annak, hogy a politikai szuverenitás felette áll végső soron a jogi szuverenitásnak.

Más a helyzet természetesen akkor, ha a parlament alkotmányellenes törvényt vagy a kormány törvénytelen intézkedést hoz, és nincsen alkotmánybíróság, amihez fordulni lehetne, az ilyen törvénnyel vagy kormányintézkedéssel való szembenállás törvényes volna, ha és amennyiben maga az alkotmány rögzítene az ellenállási jogot. Ez azonban a modern alkotmányokban nem szerepel. A régi magyar alkotmányban szerepel ugyan – mint ez közsímet – a vármegye jus resistendije, amikor ugyanis a király a parlament által meg nem szavazott adókat akart behajtani vagy újoncoztatni, ilyen esetben a tisztviselők az engedelmisséget jogszerűen megtagadhatták. Ennek oka természetesen az volt, hogy a korabeli vármegye két-két küldötte révén közvetlenül is konstitutív tényezője volt a törvényhozásnak az alsó táblán, mely a rendi alkotmány szerint a királlyal együtt alkotja a jogalkotó hatalmat, s ha a törvényhozás nem teljes, teljességgel logikus, hogy annak egy része, a vármegyék összessége sem köteles azt végrehajtani, amit nem szavazott meg. Ez később az 1870-es évi XLII. municipális törvényben jogilag alaposan szabályozva lett. Sarlós Béla egy elfelejtett könyvében hosszasan foglalkozik ezzel a problémával és szabályozással.

Mindezt azért említjük, mert felmerült, hogy a kormány jogellenesen emelte volna föl a benzinárakat. Még a lapokban is olvastam ilyen véleményeket. Ezt nem tudom eldönteni, de ha jól értem, talán arról van szó, hogy valójában a kormány e benzinárakon belül az adóhányadot emelte, amelyhez parlamenti jóváhagyás kellett volna állítólag valamely fennálló jogszabály szerint. Ha föltesszük, hogy ez igaz, akkor a taxisbloká a kormány törvénszegő aktusa ellen „jogosan” lázadt volna, ha az ellenállási jog – a rendi alkotmány mintájára – a jogrendszerünkbe inkorporálva lenne. A helyzet azonban nem ez. Ezért ebben az esetben is mód lett volna alkotmánybírósághoz fordulni és így tovább. Tehát lettek volna jogilag rögzített lehetőségek arra, hogy ezzel szembeszegüljenek.

A jogi megítélés tekintetében egység mutatkozik abban, hogy a taxisbloká résztvevői bűncselekményi tényállásokat valósítottak meg. Eleinte a kormány és a kormánypártok képviselői főként ezt hangoztatták. Ez nyert elismerést azzal, hogy a parlament mentesítő törvényt hozott. Kérdés azonban – ez nem világos előttem –, hogy kiket illet meg a mentesség. Vajon csak azokat-e, akik az akciót szervezték, bonyolították, és akik ebben őket tevőlegesen segítették és ezzel mondjuk tártattesi magatartást realizáltak, vagy azokat az állami közegeket is, így jelesül a rendőrséget, amelyek együttműködtek a taxisokkal? Tudok olyan helyről, ahol a rendőrség a taxisok képviselőjével együtt közös válságtábot állított föl, és maguk a taxisok abban az értelemben is együttműködtek a rendőrökkel, hogy a randalírozókat megfékezték, aki behajtott a blokádba vagy részegen ott garázdálkodott, azt átadták a rendőrségnek. Tehát a közhatalmi funkciót megosztva gyakorolta a rendőrség, valamint a taxisbloká résztvevői. Ebben az esetben pedig ez fölveti a kormány felelősségét, méghozzá két értelemben is. Egyfelől azért, mert a belügyminiszter alá tartozó állami szervek működtek együtt a bűnelkövetőkkel, tehát ez fölveti a miniszter politikai felelősségének a kérdését, másfelől határozottan formális és szoros jogi értelemben a kormány felelőssége azért is felvetődik, mert végered-

ményben a törvénysértő akciót föl lehetett volna számolni a rendőri erők bevetésével. Nem technikai értelemről beszélék, hanem jogi értelemről. Sőt, ha beveti a katonaságot, az ugyan közvetlenül alkotmányosértő intézkedés lett volna, mert a fegyveres erők alkalmazásáról szükségállapot megállapítása után a köztársasági elnök dönt, ha az országgyűlés akadályoztatva van (Alkotmány 19/c.§, 1. bek.) Ehhez az Alkotmány 40/b.§.2. bekezdése még azt is hozzáfűzi, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a rendőrség bevetése nem elegendő. Egyszóval tehát törvénysértő módon alkalmazta volna a katonaságot, de reménykedhetett volna abban, hogy utólag az országgyűlés ránézve alkotott volna olyan mentesítési törvényt, mint most a blokád résztvevői érdekében. Egyébként Angliában ez alkotmányos konvenció. De ha a kormány, tegyük fel, nem is reménykedhetett volna ilyen utólagos mentesítésben, a kormányfő, ha úgy dönt, vállalva a demokráciával való azonosulást és a demokráciának akár törvénysértő megvédését is, azzal a belső elhatározással, hogy ha kell, vállalja a politikai, netán büntető felelősségre vonást is, ez a Max Weber-i értelemben vett virtuóz morális cselekedet lett volna. Az érületi etikának és a felelősségetikának az egyesülése tetten érhető a köztársasági elnök magatartásában (mint látni fogjuk). Mielőtt végképp áttérnénk a jog szférájából a politikai erkölcs szférájába, tisztáznunk kell, hogy akkor most minek is minősítsük a taxisblokádot.

Láttuk, hogy a cselekmény egésze nem merül ki a bűncselekmények elkövetésében. Pontosan ez a lényeg, és ezért nem lehet a büntetőjog eszközével megragadni, mert ezek úgyszólván csak szubszidiárius aktusai voltak a kormányintézkedés ellen irányuló akaratnak. Büntetőjogi szempontból ezek szándékos bűncselekménynek minősülnek, de már a legfőbb ügyész ama kijelentése, hogy a polgári engedetlenségi mozgalom nem jogi, hanem politikai fogalom, mutatja, hogy a cselekmény egészében véve transzcendálja a büntetőjog terrénumát. De hát akkor mi is volt ez az egész akció? Fölmerültek más meghatározások is, így például volt, aki puccsnak nyilvánította. Kétségtelenül van ebben

a definícióban valami, hiszen az akció résztvevői az események bizonyos pontján és helyén a kormány lemondását követelték. Az MSZMP kifejezetten megfogalmazta (Thürmer Gyula nyilatkozata, *Népszabadság*, okt. 27., rendkívüli kiadás), s az egyik párt vezetésében is felmerült október 27-én este – a megegyezés álhíre nyomán –, hogy az akciót a kormány megbuktatásáig folytatják. Azt nem tudjuk, hogy a taxisblokad képviselői tárgyalásaik során akár a köztársasági elnökkel, akár a kormány egyes tagjaival szemben e követelést megfogalmazták volna. Mindazonáltal volt egy ilyen hangulat, kormány lemondásának követelése – ahogy mondani szokták – „benné volt a pakliban”, de e követelésről, ha volt komolyan ilyen, lemondtak. Csakhogy a puccsisták közvetlen erőszakot szoktak alkalmazni a kormánytagok ellen, megszállják a parlamentet (mint pl. a spanyol puccskísérlet során, Franco halála után), a kormányépületeket, a TV-t stb. Ilyen akciókat azonban nem tapasztaltunk, legfeljebb azt említhetjük meg, hogy egyes helyeken a taxisok megakadályozták a rendőröket abban, hogy a rendszámokat felírják. Ez kétségtelenül államhatalmi szerv elleni erőszak volt, de mint ilyen inkább defenzív, védekező jellegű. Úgyhogy bár a taxisblokad több volt, mint pusztán bűncselekmények sora, viszont kevesebb volt a puccsnál.

Számba kell még venni azt az eshetőséget, ami nem definíciószerűen, hanem megint inkább hangulatszerűen felbukkant, nevezetesen az 1956. október végi eseményekkel kapcsolatos analógia. Főleg a taxisblokáddal szimpatizáló publicisztikában, vagy, mondjuk, Krassó György álláspontjában. Tulajdonképpen az, amit a közös rendőri és taxis válságstábbal kapcsolatban az előbb elmondtam, amire tegnap Bozóki András is utalt, az az, hogy ez az egész engedetlenségi mozgalom a fejlődése során elmeget egy kettős hatalomnak a konstrukciója felé. Voltaképpen egy ilyen konstrukció csírájaként vagy elemeként értékelhető.

Ki kell emelni ennek a szövedéknek természetesen szintén előfordult sajátosságát, azt, amelyet Hack Péter úgy fogalmazott meg, hogy a társadalom bizalma megrendült demokráciánk in-

tézményeiben. „Aki úgy viselkedik, mintha ez nem létezne, az országos katasztrófával fenyegeti a nemzetet, így sokan nem értik, hogy a pártok, az állami intézmények nem urai a helyzetnek.” (*Pesti Hírlap*, november 13.) Ez azt mutatja, hogy bár jogilag kiépült a parlamentáris demokrácia – ez volt az, amit tegnap Szekfű András feszegetett –, a lakosság érzelmeiben, észjárásában, pszichikumában, politikai kultúrájában nem szilárdult meg. S ennek folyományaként a taxisblokádnál egyszerre volt a helyzetnek szimptomája s ugyanakkor a helyzet fölerősítője is. Ez nem volt intenciója az aktoroknak, csak mintegy a hátuk mögött érvényesült. S valószínűleg, ha megkérdezték volna őket, ha ennyire elégedetlenek az új demokrácia kormányával, akarnak-e viszszafelelni a korábbi rendszerbe, egészen bizonyosan nemmel válaszoltak volna. Én legalábbis ezt remélem.

Ezek után szeretnék visszatérni arra kérdésre, amelyet úgy próbáltam megfogalmazni, hogy alkotmányon kívüli helyzet teremthető-e, de a lebonyolódás úgy zajlott, mintha jogi keretek között történt volna, azaz a taxisblokádnál legjellemzőbb sajátossága annak ambivalens jellege.

Itt az ambivalenciát a szó szoros eredeti értelmében veszem, amely tehát kétértékűséget jelent. Azt, hogy ugyanez a dolog önmagában ellentmondó, vagyis logikailag a dolog ugyanabban a vonatkozásban egyszerre „A” és „nem A”. Ez azonban a létező dolgok absztrakt sajátja (mint Hegel a logikájában mondja: „ez a valóság benne rejlő érverése”), és ezért a manifesztációját specifikálni kell. A mi esetünkben arról van szó, hogy egy aktus, egy már előzetesen lezajlott megalapozó aktus talaján zajlik, s a két aktus természete szerint ellenkezik egymással. Így például az úrszolga viszony alapvetően (legalábbis mai erkölcsi érzékünk szerint), alapjában véve ellenkezik az emberi méltósággal, közöttük nem lehet – itt Bibóra utalok – konszenzusos forradalmat levezélni, mert egy alapvetően hamis helyzetet csak fölszámolni vagy föntartani lehet, de nem lehet – fejtegeti Bibó – úr és szolga között megegyezés „arra nézve, hogy ők ezentúl teljes és egyenlő méltóságot fognak tulajdonítani egymásnak”. Mégis,

túlmenve Bibón, mind az egyéni, mind a kollektív életben úrszolva. mindennapos eset az, hogy egy hamis alaphelyzettel kell tartósan együtt élni a feleknek. Semmi kétség, hogy a rabszolgaság ilyen hamis alaphelyzet, mégis pokoli különbség van a – M. Weber által egy helyen – kaszárnya-rabszolgaságnak nevezett állapot, amelyben a rabszolga meg sem házasodhat és, mondjuk, a múlt században a polgárháború előtt az amerikai déli államokban uralkodó patriarchális rabszolgaság között. A dehumanizált alaphelyzeten az úr és rabszolga között az érintkezésnek, a gesztusnak, a hangnemnek, a stílusnak, mondjuk így, a kommunikatív cselekvésnek olyan etikettje alakul ki, amely a meg nem szüntetett hamis alaphelyzeten humanizált viszonyokat létesít, miáltal a viszony mindkét fél számára kibíráhatóvá válik, a pszichikai feszültség-potenciál mértéke csökken. És hasonlóképpen: ha valaki házasságon kívüli kapcsolatot létesít, alapvetően hamis helyzetet teremt, de ezen az alapon a felek közötti viszonyban, ahogy mondani szokták, az intelligens, értelmes, normális érintkezés szokásainak megtartása mellett. A morális szféra tele van ilyen ambivalens helyzetekkel. Ilyenkor a cselekvők antinomikus alapmeghatározottsága a cselekvők tevékenysége révén ambivalensből polivalenssé változik, mert megjelenik egy harmadik érték, amelyre tekintettel a cselekvők a problematikus alaphelyzetet „további intézkedésig” zárójelbe teszik. A harmadik érték, ami itt fellép, többnyire abban a megfontolásban jelentkezik, melynek során a cselekvők belátják, hogy – nem tudván változtatni az alaphelyzeten – a nagyobbik rosszat el akarják kerülni, többnyire az egzisztenciális vagy morális megsemmisülést. Közömbös, hogy az egzisztenciális fenyegetettség reálisan fennáll-e, a lényeges mozzanat abban van, hogy a cselekvők szerint az fennálljon. Lehetséges, hogy alapvetően különböző érdekhelyzetekből azonos érdekirány mutatkozik megoldási lehetőségként. De az is lehetséges, hogy a cselekvők érdekevezérelt cselekvése a kívülálló cselekvő számára nyilvánvalóan valamely univerzális norma alá vonható cselekvésnek minősül. Végül az is lehetséges – és számunkra most ennek az esetnek van útjelző

szerpepe –, hogy még nincsen ilyen univerzális norma, de a cselekvők egyszeri aktusában a szociológiai értelemben vett jogsértés áll előttünk a keletkezés pillanatában, in statu nascendi. Ha az aktus ismétlődővé válik, a cselekvők az aktust sztereotipizálják, akkor az maximává válik, s ha a továbbiakban megszegését szankcionálják, konvencióvá, s ha az állami erőszak monopóliuma áll mögé, akkor maga a jog keletkezett. Ha ez következik be, akkor a hamis megalapozó helyzet jogilag megszűnik. Amennyiben például a házasságon kívüli kapcsolat harmadik partnerét bevonják az eredeti házassági kapcsolatba, s a felek szabályozzák a nemi kapcsolatok rendjét és életviláguk egyéb színterein a kíváncsú viselkedést, konvencionális rendet hoznak létre, ha szankcionálják az attól eltérő magatartást. Ha pedig sikerülne elérniük, hogy ezt a rendet a jog inkorporálja, akkor az – a monogám házasság felszámolásával – magát az eredeti hamis alaphelyzetet is kiküszöbölné. Ez volt körülbelül a kommunizmus követelése. Ettől függetlenül lehetséges, hogy a morális közfelfogás ezzel az új joggal szemben álljon, de ekkor csak ahhoz az alapproblémához jutunk vissza, hogy a jog és morál mindig potenciális vagy aktuális diszkrpanciával viszonyul egymáshoz.

Ezek után kellene azt a kérdést fölvetni, hogy a taxisblokádn ambivalenciája jogi szempontból miben áll. Ugyanakkor ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a vád, hogy a taxisok nem járták végig követelésük érvényesítésére rendelkezésre álló jogi instanciákat, magukra az alkotmányos tényezőkre, nevezetesen az alkotmányi szervekre is érvényes. Mert bár igaz, hogy a taxisblokádn nem volt alávonható egyik „kivételes” állapotot megfogalmazó alkotmányjogi cikk alá sem. (Itt egyébként eltérek Varga Csabától, aki kifejezetten azt állítja, hogy szükségállapot volt.) Mégis ennek a gyanúja tagadhatatlanul fennállt, és akkor a köztársasági elnöknek össze kellett volna hívnia a parlamentet. Ezt meg is tette, de minthogy október 27-én délután a felek megállapodtak a tárgyalásokban, azt visszavonta azzal, hogy a parlament hétfői ülésén úgyis tud foglalkozni az ügygel. Szoros jogi értelemben

erre véleményem szerint az alkotmány nem ad módot, mert az össze nem hívást csak az indokolja, ha az országgyűlés összehívhatósága akadályozva van (19/a pont, 2. bekezdés). De ilyenkor az országgyűlés elnökének, az Alkotmánybíróság elnökének és a miniszterelnöknek együttesen kell megállapítania az országgyűlés összehívhatatlanságát. É ezt követhette volna, vagy követhetett volna a honvédelmi tanács felállítása.

Ehelyett az eljárás mód helyett azonban a köztársasági elnök a kormány és a blokádn képviselői között közvetített és hozott létre egyeztető tárgyalásokat. És erre mondom én azt, hogy mintha a jog így írta volna elő.

A köztársasági elnök tevékenységével kapcsolatban fölmerült egy olyan dolog, amire itt ki kell térni. Nevezetesen azt a vádat fogalmazták meg vele szemben, hogy azzal a nyilatkozatával, miszerint nem engedi a fegyveres erőket bevetni, tulajdonképpen átállt a blokádosok oldalára és alkotmányt sértett. Ez azonban véleményem szerint nagyon ambivalens dolog. Mert az Alkotmány szerint a fegyveres erők felhasználásáról az országgyűlés akadályoztatása esetén dönthet a köztársasági elnök, miután a szükségállapotot kihirdették, és még ehhez a 40/b. 2. bekezdése azt is hozzáteszi, hogy ha a rendőrség bevetése nem elegendő. Tehát, ha a köztársasági elnök kijelentését úgy értjük, hogy azért nem volt bevetendő a fegyveres erő, mert nem voltak meg az alkotmányos előfeltételei, akkor ezáltal tulajdonképpen a köztársasági elnök mintegy alkotmányt értelmzett a kormány, valamint a taxisblokádn résztvevői számára. Mindenesetre nem tudjuk, hogy így gondolta-e. Ezen a ponton lép be a köztársasági elnök morális aktusa, amire már utaltam. Ő ugyanis, mint egy vele készített interjúból kitetszett, bármi áron el akarta kerülni a vérontást, és ezért eleve kijelentette, hogy a fegyveres erőket nem engedi bevetni, amivel a belügyminisztérium által bejelentett felszámolási akciót leállította. Ez azt jelenti, hogy elvileg, bármi áron, ha kell, a formális jogsértést és ennek következményeit vállalva egy számára feltétlenül követendő érték mellett döntött. Nos, ez az a ritka pillanat, amikor az egyébként egy-

mással ellentétben álló felelősségetika és érületi etika egybeesik, ami – mint Max Weber mondja egy helyütt –, ha egy megfontolt érett ember teszi, megrendítő pillanat. Az azonban ténylegesen fennáll, hogy a köztársasági elnök akciója nem, mondjuk, a honvédelmi tanács felé mutató eljárásba vitte a cselekmények folyását, ahogy az alkotmányszerűen megkísérelhető lett volna. Lehet, hogy az országgyűlés azt állapította volna meg, hogy nincsen szükségállapot, de mindenesetre akkor elkezdett volna működni az alkotmányos gépezet. Nem így történt, tulajdonképpen az érdekvédelem csatornájára terelte vissza az ügyeket azzal, hogy az érdekegyeztető tanács létrejöttét elősegítette.

Tehát egy olyan helyzet alakult ki, amelyben adva volt egy ambivalens, az államrendet veszélyeztető alkotmányon kívüli akció. Adva volt az, hogy az alkotmányos szervek nem indították be az alkotmányos intézmények működését, és adva volt az, hogy a válság lebonyolódására, lebonyolítására a köztársasági elnök egy másik módozatot hozott létre, és ezáltal a blokádnak viszszevezetődött eredeti követeléséhez. Olyan, mintha egy sztrájk-ról lett volna tulajdonképpen szó. Én tehát azt állítom, hogy az alkotmányos szervek működése, vagy pontosabban egy új, lehetséges, egy majdani jog előképét konstitultta tulajdonképpen meg.

Itt lép át fejtegetésem a politikai erkölcs terére. Nevezetesen arra, amit az angol alkotmány kapcsán lehet legegyszerűbben megérteni. Az angol alkotmánytan szerint az alkotmány két részből áll. Az egyik részét kifejezetten az alkotmányos jogszabályok képezik, amelyeknek a megszegése bírósági úton kikényszeríthető következményekhez vezet, másik része pedig az alkotmányos konvenció, amelyet Dicey az angol alkotmányos erkölcs részének nevez, amelyet ha bárki megsért, nem lehet bíróság előtt kikényszeríteni annak érvényesülését. A legegyszerűbb ilyen alkotmányos egyezmény, ami nem jogtétel – egyébként Dicey vagy két oldalon keresztül sorolja az angol alkotmánynak ezeket az úgynevezett alkotmányos konvenciókat – az, hogy például évente össze kell hívni a parlamentet. Amennyiben ezt a

kormány nem teszi meg, abban az esetben tulajdonképpen megsértette az alkotmányos konvenciót, de a kormánytól bírói úton nem lehet kikényszeríteni, hogy összehívja a parlamentet. Én azt állítom, hogy nemcsak az angol alkotmány esetében, hanem minden alkotmány esetében, tehát az írott alkotmányok esetében is hozzátapad az alkotmányhoz egy politikai erkölcsi szféra, egy konvencionális szféra, amely átsegíti az alkotmányt alkalmazókat, az alkotmányra figyelemmel tevékenykedni akarókat azon, hogy hogyan is kell problematikus esetben eljárni. Tehát el tudom képzelni például, hogy nagyon jó lett volna, ha a magyar alkotmányban akár jogilag rögzítve, de ha nem, akkor a magyar alkotmányos erkölcsben, ami természetesen még nem alakulhatott ki, lett volna egy olyan szabály, hogy, mondjuk – taxisblokádszerű esetekben – a köztársasági elnök vagy a kormányfő köteles összehívni a parlamentben képviselt pártok vezetőit és tárgyalásokat folytatni velük. Vagy az Alkotmány azon szakaszát, mely szerint a köztársasági elnök őrökdi a demokratikus államrend fölött, egy jogszabály konkretizálhatná, azt mondván, hogy ha ilyen eset fordul elő, akkor a köztársasági elnök mint pártok fölött álló személyiség és reprezentánsa a nemzeti akaratnak, összehozhatja egymással az érdekelt feleket. Tehát a kormányt és az érdekképviselői tanácsot. Amire tulajdonképpen ki szeretnék lyukadni, az az, hogy a konferencia címében is szereplő alkotmányos demokrácia Magyarországon még nem érett. A taxisblokádnál fölívta a figyelmet arra, hogy ha azt akarjuk, hogy itt tényleg egy alkotmányos demokrácia legyen, alkotmányjogi jogalkotással és bizonyos politikai erkölcs szférájába tartozó magatartásokkal elő kell azt segíteni.

Utolsó megjegyzésem ahhoz a problémához kapcsolódna, amely a jogkövetéssel, a társadalmi mentalitással függ össze, s amelyet röviden úgy szeretnék megfogalmazni, hogy a magyar társadalom közéleti pszichikumában egy bizonyos horror juris uralkodik. Ezt, ha máshová nem, akkor vissza kell vezetni arra a bizonyos sokszor emlegetett elmúlt negyven évre. Szeretnék hivatkozni Hannah Arendtnek a totalitarizmusok keletkezésé-

ről írott művére, amelyben azt fejtegeti, hogy miben különbözik például a totalitarizmus a tiraniától. És azt mondja, hogy a tiránia törvény nélküli uralmat jelent, ezzel szemben a totalitarizmusokban van törvény, az, tudniillik, hogy a jog érvényességét kikapcsolva a legalitást visszaviszi a legitimitás forrásaira, amelyek a hagyományos felfogásban egyfelől az Isten akarata, másrészt a természetjog. A bolsevizmus esetében a haladás törvényét teszik meg közvetlenül a legitimitáció forrásának, a másik esetben, a fasizmus esetében pedig a természet törvényét jelölik meg, és ezáltal a jogban önmagában levő érték, amely egy standardizált stabilitást és mércét biztosít az emberi cselekvések számára, kiküszöbölődik. És ebből az következik, hogy a természet törvényét, valamint a haladás törvényét ettől kezdve a politikai úr fogja minden egyes esetben értelmezni, és ezáltal a jog kiszámíthatatlanná válik.

Ha most leszállunk a teoretikus magaslathól a hétköznapi valóság színterére, amelyet mindannyian megtapasztaltunk, akkor valóban azt látjuk, hogy az a lelkelet alakult ki nálunk – erről parlamenti képviselők is időnként tanúbizonyságot tesznek –, mely szerint, jeles szerzőtől lopom a hasonlatot, a jog egy olyan taxi, amelyből tetszés szerint bármikor kiszállhatok. Nevezetesen akkor, ha úgy gondolom, hogy a jog nem alkalmas most arra, hogy én az érdekeimet érvényesítsem. Ez, úgy gondolom, széles mértékben elterjedt. Ám ahhoz, hogy valóban alkotmányos demokráciában, jogállamban éljünk, törekednünk kell arra, hogy ez a horror juris minél inkább eltűnjön a társadalmi közérzetből és törekvésekből. Talán a lefolyt események erre is adnak inspirációt.

„HÉTKÖZNAPI JOGÁLLAMIATLANSÁG” AVAGY EGY JELENTÉS DISZKRÉT SZOCIOLÓGIAI BÁJA

Nem mindennapi sajátossága valamely hivatal jelentéseinek és beszámolóinak, hogy fölvesse a kérdést: a saját körülhatárolt területén általa észlelt jelenségek mennyiben általánosíthatók, vagy – hogy a szociológia nyelvén fejezzük ki magunkat – az adatok mennyiben tekinthetők reprezentatívnak. A szociológia csak tömegjelenségeket képes vizsgálni, s attól függően, hogy mekkora a minta nagysága, s hány kérdésre akar választ kapni a kutatás során, tekinthető egy vizsgálat reprezentatívnak. A reprezentatív mintavételi eljárásokról könyvtárnyi irodalom van forgalomban, de többnyire megmaradnak egy pozitivistá-objektivistá filozófia – többnyire látenszen vallott – keretei között, s elmélet címén csupán matematikai-statisztikai és metodológiai-technikai problémákat tárgyalnak. Azt a kérdésfeltevést, hogy mondjuk, van-e reprezentatív relevanciája egy olyan kijelentésnek, mint „a még működő intézményekben az állampolgárok egyre érzékenyebben reagálnak emberi jogaik megsértésére” (mint ez az általános ombudsman jelentésében olvasható), nyilvánvalóan elutasítaná bármely szociológus. Márpedig bizony lehetséges, hogy – mondjuk – százezer kliensből csak 17 „panaszkodott” jogai megsértése miatt, mégis ez a statisztikailag elenyésző kisebbség jelez valami lényegeset a társadalomról, míg valamely statisztikai átlag vagy kimutatható korreláció elmegy a lényeg mellett. Így például (hogy hajdani módszertan tanárom, Szelényi Iván egy ki-fejezését újítsam fel) a Neoprimitív Szociológus számára a dán turista esete a budapesti belvárosi vendéglőben, ahol egy esti vacsoráért több, mint egymillió forintot számlát nyújtottak be ne-

ki, nem alkalmas semmi általánosítható vélemény kimondására, mert csak egy kivételes eset. Csak akkor lenne a Neoprimitív Szociológus számára érdekes, ha legalább ezer túlszámlázási esetet vizsgálna meg. Ezzel szemben az egészséges elme tudja, hogy az egyetlen eset a maga extremitásában túlmutat saját magán, valami általánosra.

Vegyük például a szóban forgó jelentést, melynek szemmel láthatóan jó szociológiai vénával rendelkező szerzője helyesen emelte ki azt a tendenciát (egyébként konkrétan a kórházak és más egyéb egészségügyi intézményekben folytatott vizsgálatok alapján), hogy a páciensek egyre érzékenyebbek emberi jogaik megsértésére. Ez ugyan – akár az adott körön belül is – statisztikailag elhanyagolható nagyságrendet képvisel, de ha hozzávesszük más, hasonló vizsgálatok, riportok, beszámolók, interjúk stb. hozadékát, akkor ezekről az elszigeteltnek látszó esetekről kiderül, hogy „túlmutat saját magán”. De ehhez tudni kell, hogy a magyar társadalom már a nyolcvanas évek második felében a legkülönbözőbb civil társadalmi kezdeményezésekben kezdte visszakövetelni autonómiáját. Hogy példát is mondjunk. A nyolcvanas évek második felében egyre több helyen emelték fel fejüket a kényszerrel társadalmi helyzetbe degradált kistelepülések lakói, s kezdtek kivívni visszaönállósodásukat, ami a Magyarországon még csak részben végbement emberi méltóság forradalmának részeként válik jelentéshordozó tényné. A Neoprimitív Szociológus számára a ténynek ez a „kvidditása” teljesen rejtve maradna, mert ő neki a (talán csak néhány tucatnyi) községben végbement önfelszabadítási akció „statisztikailag nem értékelhető”. Ez a bornírt metodikai pedantéria egyébként nem új keletű valami nálunk. Emlékezzünk csak vissza arra, hogy a harmincas években a falukutatók szociográfiáit vádolták „metodikai finomkodók” (amúgy jeles kutatók is) nem elég vevetes tudományossággal. Velük szemben Bibó Istvánnak kell igazat adnunk, aki arra hívta fel a figyelmet Erdei Ferencről írott régi írásában, hogy a falukutatók, dolgoztak volt bár akármilyen

kezdetleges metodikával, mégis a valóságot tárták fel, melynek igazságát soha senki megcáfolni nem tudta.

Ezért, amikor a jelentés fentebb közölt része óvatosan azt a címet adja magának, hogy „A vizsgált panaszok a társadalmi problémák tükrében”, bár nem akar szociológiai vizsgálat lenni, hasznos adalék lehet a nem Neoprimitív Szociológusnak, hogy mint „félkész terméket” használja fel a társadalomról való tájékozódásában. Ami persze nem jelenti azt, hogy a Jelentés csak a szociológusoknak szólna, találhat abban igen sok figyelemre méltót elsősorban a jogalkotó és a jogalkalmazó, aztán az elméleti jogász, a politológus, de a szociálpszichológus is. A jelentés eme részének bevezető mondata tiszteletreméltó szerénységgel megmarad a kérdésfeltevés szintjén, mondván: „Nem könnyű feladat annak elemzése, hogy tükrözik-e és mennyiben a vizsgált panaszok az ország társadalmi, politikai, gazdasági és szociális problémáit.” Majd hozzáteszi: „ha az általunk vizsgáltak nem is adnak teljes képet a valóságról, akkor is informatívak”.

Kérdés azonban, hogy miről informálnak. A Jelentés készítője azt érzékelteti, hogy az Állampolgári Jogok Biztosához benyújtott panaszok „leképezik” az átmeneti társadalom problémáit. Így például a szociális biztonság megrendülését, az egészségi és szociális ellátórendszer átalakulását, a kárpótlási folyamattal kapcsolatos problémákat, a határok megnyitásával együtt járó nehézségeket. Másfelől olyan panaszok is vannak szép számmal, amelyekről kétség kívül megállapítható, hogy nem a rendszerváltással függnek össze, hanem már réges-rég tudottak voltak, de politikai okokból nem lehetett beszélni róluk. Ilyen például az előzetes letartóztatásban lévő jogainak sérelme, a környezetvédelmi panaszok, gyermekek és diákok jogai, a hivatásos állományúak emberi jogai stb. Mindezek a panaszok együttvéve informálnak arról, amiről a jelentés tulajdonképpen szól: az emberi méltóság forradalmának állásáról a mai Magyarországon. „Az emberi méltóság forradalma” kifejezés Bibótól származik, akinek az volt a véleménye, hogy – szemben olyan nyugat-európai országokkal, mint Hollandia, Anglia és Franciaország –

Magyarországon az emberi méltóság forradalma még csak elkezdődött, de nem fejeződött be. Az ember és a polgár jogainak mai magyarországi állapotát ebben a perspektívában lehet értelmezni. Csak ha tudjuk, hogy mi a folyamat és mi az iránya, lehet a tényeket és az eseteket egyáltalán tényként konstruálni. Más különben csak a sporadikusság kaotikus tényhalmazához juthatunk.

Vegyünk a Jelentésből egy extrém esetet: Az Állampolgári Jogok Biztosa jó érzékkel választotta vizsgálatának tárgyául a mentális betegek és fogyatékosak, továbbá a „magatehetetlen” öregek ellátását szolgáló intézményeket. Mert régóta tudott számos egyedi esetből, melyek egységes „népi” tapasztalatként circulálnak, a társadalom valamiféle megfoghatatlan, folklorisztikus kommunikációs hálózatában, hogy „nem jó gyagyásnak lenni” – hogy stílszerűen „népies” kifejezést engedjünk meg magunknak – valamilyen „diliházban”. A mentális betegekkel foglalkozó intézmények között egy volt, amelyről a Jelentésnek azt kellett megállapítania, hogy „emberhez nem méltó körülményeket teremtő igazi totális intézmény”, s nem látván reményt a jobbulásra, javasolta bezárását. Mondhatná erre a Neoprimitív Szociológus, hogy egy eset nem eset, ez nem reprezentatív az ilyesféle ellátó intézmények összességére. A helyzet azonban az, hogy ez öt megvizsgált intézményből egy, s a többi intézményben is számos, kisebb-nagyobb (mint a Jelentés ezzel a számomra a jogirodalomból még nem ismert terminus technicusszal leírja) „alkotmányos visszasságot” állapított meg. Ez azt mutatja, hogy a különös, az extrém eset csak magába sűrítette azt, ami általános, mégpedig nem az empirikus átlag értelmében. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a weberi ideáltípus, amelynek sajátossága, hogy csak megismerési eszköz a kutató számára, és mint olyan sohasem fordul elő az „energikus” valóságban (ezért, mint Weber mondja: „utópikus” jellegű), itt „csodaszerűen” testet ölt. Egyetlen reális eset tipikussá válhat. Mi úgy gondoljuk, hogy az egyedi, sőt, az extrém magába sűrítheti a tipikusát, a szabályszerűt, csak fel kell tárnai a benne rejlő sokoldalú vonatkozásokat.

Ezt úgy érhetjük el, ha az összolyamatra, a totalitásra vonatkoztatjuk. Akkor ugyanis feltárul az extremitás okozatilag gazdag és bonyolult vonatkozásrendszere. Mert minden extremitás okozatilag meghatározott, okok és feltételek „metszéspontja” az, hogy egy pszichiátriai gondozó intézmény „totális intézmény” lehet Magyarországon, az a társadalmi totalitás „műve”. Nem egy intézményben, hanem általánosságban kell előfordulnia a társadalomban, és nem csupán egyes emberekben valaminek, aminek kauzálisan következménye az a sok „alkotmányos visszasság”, amit a jelentéstévő tapasztalt: az épületek korszerűtlensége, a személyzet képzetlensége, az előírt ápolói létszám hiánya, a gyógyszerelés egyoldalúsága, az egészségügyihez képest a szociális intézmény alacsonyabb normatívája, az önkormányzatok nemtörődömsége, az ápolt ingatlanának a gondnok és a gyámhatóság általi „könnyű” elidegenítése, a bírói és gyógykezelési felülbírálat elhanyagolása, a mozgás nem legális korlátozása, a szabadságkorlátozó intézkedések (hálós ágy, kimenő-megvonás, ruhamegvonás, pénzbüntetés), és még sorolhatnánk (hogy például egyes szociális otthonokban a gondozottak zsebpénzéből történt vásárlás a személyzet által nincs dokumentálva, vagy hogy a fogyatékos gyereket ápoló otthonban oda se adták a kötelező zsebpénzt az ápoltaknak).

Ezek nem elszigetelt esetek, hanem a társadalomban általában meglévő tendenciák esetei. Azt mutatják, hogy az emberi méltóság respektálása a magyar társadalomban súlyosan deficiens. Valamikor Marx valami olyasmit mondott, hogy a férfinak a nőhöz való viszonya mutatja, mennyire jutott az egész társadalom az emancipáció folyamatában. Ennek mintájára azt mondhatnók: ahogyan egy társadalom viszonyul a kiszolgáltatottakhoz, a mentális és fizikai fogyatékosaihoz, különösen magatehetetlen betegeihez és betegjeihez, fokmérője annak, milyen messzire jutott vagy van elmaradva a humanizálódás folyamatában.

Messzire vezetne, ezért nincs helye itt eme állapot történet-szociológiai és társadalomlélektani okainak taglalásához. Ehe-

lyett állapítsuk meg: van egyfajta „hétköznapi jogállamiatlanság” a magyar társadalomban. Azt értjük ezen elsősorban, hogy hiába vannak kiépítve az ember és a polgár jogait védő alkotmányos intézmények, ha a jogállamiság szelleme nem hatja át a polgárokat, hivatalnokokat, ügyintézőket, gondozókat. „*A szellem fontosabb, mint a formák*” – írta hajdanában Szabó Ervin. Továbbá azt is mondta, hogy a legjobb törvényhozásnál többet ér a jó igazgatás, ami a mi számunkra azt jelenti, hogy az állampolgár jogait hiába garantálja az alkotmány és törvények, ha az emberekből hiányzik, vagy hiányosan van meg bennük a „joguralmi attitűd”. A hétköznapi életben annyi nemtörődomség, annyi gonosz kitolás, annyi finom diszkrimináció, annyi akut lappangó joghézag, annyi közönséges lopás, annyi szinte láthatatlan hatalmi visszaélés történik, az emberi jogok oly sokszor sérülnek „leheletfinomán”, a rendőrség oly gyakran tagadja meg a nyomozást a sértett számára indokolatlanul, annyi ideig elhúzódik a jogorvoslat, és oly bizonytalan a kimenetel, olyan jelentős a tudatlanság és bizalmatlanság az intézményekkel szemben a társadalom „névtelenjeiben”, hogy az Szabó Ervin mondását látszik igazolni. Valahogy úgy vagyunk ezzel, mint ahogy egyszer Illyés Gyula jellemezte a magyar irodalmat: madártávlatból szebbnek látszik. Mert a jogállami homlokzat mögött a sok hétköznapi törvénytörés – a szociológiailag helyesen értelmezett Jelentés fényében – az esetek kontingenciájából valamilyen egységes szövevédkévé látszik összeállni. Nem könnyű ezt a szövedéket azonosítani. Talán ezért kreálták az „alkotmányos visszasság” terminust. nagyon heterogén esetek vonhatók ezen új fogalom alá. A volt munkaszolgálatos ügyét az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal nem intézte, arra való hivatkozással, hogy az Országgyűlés még nem tett elégét az Alkotmánybíróság által rá rótt jogalkotói kötelezettségnek; elmarad a kötelező bírói felülvizsgálat egy munkaterápiás intézetben; hiányzik a nevelőotthonok működési rendjét meghatározó jogszabály; az iskolaigazgató nem rendel el azonnali vizsgálatot egy antiszemita kijelentéseket tett tanár ellen; felsőoktatási intézményekben nem tandíjként

szednek önköltségi hozzájárulást; a nyelvvizsgákkal kapcsolatban hiányzik a jogbiztonságot megeremtő miniszteri rendelet; környezetvédelmi ügyekben az önkormányzat eszközei nem bizonyulnak elégségesnek a jogerős határozatok végrehajtására; kivívóan rossz közbiztonságú területen megszüntetik a körzeti megbízotti irodát, az úgynevezett rumi ügyben az elmebeteg férfi ártalmatlanná tevésére fegyveres akciót a vezető rendőrtiszt úgy vezette, mintha egészséges elmével rendelkező bűnözőt kellett volna ártalmatlanná tenni. Nagyon különböző „műfajú” és „fajsúlyú” ügyek, melyeket csak a köt össze, hogy valamilyen fokban és mértékben a polgár jogai sérülnek. Néha van kifejezett jogszabályi sérelem, néha viszont alig kitapintható.

Mégis: bár sok szempontból tanulságos ez a Jelentés, az egyik megdöbbentő tanulság, mely e sorok írójának kirajzolódni látszik, a következő. Ha alaposabban megnézzük a jogséremlket vagy „alkotmányos visszasságokat”, végigvonul rajtuk egy tendencia, mégpedig a gyenge állam tendenciája. Ne tessék félreérteni: a gyengeség itt nem a hatalmi ügyekben van, hanem a *szolgálatyszerűség gyengeségében*. Az állam nem gondoskodik a megfelelő szabályozásról, határidőt mulaszt, nem tud emberhez méltó körülményeket teremteni például a fogdáknban, nem képes jogerős határozatait érvényre juttatni stb. Eltekintve attól, hogy még senki nem mérte fel komolyan, hogy a mi államunk nagy-e vagy kicsi-e (nem a költségek szempontjából, hanem az aktuális feladatokhoz mért adekvát reakciók lehetőségének szempontjából), a Jelentés alapján az a határozott benyomása az embernek, hogy a polgár jogait nem – mint hajdan – az állammal szemben, az állam oldaláról jövő fenyegetéssel kell védeni. Hanem egyre inkább az a helyzet, hogy a polgár jogai azért sérülnek, mert az állam nem képes nyújtani az elemi biztonság feltételeit, azaz nem teljesíti azt a védő funkciót, amit el kell látnia ahhoz, hogy az Ego mint állampolgár jogait Alter állampolgár ne sérthesse. Elég, ha e vonatkozásban az állam a bűnözéssel szembeni növekvő tehetetlenségére gondolunk. Egyszerűen úgy tűnik: jogainkat egyre inkább nem az államtól, hanem egymástól kell felte-

nünk. A jogállamiságot nem az állam ereje, de gyengesége fenyegeti.

Egészében véve az embernek az a benyomása, hogy itt, a „hétköznapi jogállamiatlanság” eme valóságos kontinensén minden *nem-intencionálisan* történik. Az egészen nyilvánvaló eseteket kivéve, van valami nehezen lokalizálható mulasztás, az intézmények és intézkedések, jogszabályok valami összehangolatlansága, melynek eredményeként egy személytelen mechanizmus szándéktalanul hozza létre a polgár jogainak sérelmét. Valahogy senki sem felelős. Csak úgy megtörténik a jogsérelem, szinte magától. Ez persze – látszat. De szükségszerű látszat: a lényeg látszása. A „hétköznapi jogállamiatlanság” össztársadalmi produktum, amit mi, mindannyian csinálunk.

„Jobbítsuk meg magunkat” – írta volt Zrínyi Miklós.

CIRCUS JURIS

Van Hannah Ahrendtnek egy fejtegetése a totalitarianizmusok keletkezéséről írott híres művében, amelyben azt magyarázza, hogy a jog képtelen megbirkózni azon dilemmákkal, melyeket ezek a huszadik századi emberirtó monstrumok exponáltak. Ott van például az emberölés büntette. Az emberiség jogi génusza a ködbevesző múltak árnyán olyan gondolati konstrukciót dolgozott ki eme büntett tilalmazásakor, mely szerint az elkövetéshez szükségeltetik az elkövetőnél az ölési szándék. Csakhogy azok, akik a holokausztot végrehajtották, semmilyen ölési szándékkal szubjektíve nem bírtak. Egyszerűen egy népesedéspolitikát ültettek át a gyakorlatba.

Menjünk tovább. A modern jog nagy vívmánya volt a nullum crimen sine lege elv általános elfogadtatása. Na most: jött a második világháború vége. Ne is beszéljünk a nürnbergi per bonnyodalmairól, vegyünk egy „kisebb” esetet. Egy Puttfarken nevű thüringiai tisztviselő feljelent a háború alatt egy Göttig nevű kereskedőt, aki a falra festette, hogy „Hitler tömeggyilkos és háborús bűnös”. Göttiget elfogják, hazaárulás előkészülete miatt halálra ítélik és kivégzik. A háború után előveszik Puttfarkent és „közvetett tettesként” életfogytiglani börtönre ítélik. A perben a vádló ügyész így érvelt a közvetett tettség tényállása mellett: „Arra az esetre, hogy a gyilkos eszközül egy német bíróság szolgálhat, korábban senki sem gondolt [...] Hogy a bíróság formálisan jogszerűen cselekedett, amikor jogtalan ítéletet hozott, a közvetett tettséget nem zárhatja ki.” – Azt gondolom, hogy erre az érvelésre az összes nagy jogászok, mondjuk Ulpianustól Blackstonig megfordultak a sirjukban, de most jön a java. Az ügyész egy 1946. február 8-án (tehát az elkövetés után több évvel) hozott törvényre hivatkozik, mely kimondja: „Tet-

tesként büntetendő az, aki a büntetendő cselekményt bűnösen maga vagy más által elköveti, akkor is, ha a másik jogszerűen cselekedett.” Az ügyész, mikor előbb – mint láttuk – elismerte, hogy arra, hogy gyilkos eszköz egy német bíróság lehet, „korábban senki sem gondolt”, erről a törvényről azt mondja, hogy „ezzel nem tételeztek új, visszaható hatályú jogot; csupán az 1871-től érvényben lévő kódex autentikus interpretációjáról van szó”. – Hát erre elfogulatlanul csak azt lehet mondani, hogy ha az nem új crimen, hogy a gyilkosságot egy bíróság is elkövetheti ítéletével, méghozzá úgy, hogy jogszerűen cselekszik, akkor el van ismerve, hogy a bíró jogot alkothat, meg a törvényhozó új bűncselekményeket létesíthet, visszamenő hatállyal, kinevezve saját aktusát pusztá interpretációnak. De hogy az ügy még cifrább legyen, a bíróság Puttfarkent nem közvetett tettességért, hanem gyilkosságban való bűnsegédi részességért ítélte el. Amiből következik: akik Göttiget bírakként halálra ítélték, maguk is bűnösök. (Az eset tárgyalását ld. G. Radbuch: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog; in: Varga Csaba (szerk.): Jog és filozófia. Bp. 1998. 187–189. o.).

Most jöjjünk időben és térben hozzánk közelebb. Vegyük az '56-os sortűzek ügyét. Az egyik jogi vélemény szerint a sortűzek akkor dördültek el, amikor Magyarország háborúban állt a Szovjetunióval, következésképpen e sortűzekre a parancsot kiadók (és/vagy végrehajtók?) háborús bűnöket követtek el. Amelyek viszont nem évülnek el. Az ellenvélemény erre lényegében azt mondja, hogy a háború kritériumai nem álltak fenn, következésképpen, ha a sortűz elrendelése és/vagy az abban való részvétel büntettet valósított volna is meg, a cselekmény elévült. Mások meg azt mondják, hogy a sortűzet elrendelők mint fegyveres alakulatok tagjai, felsőbb parancsnak engedelmeskedtek, s ha egyáltalán felmerül a bűnösség, akkor a parancskiadó politikusok (?) a felelősök. Erre viszont azt lehet mondani: 1956 decemberében (amikor pl. a salgótarjáni sortűz megesett), nem volt semmiféle törvényes kormány. A Kádár-kormányt senki semmilyen alkotmányos fórumon nem legiti-

málta, következésképpen, akik a parancsra hivatkoznak, mindenképpen tévednek, mert nem törvényes kormány parancsait hajtották végre. Lehetne még azt mondani, hogy a Kádár-kormány forradalmi legitimitással rendelkezett (hiszen magát nyilván eme legitimitási alap megszerzése végett „Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány” nevezte), de ezzel meg az a baj, hogy ugyan 1956-ot negyven évig hivatalosan ellenforradalomnak kellett hívni, de még ekkor sem mert előállni senki azzal az ötlettel, hogy hát akkor a Kádár-kormányt egy – amaz állítólagos ellenforradalommal szembeni – forradalom juttatta hatalomra. Úgyhogy a Kádár-kormány csak pseudoforradalmi volt lévén, semmiképpen sem volt törvényes parancskiadó (arról nem is beszélve, hogy soha semmilyen parancskiadót nem találtak meg).

De lépünk hátrébb kicsinyég az időben. Vegyük a kommunista hatalomátvételt. A nagy trouvaille az volt, hogy az egyébként elég tisztességes parlamenti választásokon soha többséget nem nyert kommunisták a kommunikációs szférát egyesítették a rendőrséggel (azaz: kisajátították a definíciós hatalmat, és ők mondták meg, hogy pl. fogalmilag ki a reakciós, s ezt rendőrséggel szankcionálták, megszüntetvén ezzel az ideális kommunikációs közösségnek még az írmagját is), és mindenkit, aki nekik nem parírozott, reakciónak és a nép ellenségének kikiáltva koholt vádakkal és perekkel (kezdvé a Magyar Közösség-perrel 1946-ban) megfélemlítették azokat az embereket, akik útjukban álltak. Ha ez sem segített, akkor egyszerűen az oroszok teljesen törvénytelenül kiiktatták az akadékoskodó politikust a közéletből (mint pl. Kovács Bélát), elvitték valamelyik Gulagjukra. Az ország hamarosan megértette, hogy nem lehet ugrálni, mert aki ugrál, annak szabadsága és egzisztenciája van fenyegetve. Ily módon az 1947-ben megválasztott parlamentet rövidesen pacifikálták (már 1947 végére vagy 48-ra, mikor a Népfrontot arra használták, hogy a többi pártot likvidálják, vagy 49-re, amikor egy alkotmányt fogadtattak el?), azaz a parlament, mely megszűnt valóságosan a népakarat kifejeződése lenni, elveszítette legalitását. Következésképpen szoros jogi értelemben a törvé-

nyek, melyeket ettől kezdve alkotott, nem voltak érvényes törvények. Ezt észben tartva térjünk egy percre vissza a háború utáni Németországba.

Egy Schröder nevű szászországi főállamügyész 1956-ban sajtó útján bejelentette, hogy büntetőeljárást fog kezdeményezni azon bírák ellen, akik a náci időkben „embertelen bírói ítéleteket hoztak” a nemzetiszocialista parlament törvényeire hivatkozva. Érvelése az volt, hogy mivel a náci törvényeket az ún. felhatalmazási törvény alapján hozták, ezt viszont olyan körülmények között fogadták el, melyek megszüntették a parlament legitimitását (pl. Hitler erőszakkal megakadályozta a kommunista képviselőket, hogy részt vegyenek az ülésen, s az immunitást figyelmen kívül hagyva letartóztatta őket, s a Centrum párthoz tartozók az SA fenyegetésének hatására kényszer alatt szavazták meg a törvényt), ezért egyetlen bíró sem hivatkozhat olyan törvényre, és nem alkalmazhat ennek alapján olyan jogot, mely nemcsak jogtalan, de maga is bűncselekmény.

Ha mármost eltekintünk a jelentéktelen különbségektől, melyek a parlament legitimitásának felszámolásában itt a kommunisták, amott a náciak produkáltak, akkor pl. azt kellene mondani, hogy – mondjuk – az 1954. évi IV. törvény alapján kötött házasságok jogilag érvénytelenek, mert a törvényt törvénytelenül hozták. És, mondjuk, érvénytelen az összes öröklés, melyet ama jogszabályra vagy a polgári törvénykönyvre alapítottak (hiszen utóbbit is egy törvénytelen parlament hozta).

Kész abszurdum az egész! – kiált fel erre a józan elme. S igaz van. Csakhogy itt évtizedeken keresztül az abszurd volt a valóság a jogban. Circus Juris (hogy egy hajdani jogbölcse, Horváth Barna kifejezését kölcsönözzük). Miként a cirkuszban a bűvész egyszer nyulat, másszor színes kendőket varázsol elő a kalapból, igény szerint úgy varázssoltak elő a jog létezésében egyszer a jogállamiság univerzális, másszor az osztályharcos partikuláris megoldásokat. Vagy miként a akrobaták azt színlelik, hogy a szédítő magasságban úrrá lettek a tömegvonzáson, a valóságban csak alkalmazzák azt. Nos, a szocialista jog ilyen jogi

akrobatika volt. Míg egyfelől a jogállamiság felhőrégióinak lélegzetelállító gyakorlatait mutatta be, másfelől nem tett mást, csak az osztályharc tömegvonzásának engedelmeskedett. Sőt, inkább azt kell mondani: a jog színe csak a visszáján volt érthető.

Azt tanították pl. a jogászoknak az egyetemeken, hogy a burzsoá törvényesség fellazult, mert teret engedtek az állítólagos bírói önkénynek (pl. gumiparagrafusokkal, a diszkrecionális jogkör kiterjesztésével stb.), mellyel szemben állt a szocialista törvényesség, melynél a bíró szigorúan alá van vetve a törvénynek. De ezen közben egy füst alatt azt is tanították, hogy van jogpolitika, mely nem más mint a párt politikájának érvényesítése a jogalkotás és jogalkalmazás területén (mint ezt bárki megtalálhatja a szocialista jogelmélet kidolgozójának tankönyvében, melyből évtizedekig a joghallgatók tanulták, hogy mi is a jog). Rámutattak, hogy a törvényeket – mint minden jogállamban az arra felhatalmazott szerv, mint a népszuverenitás letéteményese alkotja – de közben mindenki tudta, hogy a törvényeket csak szentesíti a parlament, miután jóváhagyták a pártközpontban. Színe és visszája. Úgy néz ki, mintha..., de mégse. Aztán az is tanították, hogy a Legfelsőbb Bíróság csak jogalkalmazási irányelveket bocsát ki, de minden odafigyelő tudta, hogy egyrészt a jogegységesítő döntéseket és állásfoglalásokat megint csak megkonzultálták a pártközpontban, másrészt, hogy a döntések sokszor valódi új jogszabályok. Továbbá: megtanították a joghallgatóknak, hogy az angol precedensjog is sérti a törvényességet (mert fellazítja törvénynek való alárendeltséget), de minden gyakorló jogász tudta, hogy ha a BH-ban (nem jogászoknak: Bírósági Határozatok, melyekben a legfelsőbb bíróság eseti döntéseit is közzétették) talált egy esetet, melyet egy perbeli ügyre rá tudott húzni, a bíróság szolgálékúbben követte azt, mint az angol alsóbb bíróságok a felsőbbek döntését (ami ott kötelező). Sőt! Olyan „közönséges” „szocialista” közület, mint az SZTK (tessek figyelni: Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ) a hetvenes években egy legfelsőbb bírósági eseti döntésre alapított a társasházi képviselők után fizetendő tb-járulékfizetési kötele-

zetséget, melyet ő nyert meg egy perben, majd a jogerős ítélet dátumától – az általános polgári jogi elévülési időre hivatkozva – a társasházaktól (*minden* társasháztól!) öt évre visszamenőleg követelte a tb-járulék megfizetését a közös képviselők után. Ki is akkor a jogalkotó?

De nehogy azt gondolja valaki, hogy ez a szocialista joglétezés valami originálisan szocialista szülemény volt Magyarországon. Nem, és az sem véletlen, hogy Horváth Barna a Circus Juris-terminust a két világháború közötti jogállapot talaján ókumálta ki. Mert a helyzet az volt – Bibó magyarázza el nekünk –, hogy miközben a magyar jogászképzés magas színvonalon mozgott, volt kontraszelektív „mezei jogászat” is, és miközben európai szintű jogalkalmazás folyt az ítélkezésben, ugyanez a jurisprudencia-csináló gépezet produkált ugyanakkor pl. falukutató pereket is. Ott is: színe és visszája. Úgyhogy az úgynevezett szocialista korszakban is volt színvonalas jogalkotás és jogalkalmazás, s csak akkor bicsaklott ki a szofisztikált jogtudás, ha a hatalom szirénhangjai környékére évezett, s bizony ilyenkor már nem fogta be a fülét, mint Odüsszeusz, viasszal.

De térjünk vissza csak a szocialista korszakhoz! A jog teherbíró-képességének, nevezetesen a tételes jog teherbíró-képességének a rendszerváltás óta számunkra revelálódó korlátai, a magyar jogászságot felkészületlenül érték. Szemben a második világháború utáni német jogászsággal. Ez utóbbi intellektuálisan interiorizált ugyanis olyan fogalmi konstrukciókat, melyek segítettek neki abban, hogy a pozitív jog korlátait percepcionálja, és megpróbálja ezeket transzcendálni. Így pl. a fentebb idézett thüringiai főállamügyész, amikor azt deklarálta, hogy a törvénytelen perekben igazságtalan ítéletet hozó bírakat felelősségre kell vonni, a fentebb idézett kijelentését emígyen indokolta: „Az *emberi jogokra* hivatkozunk, melyek felette állnak minden írott jogtételnek – vagyis az elvonhatatlan és kétségbevonhatatlan jogra, mely embertelen zsarnokok bűnös parancsaitól elvitatja az érvényességet” (i. m. 189. o.). A német jogász számára eleven prob-

léma volt tehát az, amit Gustav Radbruch úgy nevezett, hogy „törvényes jogtalanság”, merthogy van egy mérce, nevezetesen a természetjog, ami felette áll a pozitív jognak. Ezzel szemben a mai felnőtt jogászság nagyrésze az egyetemen – még egyébként egyik legkiválóbb jogelméleti szaktekintélyétől is – csak azt tanulhatta, amennyiben a természetjog problémája egyáltalán felmerült, hogy az csak „ideológia” s nem jog. Szeretném, hangsúlyozni: nem arról van szó, hogy magunkévá tegyük konkrétan valamely természetjogi elméletet, hanem csak arról, hogy legyen a fejünkben legalább potenciaként egy olyan gondolati szerkezet, melyben megvan a helye a pozitív jog kritikai ellentettjének, és pedig amely nem csupán mint a pozitív jog gondolati horizontján innen maradó de lege ferenda perspektíva létezik, hanem morális értékmérceként. A de lege ferenda gondolkodás a jog alternatíváit csak logikai vagy célszerűségi aspektusból veszi szemügyre, s nem abból, hogy: igazságos-e. De ha a kérdés egyáltalán elő is jött: vannak-e a jognak *értékmércei*, nos, ez még a kurrens jogelméleti tankönyvben sem volt található, csak valamely szakmunkában, de ott is azonnal (egyébként eredetileg Sztálin nyelvtudományról írott cikkére hivatkozással) elutasítva, mint burzsoá áltudományos probléma. Nehogy, tudniillik, valakinek eszébe jusson a szocialista jog konkrét rendelkezéseit összevetni a szocialista rendszer deklarált igazságossági értékpozitívumaival. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a magyar jogászság „védtelenül”, intellektuális fogalmi eszközök nélkül nézett szembe a rendszerváltás jogi dilemmáival. Szépen látható ez azon esetekben, amikor valamely kétes, mondjuk: privatizációs ügyben, vizsgálatot rendelnek el, a vizsgáló grémium azzal a megállapítással végzi, hogy „az eset morális szempontból aggályos, de jog szempontból kifogástalan volt”. Hát, hogyisne jutnának ilyen megállapításra a vizsgálók, akik csak azt tanulták meg, hogy a jog és morál nem azonos, és soha sem hallottak pl. olyan nézetről (melyet egy nem egészen jelentéktelen francia szociológus képviselt vagy száz évvel ezelőtt: úgy hívják, hogy Émile Durkheim), mely szerint jogszabállyá éppen azon morális

normák válnak, melyek a társadalom legalapvetőbb életértékeit fejezik ki. Hogy ennek következtében: egy ép társadalmi közmórába beágyazottság nélkül a jog – hogy a legenyhébb kifejezést használjuk – elbizonytalanodik. A jogi hermeneutikának ugyanis – mint arra a már fentebb hivatkozott két világháború közötti nagy alakja, Horváth Barna rámutatott (meg, persze, mások is, csak azért hivatkozunk rá, mert ő magyarul – is! – írt, és nyugodtan lehetett volna a csak magyarul beszélő joghallgatóságnak tanítani) egy értékértelmezéssel kell, hogy kezdődjék, vagyis nagyjából olyanformán, hogy a jogalkalmazó először is abból indul ki, hogy mi is az igazságos az adott esetben. Ismerem persze a jogászaink elhamarkodott és mélységes gondolatlanságról és kollektív cinizmusról árulkodó válaszát: „Hja kérem, a bíró nem igazságos, hanem csak jogilag megalapozott ítéletet akar hozni”. Ebben az egy mondatban benne van az egész szocialista meg nem szocialista jogi pozitívizmus gyakorlati „utó”-csődje. (Ez még akkor is így van, ha egyre több korábbi emberi jog „pozitíválódik”, mert az államok belső jogukba iktatják azokat, ugyanis semmilyen jog nem áll meg konkrétan, ha nincs mögötte a morális háttér).

Mármost az eddigieket azért vezettük elő, hogy lássuk: a jog teljesen képtelen rendezni a forradalmi és rendszerváltásoknál felmerülő felelősségi kérdéseket. Láttuk: az a jogi felfogás, mely a bírákra ruházza azt a felelősséget, hogy egy törvényről eldöntés, vajon törvényes-e vagy törvényes jogtalanság, szemben áll azzal az ősi római jogra visszamenő és amúgy ma is általában érvényes szabállyal, mely szerint praetor jus non fecit sed applicat. Milyen alapon vizsgálhatja felül a törvény törvényességét a bíró? A már fentebb hivatkozott szászországi főállamügyész azzal indokolta a bírák eme kötelességét, hogy egyrészt tudniuk kellett volna, hogy a parlament maga vált törvénytelené. Felmerül a kérdés: mikortól? Vajon, amikor Hitler egyetlen kommunista parlamenti képviselőt eltávolított a Reichstagból, már rögtön illegitím lett a parlament? Vagy csak, ha a felét már eltávolította,

megfélemlítette, kényszerítette a parlament tagjainak, vált illegitimmé? Aztán: a kényszerítés maga. Senki a magyar polgárokat nem kényszerítette – a kényszer jogi fogalmának megfelelően, amelyet pl. akkor alkalmaznak, ha pl. egy szerződés érvénytelenségét a kényszer fennforgása miatt deklarálja a bíróság – arra, hogy 99,99%-ban a párt által előzetesen jóváhagyott képviselőjelöltekre szavazzanak a parlamenti választásnak csúfolt szavazásokon. Pedig valamiféle kényszernek lennie kellett, ami mindig kiderül, ha ténylegesen szabadon választhatnak az emberek. Lehetne azt mondani (amit mondanak is, pl. a baloldali forradalmárok, mint volt pl. a Rote Arme Fraction), hogy „strukturális erőszak” van vagy volt. Jó, de akkor ki gyakorolta felelősségre vonhatóan az illegitím erőszakot? Mondjuk pl. a Hazafias Népfront által kiállított szavazatszedő bizottság tagjai? Kész abszurdum az egész. Persze: Circus Juris. Mert szociológiailag mondhatnánk: van olyan kényszer, melyet az emberek szinte észre sem vesznek. Nevezzük mi, ne strukturálisnak, hanem „életvilág-kényszernek”. Az emberek egyszerűen tudják, hogy el kell menni szavazni, mert akkor látni fogják, hogy ő a le nem szavazottak között van, és ez már eleve gyanús, mert aki nem szavaz, az már a népi demokrácia ellensége lehet stb. Az emberek tisztában vannak az ilyen hétköznapi szelíd kényszerekkel, és nem akarnak kellemetlenségeket maguknak a hétköznapi lét kényelmes magától értetődöttségéi felrúgásával. Másrészt az emberek szeretnek egyetérteni a hatalommal, pláne, ha nincs alternatíva. „Hatalomvéde bensőségesség” – mondta Thomas Mann Wagnerről. Vagy egy másik példa. Senki sem kényszerítette a bírákat az ötvenes években, hogy koncepciós perekben ítéelkezzenek. Elég volt utalásszerűen figyelmeztetni a bírót arra pl. (mint Rónay György *A párdac és a gödölye* c. regény bíró főhősét), hogy már akkorában is hajlamos volt a hatalom szája íze szerinti ítékezésre, akkor most miért kukacskodik. Bourdieu francia szociológusnak van egy sokatmondóan briliáns fejtegetése arra, hogy miként jön létre a nem tudatos tömegméretű társadalmi cselekvés: „valószínűségi okság”. Utóbbi: „valójában egy dialek-

tikus kapcsolat eredménye, egyrészt egy habitus (melynek gyakorlati anticipációi a korábbi élettapasztalatokban gyökereznek), másrészt bizonyos valószínű jelentések között, ez utóbbit az a feladatot értve, amit az egyén a közreműködésével valóra váltandó jövő jelenének szelektív észlelése és eltorzított érzékelése alapján tűz ki maga elé (hogya mit kell tennie, mondania, stb.). A gyakorlatok tehát egy fogékony és befolyásolt egyén és egy *feltételezett*, vagyis előre érzékelt és előre megítélt világ találkozásának eredményei, ahol ez a világ az egyetlen, amit az adott egyén valaha megismerhet” (P. Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat. Bp. 1978. 269. o.). Hát nagyjából így jött létre az össztársadalmi beletörődés a diktatúrába: elég volt az erőszak láthatóvá tett jelenléte a totalitarianizmus kémény korszakában, hogy az életvilágbeli kényszercelekvés – már hamis, de reális tapasztalatokon nyugvó, anticipációkat habitussá interiorizáló – továbbműködjön kényszercelekvésként akkor is, amikor már a diktatúra „felpuhult”.

Úgyhogy, aki netántán fenti fejtegetésünk olvasván, melyben kétségbe vontuk a pártállami korszak parlamentjének legitimitását, azt vetette magában ellenünk, hogy hát nem megszavazta-e a Hazafias Népfrent jelöltjeit (Hadd szúrjuk itt közbe: Hazafias Népfrent? Ugyan kérem. Ez is csak politikai hipokrizis volt.) a nép mégpedig 99%-osan, tartsa észben a bourdieu-i társadalomlélektani és tudásszociológiai jelentőségű fejtegetéseket. Az emberek inkább képesek egy-egy nagy hősiesség aktusra, mint arra, hogy tartósan szembeszegüljenek az életvilág megszokott strukturális erőszakával szemben. Hiába tudja mindenki, hogy egy bibói ún. hamis alaphelyzetben ténykedik, mikor elmegy szavazni, mert ha a hamis alaphelyzet permanenssé válik, az emberek kialakítják a túlélés permanens etikáját, melynek a lényege, hogy nem lehet etikusan cselekedni. Lukács György mondja valahol szellemesen: „Nem szeretem azokat a korszakokat, melyekben ahhoz, hogy az ember pusztán tisztességes legyen, valószínű morális atlétának kell lennie”. Lehet ugyan, hogy voltak morális atléták, akik '56 eltiprása után semmilyen kooperációra

nem voltak hajlandók a Kádár-rendszerrel (mint Bibó), de ilyen kiállást tömegméretekben elvárni irreális lenne.

Ilyen társadalomlélektani általános habitus mellett nem csoda, hogy a magyar társadalomban a múlt bűneiért nem volt felelősségre vonás. Mindenkinél megvan a mentsége. Eltekintve azoktól (a tulajdonképpeni politikai analfabétáktól, az ún. Akárkiktól – Das Man: ld. Heideggernél –), akik, s ezek nincsenek kevesen, meg vannak győződve arról, hogy '56-ban tényleg ellenforradalom volt, hogy a szovjet hadifogolytáborokban és Gulagokban, ha valaki „megbecsülte magát”, egész jól ment a sora (és ehhez hasonló tömegsztereotípiák), az emberek nagyjából kétféleképpen redukálják kognitív disszonanciájukat (hogya eme szörnyű szociálpszichológiai zsargonban beszéljünk). Az egyik csoportba a konvertiták tartoznak. Az ő érvelésük nagyjából így hangzik: „Én őszintén hittem, de most már belátom...”, stb.” A kijelentést a büszkeség és szégyen zavaros érzelmi elegye veszi körül. A büszkékhez tartoznak azok, akik arra hivatkoznak, hogy ők már korábban, még a rendszer fennállása idején „felébredtek”, és hathatósan közreműködtek annak lebontásában. Őket az érdemi mentesíti – úgy érzik, sőt még hősként is úgy érzik – a felelősség alól. (Hogya ezt utólag is meg lehet konstruálni, az már az ügyeskedők, a minden helyzetben talpra esők művészete). A másik csoportot a túlélők alkotják. Ők meg azt mondják: „Tudtam én persze, hogy az egész rendszer egy nagy humbug és politikai elnyomás, de hát valahogyan meg kellett élni... stb.” Itt is vannak olyanok, akik a „csavar-önideológiát képviselik”: „Én csak egy kis csavar voltam a gépezetben, mit tehettem volna én?” A másik alcsoportot azok alkotják, akik nagyobb mértékben közreműködtek a rendszer fenntartásában és működésében, egyesek fenn, egészen a magas posztokon, azzal mentették magukat már akkor és most is, hogy ők csak azért vállalták a közreműködést, hogy „ne a hülyék csinálják”. Míg az első nagy csoportot az őszinte tévedés, az utóbbit a jobbító szándék mentesíti a felelősség alól.

Ily módon aztán adva van egy magyar társadalom, melyben mindenkinek büntudata van, de senki nem vállal felelősséget „a múlt bűneiért”. A társadalom a felelősségvállalás és vezeklés helyett pszeudo-igazságtételekkel foglalkozik. Ha már a felelősségre vonás lehetetlen. Itt van pl. az átvilágítási meg az ügynöktörvény. Ha nem tudunk kit felelősségre vonni az elmúlt szocialista időszak bűneiért, a tulajdonok elvételéért, a szovjet csapatok '56-os behívásáért, a Recsken elpusztítottakért, Bibó István börtönbeli megveréséért, a Kádár-kolbással félholtra veréséért, Rajk László és Nagy Imre (igen: így együtt és egyszerre) kivégzéséért, Demszky Gábor rendőri megveretéséért, ellenzékiek állástalanításáért, a gazdaságpolitikáért, mely Magyarországot vagy húsz-harminc év lemaradásba taszította a boldogabb nyugati országokkal szemben (hogy csak néhány bünt találomra kiragadjunk), akkor megpróbáljuk elverni a port besúgókon, de csak akkor, ha beleártják magukat a magas politikába vagy egyéb magas állásokat akarnak elfoglalni. A kicsiket viszont a személyiségi jogra hivatkozással megvédjük a nyilvánosságtól. Erre az az indoklás, hogy a kisbesúgó szegény ügyis pszichikai kényszer meg fenyegetés alapján súgott be (itt nagyvonalúan elfelejtkezünk azokról, akik azt pénzben vagy egyéb naturális előnyökért tették; a kérdésre: miért? – nincs válasz), ezzel szemben viszont a parlamenti képviselő, az ügyvéd és a neves zurnaliszta (a kör bővíthető és szűkíthető) besúgása azért nem bocsátható meg, mert „aki besúgott, az ne lehessen felelős pozícióban”. Mondatik ez akkor, mikor tudván tudatik, hogy párttagot nem lehetett besúgónak beszervezni, és – hogyha már nagyon akarjuk firtatni a dolgot, hogy ki a felelősebb – mindenképpen az „élcsapathoz” tartozókat inkább felelőseknek lehet tekinteni „az egészért”, mint a piti besúgókat. E sorok írójának álláspontja szerint ez az egész olyanmilyre abszurd – amellet, hogy mutatja a felelősségre vonás és felelősségvállalás komoly nemakarását a magyar társadalom részéről –, hogy egy Beckett vagy Ionesco vagy Mrożek tollára való.

Szóval: mindenki bűnös, de senki sem felelős. Mindenki úgy viselkedik, mint Theodor Haecker Ádámja (melyet Heinrich Böll használ „*Ádám hol voltál?*” c. regényének mottójaként, némileg átalakítva:

„A világkommunizmus sok célt szolgálhat. Többek között, hogy alibit igazoljunk Isten előtt.

– Ádám, hol voltál?

– Én, kérem, a kommunizmusban.”

Pedig a bűnről azt kell mondanunk, amit Illyés Gyula „*Egy mondat a zsarnokságról*” című versének tautológikus telitalálata mond a zsarnokságról: „Ahol zsarnokság van – ott zsarnokság van.” Ugyanígy: „Ahol bűn van – ott bűn van.” A bűn – hogy kissé misztikus nyelven beszéljünk – miként egy atomfelhő lebeg a felelősséget a bűnért nem vállaló közösség felett, hogy mérgezett eső alakjában belecsorogjon poharunkba, üzleti kézfogásainkba, gyermekeink szocializációs folyamatába, ciánként a Tiszába, csalással telt öllelkezesekbe és katedrákról hirdetett tévtanokba.

Nem akarjuk elmosni a különbséget a hóhérok és áldozatok között. Az áldozatokkal szeretnénk megértetni, hogy a „hóhérok”, ahogy a „puha diktatúra” felé közeledett a rendszer, egyre kevésbé voltak a szó klasszikus értelmében vett hóhérok, hanem vagy hitteli igazságosságrajongók, vagy kognitív retardáltak vagy kisstílusú érdekemberek. Sokan közülük olyan állapotban vannak, hogy az érvényes rájuk, amit a király mond a Bánk bán végén: „A büntetés már ennek irgalom”. Akik pedig nemcsak a „túlélés” miatt, hanem a „jobb élés” miatt (a kettő között ég és föld a különbség) vettek részt a rendszer működtetésében, és még a rendszerváltás után is jól jártak, nos, velük kapcsolatban csak azt a resignált bölcsesség attitűdjét tudjuk ajánlani az e sorok írójával együtt háborgó lelkeknek, hogy – ez mindig így volt, mióta csak a világ világ. Akit a rendszerváltás vámszedő, köpönyegforgató, a mindig jól járók, a megszorultak kihasználói, a

minden hatalomhoz dörgölődők népes csapatai irritálnak, azoknak, nos, nem azt ajánljuk, hogy szó nélkül törődjenek mindebbe bele. Hanem csak azt ajánljuk, hogy olvassák pl. Heinrich Böll fentebb hivatkozott *Biliárd fél tízkor* c. regényét, melyek a háború utáni Németországot, meg Márai Sándor 1945-ös naplójegyzeteit, mely az azutáni Magyarországot mutatja be. S akkor talán eljutnak abba a lelkiállapotba, amikor – hogy Camus találó kifejezését használjam – az emberben „egyesül a nehéz bölcsesség és a jövő nélküli szenvedély”.

Lehetett volna persze megoldás. Ha már ebben az országban mindenki bűnös és senki sem felelős, ha senki nem vonható felelősségre a bűnökért, de senki sem vállalja, akkor lehetett volna egyetlen ember, aki önként magára vette volna a felelősséget. Egy nagy szimbolikus gesztus talán elhozhatta volna a közösség morális megtisztulását és lelki megkönnyebbülését.

Ha egy igaz kommunista előállt volna a rendszerváltás idején és így szólt volna:

„Én ugyan nem vertem agyon embereket börtönben és táborokban, nem tettem tönkre emberi egzisztenciákat, nem én hívtam be a szovjet csapatokat a magyar függetlenség és forradalom eltiprására, nem rúgtam ki senkit az állásából, nem jelentettem fel senkit államellenes tevékenységéért, de tudom, hogy mindezek megtörténtek, és én a párt tagjaként hallgatólagosan is minderre rányomtam a pecsétet. Mentségemre szolgáljon, hogy valóban sokáig hittem a szocializmusnak mint legigazságosabb társadalomnak a felépíthetőségében, és hittem, hogy minden hibák ellenére előre haladunk egy igazi kommunista, azaz közösségi társadalom felé. Most már tudom, hogy a mérhetetlen szenvedés, ami e kísérlettel járt, nem igazolható. Nem lehet az igazsághoz keresztül hazudni magunkat. Ezért én most mindezen bűnökért ünnepélyesen bocsánatot kérek a magyar néptől, magamra vállalom a felelősséget, és meghozom a közösségnek az engesztelő áldozatot.”

És ezek után bejelentette volna, hogy lemond minden vagyonáról és kolostorba vonul (mint egy volt dél-koreai elnök tette).

Vagy öngyilkos lesz. Mint Széchenyi vagy Teleki Pál.

Ilyen nagy szimbolikus gesztus hiányában számunkra csak a hétköznapi és egyéni felelősségvállalás marad, a privát, a nem nyilvános.

Ahogy köztársasági elnökünk egyszer bölcsen ajánlotta: mindenki magából és ne másból próbálja kiirtani a kommunistát.

Talán ez is segít.

A KÖTETBE FELVETT TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE

1. *A struktúraelmélet weberi koncepciója és néhány interpretációja*. Kéziratból.
Egy része megjelent: Harchan az angyal (Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején). In: *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*, 1986, 252–260.
2. *A civil társadalom történeti paradigmái*
A civil társadalom paradigmái. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kereszténység és közélet*, Bp., Vigilia – Pécs, Pannónia K., 1991. 127–144.
3. *A szociográfiai kutatás metodológiai problémái*
Kéziratból.
4. *A centralisták a municipalisták vitája* (Adalékok a magyar értelmiség történetéhez)
In: *Magyar Közigazgatás*, 1999/11. 988–1002.
5. *Társadalmi fejlődés és közigazgatási reformok*
In: *Világosság*, 1986/8–9. 68–73.
6. *A dzsentroid hivatalnok a Monarchia korában* (Tézfisszerűségek egy hipotézisről)
In: *Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve*, Salgótarján, 1982. 147–162.
7. *A nemzeti urbánus réteg*
Részlet az Elhajló pályaképek (Bibó István és Horváth Barna).
In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása* (Tanulmányok Bibó István életéről), Pécs, Tanulmány Kiadó, 1993. 84–89 c. írásból.
8. *A skizma összefoldozása* (Oszlaty/struktúra vagy rétegződés?)
In: *Replika*, 1990/1. 19–28.
9. *Struktúra és ideológia*
In: *Replika*, 1990/2. 3–14.
10. *Képzelt levél a polgárosodás állásáról*
In: *Magyar Nemzet*, 1990. november 19.
11. *Növekedési pólus, legitimitás, notabilizáció*
In: *Szociológia*, 1985/3. 239–259.

12. *Kenyér és kalács (Egy falukutató szociálkrónikája Tardosbányáról és népéről)*
In: *Új Forrás*, 1986/2. 36-44.
13. „Szabad állam alapja a szabad község” avagy „Legyen a község közös kisvá-
lalkozás”
In: *Új Forrás*, 1984/2. 12-15.
14. *A forradalom és tőke kora (Modellváltás előtt egy községben)*
In: *Comitatus*, 1992/4. 24-32., 1992/5. 34-42., 1992/6. 27-32., 1992/7.
29-55.
15. *A civil társadalom és a rendszerváltás*
Részlet a következő angol nyelvű tanulmányból: *The Place of Civil
Society in Michael Polanyi's Thought.* (fordította: Lazányi Krisztina)
In: *Polanyiana*, 1992/4-1993/1. 142-165.
16. *A koraszülött jóléti állam vége?*
In: *Vigilia*, 1996/1. 2-8.
17. *Van-e baloldal 1994-ben?*
Itt a piros! – Hol a piros?! avagy Miért van baloldal, ha nincs?
In: *Liget*, 1994/11. 69-72.
18. *A három nem: 1990, 1994, 1998 (Apokrif politikai esszé)*
In: *Magyar Nemzet*, 1998. június
19. *A civil társadalomtól a polgári társadalomig*
In: Csefkó Ferenc – Horváth Csaba (szerk.) *Magyar és európai civil társada-
lom.* Pécs, 1999, 167-177.
20. *Alkotmányon kívüli állapot és politikai erkölcs*
In: Csapody Tamás (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos de-
mokráciákban.* Bp., T-Twins, 1991, 162-164.
21. „Hétköznapi jogállamiatlanság” avagy Egy jelentés diszkrét szociológiai bája
In: *Fundamentum*, 1997/1. 71-73.
22. *Circus Juris*
Szembenézés a múlttal
In: *Fundamentum* 2000/1. 89-94.

NÉVMUTATÓ

Ackermann, B. 351, 352, 357, 360, 408
 Ágh Attila 89
 Ágoston Péter 167
 Ágoston, Szent 87
 Albertus Magnus 83, 413
 Alexander, Jeffrey C. 84, 88
 Andorka Rudolf 230, 231, 233
 Andrásfalvy Bertalan 380
 Antall József 380, 397, 403
 Apollinaire, Guillaume 237
 Arató András 351, 407
 Arendt, Hannah 433, 443
 Arisztotelész 82, 413
 Asbóth János 171, 180, 195
 Ash, Timothy Garton 353, 354, 358, 361, 410, 411

Babits Mihály 198, 199
 Barbalet, Jack M. 42, 58, 59, 60, 63, 64, 65, 68, 70, 71, 77, 89, 225, 415
 Barthes, Roland 402
 Batthyány Lajos 139
 Baudelaire, Charles 372
 Bauer Tamás 263, 264, 265, 269
 Baumann, Zygmunt 8
 Beckett, Samuel 454
 Bcér János 167
 Beksics Gusztáv 129, 134, 138, 148
 Bell, Daniel 364, 377
 Belyácz Iván 277
 Bence György 351, 407, 421
 Bendix, Reinhard 225
 Berend T. Iván 223
 Berki Feriz 89
 Berzsényi Dániel 126
 Bethlen István 382

Bibó István 35, 85, 125, 126, 137, 150, 151, 165, 167, 168, 169, 170, 188, 190,
197, 199, 224, 239, 308, 360, 361, 384, 386, 397, 428, 429, 436, 453

Bíró Zoltán 380

Blackston, William 443

Blau, Peter 160

Bloch, Maurice 234

Bodin, Jean 83, 413

Boros Péter 375

Boudeville, Jacques Raoul 250, 255, 256

Bourdieu, Pierre 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 66, 225, 243, 451, 452

Bozóki András 427

Böhm-Bawerk, Eugen von 87, 256

Böll, Heinrich 456

Braudel, Fernand 84, 85, 413

Bruszt László 80

Buday Dezső 184

Bunce, Donald 269

Buonarotti, F. 233

Camus, Albert 456

Cicero, Marcus Tullius 82

Croizer, Michel 158, 169, 409

Csengery Antal 135

Csengery Antal 297, 298, 302

Csernisevskij, Nyikolaj 146

Csikváry Jákó 191

Csúcs László 381

Csuti Borbála 12

Darvas József 199, 200

Dawson, Christopher 85

Deák Ferenc 140, 198, 392

Demszky Gábor 454

Derrida, Jacques 8

Dessewffy Aurél 128, 130

Diner-Dénes József 167, 186, 187, 188

Dicey, Albert Venn 423, 424, 432

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 146, 148

Durkheim, Émile 24, 33, 98, 449

Eisermann, Gottfried 251

Eliade, Mircea 402

Eliot, Thomas Stearns 222, 243

Engels, Friedrich 208, 232, 233

Enyedi György 250

Eötvös József 126, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 146, 147, 148, 149, 153, 162,
197, 297

Erdei Ferenc 11, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
137, 165, 167, 168, 169, 170, 200, 224, 225, 228, 347, 436

Erekly István 190

Erzsébet, I. (angol királynő) 175

Fehér József 95

Ferge Zsuzsa 209, 367, 369, 370, 371, 372, 373

Feyerabend, Paul 392

Fodor László 250

Forgács Katalin 250

Forsthooff, Ernest 364

Foucault, Michel 7

Frentzel-Zagrska, Janina 351, 407

Friedman, Milton 364

Für Lajos 380

Fűzfa Balázs 12

Galbraith, John Kenneth 263

Gerschenkron, Alexander 142, 147

Gerstenberger, Wolfgang 212

Giddens, Anthony 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 54, 55, 56, 58,
59, 77, 225

Gilson, Étienne 86

Gneist, Rudolf von 176, 299

Goethe, Johann Wolfgang von 304

Goldmann, Paula 269

Gombár Csaba 230

Gorové László 193

Gouldner, Alvin 331, 355

Gömbös Gyula 200

Göncz Árpád 381

Gramsci, Antonio 55, 89

Grémion, Pierre 227, 228, 273, 275, 276, 277, 288, 338

Grotius, Hugo 82

Grunwalsky Ferenc 385, 387

Habermas, Jürgen 9, 82, 416
 Hack Péter 427
 Haecker, Theodor 455
 Hajnal István 24, 225, 343
 Halász Gábor 193
 Hanák Péter 20, 21, 224, 225
 Harrer Ferenc 167, 192
 Havel, Václav 357, 358, 359
 Hayek, Friedrich August von 364
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 84, 88, 89, 101, 117, 156, 203, 222, 352, 379, 412, 413, 415, 416, 417, 422, 428
 Heidegger, Martin 345, 453
 Henrik, II. (*angol király*) 175
 Herzen, Aleksandr 146
 Héthy Lajos 54
 Hitler, Adolf 444, 450
 Hobbes, Thomas 82, 83, 413
 Horn Gyula 403
 Horthy Miklós 391
 Horváth Barna 199, 446, 448, 450
 Horváth Boldizsár 193
 Horváth Gyula 250
 Hölderlin, Friedrich 415
 Huszár Tibor 236

 Illés László 89, 410
 Illyés Gyula 390, 440, 455
 Ionesco, Eugéne 454
 István, I., Szent (*magyar fejedelem, király*) 35, 404

 Jászi Oszkár 303, 308, 386
 Johnstone, H. 85
 József, II. (*magyar király, német-római császár*) 136, 154
 József Attila 348, 405
 József Károly Lajos (*oszátrák főherceg, magyar királyi herceg*) 391
 Juhász Pál 409

 Kádár János 390, 391
 Kafka, Franz 159
 Kant, Immanuel 83
 Kármán, József 197

Károly, II. (*magyar király*) 175
 Károly, III. (*magyar király*) 154
 Károlyi Mihály 391, 392
 Kautz Gyula 193
 Keane, John M. 414
 Kemény István 354, 355, 411
 Kemény Zsigmond 198, 390
 Kempster, Jürgen von 252
 Keresztury Dezső 198, 199
 Keynes, John Maynard 251
 Kis János 79, 351, 352, 408
 Kiss Lajos, Cs. 95
 Kolosi Tamás 205-208, 212-216, 218, 219, 221, 222, 226, 227, 230-233, 235, 237
 Komló László 250
 Konrád György 144, 277, 357
 Kornai János 261, 265, 267, 268, 36, 368, 369, 370, 371, 372, 373
 Kóródi József 250
 Kossuth Lajos 126, 128-136, 138-142, 146-149, 174, 391, 392
 Kosztolányi Dezső 199
 Kouba, Patti 269
 Kovács Béla 445
 Kovács Imre 200
 Kozma Ferenc 270
 Kőszeg Ferenc 79, 352, 408
 Krassó György 427
 Kristol, Irving 364
 Kulcsár Kálmán 276
 Kuron, Jacek 51, 407

 Lafargue, Paul 386
 Lakatos Ernő 189, 190, 191
 Laky Teréz 263, 273
 Lányi András 377, 386, 387
 Lash, Christopher 364
 Lassalle, Ferdinand 385
 Lazányi Krisztina 12
 Lefebvre, Henri 88, 414
 Lenin, Vladimir Iljics 55, 69, 155, 156, 417
 Leopold Lajos 166
 Lippay Zoltán 184
 Locke, John 83, 411, 412, 413
 Lomax, Bill 410
 Lónyay Menyhért 193

Lovassy László 128
 Luhmann, Niklas 116, 117, 305
 Lukács György 18, 34, 69, 160, 210, 234, 303, 416, 452
 Lukes, Steven 365
 Lübke, Hermann 364
 Lyotard, Jean-Francois 8

 Mably, Gabriel Bonnot de 233
 Madách Imre 400
 Magyary Zoltán 167, 284
 Makó Csaba 54
 Mann, Thomas 203, 353, 411, 451
 Mannheim, Károly 144, 402
 Márai Sándor 456
 March, James Gardner 263
 Mária Terézia 154
 Márkus István 11, 387
 Marx, Karl 18, 26, 30, 39, 40, 53, 54, 69, 88, 89, 101, 102, 146, 147, 156, 157, 161, 203, 207, 208, 222, 224, 227, 242, 244, 254, 266, 292, 352, 400, 410, 412, 414, 415, 416, 417, 439
 Melanchton 83, 413
 Merton, Robert K. 160
 Michnik, Adam 351, 407
 Mészlivetz Ferenc 12
 Mombert, Paul 37, 38, 77
 Montesquieu Charles de Secondat, baron de 86
 Morelly, M. 233
 Mrozek, Slavomir 454

 Nagy Imre 391, 392, 454
 Nagy J. Endre 87, 91, 413
 Nagy László 395
 Nagy Péter (cár) 145
 Némédi Dénes 26, 27
 Nemeskürty István 293
 Németh László 148, 149, 199, 348, 397
 Németh Miklós 403
 Nyíri Tamás 86

 Orbán Viktor 405

Paine, Tom 353, 411
 Papp Zsolt 80, 208
 Parkin, Frank 30, 77, 225
 Parsons, Talcott 70, 144, 251
 Perroux, Francois 250, 255, 256, 258, 259, 264
 Petőfi Sándor 148, 328, 390
 Polányi Károly 252
 Polányi Mihály 90, 91, 358, 361, 362
 Popper, Karl 109, 236, 376
 Pozsgay Imre 390
 Priestster, Karl 88, 414
 Pulszky Ágost 193, 194
 Pulszky Endre 139
 Pulszky Ferenc 135, 153

 Radnóti Miklós 382
 Radbuch, Gustav 444, 449
 Rajk László 454
 Rákóczi Ferenc, II. 404
 Rákosi Mátyás 392
 Ránki György 223
 Reagan, Ronald 364
 Rédei József 186
 Révai József 199
 Rickert, Heinrich 305
 Riedel, Marc 413
 Rónai György 198
 Rónai Zoltán 185, 186
 Róna-Tas Ákos 227, 230, 233, 235, 236, 237
 Rónay György 451
 Rorty, Richard 8

 Sahlins, Marshall 355
 Sárközy Tamás 265
 Sarlós Béla 424
 Schelling, Wilhelm Friedrich Joseph 415
 Schelsky, Helmut Wilhelm Friedrich 364
 Schmitt, Carl 364
 Schütz, Alfred 95, 108, 118, 119
 Scruton, Roger 366
 Simon, Herbert A. 263
 Slomczynsky, K. 213

Sloterdijk, Peter 10
 Smith, Adam 87, 416
 Smith, Thomas 175
 Solt Ottília 79, 352, 408
 Sozan, Michael 355
 Spinoza, Baruch 83, 413
 Staniszkis, Jadwiga 357, 358
 Suetonius, Gaius 386

Szabó Ervin 440
 Szabó Miklós 81, 93, 172, 194, 381
 Szálasi Ferenc 199
 Szalay László 162
 Szczepanski, Jan 213
 Széchenyi István 126, 130, 386, 457
 Szekfű András 427
 Szekfű Gyula 199, 392, 397
 Szelényi Iván 144, 277, 230, 231, 245, 252, 305, 347, 354, 410, 411, 412
 Szemere Bertalan 129
 Szende Pál 137
 Szilágyi Ákos 375, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 386
 Szoboszlai, György 89, 265
 Szolzenyicin, Alekszandr 146
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 8449
 Szűcs Jenő 85, 86, 413

Tamás, Szent, Aquinói 413
 Tardos Márton 265
 Teleki Pál 382, 457
 Thatcher, Margaret 364
 Thürmer Gyula 427
 Tisza István 392
 Tisza Kálmán 165, 193, 198, 390, 391,
 Tolsztoj, Lev 345
 Topposch, E. 364
 Tönnies, Ferdinand 27358
 Trefort Ágoston 193

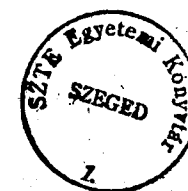
Ulpianus, Domitius 443

Vági Gábor 273, 298, 299, 300
 Varga Csaba 297, 300, 421, 422, 430, 444
 Varga Tímea 12
 Veres Péter 143

Wagner, Richard 243, 451
 Wallerstein, Immanuel 127
 Walras, Antoine Auguste 87
 Walras, Leon 256
 Weber, Max 10, 15, 26, 33, 37-77, 82-84, 102-104, 107, 110-112, 114-118, 152,
 153, 156-159, 164, 173, 174, 178, 186, 197, 224, 225, 227, 229, 230, 235,
 241, 252, 254, 267, 274, 305, 332, 333, 346, 355, 358, 359, 372, 378, 410,
 417, 429, 432, 438
 Weiss István 184
 Weselowski, Günter 213
 Wessclényi Miklós 126, 128
 Wiener György 265

Zrínyi Miklós 386, 441

Zsigmond Gábor 193
 Zsille Zoltán 354

B 192848

(...) Ebben a helyzetben adjuk ki e pre-posztmodern tanulmánykötetet, melyről mégis szeretnénk hinni, hogy poszt-posztmodern. Keletkeztek bár a benne szereplő írások a rendszerváltás előtt vagy után, mindenképpen képviselnek valamit, mindenképpen viszonyítanak valamit valamihez, mindenképpen leszögeznek egy álláspontot. Azt mondhatná rájuk a posztmodern gondolkodó, hogy elavult „metanarratíva” áll mögöttük. Ennyiben ezek pre-posztmodernek. Csakhogy ezek mögött a tanulmányok mögött ott van az összeomlott totalitarianizmus tapasztalata, az a meggyőződés, hogy a világnak fel kell szabadulnia a politikai elnyomás alól. Ezért poszt-totalitáriánus írások, ennyiben pedig poszt-posztmodernek is.

Mert az a meggyőződés van mögöttük: lehet, hogy tudományosan nem lehet bebizonyítani azon elvek érvényességét, melyek a nyugati világot kormányozzák, de azt már tudjuk, mi történt, amikor nem alkalmazták azokat. Szabad társadalom nem a szabad individuumon nyugszik, hanem elvek szabad érvényesülésén. Hogy a tudományban az igazság, az igazságszolgáltatásban az igazságosság, a művészetben az esztétikai szépség, az üzletben a tisztesség, az általános kommunikációban a karitás – és így minden területen valami elv uralkodjék, az egész társadalom pedig legyen elkötelezve ezen elvek érvényesülésének. Mert ha ezek közül egyet is megtagadnak, vele omlik a többi. Ahogyan azt mi a szocializmusban láttuk.